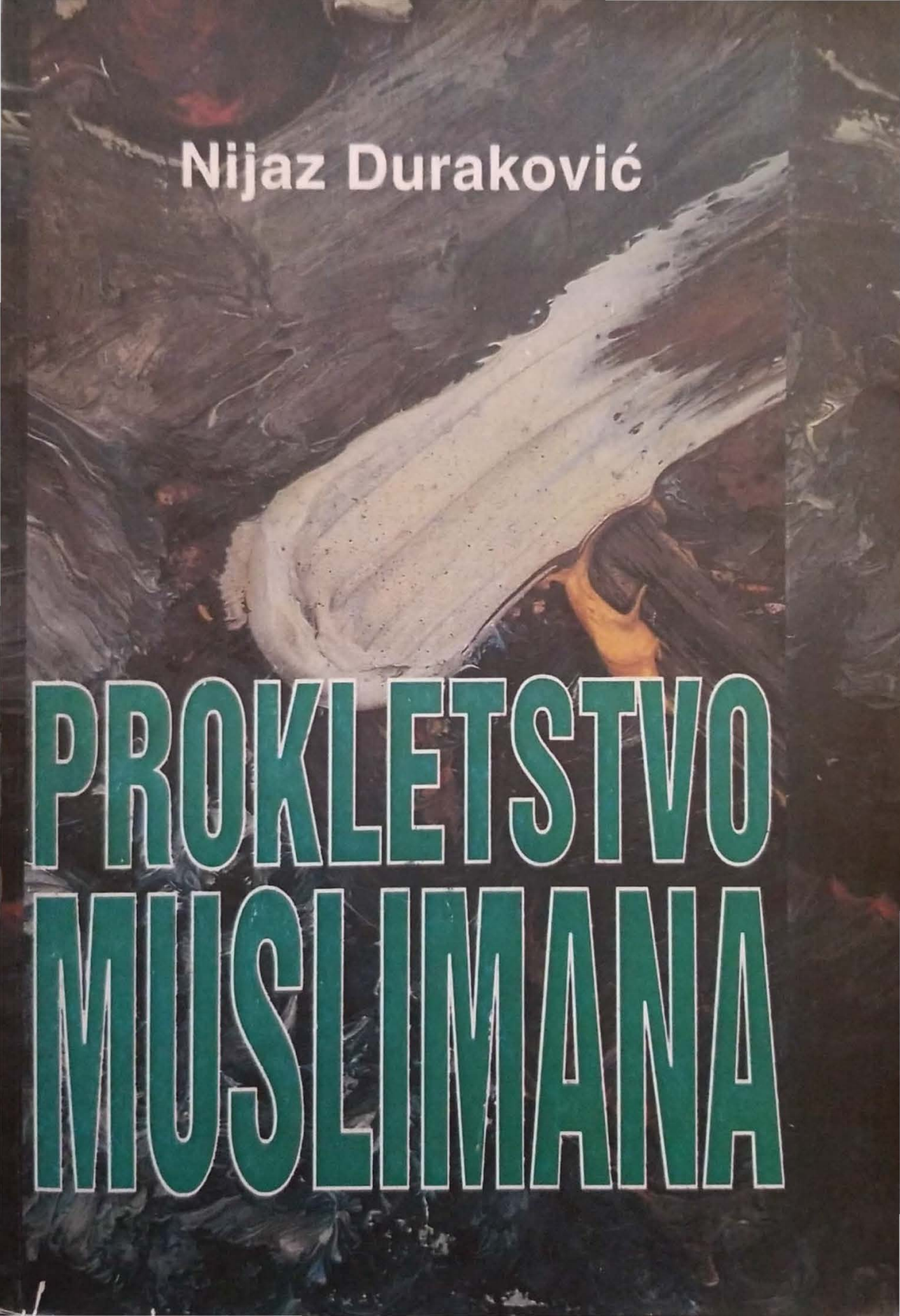

The background of the cover is an abstract painting with dark, swirling, and textured brushstrokes in shades of brown, grey, and black. A prominent, lighter, diagonal stroke of white and cream runs across the upper half, and a small, bright orange-yellow shape is visible near the center-right.

Nijaz Duraković

**PROKLETSTVO
MUSLIMANA**

Nijaz Duraković

PROKLETSTVO MUSLIMANA

Peto izdanje

Tuzla, 1998.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK 94(497.6):341.485(=864)

DURAKOVIĆ, Nijaz

Prokletstvo Muslimana / Nijaz Duraković. – 5. izd. –
Tuzla : Harfograf, 1998. – 332 str. ; 24 cm

ISBN 9958-802-03-1

Ovu knjigu posvećujem svima onima koji nevino stradaše u sramnoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu i koji su žrtve naci-fašističkog terora

Autor

Ruke pametne i vrijedne, svemoćne i lukave, strašne, zločinačke ruke. Mogu se stisnuti u šake, raširiti u lepezu i sklopiti u najropskiju molitvu. Njima se može dohvatiti nož i pištolj i protivnički grkljan. Rukama se može zadaviti. Ovim istim rukama se miluje draga po kosi i pas niz dlaku, kojima se odmahuju pozdravi i šalju poljupci, onima koji odlaze i onima koji ostaju. Ruke rade, grade, stvaraju, onda opet uništavaju i ruše što su stvorile. Lude ruke. Ruke hvataju ruke, uvjeravaju se stiskom o međusobnom prijateljstvu, bratstvu, solidarnosti i vjernosti do smrti, zatim ruke ustaju protiv ruku, bore se protiv ruku, sakate ruke. Ruke ubijaju ruke. Ruke ubojice. Svemu su krive ruke, to je jasno. A da nema ruku? – No što ruke?

Ranko Marinković

PREDGOVOR PETOM IZDANJU

Kako se iz same knjige vidi, prvo ispisivanje na "zadanu" temu je počelo avgusta 1992. godine. Ja sam ovu knjigu pisao više iz očaja, intelektualnog protesta, pa i svojevrsnog inata, a manje iz potrebe da nešto na ovu ozbiljnu temu kažem. Moji recenzenti su se na startu "posvadili", jer profesor dr. Mustafa Imamović je naslov smatrao neprimjerenim i možda neukusno provokativnim u smislu da neupućeni mogu pomisliti da su Muslimani unaprijed i zadato prokleti. Najdobronamjernije, predlagao mi je naslov "Usud Muslimana". Akademik, profesor dr. Muhamed Filipović je naprotiv, bio suprotnog mišljenja. Rekao mi je "Nijaze, ako je usud, onda je to nešto što je definitivno suđeno i iz čega povratka nema".

Rukovođen znatiželjom, a i sviješću da će upravo ovakav naslov provocirati, prije svega, bošnjačko-muslimansko čitateljstvo i da će to biti dobar mamac da se pročita nešto iz nesretne muslimanske povijesti u Bosni i Hercegovini, opredijelio sam se da ostane "Prokletstvo Muslimana", makar to sa sobom nosilo i nesretne konotacije i kojekakva, prije svega, religijska podozrenja i promišljanja.

Prvo izdanje ove knjige objavljeno je doista u šejtanskim uslovima i okolnostima. Kao da je sam iblis diktirao uslove. Tada Sarajevo, ne samo da nije imalo vode, struje, hrane, plina, već nije imalo čak ni papira, onog štamparskog. Samo zahvaljujući dobrotosti Džemala Bašića, direktora sarajevskog DES-a i činjenici da je u istom danu poginuo veliki prijatelj i drug Osman Kodrić i njegova žena, u sarajevskom naselju Otes i da je dvoje male i ucvijeljene dječice došlo kod njega, ne znajući kuda bi drugo, pojavilo se prvo, tzv. sarajevsko izdanje. U malom tiražu – svega 1.300 primjeraka. Na martovskoj promociji (1993. godine) rekao sam da sav eventualni prihod od prodaje "Prokletstva Muslimana" ide upravo za djecu koja su ostala bez roditelja.

Nisam mogao ni pretpostaviti da će ova knjiga izazvati toliku pozornost, čak uzburkati strasti, otvoriti političke, pa i naučne polemike. Debelo sam bio svjestan svih njenih nedostataka. Ja sam je pisao više po nervu,

rasplamsanoj emociji, sjećanju, grču i političkom naboju, a manje po uzusima strogog naučno-kategorijalnog aparata i konzistentne metodologije. Tada u Sarajevu se, doduše, i nije moglo drugačije pisati. Vijećnica je već izgorjela, Orijentalni institut također, Gazi Husrev-begova biblioteka je bila nedostupna i mnogo štošta je ostalo samo za varljivo sjećanje. Mnogi znalci i prijatelji su me upozoravali da u ovoj knjizi ima i materijalnih grešaka, da neki povijesni datumi, čak nisu ni spomenuti, a kamoli valjano naučno elaborirani. Da bih trebao naprimjer, temeljno doraditi prvo poglavlje (o bogumilima), a oko osmanskog perioda postoje mnoge praznine (recimo Dubička bitka ili Bitka pod Banjalukom), da se oko uzroka agresije na Bosnu i Hercegovinu moglo pristupiti sintetičnije, naučno fundiranije, prije svega, uz veći stepen uvažavanja srpskohrvatskih izvora, kao i svjedočenja inspiratora i aktera rata na prostoru ex-Jugoslavije.

Posebno su bile oštre kritike oko onih segmenata koji se tiču živih aktera i agresije i odbrane Bosne i Hercegovine. Vjerovatno se ni Alija Izetbegović neće složiti s nekim mojim pojašnjenjima i analizama koje u natuknicama govore da je možda Bosna i Hercegovina mogla izbjeći ovako tragičan ishod. Agresija na BiH jeste da je davno i unaprijed planirana, i nikakav maestro politike ili pehlivan političkog mešetarenja i pregovaranja nije mogao iznuditi i polučiti nekakvo radikalno drugačije rješenje. Ali, kao što sam 1992. godine tvrdio i dalje ostajem na stajalištu da ako se agresija na BiH nije mogla nikakvim racionalnim, političkim i mudarstvenim sredstvima odgoditi, ona se bar mogla prolongirati. U smislu traženja adekvatnog političkog medija, prije svega, dobijanja vremena. U najkraćem, ako unaprijed planiranu pošast, pa i "prokletu sudbinu" nisu mogli izbjeći, u svakom slučaju, za rat smo se mogli bolje pripremiti. Ne na način "Ja vam garantiram da rata u Bosni neće biti", "Sarajlije, mirno spavajte, jer evo vidite i ja se slobodno šetam Miskinovom ulicom", ne na način uljuljkivanja, lažnog optimizma i političkog "ninanja". Ako su vode otpora imale strategiju, a vjerovatno jesu, njihova pragmatika je bila pogubna.

Stara sentenca kaže "Poslije bitke najlakše je biti general". Ja gubitnički general ne bih želio biti, niti soliti na žive rane. Bilo je, što je bilo. Osnovno je može li Bosna dalje? Ima li perspektivu? I to Bosna i Hercegovina onakva u kakvu se najrađe zaklinju: sa onim, već pomalo otrcanim multi, multi, multi, kao kako sada svaki provincijalni političari govore, međunarodno priznata, cjelovita, integralna (iako je to tautologija), suverena i multi, multi i etc. etc. etc.

Drugo izdanje ove knjige, koja nosi sudbinu samog naslova, trebalo bi biti uz sve pompe i fanfare. Tadanji javni tužilac Republike Hrvatske nije dao odobrenje za njeno štampanje, jer nisu mu se svidjeli pasusi koji govore o velikom poglavniku Franji Tuđmanu. Iz tada opkoljenog Sarajeva upotrebio sam neke veze i knjiga je ipak štampana, ne u Zagrebu, već u Sisku. Ali, bila je velika mahana. Bez odobrenja hrvatskog pravosuđa ona se nije smjela ni štampati, a pogotovu distribuirati u Hrvatskoj. Zato je tajno distribuirana u Austriju, Njemačku, Švicarsku, Češku i druge zemlje prenapučene našim muhadžirima. Možda je to i sreća u nesreći. Možda mnogi paćenici, bošnjački prognanici i izbjeglice, koje sam ja nazvao i Palestincima i Kurdima zajedno, i ne bi pročitali ovu knjigu da ona nije od Tuđmanovog autokratskog režima bila zabranjena. Kao autor, svjestan svih manjkavosti ove knjige, imam neku vrstu mazohističke satisfakcije u činjenici da je i tajno sisačko izdanje rasprodano za manje od dva mjeseca.

Treće, dijelom dopunjeno izdanje uslijedilo je opet u inozemstvu, u Ljubljani, u izdanju "Oslobođenja" i svesrdnu pomoć direktora Salke Hasanefendića. Drago mi je da "Oslobođenje" nije sa mnom izgubilo, jer po svjedočenju njihove marketinške službe to je bila najbrže prodana knjiga od kada postoji izdavačka djelatnost "Oslobođenja". Ovo nije marketing, niti narcisoidna reklama, već jednostavno zadovoljstvo da se i također, u inostranstvu, časna izdavačka kuća koja se zove "Oslobođenje", mogla podičiti skromnim izdanjem, ali i velikom medijskom prezentacijom i popularizacijom knjige koja iritira sa svojim "prokletstvom".

Iza toga javila se "Cankarijeva založba" koja je htjela da se knjiga pojavi i na "slovenščini". Dugo su prevodili, čak je jedna prevoditeljka malo i mešetarila i iz originalnog teksta izbacila sve one segmente koji se direktno odnose na genocid u Bosni i Hercegovini. No, poslije svih peripetija pojavilo se i izdanje na slovenskom jeziku. S obzirom na razumljiv interes za zbivanja u Bosni i Hercegovini, možda je i provokativan naslov ove knjige, te ukupne međunarodne okolnosti i politiku velikih sila, koja je bila i ostala "spiritus movens" bosanskih događanja, pojavilo se izdanje i na slovenačkom jeziku, a dijelovi knjige su objavljivani u Njemačkoj, Italiji, Rusiji, Egiptu, Francuskoj, Tunisu, Turskoj itd. Zadnji koji su se javili i koji su zdušno obećavali sveskoliku potporu, bili su Kuvajćani. S tim, da bih ja trebao obezbijediti korektan prevod na arapski jezik.

Ovo sve govorim stoga da ukažem na ukupan milje i odnose koji su bili u vrijeme pojavljivanja, i kasnijih izdanja ove knjige.

A vrijeme, zgusnuto, ratno, povijesno, mi ne dozvoljava bilo koji oblik profanog lamenta. Krupne su se stvari desile poslije prvog ispisivanja. Naši bajni politički moćnici su bez ikakve potrebe i međunarodne prisile ukinuli ono što je bila "Republika Bosna i Hercegovina", ali su zato, vrlo galantno, diletantski i nemudro, dali ono što jeste i što se i ustavno zove "Republika Srpska". Došao je Dayton. Ja ga tumačim kao sporazum, konvenciju, konferenciju i događaj povodom koga se i oko čega se od nevolje pravi vrlina.

Uz svo uvažavanje potrebe da se zaustavi krvavi rat, stradanje i patnja stanovništva, Dayton jeste jedan jeftini kompromis. Šta je po njemu od ostataka Bosne ostalo?! Ono što se zove Federacija Bosne i Hercegovine, uvijek sam doživljavao i doživljavam kao organizam, čije vene i arterije drže drugi. Ako se presijeku vene, poznato je umireš brzo i u snenoj smrti, a vene i arterije drže velikosrbi i velikohrvati. Bosna je odbijena od Save, od Drine (ne računajući enklavu Goražde), od mora, odnosno od Ploča, kao jedine prirodne i od bosanskog kapitala izgrađene luke. Čak joj je i presječen put, tzv. put Avnoja – na Mrkonjić Gradu. Nije slučajno da su ovalike bitke oko Brčkog. Jer, jedini drugi izlaz Bosne sada na riječnu luku, jeste Brčko, preko koga bi Bosna za dva dana bila u Crnom i ostalim morima. Zato se Brčko ne da, i zato se pronalaze ini razlozi da Brčko ne pripadne Bosni i Hercegovini, odnosno Federaciji. Dakle, presječena joj je prirodna komunikacija od centralne Bosne do Cazinske ili sličnih krajina. Sve su to dogovorili naši velikodostojnici: ili, ne znaju geografiju, ili privredno saobraćajne uzuse i zakone, ili su se negdje unaprijed i debelo i nesretno dogovorili?! Čak, ako se i razmišlja o nekoj muslimanskoj državi, valjalo bi postaviti pitanje kako ona da opstane između dva povampirena nacionalizma i velikodržavlja? Kako da ekonomski opstane, kako da se komunikacijski poveže, i kako da računa da se neće prvom narednom povoljnom prilikom, izložiti povampirenim apetitima i ambicijama svojih susjeda?! Je li neko misli, da bi BiH, ili ono što je od nje ostalo, a to je uski, tzv. muslimanski dio, mogao opstati i prosperitati kao "tampon" zona ili kao kvazi oblada dvaju velikodržavlja i očito, potpisanih dogovora na relaciji Tuđman–Milošević. To, i u prvom ispisivanju ove knjige, se vidi, a ja bih sebi dopustio da kažem – jeste suluda – infantilna i diletantska politika.

Svi oficijelni trabanti i kerberi su skočili da dokažu Vrlinu. Treba zaustaviti rat, treba sačuvati živote, treba razmišljati o ugroženosti biološke bošnjačke supstance, što su sve valjani i razumni argumenti. Ali, valjda im je bilo u podsvijesti, ili kao iskonska želja, da naprave neki svoj "ban-

tustan" neku svoju "muslimaniju", iliti "fildžan državicu". "Velik turban, ali hodže nigdje". Ili, što bi stari rekli, "To je račun bez krčmara". Hamletovsko je pitanje, da li je Bosna prodana?! Ja nisam meritoran, niti sam presuditelj, ni osuditelj. Povijest će doći na svoje. Kao što je stari Marks govorio "Historija se ponavlja – jedanput kao tragedija, drugi put kao farsa".

Bojim se da je ovo sve, pored nesporne tragedije, ipak farsično. I da su se mnogi preobukli u nove odore i političke kapute.

Peto izdanje ove knjige namjerno dajem pod istim naslovom. Nisam ja za koncepciju koja kaže "Muslimani" su nacija, a jest da sam protestirao spram nesretnom muslimanskom poviješću.

U ratnim vremenima, imao sam jedan intervju u "Večernjim novinama" Sarajevskim. Rekao sam da ću ostati zadnji "Musliman u ovoj državi". Ne zato što to teorijski mislim ili intimno osjećam. Površno sam argumentirao da sam prvi u mojoj porodici koji je uopće imao šansu da se u nacionalnom smislu izjasni kao Musliman. Da li je to tada, 1971. godine bilo sretno ili nesretno ime drugo je pitanje. Iz povijesnih i političkih razloga za koje se probalo naći i teorijsko utemeljenje, tada je bošnjačko ime proskribirano, tretirano je kao "kalajevština", kao želja za predominacijom Bošnjaka u BiH.

Od sedamdesetih godina, pa sve do agresije na BiH, ideja o povratku na izvorno i autentično nacionalno ime je uz sve političke rizike, osporavanja, pozivanja na nacionalnu volju i slično, ipak postupno zriła, da bi u ratu konačno bila gotovo plebiscitarno prihvaćena.

U ratu se dogodio i Bošnjački kongres, koji je trebao konačno da vrati muslimanima njihovo povijesno ime – a to je bilo i treba da ostane – "Bošnjaci". Nije me stid svojih zabluda, jer ja niti sam ih stvorio, niti sam ih krojio.

U ovoj knjizi stoje neke konstatacije, koje odražavaju, ne samo moje, već i kolektivne zablude. Upravo iz tog razloga, možda bi njen pravi naslov bio "Prokletstvo Bošnjaka". Znam da će me mnogi, radi ovih rečenica, prozvati konvertitom ili pervertitom, ali nek im je na sreću.

Filozof kaže, "filozofija je traganje za izgubljenim zavičajem".

Da li smo ga našli i pronašli, pitanje je sad.

Toliko, u vidu predgovora za novo izdanje ove nesretne i unekoliko "proklete" knjige.

P.S.

Upravo zbog povijesne promjene od nacionalnih Muslimana ka izvornim i autentičnim Bošnjacima uz ovaj predgovor dajem kraći tekst koji sam u tada još uvijek opkoljenom i ratnim strahotama izloženom Sarajevu napisao avgusta 1995. godine.

Nekoliko teza o Bošnjacima

1. Ime Bošnjak je povijesno ime bosanskohercegovačkih, crnogorskih, sandžačkih i ostalih muslimana rasutih na prostorima bivše Jugoslavije, kao i muslimana koji su migrirali u Tursku u više iseljeničkih valova, počev od 1878., 1908., 1924., 1956., pa do danas.

2. Bošnjaci su nepobitno izvorni slavenski etnos koji je stoljećima konstituirao svijest o svojoj posebnosti, privržen islamu, a svjestan svoje tradicije, kulture, specifičnosti svoga jezika, svoje zavičajnosti i kulturno-civilizacijske osobenosti.

3. Na razmeđu triju najvećih modernih civilizacija i kultura: zapadno-katoličke, orijentalno-islamske i bizantinsko-pravoslavne, u preko hiljadugodišnjem sukobu Istoka i Zapada, izloženi klerikalnim i hegemonističkim apetitima Pape, Bizanta, ugarskih kraljeva, podaničkih hrvatskih banova, srpskih i dukljanskih velmoža i careva, kao Dobri Bošnjani, pravi krstijani, odnosno predominantno bogumili, sve do pada Bosne 1463., a u nekoliko navrata i kasnije, plaćali su krvavu cijenu svog duhovnog – vjerskog opredjeljenja, svoje samosvijesti, zavičajnosti i "nesretne" geopolitičke pozicije.

4. Osvajanjem Bosne od strane Osmanlija koji sa sobom donose superiorniju civilizaciju i kulturu, moderniju državnu i vojnu organizaciju, bolje uređen i efikasniji feudalni sistem, apsolutno najveći broj bogumila, a znatan broj katolika i pravoslavniha, gotovo prekonono i na nenasilan naoin prima islam kao svoju religiju, što radikalno i u vrlo kratkom roku mijenja njihovu ukupnu socijalnu poziciju, a u znatnoj mjeri i duhovnu strukturu. Tradicijski, oni postaju "Bošnjaci turske vjere, ali adeta bosanskoga". Odani Padišahu, vjerno služe Osmansku imperiju, brane islam na najisturenijim zapadnim granicama, pronose njegovu moć i slavu po silnim ratištima, uživaju i znatne privilegije u odnosu na ostale dijelove Carstva, ali i ponajviše ostavljaju kosti diljem moćne imperije: od Mohača do Beča, od Dubice do Moskve i Hoćima, od Persije, pa do Kaira. U svemu tome imaju gotovo arijevsku svijest o svojoj posebnosti neri-jetko i superiornosti, sa izraženom kritičkom distancom u odnosu

prema pravim Turcima, koje, često u posprdnom obliku nazivaju Turkušama. Zadržavaju većinu svojih običaja koje unose u samu vjeru i vjerske ceremonije, zadržavaju i svijest o svom porijeklu, a sam islam obogaćuju elementima sopstvene tradicije i kulture.

5. Bošnjaci u periodu od 1463. do 1878. najvećim dijelom vezano i za sudbinu Osmanskog carstva, imaju svoje uspone i padove, civilizacijske zvjezdane uzlete, sveopći kulturni preporod, do inertnosti, zaparloženosti, bijede i primitivizma raspadajućeg Osmanskog carstva. U periodu najveće slave (npr. Sokolovića, Čuprilića itd.) oni vladaju stambolskim prijestoljem, kreiraju politiku moćne Porte, a u nauci, literaturi, teologiji, pravu i filozofiji itd., gotovo dva stoljeća, kao mali narod, isturen prema moćnim kršćanskim zemljama, izložen njihovim ljutim zavojevačima, skoro da prednjače u cijeloj imperiji od arapskog Mašreka do marokanskog Magreba. Upravo u tom periodu cvjeta materijalna i duhovna kultura Bošnjaka.

Dok Evropa plamti inkvizicijskim lomačama, dok ganja vještice, umire od prljavštine, kuge i leproznog raspadanja, tada se po Bosni podižu monumentalne građevine, čitavi novi gradovi, grade vodovodi, hamami, visoke škole i biblioteke, cvjeta alhamiada poezija, izdaje arapsko-bošnjački rječnik, pored arapskog, perzijskog i turskog afirmira bosančica itd.

Kada Španija okrutno čisti sve što je nekatoličko, kada od Madrida, Kordobe, Sevilje, pa do Malage, s pomahnitalih lomača sve odiše nagorjelim ljudskim mesom, Bosna živi u duhu vjerske tolerancije, sigurnosti tada moderne države, uz materijalni prosperitet i kulturni procvat. Ona tada jedina u Evropi, prima prognane španjolske Jevreje koji obogaćuju njen duh i njeno biće i čitav mozaik vjerskog, etničkog, kulturnog i civilizacijskog koji se po toleranciji, suživotu, isprepletenosti, ali i opstojanju samosvojnosti, vijekovima iskazuje kao nenadmašan uzlet Bosne, njena zvjezdana staza, njena tajna i zapretna ljepota.

6. Upravo zbog svega ovoga, zbog te njene ljepote i privlačnosti, zbog njene civilizacijske nadmoći mnogi su je počeli svojatati i željeti striktno za sebe. Iz inih hegemonističkih štabova, naročito od prve polovine 19. stoljeća, kada na nju neminovno prelazi bolest "bolesnika s Bosfora", ne slučajno, ona se uporno nastoji predstaviti "tamnim vilajtom" koga bi iz evropskih susjednih novopečenih dvorova trebalo osvjetliti, prosvjetliti, ako treba i pokrstiti, vratiti u tzv. "vjeru pradedova".

Zatamnjuju se stranice historije, nove i stare evropske sile nestrpljivo čekaju priliku. Lenjin je jednom prilikom napisao da se "carska Rusija prema balkanskim narodima odnosila kao lisica prema kokošinju – čuvala ih striktno za sebe". Ovo je ponajbolje primjenjivao prema Bosni. Berlinskim kongresom, kada se Bosna voljom moćnika, kao na pladnju daje Austro-Ugarskoj koja tobože treba da izvrši kulturnu i civilizacijsku misiju, već prethodno otpočeto propadanje Bosne iskazano u zadnjem Gradašćevićevom pokušaju da obezbijedi relativnu samostalnost, kulminira i od tada otpočinju kontroverze i oko Bosne i Bošnjaka.

7. Relativno kasno, kao eho ukupnih evropskih prilika, revolucija iz 1848., te intenzivnog kapitalističkog preobražaja većine evropskih zemalja i u Bosni otpočinje proces nacionalnog osvješćenja koji bi se uslovno mogao nazvati emancipacijom. Uslovno, stoga što taj proces nije bio iznutra generiran, već je bio nametnut spolja kao rezultat upravo onih hegemonističkih apetita o kojima je bilo govora.

Naime, tek od polovine 19. stoljeća, u Bosni se putem raznih emisara, konzularnih agentura, vjerskih misija i sl., bukvalno uvodi, pa i suptilno nameće srpsko, odnosno hrvatsko nacionalno ime. Osnovni politički razlozi proizlaze iz otvorenog velikorspkog i velikohrvatskog interesa.

Polazi se od proste logike da ukoliko muslimanska populacija u BiH i Sandžaku ostane pod nazivom Bošnjaci, dakle, ono što oni historijski i faktički jesu, dakle, ne samo po svom nacionalnom osjećaju, osjećaju pripadnosti onom što jeste bošnjački nacionalni korpus (sa svojom vjerom, tradicijom, teritorijem, jezikom, kulturom), da će time tobože biti diskriminirani Srbi i Hrvati, odnosno njihovo podjednako pravo na Bosnu.

8. Na političkom planu nastoji se zatomiti ime Bošnjak, a kao tobožnja spasonosna formula koju neki i danas zagovaraju, forsira se "Bosanac" i "bosanstvo". Nije sporno da su i Srbi i Hrvati i Bošnjaci (odnosno do jučer s nacionalnim imenom Musliman) Bosanci. Sporno je što se bosanskohercegovački Srbi i Hrvati osjećaju i nacionalno i politički ispoljavaju prije svega, kao Srbi i Hrvati, a Bosanci samo u smislu regionalne pripadnosti. Oni Bošnjacima uporno i kao neku demokratsku opciju nude ime Bosanac, na koje, naravno u mjeri u kojoj im to politički treba, polažu podjednaka prava. Konzekventno izvedeno bosanskohercegovačkim i drugim muslima-

nima s prostora bivše Jugoslavije, osporavano je njihovo historijsko ime, i gotovo da im nije preostalo ništa drugo već da se nazivaju i muslimanima, što oni religijski i jesu, ali sada se radi o Muslimanima u nacionalnom smislu.

9. Trebalo bi temeljito proučiti naročito period s kraja 19. i početka 20. stoljeća, odnosno suštinu austrijske, a onda i srpske i hrvatske politike prema Bošnjacima. Npr. zašto je 1905., 1906. došlo do zaokreta u toj politici? Zašto se bošnjački jezik kao zvanični jezik Zemaljske vlade izbacuje, zašto se favorizira muslimanstvo i muslimanske nacionalne institucije i zašto postupno, upravo od 1906. pa nadalje, sve je manje bošnjačkog, a sve više muslimanskog imena (npr. muslimanske političke stranke: "Muslimanska narodna stranka", "Jugoslovenska muslimanska organizacija", "Muslimanska težačka stranka", muslimanska kulturna društva, muslimanska sportska društva, muslimanske zadužbine itd.)? Zapravo, zašto prevladava muslimansko ime u smislu i nacionalnog izjašnjavanja i opredjeljivanja? Zašto to podržavaju i mnogi vodeći bošnjački intelektualci i istinski nacionalni emancipatori?

Stojim na stanovištu da je neprihvatljiva floskula i kvazinaučan pristup za sve optužiti Komunističku partiju i kasnije komunističku vlast koja je tobože, namjerno i u sklopu ukupne zavjere protiv Bošnjaka, politički promovirala i "nadjenuła paradoksalno nacionalno ime". Nesporne su greške KPJ u odnosu na nacionalno pitanje, posebno spram negiranja Bošnjaka kao ravnopravne nacije. Također je dobro istražena i poznata farsa oko nacionalnog opredjeljivanja muslimana. Bilo kao Srba, Hrvata, neopredijeljenih, Jugoslovena, Muslimana u etničkom smislu itd.

Ali je isto tako tačno da se bošnjačko nacionalno ime faktički "izgubilo" i prije komunista. Znano je da su bošnjački nacionalni i politički pravci, naročito u periodu između dva rata se iskazivali i osjećali kao Muslimani.

Da li su slijedom historijskih događaja, političkih pritisaka i manipulacija, teorijskih podvala i dogmatskih šema oko nacije i nacionalnog pitanja, Bošnjaci naprosto podlegli svemu tome i prihvatili svakako emocionalno drago muslimansko nacionalno ime i obilježje. Jesu li naprosto u skućenom ideološkom prostoru, pod stalnom prijetnjom, očuvanja ne samo etničkog identiteta, već i gole biološke egzistencije, uopće imali mogućnosti za izbor? Nije li i samo oficijelno priznanje Muslimana kao ravnopravnog naroda, sedamdesetih

godina ipak bilo historijski pomak naprijed, ispravljanje decenijske nepravde, bez obzira na kontroverze velikog i malog "M" i na spočitavanja o "nesretnom i nespretnom" nacionalnom imenu. Zašto i od strane muslimanskih intelektualaca komunističke provenijencije nije 1945. godine prihvaćen prijedlog Husein-age Ćišića o nacionalnom imenu Bošnjak i zašto su u cijelom poratnom periodu i oni rijetki koji su ostali dosljedno na ideji i praksi bošnjaštva (kao npr. Adil Zulfikarpašić) bili proskribirani kao državni neprijatelji, a od mnogih Muslimana (naročito onih iz oficijelne vlasti) kao nacionalne izdajice.

Paradoks ukupne bošnjačke povijesne pozicije jeste da su danas najgrlatiji zagovornici bošnjaštva upravo oni koji su promovirali i zdušno zagovarali nacionalno ime Musliman.

10. Nacionalno ime se ne nadijeva. Njega narod prihvata ili odbacuje. To ne znači da se nacionalne ideje ne mogu i svjesno generirati, ideološki oblikovati i propagandno afirmirati i usmjeravati.

Upravo u paklu ove agresije na BiH, novog stravičnog genocida nad Bošnjacima muslimanima, suočeni s novim negiranjem, nipoštavanjem, s novom Apokalipsom koja prijeti da potre sve što je Bosna i bošnjačko, suočeni sa razularenom vjerskom mržnjom i težnjom da mu se iščupaju i sami korijeni, bošnjački narod, poput fenixa niče iz pepela, ponovo se rađa, ovaj put s punim stepenom emancipacije i samosvijesti. Dobri Bošnjani, kolebljivi i isprepadani Musliman, poniženi, uvrijeđeni i obespravljeni, ostavljeni sami sebi i poklani, uz najkrvaviju povijesnu cijenu, vraćaju se svom iskonu, svom pravom biću – Bosni i bošnjaštvu. Taj proces, upravo zbog enormne cijene i planetarne tragedije, niko više ne može zaustaviti. Njega ne treba kruto oktroirati ili na silu nametati. Jer ime Bošnjak i bošnjaštvo je već kolektivno prihvaćeno od naroda. Ako neko iz zatečenosti, zbunjenosti ili neupućenosti i dalje misli, osjeća i želi se nacionalno iskazivati kao Musliman, to je osjećaj dostojanstva, unutarnje mjere i etosa i konačno prava na sopstveni izbor. Bošnjaštvo jeste naša, makar i teška sudbina. I ono je već pobijedilo.

dr. Nijaz Duraković

"Nema ih više jer su htjeli biti"

Ivan Goran Kovačić

*"Uistinu Bog ništa ne mijenja u jednom
narodu dok se sam narod ne promijeni"*

Hasan Kafija Prušćak

PREDGOVOR

Ove redove ispisujem u vrijeme (30. juli 1992.) trajanja najstravičnijeg rata u našoj cjelokupnoj povijesti, kada se svaka misao prekida iznenadnim bombardovanjem, viješću o smrti nekog dragog prijatelja ili poznanika i što je najtragičnije – kada vijesti o kolektivnim ubistvima hiljada ljudi počinjemo doživljavati kao nešto "normalno", nešto na tekućoj vrpici četničkog zločina i kada se gotovo fatalistički mirimo spram golgote, stradanja, obespravljenosti i poniženja kakvo nijedan narod u modernoj povijesti nije doživio.

Ovaj rat, pored ostalog, ima za cilj etničko istrebljenje Muslimana, njihovo fizičko uništenje. Pored svih zala koje rat sam po sebi neminovno nosi, ostaje dodatno tužno saznanje da čovjek u njemu sve više prestaje biti čovjekom, da se gubi mjera stvari, osjećaj supatnje i solidarnosti, razumijevanja kolektivne historijske nesreće i da prevladava instinkt za egzistencijalnim samoodržanjem, gotovo životinjski nagon da se samo preživi, da se na svaki način izade iz ralja povampirene četničke nemani koja je svojim zastrašujućim crnim krilima i naoštrenim kandžama poklopila, u krvi utopila sve ono što se Bosnom i Hercegovinom zove. Jučer na radiju javiše da je u Prijedoru (ili oko Prijedora) ubijeno (poklano) 1.200 Muslimana, da su Ključ i Sanski Most "etnički očistili", da u Gacku nema više ni jednog Muslimana, da je u Goraždu u stravičnom okruženju preko 100.000 Muslimana (a od toga preko 40 posto djece, žena, nemoćnih staraca i preko 5.000 ranjenika i ko zna koliko bolesnika), a sve to prođe i prolazi kao meteorološki izvještaj uz kasniju novokomponovanu patriotsku muziku i uz brigu da li će biti UNPROFOR-ove pomoći i TV programa.

Iako je život jači od svega, ostaje gorčina, golema tuga i mučnina spram takvom vrstom "mirenja". Ta paćenička oguglalost, "pomirenost sa

sudbinom", naivna nada u razboritost i elementarno poštenje drugih ("neće nas, jer nismo im ništa učinili") kao da ide u pravcu kolektivnog samoubistva muslimanskog naroda.

Muslimani bivše Jugoslavije su danas teritorijalno potpuno razdijeljeni, novim kvazi-državicama podijeljeni, vojno okupirani, nacionalno osporeni, vjerski šikanirani, politički obespravljeni, a sve više prognani, hapšeni i ubijani. To je jedini narod na Zemlji planeti koji danas, tu u srcu Evrope, na pragu 21. stoljeća, skončava i poput gladne i žedne stoke lipsava u stotinu i više konc-logora od kojih su za mnoge oni iz Drugog svjetskog rata bili pravi "sanatoriji".

To je jedini narod na ovoj planeti kome osporavaju pravo da živi i da bude narod i koji, iako nikada nije nikoga napao, ničije države nije osporavao, ničije kulture negirao i unižavao, danas pred očima i ušima cijelog svijeta doživljava da se sa njim trguje, da mu se negira pravo na svoje nacionalno ime, na svoju otadžbinu, svoju državu, svoj politički izbor. Ruši mu se i satire sve što ga narodom čini. Sistematski se zamagljuje njegova historija, negira njegova kultura, uništavaju se kulturna blaga, ruše najveličanstveniji sakralni objekti, ubija i proganja njegova inteligencija i bukvalno uništava sve što je ljudski um i ljudska ruka stvorila na ovim prostorima. Da bi nesreća bila veća, u samoj Bosni i Hercegovini u kojoj je koncentrisan i najveći broj Muslimana, najmlađoj državi svjetske zajednice, oni danas nemaju nikakav konzistentan nacionalni program, imaju nedoraslo i obezglavljeno političko vodstvo, idejno su razjedinjeni, socijalno veoma raslojeni (i na toj osnovi konfrontirani), vjerski također, a još k tome i najviše opterećeni iluzijama i utopijama starog sistema i apstraktnog jugoslovenstva kome su se tako rado i masovno decenijama priklanjali i u njemu tražili varljivu nadu svog samoodržanja i tihe posredne emancipacije.

Utopije su razobličene, iluzije pale, nade u jednu kosmopolitsku, civilizacijsku zajednicu tolerancije, mira, suživota i prirodne akulturacije su tako drastično pogažene, da je tek sada, u ovom najkrvavijem i najprljavijem ratu, došlo do kolektivnog otrežnjenja.

No, taj mahmurluk se liječi uz najveću cijenu u cjelokupnoj historiji Muslimana, od bogumilskih vremena do danas.

Koji su razlozi za to? Zašto Muslimani plaćaju najkrvaviju cijenu i to uvijek iznova, gotovo u cikličnim razdobljima, u svakoj generaciji? Je li njihov usud da kao islamizirani Slaveni jedini historijski uvijek nanova plaćaju cijenu starog kršćanskog raskola? Je li njihova nesreća što su se našli u sendviču između netrpeljivosti Srba i Hrvata i njihovih mega-

lomanskih interesa i ciljeva, velikodržavnih ambicija i historijskih podozrenja? Je li sama Bosna, od Porfirogeneta, kada se za nju prvi put čulo, pa do danas kada je međunarodno priznata država, prokleta tako da je uvijek bila predmet osvajanja, prisvajanja, dijeljenja, testiranja i sukobljavanja tuđih interesa i konfrontiranja politike evropskih sila? Da li se i o kakvom "prokletstvu" Muslimana radi?

Sam naslov, "Prokletstvo Muslimana", opredjeljuje i sadržaj i ambicije ove knjige. Naime, s obzirom na vrijeme u kome knjiga nastaje, opšte prilike i političko raspoloženje, nemogućnost svestranijeg korištenja relevantne građe i ozbiljnih arhivskih izvora, nemamo pretenzija da naučno i metodološki konzistentno obradimo ova složena pitanja koja se tiču cjelokupne historije muslimanskog naroda. Naprotiv, ambicije sežu dotle da se više na jedan esejistički i popularan način, ovog puta namjerno "pristrano" i emocionalno prezentira nešto od zlokobne historije genocida nad Muslimanima, da se kroz kratak presjek njihove historije i kontroverzi u procesu njihove nacionalne emancipacije, opserviraju i drugi nacionalni programi koji su Muslimane po ko zna koji put doveli u poziciju ubijanih, prognanih i ugnjetenih. Dakle, da se jednim popularnim štivom rasvijetle neke, već više od stoljeća producirane magline, da se vidi u čemu se sastoji ta "turska magija" (Krlježa), "kosovska krivica", "duh Brankovića" ili "istraga poturica". Uz sve to, da se bar dijelom odslika strava genocida koji se nad njima toliko puta vršio, a pogotovo danas vrši. Koja je historijska, ideološka i politička potka tog "prokletstva"? Zašto su i u Drugom svjetskom ratu, oni pored Jevreja najviše platili za sukobe koje ničim nisu potakli, a ponajmanje su u njima i aktivno učestvovali?!

I otkud tolika mržnja prema ovom napaćenom i miroljubivom narodu? Otkud tolika besćutnost i ignorancija njihovog stradanja, primjerena staroj i ne slučajno potenciranoj i od naše sabraće rado citiranoj izreci da ih se sve to tiče "kao da prolaze pored turskog groblja". Muslimanski ugašeni životi su samo gola statistika, po pravilu nema imena i prezimena, sve su bezlične numere. Bestijalno uništavanje muslimanskih sakralnih objekata je samo rušenje ili žestoko bombardovanje, svaki otpor ubijanju je "fundamentalistička zavjera", svako nemirenje s okupacijom, progonima, kolektivnim grobnicama i nezapamćenim egzodusom stanovništva – je nespремnost Muslimana za mir i pregovaranje, svaki glas za očuvanjem države BiH, za poštovanje njenih granica i za ravnopravnost naroda koji u njoj žive – jeste unitarizam i zahtjev za "islamskom republikom" itd., itd.

Riječi su istrošene, suze su presahle, očaj je beskrajan. Ta divna, snena, prkosna iliti svagda draga Bosna je na koljenima. Možda po prvi

put u njenoj svekolikoj bogatoj i slavnoj povijesti. Ostaje još nešto što bi se moderno moglo nazvati rezignacijom, bolje rečeno, nijemim protestom, začuđujućom indignacijom, čak mazohističkim trpljenjem i beskrajnom, nikom razumljivom tolerancijom. Nije to ono što bi Bosanci i rado nazvali merhametlukom, jer, ni Istok, a pogotovo Zapad nikada nije ni razumio šta to znači merhamet. To nije ni dobra volja, to nije ni "bonus arduum", to nije ni trpljenje, niti islamski fatalizam, što bi se prevelo voljom Allahovom, odnosno mirenjem sa božijom sudbinom i njegovom providansom. To nije ni ono karikirano već toliko rabljeno i zlorabljeno ismijavanje sa Mujom i Suljom, koji kao dobroćudne budale uvijek loše prolaze u vicevima tako dobro dragim u Beogradu i Zagrebu. Nije to ni komšilik, što je stara turska riječ za dobrosusjedske odnose. Nije to ni skrušenost "dobrog Bošnjana". Možda je to sve PLEMENITOST jednog čudnog, nikada shvaćenog i od Evrope prihvaćenog naroda i njegova iskonska, vjerovatno bogumilski utemeljena spremnost za praštanje. Vjerovatno najveća enigma moderne civilizacije jeste kako bosanskohercegovački Muslimani i pored najstravičnijeg zločina koji se bukvalno dnevno čak i satno dešava, pored holokausta spram kojim Aušvic, Dahau, Mathauzen itd., izgledaju kao "civilizacijsko smaknuće", ostaje još uvijek miran, tolerantan, što bi Bošnjaci rekli "trpeći". Je li taj narod spreman za kolektivno samoubistvo? Da li se historija ponavlja(!) od Kolomana, Tvrtkovića, Arpadovića, Tomaševića, pa do novopečenih hajduka Karadorđevića, Miloševića, Karađžića.

Ovaj uvod je bio potreban da se bar naznači nezapamćena golgota i neviđeno stradanje, prije svega, muslimanskog, a dobrim dijelom i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Običnog čovjeka u BiH boli, zapravo on je pun jeda, žuči i čemera naspram gluhoće i tobožnje diplomatske finoće tzv. civilizirane Evrope. Ono malo oskudnih vijesti koje on dobija u inače totalnoj medijskoj blokadi, svode se na to da Sarajlije jedu travu, da su gladne, da nemaju vode, struje, lijekova, dječije hrane itd. Naravno, sve je to tačno, ali situacija u Bosni je mnogo stravičnija, okrutnija, i kao što sam na početku kazao, riječi nema da opiše zločin koji se tu pred licem svijeta, svakodnevno dešava. Sarajevo jeste okupirano, neprestano bombardovano, jeste kolektivni talac sumanute durmitske politike. Na njemu se iskaljuje bijes, mržnja, ksenofobija i sav iracionalizam jedne promašene banditske, ostrvljene, kojotske politike. Zar uopšte ljudski um može shvatiti da se snajperom gađaju trogodišnje djevojčice kojima naravno na čelu ne piše koje su vjere i nacionalnosti, da se ponovo danas kada pišem ovaj tekst gađa porodilište, dječija obdaništa, čuvena Vijećnica

u kojoj je pohranjeno najveće bibliotečko blago na Balkanu, da se ruši Zemaljski muzej kao najznačajnija kulturna ustanova južnoslavenskih zemalja, monumentalna i za Muslimane izuzetno značajna Begova džamija, pa sve do Željezničke stanice, zgrade "Oslobođenja", "Svjetlosti" itd., pa do onog što najviše boli, a to su male ćerpične kućice siromašnih i ubogih sarajevskih proletera i ine sirotinje.

Ali, iako je to sve istina, iako bi se mogli ispisati tomovi optužničkog materijala, počev od toga da su srušili najslavnije olimpijske objekte, počev od "Zetre", "Skenderije", pa do Olimpijske dvorane na Mojmilu, to još uvijek nije ništa prema onom što se dešava diljem Bosne i Hercegovine.

Hoće li naši susjedi, počev od Zagrepčana, koji se tako ugodno osjećaju u postratnoj euforiji, pa do Ljubljančana koji su zabrinuti prilivom "Bosančerosa", ili Italijana koji im uskraćuju ulazak u svoju zemlju, da ih ne bi valjda zatrovali "bosanskim sindromom", shvatiti da je na djelu najveći zločin u modernoj povijesti! Možda u ukupnoj historiji zločina. Jer u maloj Bosni, koja broji nešto manje od četiri i po miliona ljudi za koju smo se dugo hvalili da je multinacionalna, multikonfesionalna i multivilizacijska i da je našla recept zajedničkog življenja, danas je milion i po ljudi u egzodusu, 60.000 ili 100.000 (ko to zna?) je ubijeno, 150.000 ljudi ili više je u najstravičnijim konc-logorima, milioni ljudi su izgubili svoja ognjišta, vape za pomoći i gledaju kao u Boga u usnulu i indiferentnu Evropu. Kako nam je i sudbina, taj vapaj, taj očaj, to besprimjerno stradanje, taj jecaj Bosne se po pravilu tretira kao "neželjen element". Danas Goražde, u kome je u malu kotlinu sabijeno 100.000 očajnika (radi onih koji se ugodno osjećaju treba reći, bez hrane, lijekova, struje, vode i ostalih civilizacijskih dostignuća) napada 150 tenkova "slavne" Yu armije, hiljade topova, haubica, uz potporu "bratske" srpske avijacije i čak uz upotrebu najgorih bojnih otrova. A gospoda iz bivše Jugoslavije, pa i iz vajne Evropske zajednice i dalje govori kako treba uspostaviti tzv. humanitarni koridor jer Sarajlijama i ostalim treba dostaviti hranu, mlijeko u prahu, pa čak i destiliranu francusku vodu.

Šta je sa lijepim Mostarom kojim su se oduševljavali pjesnici i umjetnici bar u zadnjih 500 godina. Fevzi Mostarac je još u XVI stoljeću napisao knjigu koja se zove "Bulbulistan" što je u prevodu "Vrt slavuja". I zadnji šah Reza Pahlavi je na svom dvoru od dvorskih učitelja bio oduševljen tim divnim gradom zvanim Mostar. I kada ga je posjetio, našim domaćinima je otkrio istinu o velikom književniku Fevziji Mostarcu. A sada je Mostar bukvalno uzoran. Koji je to morbidni um mogao da sruši "Ružu" pored Starog mosta, slavnu "Neretvu", Gradsku vijećnicu i Biblioteku,

čuvenu Gimnaziju ili Mujage Komadine "Banju". A četnici su tri mjeseca gađali, valjda kao najpikantniji cilj "Stari most" i dijelom su ga razrušili. U Mostaru nema više ništa od onog što Mostar čini. Nema Karadžebegove džamije, nema onog divnog "Rondoa" sa svojim lipama, svojim duhom i šeretlukom, nema Fejićeve ulice koja je bila njegova žila kucavica, nema ni Stare tepe, niti Brankovca, Cima i svih onih slavnih i opjevanih kvartova, da ne govorimo o Donjoj mahali, Cernici, Luci itd.

Nema više ni Dervente gdje je kako "Bošnjo" kaže napravljena prva moderna željeznička postaja na Balkanu i preko koje je Evropa ulazila u Bosnu. Tamo više ni kuće nema, a kamoli nekog "esterajh" znamenja. Tamo nema ni ljudi, jer ako nisu ubijeni – pobjegli su, a ostali su psi lutalice koji su valjda najbolje znamenje četnika koji i dalje gađaju taj ubogi i nepostojeći grad.

Nema više ni Bijeljine, bogate, kitnjaste, raskošne, begovske. Doduše, ima je za arkanovce i šešeljevce koji su se javno hvalili da su za jedan dan pobili 3.000 Turaka, iliti nekakvih zelenih beretki.

Nema više ni Zvornika, te kapije Bosne, koju je i Fatih poštedio, jer, što je u njemu bilo Muslimana ili je pobijeno, bačeno u Drinu, ili je nešto promućurnijih uspjelo pobjeći.

Nema više Foče, tog biser grada na Drini, jer su joj srušili sve što je gradom čini, i staru čaršiju, i Aladža džamiju i sve ono što na "mrske Turke podsjeća". Lijepo su je očistili, ponovo kokošari i srpsko-crnogorski banditi došli i igrali "utakmicu" sa odrubljenim muslimanskim glavama.

Nema više ni Višegrada. Veliki prevarant Andrić može da likuje jer je i njegova slava i književna zadužbina dovedena u pitanje. Jer to više nije na "Drini ćuprija". Tamo doista nabijaju na kolac, ali kolektivno, desetine hiljada Muslimana, koji su vjerovali, nadali se i ubogo platili ono što sam na početku nazvao čudnim merhametom. Nema ni Čajniča jer su ga etnički istrijebili, nema Rudog slavnog "proleterskog". Nema hiljada sela uz Drinu, a Goražde im mrsi račun i zato je danas sva armada uperena protiv njega. A ono se i dalje očajnički drži. Na sramotu naših susjeda, Evrope i cijelog svijeta.

Niko više ne može prepoznati ni Čaplinu, tu neretljansku rascvjetanu bašću sa svojim cvjetnim avenijama, palmama i divnim perivojima. Nju su mjesecima gađali samo zato da je unakaze i da se "ustašama" osvete. Stari, drevni Stolac se upravo sada ruši. Gađaju čak i najslavniju svjetsku nekropolu, stećke na Radimlji, srušili su biser-djelo Zlatka Ugljena hotel "Bregavu", sravnili čuvenu "Begovinu", uništili staro gradsko jezgro i životno djelo Emira Buzaljka, opljačkali sve što je vrijedno bilo. S posebnim

zadovoljstvom bombardovali su i Čitluk, valjda radi "mrske" Gospe, jer nikakvog vojnog razloga nije bilo. Kako je "slavni" četnik general Perišić govorio, tamo treba uništiti "vatikanski duh" i tragove hrvatstva. "Gacko polje tužno li si"; jer u njemu onog starog Gacka više i nema. Nema Muslimana u njemu i ostvaren je vijekovni hajdučki san da bude očišćen. Tako je i sa Trebinjem, Bilećom i Nevesinjem, Bijeljinom, Kotor-Varoši, Bos. Dubicom itd.

A pošto je cijela "slavna" Krajina već odavno medijski blokirana, totalno izolovana, strahovito vojnički okupirana, najsramočnije je to da čak i njeni prvi susjedi neće da prozbore istinu o njoj. Nemoguće je da ne znaju. A ono što se zna jeste da su u Ključu pobijeni svi Muslimani koji nisu uspjeli pobjeći. Da je muslimanski Sanski Most doživio to da ga manjinski "ugroženi" Srbi etnički skoro očiste. Da iz Prijedora, velike čaršije Muslimane prvo ubijaju, a preostale vode u konc-logore ili neke "nove" radne obaveze, da žene siluju, djecu gladu izmoravaju. Da je slavna Bosanska Krupa koja je Čopiću i Kulenoviću podigla spomenike i koja je opjevana kao slobodarska, tolerantna, zajednička i koja je uzgred budi rečeno, predominantno muslimanska, takode etnički očišćena, popaljena, ljudski uništena. Da se recimo iz "slavnog" Potkozarja konvojem kamiona odvoze leševi poklanih i popaljenih Muslimana u ko zna koje kolektivne krajiške grobnice. Da su u Banjaluci svi Muslimani i Hrvati ne građani drugog ili sedmog reda, već unaprijed proskribirani neprijatelji srpstva i "velike srpske države". Da su dobili trake ne kao Jevreji u doba nacizma, već mnogo gore, sa dozvolom kretanja od samo dva sata dnevno i sa nemogućnošću da kupuju u dobro snabdjevenim srpskim radnjama, uglavnom od opljačkane robe "muslimanskih profitera". Tu bi već "žuta traka" bila spas, jer bi se bar znalo što te pripada i koje su konsekvence tvog nesretnog nacionalnog habitusa. A s četnicima s Manjače, pa i "finim" urbanim elementom nije moguće praviti bilo kakvu, pa čak ni samoubilačku kalkulaciju. Jer na Manjači, koja je doduše oduvijek bila četnička, i kojoj je u zahvalu za to četništvo bivša Yu armija podarila najveće ratne poligone, danas se, zajedno sa Omarskom kod Ljubije, nalaze najveći konc-logori u Evropi (ne u Evropi, već uopće u civiliziranom svijetu).

To se dešava na domak naše slavne demokratske i civilizirane Evrope, a tamo su desetine hiljada poniženih, uvrijeđenih, maltretiranih i najgorim sredstvima ugnjetenih ljudi. Oni nisu ugnjeteni, već su svedeni na nivo broja, numere koju svaki raspojasani četnik u svakom trenu može uništiti. I to on svakog minuta čini.

U "modernoj demokratskoj Srbiji" ili novoj kvazi Jugoslaviji Muslimani, također doživljavaju sličnu sudbinu. Zabranjeno im je političko organizovanje, nemaju nikakvih kulturnih institucija, na silu im se nameće srpski jezik, ćirilica, srpska historija i ideologija. Otpuštaju se s posla, smjenjuju se s bilo kakvih rukovodnih mjesta, na silu se otkupljuje zemlja u bescjenje, zabranjuje im se prodaja poljoprivrednih proizvoda mimo Srbije, a sve više njihove kuće i druga materijalna dobra se pale, uzurpiraju i sl. Jednostavno, vrši se neviđena pljačka i progon nevinih ljudi u toj "pravnoj državi" za koju je njemački nacifašizam demokratski uzor i civilizacijsko dostignuće. U Crnoj Gori je još gore, jer tamo se provodi nova "istraga poturica" i novo, valjda definitivno čišćenje. A sve to u vrijeme satelita, moćnih medija, videa i razvijene štampe, na očigled cijelog svijeta.

Možda je i zato potrebna jedna i ovakva knjiga. Ako ništa drugo, ono da podsjeti, upozori i da se štošta ne zaboravi. Ona bi sva mogla da bude jedan nesređeni, grčeviti uvod, jer stradanje muslimanskog naroda još traje i ko zna kolika će biti cijena njegovog opstanka i ko će sve plaćati historijske cehove za ono što mu se danas čini?

Da bi se razumjela sadašnja pozicija i stradanje muslimanskog naroda, neophodno je bilo, makar u kraćem presjeku naznačiti historijske korijene muslimanskog etnosa, složene i protivurječne puteve njegovog osvješćenja i afirmacije samobitnosti. Zato i počinjemo sa nekim naznakama o porijeklu Muslimana, njihovom položaju u Otomanskom carstvu, pa preko okupacije BiH 1878., aneksije (1908), njihovog položaja u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, preko poratnog perioda, pa do današnjeg rata i stravičnog genocida koji se nad njima vrši.

Svjesni smo metodoloških problema takvog pristupa, ali nas *primarno interesira stradanje ovog naroda, a ne stoljetni procesi njegovog nacionalnog osvješćenja i emancipacije*. Naravno, historiju genocida Muslimana (genòcid-génos – rod, pleme + occidere – ubiti, što znači zločin uperen protiv čitave nacije ili istrebljenje naroda), jer, s obzirom da je zločin u toku, nju tek valja napisati. Ali dovoljno je samo pogledati neku od tačaka "Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida" (prihvaćene Rezolucijom UN br.260 A (III) od 9.12.1948., a stupila na snagu 12.1.1951.), pa da se vidi da se nad Muslimanima vrši najveći zločin u modernoj povijesti. Jer, po toj Konvenciji, kao zločin se smatra bilo koje od navedenih djela učinjenih u namjeri potpunog ili djelimičnog uništenja jedne NACIONALNE, ETNIČKE, RASNE ILI VJERSKE grupe kao takve:

a) ubistvo članova grupe; b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe; c) namjerno podvrgavanje grupe životnim us-

lovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; d) mjere uperene na sprečavanje rađanja u okviru članova grupe; e) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Svaka od ovih stavki je na primjeru Muslimana multiplicirana, proširena novim stravičnim elementima koji "obogaćuju" historiju zločina s novim najmorbidnijim i najbestijalnijim elementima, koji idu sve do kaniibalizma. (Da se pod prisilom pije krv muslimanske djece, da se ljudi živi peku, otkida im se i prži meso, vade oči, odsijecaju genitalije itd., pa do kolektivnog uništenja sela – sistem spaljene zemlje, zaoravanja naselja, masovnih grobnica, bacanja u rijeke, uništavanja kasetnim bombama i bojnim otrovima itd.)

Po ovoj Konvenciji, pored genocida kažnjiva su i djela *sporazuma za izvršenje genocida* (a takav sporazum je u Srbiji, Crnoj Gori i od strane četnika u BiH, već davno postignut), zatim *neposredno i javno podsticanje za vršenje genocida* (svi oficijelni mediji Srbije i Crne Gore, kao i mediji koje kontrolira ili je direktni patron SDS u BiH, sistematski i svim sredstvima rade na tom podsticanju), te sam *pokušaj genocida i saučesništvo u genocidu*.

Srpsko-crnogorski agresor i njegovi domaći trabanti su vjerovatno svjesni težine zločina koji vrše i zato namjerno zamagljuju i razvodnjavaju suštinu onoga što se po međunarodnim normama tretira kao genocid. Oni svoj besprimjeran zločin i dugo pripremanu agresiju na BiH hoće predstaviti kao klasičan rat, još češće kao rat tobože potčinjenih i obespravljenih Srba protiv "privilegiranih" Muslimana i Hrvata.

No, po ovoj konvenciji lica koja učine djelo genocida ili neko drugo navedeno djelo (sporazum, podsticanje, pokušaj, saučesništvo), "bez obzira na to da li su *državni upravljači*, funkcioneri ili obični pojedinci", biće kažnjena, odnosno predana na suđenje nadležnim sudovima države na čijoj teritoriji je određeno djelo izvršeno ili Međunarodnom krivičnom sudu, koji je nadležan za one od članica ugovornica koje budu priznale njegovu nadležnost (SFRJ je svojevremeno priznala tu nadležnost, a tzv. Jugoslavija – Srbija i Crna Gora, su preuzele te obaveze).

S obzirom na određene nedoumice, različita pravna tumačenja i osobito politička mešetarenja, treba istaći da se sa stanovišta međunarodnog prava, kao i po ovoj Konvenciji (te niza drugih konvencija i povelja UN, dokumenata KEBS-a itd.), genocid i ostala navedena djela, po pitanju ekstradicije neće smatrati kao *politička krivična* djela, već strane ugovornice preuzimaju obavezu da će u svim ovakvim slučajevima dopustiti ekstradiciju, saglasno svom zakonodavstvu i postojećim međunarodnim ugo-

vorima. Svaka strana ugovornica može zahtijevati od nadležnih organa Ujedinjenih nacija da preuzmu, saglasno Povelji Ujedinjenih nacija, mjere koje budu smatrati za pogodne u cilju sprečavanja i kažnjavanja djela genocida (i drugih navedenih djela), a svi sporovi u pogledu primjene, izvršenja ili tumačenja ovih odredbi iznose se pred Međunarodni sud pravde, na zahtjev jedne od strana u sporu. Uz sve ovo, valja se podsjetiti da je usvojena i "Konvencija o nezastarijevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti" (usvojena i otvorena za potpis Rezolucijom Generalne Skupštine UN br. 2391-XXIII, od 26. 11. 1968.), te "Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih i ponižavajućih kazni ili postupaka" (usvojena i otvorena na potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom GS UN br. 39/46, od 10. 12. 1984., a stupila na snagu 26. 6. 1987. godine), gdje se precizno definiše šta znači izraz "mučenje".¹

Ova digresija u vidu nekih terminoloških i međunarodno pravnih pojašnjenja je bila potrebna stoga što ćemo, naročito u drugom dijelu knjige često upotrebljavati izraze "genocid", "ratni zločin", "mučenje", "nehumana ili ponižavajuća kazna" i slično. To prije svega zbog nekritičke upotrebe i različite instrumentalizacije tih pojmova.

1 U članu 1. ove Konvencije izraz "mučenje" označava svaki čin kojim se nekom licu namjerno nanose velike patnje, fizičke ili duševne, sa ciljem da se od njega ili od nekog trećeg lica dobijaju obavještenja ili priznanja, da se kazni za neko djelo koje je ono ili neko treće lice počinilo, ili se sumnja da ga je počinilo, da se uplaši ili da se na njega izvrši pritisak, ili iz bilo koje druge pobude zasnovane na bilo kakvom obliku diskriminacije, kad takav bol ili takve patnje nanosi neki agent javne službe ili neko drugo lice koje djeluje po službenoj dužnosti ili na osnovu izričitog naloga ili pristanka službenog lica. Taj izraz ne odnosi se na bol i na patnje koje proizlaze isključivo iz zakonskih kazni, neodvojivi su od njih ili njima izazvani.

KORIJENI

Kada se istražuje muslimanska etnogeneza, po pravilu se dođe do bogumila. U našoj nauci koja je već stoljećima politizirana, itekako ideološki obojena i pristrana, vješto instrumentalizirana za ovaj ili onaj velikonacionalni koncept, od prvih istraživača ove problematike osjeća se ili nedovoljno poznavanje te "bosanske hereze" ili češće namjerno zataškavanje nekih nepobitnih historijskih činjenica. Počev od Farlatija (*"Illyricum sacrum"* – 1769), Schmidtha (*"Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois"* 1849), preko F. Miklošića (*"Monumenta Serbica"*), B. Petranovića (*"Bogumili. Crkva bosanska i krstjani"* – 1867), preko F. Račkoga (*"O Bogumilima i Patarenima"* – 1869), Đ. Daničića, K. Jiričeka, A. Solovjeva, F. Vale, M. Mandića, F. Lasmana, Š. Kulišića, pa do ovovremenih pisatelja (M. Krleže, M. Dizdara, M. Hadžijahića, N. Filipovića, J. Šidaka, S. M. Đaje, H. Čišića itd.), pitanje bogumila, kao malo koje drugo iz srednjovjekovne povijesti, zaokuplja pažnju ne samo historičara već i stvaralaca iz različitih oblasti od etnologa, lingvista, pa do pjesnika i književnika itd.

Mi nemamo namjeru šire razlagati ovu vrlo složenu i još uvijek nedovoljno istraženu problematiku. To bi tražilo posebnu studiju, a nije ni primjereno karakteru i cilju ove publikacije.

Uz sav rizik koji neka vrsta apriorizma sa sobom nosi, polazimo od teze da se muslimanski etnos uglavnom korijeni na bosanskim bogumilima. O argumentima ćemo nešto kasnije.

Da bi se shvatila pojava bogumilske sekte, koja je svoje privrženike prozvala "krstjanima prave vjere apostolske", treba se malo podsjetiti na samu historiju kršćanstva.

Naime, radikalna transformacija kršćanstva počinje od onog momenta kada se od religije ugnjetenih (što je bio zamajac njenog uspjeha i masovnosti), postupno pretvara u religiju gospodara i onih koji manipuliraju masama, odnosno od očekivanja neminovnog dolaska sudnjeg dana i novog doba u vjeru već ispunjenog spasenja. Kako kaže E. From, transformacija

se radikalizira kad se od postulata čistog moralnog života prelazi na zadovoljenje savjesti preko crkvenih svetih tajni. Time kršćanstvo, koje je primarno bilo religija "Zajednice jednake braće", bez hijerarhije ili birokracije, postaje "Crkva", što odražava apsolutistički karakter samog Rimskog carstva.

Knopf, Fron, Meyer, Weiss itd., ukazuju da je još drugo stoljeće obilježeno postupnim razvojem ujedinjenja crkava na čelu sa autoritativnim vođama, a isto tako uspostavljanjem sistematske doktrine vjere kojoj se kršćanin pojedinac morao podvrgavati. Ono što je značajno za analizu bogumilskog vjerovanja, jeste da u toj ranoj fazi kršćanstva, *crkva nije bila ta koja je mogla oprostiti grijeha*, već sam Bog. Kasnije se prihvata deviza "Extra ecclesium nulla salus", prema kojoj jedino crkva može obezbijediti zaštitu protiv bilo kojeg gubitka milosti.

Institucionaliziranjem crkve ona zadobija "svetačke" osobine, postaje svojevrsna moralna ustanova koja odgaja u funkciji spasenja. Prirodno, ta se funkcija svodi na sveštenike, a episkopat garantira legitimnost crkve i prima "jurisdikciju oprosta grijeha". Dakle, suštinska je promjena od "slobodne bratske zajednice" u hijerarhijsku organizaciju. Kako primjećuje From ("Transformacija kršćanstva i homousijska dogma"), u ranom kršćanstvu "prevladavala je adopcionistička doktrina, to jest vjerovanje da je čovjek Isus uzvišen do boga. Sa stalnim razvitkom crkve pojam Isusove prirode sve se više oslanjao na duhovno gledište: čovjek nije bio uzvišen do boga, već je bog sišao da postane čovjek. To je bila osnova novog pojma Krista dok on nije bio ponovo uobličen u doktrini Atanazija koju je prihvatio Nikejski sabor: Isus, Sin Božji, rođen od Oca prije svakog vremena, iste je prirode s Ocem. Arijevo gledište da su Isus i Bog-Otac bili doista slične, ali ne i istovjetne prirode, odbačeno je u korist logički kontradiktorne teze, po kojoj su dvije prirode, Bog i njegov Sin samo jedna priroda; to je tvrdnja dualnosti koja je istovremeno jedinstvo".

Zapravo, posmatrano s povijesnog stanovišta, relativno brzo se formira nova dogma o Isusu. Mnogi učenjaci smatraju da je ključna bila promjena ideje o čovjeku koji postaje Bog u ideju o Bogu koji postaje čovjek.

Vjerske razmirice i žestoka neslaganja kršćanskih teologa se intenziviraju naročito u IV stoljeću i pojednostavljeno, svode se na pitanja: Da li je Bog jedan (?), jesu li trojica u jednom (?), da li su Otac i Sin istovjetni ili nisu (?) itd. i one direktno utiču i na destabilizaciju Rimskog carstva. Tako je i Veliki crkveni koncil u Nikeji, usvojivši Atanazijine dogme kao

jedini i pravi izvor vjerovanja, ipak otvorio raskol, jer znatan broj uvažениh kršćanskih teologa zaključke tog Koncila nije prihvatio kao mjerodavne.

Iako je car Konstantin Veliki (koji je kršćansku vjeru proglasio državnom vjerom) presudio u korist Atanazija, te raspre i neslaganja su se nastavile i na mnogim narednim koncilima, uz sve prisutniju državnu represiju, progone "krivovjernika" i borbu protiv hereze.

Ovo ističemo stoga što su ti vjerski sukobi, doktrinarna neslaganja, pa i fanatična insistiranja na stavovima aleksandrijskog episkopa Arija, *došli na Balkan zajedno sa dolaskom kršćanske vjere na te prostore*. Tu možemo tražiti i korijene tzv. bogumilske hereze (jeresi). Jer, nasuprot zaključcima Nikejskog sabora, u narednim stoljećima, mnogi su istinu pokušavali tražiti na samim izvorima kršćanstva, ne prihvatajući isključivu državotvornu dogmu koja se nametala od poglavara bilo Istočne, bilo Zapadne crkve. Počev od gnostika, tzv. arijevac, esebijevaca, manihejaca, albigeneza, pa do patarena (bogumila, babinaca) itd., pa do mnogih drugih sekti koje se poput pečurki javljaju u srednjem vijeku, i na Balkanu se javlja sve više pristalica onih koji zagovaraju "čistu kršćansku misao" iskazanu u Novom zavjetu. Tako se već početkom 12. stoljeća pojavljuje na Balkanu sekta čije su se pristalice nazivale "krstjanima prave vjere apostolske". Bez namjere da ulazimo u širu analizu, valja istaći da mnogi istraživači ovog fenomena polaze od toga da se bogumilska (patarenska) vjera temelji na gnostičkom učenju pavlikijana, koje je u V stoljeću osnovao Pavao iz Samosate. Ta teologija se u osnovi zasniva na staroperzijskom dualizmu po kojemu, u pojednostavljenoj verziji, egzistiraju dva principa: nebeski, nevidljivi i racionalno nespoznatljivi Otac, kao tvorac onostranog, nevidljivog svijeta i zao duh-đavo, satana, lucifer, ovostrani, profani tvorac ovozemaljskog svijeta. Od Male Azije, gdje se korijeni to učenje, pa do balkanskih, sjevernoitalijanskih i južnofrancuskih prostora ono doživljava niz nadopuna i permutira se u skladu s autohtonim kulturnim, religijskim i civilizacijskim osobinama područja do kojih taj nauk dopire. Npr. u Bugarskoj se širi učenjem popa Bogumila, koji je u službi cara Petra, sina Simeuna Velikog, a u Bosni se ta sekta javlja u XII (po nekima mnogo prije) stoljeću, gdje po svim valjanim procjenama hvata čvrste korijene. Prema raspoloživim izvorima bogumilstvo se u toj mjeri raširilo da su zadugo ostala bezuspješna nastojanja pape, Nemanjića, hrvatskih i ugarskih kraljeva, koji su ih nastojali pridobiti za sebe, odnosno proširiti uticaj bilo Zapadne, bilo Istočne crkve, prevesti na ovu ili onu stranu ili pak provesti njihovo fizičko istrebljenje.

Ostavimo učenim teolozima, historičarima i sociolozima religije da se bave suštinom bogumilske dogme. Bez obzira čime se ona napajala, koje su joj bile doktrinarne osnove i sl., ostaje nepobitna činjenica, da su bogumili, bili nešto osobeno, da se nisu dali podvrći oficijelnoj dogmi Istočne ili Zapadne crkve. Ako je to bosanska vlastela sporadično i činila, bili su to više iznudeni taktički potezi i želja za očuvanjem bosanske samostalnosti, ustupci izazvani vojnim prijetnjama i osvajanjima, naročito od strane papinskih žandarma – mađarskih kraljeva i ojačale srpske države. Prema nalazima A. Solovjeva, M. Mandića, F. Lasmana, Š. Kulišića, F. Vale itd., bogumilsko učenje u osnovi odbacuje Stari zavjet i sve sakramente. Po drugima, ovim "krstjanima prave vjere apostolske", kao jedini i isključivi izvor vjere služio je Stari i Novi zavjet. Kako u tim zavjetima nisu pronalazili uporišta za "svetačku" poziciju crkve, odnosno da je crkva i njena hijerarhija bitan preduslov kršćanske vjere, crkvu su odbacivali kao bespotrebnu novotariju, a hijerarhiju su smatrali "đavoljom stvari", jer se "neovlašteno nametnula posrednikom između Boga i čovjeka".

Sama promjena "kristološke dogme, kao i cijele kršćanske religije samo je odgovarala sociološkoj funkciji religije uopće, odražavanju društvene stabilnosti čuvanjem interesa vladajućih klasa. Za prave kršćane stvaranje fantazije da će omražene vlasti uskoro biti zbačene i da će se oni sami, sada siromašni i napaćeni, domoći vlasti i sreće, bio je san koji ih je činio sretnima i zadovoljnima. Nakon njihovog konačnog poraza i pošto su se sva njihova očekivanja pokazala uzaludna, mase su se zadovoljavale fantazijama u kojoj su prihvatale odgovornost za svu patnju; one su, međutim, mogle ispaštati svoje grijehe kroz vlastitu patnju i zatim se nadati da će biti voljene od dobrog oca. On se pokazao kao otac koji voli kada je, u liku sina, postao, čovjek patnik. Njihove preostale želje za srećom, a ne samo oprostom, bile su zadovoljene u fantaziji o blaženom životu na drugom svijetu koji je trebao da zamijeni ovo svjetsko povijesno sretno stanje kojem su se rani kršćani nadali". (E. From, "Transformiranje kršćanstva i homousijska dogma")

U tumačenju homousijske postavke, From ukazuje da nas analitičko iskustvo navodi da iza logičke kontradikcije te postavke (da je dva jednako jedan), stoji neko skriveno značenje kojem dogma duguje svoj smisao i privlačnost. To najdublje značenje postaje jasno samo u stvarnoj situaciji u kojoj ta postavka ima smisao, a to je situacija djeteta u majčinoj utrobi. (Majka i dijete su tada dva bića, a u isto vrijeme samo jedno). From to navodi stoga da bi razložio bitan problem promjene u ideji odnosa Isusa prema Bogu-ocu. Ne mijenja se samo sin, nego i otac. Moćni otac, postaje

majka koja daje utočište i zaštićuje; "nekada buntovan, zatim patnički i pasivan, sin je postao malo dijete. Pod vidom židovskog očinskog Boga, koji je u borbi s bliskoistočnim majčinskim božanstvima stekao prevlast, božanski lik Velike Majke ponovo se diže i postaje dominirajući lik srednjovjekovnog kršćanstva".

Velika uloga majčinskog božanstva u katoličanstvu, postaje jasnija prije svega preko uloge koju Crkva kao takva ima, a posebno u odnosu na kult Marije.

Kako smo istakli, u ranom kršćanstvu ideja o crkvi je bila sasvim strana. Tijekom historijskog razvoja crkva postupno poprima hijerarhijsku organizaciju i sama postaje sveta institucija. Ona posreduje u spasenju, vjernici su njena djeca ("pastir i njegovo stado"), ona je Velika Majka i samo putem nje čovjek može postići sigurnost i blaženstvo.

Ovaj diskurs je bio potreban da se bolje shvati bogumilski odnos prema crkvi.

Naime, na osnovu raspoloživih izvora može se ustvrditi da je kod bogumila služba božija bila prilično jednostavna, bez pompe, sjaja i magijskog ceremonijala, bez kićenih svetih kuća i bogomolja, uz izraženo odbacivanje ikonoklastije, kipova i sl. U vjerskom ceremoniju uglavnom se prakticalo Sveto pismo Novog zavjeta, držala propovijed i davao blagoslov. Nije poznato da su njegovali kult Marije, na način kako se to čini u katoličanstvu. Kao kršćani prave vjere apostolske, oponašali su život apostola, nadahnjivali se primjerima svetaca pustinjaka iz čega je proizlazio njihov prilično asketski odnos prema životu i materijalnim bogatstvima. Iako nema čvrstih dokaza, po nekim istraživačima, jedna od glavnih karakteristika bogumilske hereze u svjetovnom pogledu jeste da oni preziru bogatstvo, odbacuju klasičan oblik ženidbe, osuđuju smrtnu kaznu, ne tolerišu da se jede meso ubijenih životinja, te da se iskazuju kao ubijedeni pacifisti i sl.

Na čelu bosanske crkve stajao je did (djed), što bi primjereno katoličanstvu odgovaralo biskupu. Did je igrao značajnu ulogu na bosanskom dvoru i u društveno-političkom životu bogumila i hijerarhijski gledano bio je nadređen sljedećim značajnim duhovnim i svjetovnim funkcijama: "učiteljima", odnosno "gostu" i "starcu".²

Po Jaroslavu Šidaku, "Crkva bosanska", kao posebno tijelo u društvenom organizmu srednjovjekovne Bosne, sastojala se u biti samo od svojih redovnika. U najvažnijim državnim aktima njezin je razvoj u uskoj

2 starac cristianus, starac patharinus

vezi s "krstjanima" i njihovim poglavarom "djedom", a sam djed, kad zastupa crkvu bosansku u svojstvu njezinog episkopa, okružen je uvijek stalnim brojem običnih i uglednih "krstjana".

Iz čuvene izjave koju su na Bilinom Polju kod Zenice predstavnici krstjana dali pred Kulinom banom i papinskim legatom (8.4.1203. godine) vidi se da su bogumili imali dobro uređenu organizaciju ("red"), da su živjeli po samostanima koji se u izjavi zovu "loca" (kao samostani franjevačkog reda kasnije u Bosni osnovani). Na čelu samostana nalazili su se "priori", a nastupali su zajednički u ime svih "krstjana". (Šire: Jaroslav Šidak: Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni, str. 99)

Po nekim interpretima, samo ime nije vezano za bugarskog popa Bogumila (Bohumila), već ih je narod zbog njihove propovijedi i same bliskosti s njim, rado primao kao istinske vjernike ("pravovjernike") i iz milošte ih prozvao Bogu(Bohu)milim ljudima. Zbog takve propovijedi su ih i monasi autokefalne Ohridske biskupije nazvali imenom *babunci* (u pojedinim verzijama "babinovci"), a katolički svećenici su ih zvali *patarenima*, što etimološki znači isto.

U pojedinim izvorima bogumili se nazivaju i "kutugeri", "kudugeri", što je istovjetno s grčkom riječju "stauropates" koja označava krivokletnika. Solunski mitropolit Simeon (početak 15. vijeka) dodaje ovu riječ kao nadimak bogumilima. Stefan Dušan godine 1329. poziva na pohod "bezbožnije i poganije babuni".

U Polimju, u oblasti dabarske episkopije, u početku 15. stoljeća bogumili se proklinju kao "zli jeretici, tr'kleti babunije, naricajušteji se l'žikrstijane". U jednom od tih prokletstava se kaže: "Rastudije bos'n'skii i Radomir'i Dražilo i Tol'ko i Tvr'dko i Tvr'doš' i vsi naricajuštei se kr'stijane i kr'stijanice, a ne klanjajušte se svetim' ikonam'i i kr'stu č'stnomu". (Vidjeti: Jaroslav Šidak, "Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni")

Interesantno je napomenuti da prilikom osvajanja Bosne (1463) Turci, izuzev desetina hiljada nadgrobnih spomenika (stećaka) nisu zatekli bogumilske crkve, hramove ili neka slična svetišta. To je mnogima poslužilo za tezu da bogumila u Bosni u vrijeme dolaska Turaka uopšte nije ni bilo, već da su bili samo katolici i pravoslavni (zatečene su njihove bogomolje). No, o tome nešto kasnije.

U osnovi, radi se o tome da se "bosanska hereza" minorizira, osudi kao sporadično "krivovjerje" ili ponajčešće tako instrumentalizira da se po svaku cijenu u njoj pronalazi samo pravovjernost katoličanstva, odnosno pravoslavlja, čime se polažu tzv. historijska prava na samu Bosnu.

Krleža lucidno primjećuje kako "svi naši historici (bez izuzetka), kada govore o patarenskom 'krivovjerstvu' nastoje kako bi toj paganskoj pojavi dali neko manje vrijedno tumačenje, kao da je tobože, nažalost, doista kao simptom rasula nekih moralnih principa, ali ta balkanska, slavonska ili bosanska hereza nije tipično 'naša pojava', jer bilo što, što se javlja kod nas kao 'krivovjerstvo', zapravo je strano tijelo u okviru našeg historijskog razvoja". Da se stidimo nečega što se zove krivovjerstvo u našoj historijskoj prošlosti, da žalimo te naše davne 'heretičke zablude', da ih zaobilazimo kao mačke oko dominikanskih lomača, kao da tih lomača i te hereze uopće nije bilo, smisla mnogo nema; upravo stoga što je besmisleno, to se ipak kultivira dalje svakoj historijskoj logici uprkos. Kod tih pravovjernih, pravoslavnih, latinskih ili grčkih antiheretičkih idiosinkrazija obje su naše klasične, rasne vjeroispovijesti idealno podudarne. Iz jedne i iz druge perspektive *priznati bogumilstvo kao treću komponentu, znači odreći grčkoj ili latinskoj misiji značenje historijske magistrale*, a ta opet hipoteza ruši sve idealističke aksiome naše moralne supstancije na ovome svijetu, a takav način gledanja jeste satanski, dakle bogumilski, dakle-danas-materijalistički" (Krleža, "Antibiografske idiosinkrazije", 1955. god.)

Optuživani da poriču Kristovo božanstvo i da su sami satanizirani, bogumili su, kako kaže Krleža bili "jedini kontrapunkt usred našeg nadasve zbrkanog srednjovjekovnog rasula. Bogumili su arhajska plebejska varijanta evropske srednjovjekovne mistike, povampirene na osnovi starinskih orijentalnih psihoza... Više od trideset tisuća nadgrobni mramorova govori nam o bogumilskim pokoljenjima koja su živjela kao organizirana moralno-intelektualna sekta, u neposrednoj blizina Rima, od bizantijskih vazala kao i od Laterana progonjena kao bijesna zvjerad protiv koje se Rim i Mleci, madžarski i srpski kraljevi trajno spremaju na križarsku vojnu. Fenomen toliko antipatičan Latinima i Grcima, Mlečanima, Madžarima i Dubrovčanima u davnoj prošlosti, a hrvatskoj i srpskoj inteligenciji devetnaestoga stoljeća naročito, da se o njima i danas, u novijoj našoj historiji, još uvijek govori u afektu. *O njima se mislilo i misli se i danas kao o bosanskoj kugi*, a što je vladika Vrhbosanski i Đakovački odabrao za svoju spavaonicu baš onu sliku posljednjeg bogumila, kralja Stjepana Tomaševića, kada moli milost nebeskog vladara u predvečerje katastrofe, to govori o bogumilskoj problematici poglavlja." (Krleža, "Bosanska kuga", Panorama pogleda i pojmova, I, str. 355)

Krleža u nizu svojih napisa, produciranih u periodu više od pet decenija, ruši različite zablude, raskrinkava socijalnu i duhovnu pozadinu

ovakvog odnosa prema bogumilima. Oni su za njega krivovjerni samo u antiklerikalnom smislu. Oni poriču grčku i latinsku crkvenu hijerarhiju po "svom praslovjenskom duhu u ime evandeoske socijalne ravnopravnosti", čitajući "evanđelje vlastitim jezikom i na svoj vlastiti način". Oni ne vjeruju da je Bog mogao stvoriti Papu, jer on po njima djeluje na principu zla, kao satanska sila i ispoljava se kao negacija onoga bratstva i one ljubavi kakvu je po njihovom shvatanju propovijedao Novi zavjet.

Oni njeguju narodno pismo, vjeruju u "patrijarhalne predaje svog praslavenskog podrijetla", žive u družbama kao kršćanska zajednica sazdana na jednakosti prava i dužnosti, a sa značajnom ekonomskom podlogom.

Oni nisu prihvatili "organizirano nasilje feudalnih baruna, ni rimskih, ni bizantskih biskupa. Preslabi da se politički održe, oni su nakon vijekovne borbe nestali kao tolike sekte od balkansko-tračkih provincija do Irske i od Praga do Languedoca".

Po Krleži "bogumilstvo će ostati magistralom naše medijevalne prošlosti, jer tek s njegovim slomom svršit će na našem području sa Srednjim vijekom samostalan život narodne supstancije... Svijest o velikim razdobljima prošlosti nestat će u sveopćoj slabosti pamćenja".

Otkud tolike kontroverze u odnosu prema bogumilima, zašto su oni sve do dana današnjeg predmet neslaganja, strasnih diskusija, političkih optužbi i sl.?! Optužbe se danas ponajčešće svode na to da su bosansku povijest, prije svega, zloupotrijebili političari i u političke ciljeve upregnuli "znanstvenici" koji su taj fenomen odveć jednostrano sveli na pojavu bosanskog krivovjerja.

Iako tu ima dosta istine, upravo od onih koji to danas spočitavaju previđa se notorna činjenica da je tzv. objektivna nauka u zadnja dva stoljeća vršila nevidene falsifikate i itekako bila u službi Istočne ili Zapadne crkve, ovih ili onih velikodržavnih i nacionalističkih ciljeva.

Tako učeni Srećko M. Džaja ukazuje da su neki na izmaku osmanske epohe ponovo otkrili bosansko "bogumilstvo" i upotrijebili ga u političke svrhe. "Nacionalne ideologije (veliko)srpstva i (veliko)hrvatstva posegnule su u svojoj borbi protiv tuđinskog gospodstva za bosanskim krivovjerstvom kao za proizvodom vlastitog tla i tumačile ga katkad kao sastavni dio hrvatske, odnosno srpske nacionalne kulture. Nasuprot tome, austrougarska uprava isticala je 'bogumilstvo-bošnjaštvo', neovisno o hrvatstvu i srpstvu, kao sredstvo za suzbijanje nacionalnog oslobođenja. Napokon, bosanski su se muslimani poslužili bogumilstvom kad su određivali svoj postosmanski politički i kulturni identitet, u bosanskim 'bogumilima' oni su

pronašli svoj glavni supstrat i otkrili u svom kulturnom naslijeđu takozvanu bogumilsku komponentu".³

Ako izuzmemo tvrdnju da je austrijska uprava instrumentalizirala, bogumilstvo-bošnjaštvo, o čemu bi se dalo debelo raspravljati, sve ostalo je, gledano samo po sebi tačno.

No, ključ je u tvrdnji da su se Muslimani poslužili bogumilstvom u nastojanju da odrede svoj kulturni i politički identitet, odnosno da u njemu pronađu svoj glavni supstrat. To je tačno, jer oni svoj supstrat i *svoj identitet pronalaze i korijenje* upravo u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i pored ostalog i u bogumilstvu. A upravo je to za mnoge i danas (pa vjerovatno i za Džaju) veoma sporno.

I tu je glavni paradoks! Priznaje se postojanje bogumila (bez obzira kako ih ko u religijskom smislu određivao), priznaje se da su oni instrumentalizirani u ime velikosrpstva i velikohrvatstva, priznaje se da je pisanje o srednjovjekovnoj bosanskoj povijesti bilo "pod jakim utjecajem političkih strujanja", da se "zaplelo u protuslovna domišljanja", da se u tom spektru mogu naći "veličanstvene vizije a na drugoj strani čak i nijekanje da bi 'Bosanska crkva' uopće i bila krivovjerna" itd.

No, ono jedino što izaziva strasti, nipodaštavanja, diskvalifikacije i falsifikate razne vrste jeste što se Muslimani vežu za bogumilstvo, što u njemu traže svoje korijene, svoj supstrat, "politički i kulturni identitet".

Zašto to izaziva tolike animozitete?!

Zašto su sve dvorske kamarile, unajmljeni "naučnici" i kvazinacionalistički trabanti stoljećima se upirali (a i danas se trude) da pokažu da te veze uopšte nema ili da je ona maglovita, neistražena, dakle sumnjiva, nepouzdana, u najboljem slučaju sporadična?

Ima dosta indicija da je bogumilstvo, neposredno pred pad Bosne pod Osmanlije dosta izgubilo na svojoj unutarnjoj koheziji i da je sam utjecaj bosanske crkve oslabio. To je bio rezultat znatnog ekonomskog razvoja Bosne, razvoja rudarstva, bosanskih gradova, trgovine s primorskim gradovima i naročito s Dubrovnikom, te jačanja utjecaja katoličanstva (franjevaca), a u Humu, Zahumlju i dijelu istočne Bosne i pravoslavlja.

Sama bosanska vlastela je svoju moć htjela ostvariti prije svega na račun centralne vlasti, odnosno samog kralja, tako da je kraljeva vlast bila vrlo nestabilna, mnogi ojačali feudalci su pretendirali na nju, tako da su uopšte političke prilike u Bosni polovinom XV stoljeća bile veoma ne-

3 Srećko M. Džaja, "Bosanska podijeljenost na konfesije", Jukić, br. 16-17, Sarajevo 1986/87.

stabilne, što je olakšalo posao kasnijem osmanskome osvajaču. No, to nikako nije razlog da se minorizira bogumilski faktor u Bosni. Jer manje-više u svim evropskim ili balkanskim feudalnim državicama situacija je bila slična. Ako poredimo pad Srbije, Bugarske, Crne Gore, pa kasnije i Mađarske, područja današnje Rumunije, pa sve do Moldavije, Slavonije, Like, Banije, Korduna, sjeverne Dalmacije itd., sve su se one odlikovale feudalnom rascjepkanošću, dinastičkim svađama, čestim smjenama vlasti, čestim unutarnjim ratovanjima, ženidbenim kalkulacijama, krhkim vojnim i političkim savezima, te koketiranjima spram jedne ili druge crkve, zavisno o kojoj se interesnoj sferi radi.

Ali ostaje činjenica da ni u jednoj od tih evropskih zemalja islam nije tako brzo (reklo bi se prekononočno) i masovno bio prihvaćen kao što je to bilo u Bosni (izuzetak je možda Albanija, što je poseban slučaj). S druge strane, ako su u Bosni pred turska osvajanja (a prvi turski upad u Bosnu i poraz Osmanlija bio je kod Bileće 1388. godine), bogumili bili predominantan element (ne negirajući prisustvo ni ostale dvije konfesije), kako to da im se ubrzo poslije pada Bosne (1463) gotovo gubi svaki trag? Jednostavan je odgovor, koji i jeste predmet svih sporenja, *da su oni masovno (i dobrovoljno) prihvatili islam*. Nastojanja da održe svoju samostalnost i ne priklone se ni Zapadnoj, ni Istočnoj crkvi, da li je to uslovljeno snagom turske vojne sile i atraktivnošću nove, u to vrijeme neosporno naprednije civilizacije i kulture koju Turci prenose na ove prostore, pa sve do nekih dogmatskih sličnosti između islama i bogumilskog učenja, posebno onih u odnosu prema Bogu. Stoji i činjenica da je Bosna pred njen pad bila izložena snažnim migracionim procesima, da se dosta ljudi kontinuiranim turskim upadima raselilo, da su mnoga naselja popaljena i da su se na ispražnjene prostore doseljavali novi stanovnici (uglavnom Vlasi) itd.

Ali, slična je situacija i u svim drugim zemljama koje su Turci osvojili, a islam se ipak tamo nije dublje ukorijenio (npr. u Makedoniji koja je mnogo prije Bosne pala pod otomansku vlast, a zadnja se (1912) oslobodila, preko Grčke, Srbije itd). Historijski izvori kazuju da je dio bosanskog stanovništva primio islam i prije nego što je Bosnu Fatih osvojio. (Sporadičnim turskim osvajanjima uspostavljeno je tzv. Bosansko krajište, u periodu između 1448. i 1451. s teritorijalnim jezgrom oko današnjeg Sarajeva, koje je bilo poligon za dalja osvajanja Bosne – tvrđava Hodidêd).

I uopće kada se u našoj historiografiji lamentira nad "pravovjernošću", u podtekstu stoji da "bosanska kuga" nije bila samo "krivovjerna", već i

izdajnička i naročito se bosanskoj vlasteli ne može oprostiti priklanjanje polumjesecu.

Ovdje je ilustrativan jedan zapis H. Čišića, koji suočen s ovom jednostranošću, kaže: "Šta bismo mogli zamjeriti više bosanskom velikom vojvodi Hrvoju Vukčiću što je pomoću osmanlijskih snaga stukao rogove Sigismundu i njegovom vojvodi Pavlu Čuporu, Ivanu Moroviću i Ivanu Gorjanskome koji su mu harali zemlju, nego što bismo zamjerali hrvatskim gospodićima, koji su, za veličinu mađžarske imperije došli u njegove zemlje da ih haraju.

Što bismo mogli zamjeriti više nekim bosanskim kraljevima što su držali stranu Osmanlijama nego što bismo npr. zamjerali srpskim despotima – Lazareviću i Brankoviću, prvome, što je držao stranu Osmanlija, a drugome što je držao stranu Mađžara u onoj velikoj borbi za prestiž krsta i polumjeseca na Balkanu, kad sa sigurnošću možemo pretpostaviti da su i jedni i drugi to činili po nevolji.

Šta bismo, uostalom zamjerali izvjesnim bosanskim velikašima što su se sticajem prilika poklonili pred turskim gospodstvom primivši njihovo pokroviteljstvo, kad nam se, eto, s tolikom upornošću sugerira da uvažimo, tobože, slobodno stupanje hrvatske gospode prvobitno pod mađžarsku, a kasnije pod austrijsku krunu.

Pa, kako, na koncu, da s nacionalnog gledišta ocijenimo postupak hrvatske gospode, koja, u punom jeku razvitka Bosanske Kraljevine na upražnjeno prijestolje Arpadovića bira Anžuvce, Martele i Dračke, a za koje nam svi hrvatski historičari tvrde da su imali pravo slobodnog izbora? Kako, naime, da s nacionalnog gledišta ocijenimo, ovo, po njima stalno, pretpostavljanje Anžuvica, Dračkih i Celjskih – Kotromanićima, Tvrtkovićima i Ostojićima, koji su tada upravljali Bosnom. To se, sigurno, nije dogodalo iz kakvih muzikalnih razloga, iz razloga, naime, što bi sluhu hrvatske gospode ugodnije zvučalo ime Napuljskog Karla od bosanskoga Tvrtka i Dabiše, a valjda, ni stoga, što je Napulj geografski bliži Rimu od bosanske Sutjeske ili Bobovca? To se, jamačno, dogodilo iz onih viših interesa, koji nisu poznavali ni priznavali nikakve plemenske prohtjeve, pa ni izbor po srodstvu i narodnom imenu". (Husein Čišić, "Bosansko-hercegovački Muslimani i bosanska autonomija", "Preporod", Sarajevo 1991. str. 31.)

Oko enigme masovnog prelaska bogumila na islam, zaboravljaju se i još neki fakti. Prvo, uoči turskih osvajanja u Bosni je bilo prisutno veliko antiugarsko raspoloženje i žed za osvetom. Jer dugo se tražila osveta za strašni pokolj bogumilske vlastele koji je uslijedio iza bitke kod Dobora

(1408. g.), kada je hiljade leševa okrutno iskasapljeno i bacano niz strme klisure u rijeku Bosnu; Drugo, upravo u to vrijeme u Evropi je u jeku divljanje inkvizicije. Evropa gori u lomačama paljenih za "krivovjernike", satane i raznu herezu. Od Španije, preko Francuske, njemačkih zemalja, talijanskih državnica itd., pa do Bosne širi se inkvizitorski oganj i uništava sve što nije slijepo odano papinskoj dogmi i "istini". Normalno, da su bogumili u svemu tome ne samo preplašeni, već i direktno ugroženi, jer su u više navrata dobro iskusili kaznene ekspedicije ugarskih kraljeva, lukava zamešateljstva papinskih legata i mletačkih emisara, kao i strašni progon potaknut Dušanovim zakonikom i ambicijama inih srpskih velmoža; Treće, bogumilske mase su se bojale feudalnog ugarskog plemstva, koje je bilo mnogo okrutnije od bosanskog. Naime bosanski seljak, uz sve tegobe društva toga vremena i davanja feudalcu, ipak je mogao slobodno obrađivati zemlju, sticati imetak i nabaviti baštinu; Četvrto, turska politika u osvojenim krajevima bogumilima je već bila poznata, a ta je "plati harač i desetinu, od prirodnina podaj spahiji (lenskom vojniku), pa živi mirno i slobodno na svojoj baštini. Kome se neće plaćati harač, neka pređe na islam, pa će uživati sva prava kao muslimani, vrata će mu se otvoriti do najvećih dostojanstava i najvećih privilegija, ako zato bude imo dara i sposobnosti". (dr. S. Bašagić, "Patareni i islam", "Gajret" br. 12. Sarajevo 1927.)

Neki se istraživači, a posebno M. Hadžijahić (Muhamed Hadžijahić, "Porijeklo bosanskih Muslimana", "Bosna", Sarajevo 1990.), pozivaju na značajan istraživački rad Tayyiba Okića (ankarskog profesora našeg porijekla) koji je "ispisao sela baštine, mezre (ziratna zemljišta), vinograde, čitluke, mulkove, selišta, zemin (veće komplekse obradivog zemljišta), njive, vrtove, zemlje i pašnjake u defterima u kojima se spominju krstjani i gosti u razdoblju od 1468/69. do kraja XVI stoljeća, a možda nešto i kasnije". Hadžijahić iz Okićevog rada vidi pet glavnih tačaka:

- 1) Turski dokumenti znaju za savršene bogumile-krstjane u Bosni i Hercegovini od kraja XV stoljeća pa do kraja XVI stoljeća;
- 2) Dokaz da se krstjani ne mogu smatrati ni za pravoslavne ni za katolike jeste taj da se ovi posljednji u turskim dokumentima označavaju terminom "gebr" ili "kafir" ("kafir", "ćafir", arapski nevjernik, nemusliman);
- 3) Na početku turske vlasti u Bosni bilo je nekoliko sela, isključivo krstjanskih; kasnije su se ona raspršila;
- 4) Ime krstjanin služi i za označavanje nekih sela;

5) Rijedak je spomen bogumilskih "gosta"; sreću se imena samo Cvitka gosta i Radonje gosta.

Nedim Filipović ("Napomene o islamizaciji u BiH u XV vijeku", ANUBiH, Godišnjak, knj. VII, Sarajevo 1970.) uočava da se u turskim defterima nalazi i spomen bogumilskih staraca, kao i ime još jednog gosta – gosta Radina.

Na osnovu svih istraživanja turskih deftera, pa i osporavanja Okićeve interpretacije (Dominik Mandić, "Bosanski krstjani u turskim izvorima"), Hadžijahić smatra da "nema bilo kakva razloga smatrati bilo što drugo od onoga što je historijska nauka već utvrdila na osnovu srednjovjekovnih izvora, a to je da su krstjani članovi hijerarhije bosanske crkve, tzv. 'savršeni bogumili'. Pojam 'krstjanin' u turskim katastarskim defterima ne može imati nikakvo drugo značenje od onoga koje je imao neposredno prije turskog zauzeća".

Hadžijahić dobro uočava da se pojam "krstjanin" sreće samo u bosanskim i hercegovačkim defterima, dok svi drugi defteri koji se odnose na ostala balkanska područja, za nemuslimansko stanovništvo imaju uobičajenu terminologiju. Isto tako u tim defterima javljaju se "gosti" i "starci", što se samo može odnositi na "krstjane", odnosno čelnike bosanske crkve.

Naime, neosporno je da se "krstjani", katastarski tretiraju odvojeno od kršćana, katolika i pravoslavnih. Oni se uvijek javljaju kao "posjednici određenih zemljišta". Po Hadžijahiću, povod za registriranje određenih zemljišnih kompleksa dale su izvanredne prilike u kojima se našla bosanska crkva poslije jeseni 1459. kada je kralj Tomaš protjerao iz Bosne sve one bogumile koji se nisu htjeli pokrstiti (oni koji su ostali u Bosni u ogromnoj većini su postali kriptobogumili).

O tome je u svome "Comentari rerum memorabilium" ostavio i zabilješku i Pio II (Piccolomini), gdje kaže: "Kralj Bosne, da opere ljagu što je Turcima predao Smederevo i da dadne dokaz svoje (kršćanske) vjere, ili, kako mnogi drže, potaknut pohlepom za novcem, prisilio je manihejce, kojih je bilo premnogo u njegovom kraljevstvu, da se isele iz kraljevstva, ostavivši svoju imovinu, ako neće primiti Kristovo učenje. Oko dvije hiljade pokrstilo ih se, a oko četrdeset hiljada ili malo više, koji su se tvrdoglavo držali zabluda pobjegli su k Stjepanu, vojvodi bosanskome, svome drugu u nevjeri." (Navedeno prema M. Hadžijahiću, koji citira Matasovića).

Dakle "četrdeset hiljada ili malo više" bogumila su prebjegli vojvodi Stjepanu "svome drugu u nevjeri", ali su morali ostaviti svoju imovinu, što se dešava neposredno pred tursko zauzeće Bosne.

Zar je onda čudno da su ova nasilna pokršćavanja i oduzimanje cjelokupnog imetka bogumile tjerale u naručje Otomana?

U tom smislu, modruški biskup Nikola piše: "Dok se tako zbivalo, Turčin osvoji čitav Ilirik, koji se sada zove Bosna. U tome su ga podupirali bogumilski raskolnici koji su bili pokršteni protiv svoje volje i kojima je bosanski kralj bio povjerio najutvrđenije gradove svog kraljevstva ne bi li dobročinstvima ili častima stekao njihovu vjernost..."

Sve se to zbiva samo četiri godine pred pad Bosne, pa je, sudeći po posebnom tretmanu krstjanskih posjeda u turskim defterima, da su Turci imali razloga (politički, ekonomski, vojni) da uspostave predašnje stanje i tako za sebe pridobiju veliku masu obespravljenih i protjeranih bogumila.

Hadžijahić smatra da ima mnogo indicija da su bogumili svoj problem iznijeli pred sultana Fatiha, slično kao što je učinio i Anđeo Zvizdović, kada je ispred bosanskih franjevacu dobio "Ahdnamu". Logično je pitanje da ako je sultan Fatih regulisao status pravoslavne i jevrejske vjerske organizacije 1453. (odmah po osvajanju Carigrada), jermenske crkve 1461. god., a bosanskih franjevacu 1464. godine, zašto bi ostavio neriješen ključni problem bosanske crkve?

Nažalost, to ostaje na nivou logičke pretpostavke, jer o tome ne postoje sačuvani dokumenti.

Osmanska vlast je polazila od načela legitimteta i ona u Bosni (kao i u drugim osvojenim područjima) nije vršila konfiskaciju zemljišta (izuzev konfiskacije kraljeve imovine). Tako je i u defterima posebno tretirano "krstjansko" zemljište, isto kao što su se zatečeni katolički i pravoslavni crkveni posjedi maksimalno respektirali.

S obzirom da su bosanski krstjani po pravilu živjeli u zajednicama, mnogi istraživači smatraju da se radilo o kolektivnom vlasništvu nad zemljišnim posjedima, jer u defterima je jedan dio krstjanskih baština upisan kao baština "Radića krstjana", "Hladića krstjana", "Radonje gosta", "Gosta Gojsava", "Božidara krstjana", "krstjanske zajednice patarena Bjelosava", "krstjanina Radešina", pominje se čak i jedna žena – "krstjanica Jelosava" itd. itd.

Veoma je značajno da se iz svih ovih deftera može nazrijeti i dijelom jasno rekonstruisati i tadašnja organizacija crkve bosanske, što na najbolji način demantuje svu bulumentu učenjaka koji su tvrdili i tvrde da su bogumili već nestali sa dolaskom Turaka, da su se pretopili u katolike ili pravoslavne, ovisno o tome kakve je ko aspiracije prema Bosni imao i kakva je sve "historijska prava" na nju polagao.

(Analizom turskih deftera od 1468. g. do kraja XVI st., samo je T. Okić naveo ukupno devedeset i tri sela i zemljišna kompleksa koji su

pripadali krstjanima. Okićeva analiza pokazuje da najviše tih posjeda ide granicom Bosne prema Hercegovini, zatim u srednje Podrinje, pa odatle dalje na zapad, a mimoilazi se jezgro Bosne, što je i logično jer je bogumile kralj Tomaš odatle protjerao 1459. Zemlje koje se navode su bile zemlje hercega Stjepana i velmože Pavlovića.)

Kada je riječ o teritorijalnoj distribuciji kršćanskih posjeda, M. Hadžihajić uočava da se ta zemljišta, neovisno od toga da li su ih krstjani koristili ili ne, pojavljuju samo na onom području koje je bilo zahvaćeno Fatihovim vojnim osvajanjem 1463. g., dok se u dijelovima hercegove zemlje, južno od Nevesinja u defterima ne spominju krstjanska zemljišta. Hadžihajić to objašnjava time što smatra da je Fatihov privilegij dat samo bosanskoj crkvi, da nije proširivan, iako i sam navodi jedan značajan podatak iz dokumenata koji je Hivzi Bjelevac pronašao u Bajazidovoj kuttubhani 1935. g. u Istanbulu. A on govori da je još 1568. u južnim krajevima (u Mostaru) bilo patarena.

U tom dokumentu se pored ostalog kaže: "Ovo mjesto gdje most zidamo je nenastanjeno. Nešto seljaka ima u selima oko Milkovića koji su *stare vjere. Patareni se zovu* "... Potok Radobolja je postao – kažu – od Radina čaira, ali Neretvu zovu samo Rijeka, bistra je ljeti, a sada je mutna".

Dakle, bogumila još uvijek ima i sto godina poslije pada Bosne, pa sve do početka 17. stoljeća kada konačno islamizacija čini svoje. S druge strane, ne treba zanemariti ni nalaze A. Solovjeva (Solovjev: "Vjersko učenje bosanske crkve", JAZU, Zagreb MCMXLVIII, str. 42.) koji tvrdi da se jedan dio bosanske crkve, moguće i pred kraj njenog djelovanja, iselio u Bugarsku, da bi se priključio tamošnjim "pavličanima". Solovjev ističe "da je vrlo vjerovatno da su u vrijeme progonstva bogumila od kralja Stjepana Tomaša od g. 1450. i zatim poslije pada Bosne g. 1463. mnoge bogumilske starješine otišle u Bugarsku, gdje su našle utočište kod pristalica srodne sekte".

Inače, dosta izvora govori o tijesnim vezama bugarskih pavličana i bosanskih bogumila, iako se "pavličanska hereza" u Bugarskoj javlja prije nego ona u Bosni (u VIII stoljeću).

Bosanski bogumili su postupno u Bugarskoj napuštali "vjeru pradjedovsku" i po Masarechiju (apostolskom vizitatoru) uglavnom su se opredijelili za katolicizam.

U burnim vremenima kada Otomani osvajaju mnoge evropske zemlje i kada su na vrhuncu svoje moći, bosanska crkva se gubi u islamu i u 17. stoljeću oni se više i ne pominju izuzev u narodnim predajama.

NESTANAK BOGUMILA I PROCES ISLAMIZACIJE

Vjerska tolerancija srednjovjekovne bosanske države, te posebno bosanskih krstjana je nesporna, ali za tadanje prilike u Evropi opterećenoj strašnim vjerskim ratovima, krstaškim pohodima, inkvizicijom i lomačama, gotovo da djeluje nestvarno.

No, iz onoga što historijski izvori nude, nesporno je da "krstjani prave vjere apostolske" nisu gajili mržnju prema pripadnicima drugih vjerskih sekti. I tada je Bosna bila (kao i vjekovima kasnije) jedini prostor na evropskom kontinentu gdje su se u duhu tolerancije razvijale različite vjerske konfesije. Problem je bio što je ona unaprijed bila proglašena kužnom, heretičkom, paganskom i sl., što ju je stavilo u poziciju da vječito bude osvajana, prisvajana, pokrštavana i da bude predmet sukoba između Istoka i Zapada, odnosno pravoslavlja i katoličanstva.

To je ta njena "prokleta" pozicija u kojoj se i poslije više od pet vjekova i danas nalazi. Ako bosanski Muslimani dobrim dijelom vuku svoje porijeklo upravo od slavenskog bogumilskog elementa, kao da je to "prokletstvo" prešlo na njih. Jer četiri stoljeća kasnije, pa do danas, oni će da plaćaju ceh istočno-zapadnog raskola, oni će u više historijskih razdoblja ponovo biti proglašavani uljezima, "mrskom jeresi", izdajicama, nekrstom, poturicama, turskim sluganima, "muhamedanskim smradom" itd. i ponovo će biti sa svoje zemlje protjerivani, ubijani, prinuđeni da se pokrštavaju, iseljavaju, da im se negira samobitnost, pravo na svoju domovinu i sl.

Možda su ove paralele nesuvisle, mnogima mogu izgledati vještački iskonstruirane, ali upravo se na primjeru bosansko-hercegovačkih Muslimana "historija ponavlja. Jednom kao tragedija, drugi put kao farsa". Jer kao što je kralj Tomaš protjerao bogumile, oduzeo im zemlju ili ih nasilno pokrštavao, njihovim potomcima, ovaj put u drugom religijskom ruhu i s nešto izmijenjenim ideološkim i političkim predznacima, će se to više puta i u mnogo masovnijem i drastičnijem obliku ponoviti.

Time "prokletstvo" i dalje traje.

No, kako bogumili nestaju i kako teče proces islamizacije?

Već smo istakli da "bosanska crkva" nije bila strogo hijerarhizirana, niti institucionalizirana. Ona prije svega djeluje u narodu gdje ima veliki uticaj, ali putem posebnih zajednica koje nisu imale neku jaču organizacionu strukturu niti čvrste institucije koje bi vjernike povezivale.

Stanje bosanske crkve se u početku turske vladavine, ovisno od područja, dosta razlikovalo. Najveću vitalnost bosanska crkva pokazuje u područjima vezanim za sjeverni tok rijeke Neretve, u Podrinju, odnosno u zemljama hercega Stjepana, Pavlovića, Kovačevića itd., i ona tu opstoji sve do kraja XVI stoljeća.

Drugačija je situacija (iz pomenutih razloga) u tzv. Kraljevoj zemlji, odnosno u Bosanskom krajištu (šire područje Vrhbosanske župe), gdje je turska vlast uspostavljena i prije pada Bosne (1448. g.). U ova druga dva područja bosanska crkva je rastočena i ne pokazuje znake organiziranog djelovanja, bez obzira što je realno pretpostaviti da još uvijek ima dosta kriptobogumila.

Da li su oni, obeshrabreni vjekovnim vjerskim progonom, sa svježim sjećanjem na Tomaševe okrutne egzekucije, raspolučeni između dva agresivna nastojanja da ih se dobije na svoju stranu, kao svojevrsni "modus vivendi" izabrali upravo islam i tursku vlast (?) koja tada pod Fatihovim vođstvom predstavlja najjaču vojnu silu svijeta.

Pojedini istraživači procesa islamizacije u Bosni smatraju da je nagao prelaz bogumila na islam uslovljen "snažnim dodirnim tačkama" krstjanske vjere sa islamom.

Tako H. Čišić, kaže: "Između katoličanstva i pravoslavlja, s jedne, i islama s druge strane, zaista postoji kolosalna razlika u poimanju samoga božanstva, no, da li je to bio slučaj i sa božanstvom tzv. bosanskih heretika, to je tek pitanje. Svi 'krstjani prave vjere apostolske' imaju vrlo snažnih dodirnih tačaka sa islamom, a sama okolnost da se tzv. bosanska crkva utopila u islamu jasno dokazuje da su tih veza itekako još i bosanski krstjani imali.

Sam islam priznaje sve biblijske svece svecima i musliman ne može biti pravi musliman, ako im dužnu poštu ne odaje.

Kur'an o Isusu ima vrlo odlično mišljenje, ono isto mišljenje koje su toliki hrišćanski bogoslovi iz starijeg doba o njemu imali. Osim toga, islam se strogo ograđuje od ljudi koji hoće da igraju ulogu posrednika među Bogom i ljudima, a i bogoštovana zdanja po islamu nisu onaj činilac bez kojih se ne bi moglo biti. Ima jedna jaka struja u islamu, tzv. islamski

čistunci, koja npr. i džamije smatra suvišnim novotarijama, pa im zato i nikakve važnosti i ne priznaju. To su tzv. Vehabije, stanovnici središnje Arabije koji s tolikom upornošću dokazuju da su oni jedini izraziti sljedbenici islama u zdravom kur'anskom smislu riječi. Hoću da kažem da u islamu zidana bogoštovana zdanja ne znače ono što u kršćanstvu znači crkva, kao što ni sveštenstvo u islamskom svijetu ne predstavlja onog činioca, kakav je npr. kršćanski kler u kršćanskom svijetu." (H. Čišić: "Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija", str. 73-74)

Ovo je svakako odraz romantičarskog pristupa i ta sličnost nije bila glavni razlog brzog prelaska bogumila na islam. Jer mnoge dodirne tačke možemo pronaći između sve tri monoteističke religije. Krstijani koji najviše polažu na Novi zavjet, tih dodirnih tačaka su mogli isto toliko ili više pronaći u katoličanstvu, odnosno pravoslavlju, kao što ih je dio nesporno i prihvatio te religije.

Drugi su, mnogo značajniji razlozi tog prelaska. Da pođemo od onih egzistencijalnih, od kojih je prvi način plaćanja poreza novouspostavljenoj turskoj vlasti. Tako se u jednom turskom rukopisu iz 1585. godine navode vrlo značajni podaci o procesu islamizacije u Bosni.

U dokumentu se kaže "U prošlo vrijeme u vilajetu Bosni bijaše kršćanska vjera i Mesihov vjerezakon. Kada je bilo suđeno, da se ovaj vilajet osvoji i da se u tim pokrajinama sud i uprava države Osmanovića proširi, onda je radi popisa (stanovništva) iz prijestolnice (Stambola) određen (za to) po svoj prilici muharir Mesih-paša. Spomenuti muharir sa željom da obavi popis dođe u spomenuti vilajet. Stanovništvo sela u tom vilajetu zateče raskomadano i rastrgano. Stoga od prvaka tog naroda i dobrih ljudi toga plemena sakupi nekoliko staraca i od njih zatraži objašnjenje same stvari i reče im: Ovaj vilajet vodom, zrakom i ljepotom zemlje odskače nad ostalim pokrajinama nastanjene četvrti zemaljske, pa zašto su stanovnici tako razbijeni? Kakav bi način bio, da se ovaj narod ponovo, kao što je bio, oživi i popravi? Oni mu odgovore: Ova razrušenost i iskomadnost, dolazi od bojazni velike džizje i straha od povećanja državnih daća. Tada spomenuti muharir dostavi njihovo stanje sretnoj Porti i uvažanim vezirima, ali ne dobi dozvole da ukine džizju i državne daće. Rečeni muharir odlikovaše se pameću i razboritošću, te na ovaj način uredi stvar: Odluči da na koji način ukine im džizje, a da umjesto džizje odredi neku drugu daću. Složi se sa spomenutim uglednim starcima, da iz svakog sela dođe po nekoliko ljudi i da radi općeg interesa na ovaj način izlaz nađu: Nek iz svakog sela po jedan muškarac primi muslimansko ime te da im se zbog tog imena oprosti džizja. Ovo je objavljeno po svim selima i

krajevima. Uglavnom se slože i uvide da im je u tome korist. Svaki jednostavno svoje ime prevede na turski jezik. Kome je bilo ime Živko prozove se Jahja, kome je bilo ime Vuk uzme ime Kurt, a kome je bilo ime Gvozden uzme ime Timur. Čim se prozovu muslimanskim imenima džizja bude ukinuta, a mjesto nje na posjede kojima su raspolagali i koji se zvalu baština odrede po jedan dukat. I tu rascjepkanu divljač na ovaj način pridobiju; sela se poprave a stanovnici ukidanjem imena džizja veseli radosni postanu". (H. Mehmed Handžić: "Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u BiH", "Narodna uzdanica", Kalendar za g. 1930, godina VI, Sarajevo).

Ovo je svakako vrlo značajan dokument koji unosi novo svjetlo u proces islamizacije u Bosni. Tu se jasno vidi kako se zbog poreskih olakšica vrlo lako prihvataju muslimanska imena, a kasnije i drugim mjerama i primamljivim beneficijama i sama islamska religija.

Analizirajući turski dokument iz 1585. Hadžijahić ("Porijeklo bosanskih Muslimana") primjećuje da "turski anonimus" ne zna razlikovati bogumile, katolike i pravoslavne i da on uopćeno govori o "kršćanskoj vjeri i Mesihovom vjerozakonu", ali da se ipak u izvjesnom smislu dočarava bogumilska tradicija po spomenu "dobrih ljudi", zatim "staraca", pa i po imenima koje uzima za primjer, od kojih ni jedno nije biblijsko: Živko, Vuk, Gvozden.

Kako smo istakli, proces islamizacije je počeo i prije osvajanja Bosne od strane Fatiha. Izvori govore o brojnom muslimanskom stanovništvu u "vilajetu Hodidjed" (u Bosanskom krajištu), o čemu govori pomenuti T. Okić, na osnovu analize turskih deftera iz 1468/69. g. Okić govori da je mnogo timarske gospode u defteru označeno kao "novi musliman" (Muslim-i nev), npr. Mahmud, Ishak, Kasim, Iskender, Muhammedi, Ismail, Hamza, Ajas, Karadoz, Hizr, Ahmed, Sulejman, Isa itd.

Dalje navodi imena uz koja se pominju otac ili brat kao nemuslimani. Npr. Musa sin Nikole, Sulejman sin Radiča, Kasim i njegov brat Radko, Mustafa, Ahmed i Mehmed – sinovi Radunovi, Hasan, Alija i Husejn – sinovi Borovine, Jusuf i njegov brat Vladislav, Ilijas sin Sokolov.

Okić zatim navodi nova konvertitska prezimena: Ismail Đurić, Mahmud Garovčić, Jusuf Radosavić, Iskender Radinović, Jusuf Divković, Rustem Pretržan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repušević, Alija Božidarčić, Mahmud Dragilović i Mahmud Božić.

Očito je da ovoliki broj ljudi (kućedomaćina) nije mogao primiti islam za svega pet godina, pa Hadžijahić pravilno pretpostavlja da je islamizacija u Bosanskom krajištu uzela maha prije pada Bosne.

Sve ovo ne uvažava i u svojoj studiji potpuno ignoriše, Srećko M. Džaja ("Bosanska podijeljenost na konfesije", "Jukić", 16-17. str. 86-91). On smatra da "pozivanje na bogumilsku sastavnicu, sadrži dvostruk način dokazivanja: jedan politološki (političku suradnju i oslobađanje bosanskih bogumila od strane Osmana), a jedan duhovno povijesni (duhovni nastavak bogumilstva u sinkretizmu").

Za prvu varijantu uzima za primjer Albanca Petra Masarechia (koji je kao apostolski vizitator 1624. posjetio Bosnu), a za drugu Aleksandra Solovjeva.

Naime, Masarechi uzroke snažne islamizacije Bosne vidi u sljedećem:

"1. Heretička prošlost zbog koje bi Bosanci bili slabi u vjeri ('poco fermi nella fede'). Oni su navodno prešli na islam da zadobiju neku slobodu ('perhaver qualche liberta').

2. Mnogi su Bosanci u osmanskome carstvu došli do visokih položaja putem kupljenja dječaka (devširme) i kao uplivni ljudi potaknuli su svoje srodnike da pređu na islam.

3. Porezni tereti ('le angherie et tributi intollerabili').

4. Neodgovorna politika bosanskih franjevacu glede osoblja prilikom popunjavanja pastoralnih mjesta; pri tome su se navodno nesposobni i alkoholu odani pretpostavljali nadarenim dušebrižnicima". (Navedeno prema S. M. Džaji, koji očito komentariše Masarechia i "prevodi" ga na svoj način).

Smatrajući da se sinkretizam bosanskih Muslimana crpio iz više vrela i da u njemu upravo "bogumilstvo" ostaje neprepoznatljivo, Džaja smatra da bosanska srednjovjekovna hereza nije imala svoje težište u nauku o Trojstvu i kristologiji, nego u kritici opće crkve (u ekleziologiji) s tradicionalističkog vidika. Ukazujući da novija istraživanja govore da nisu samo katolici (kriptobogumili) prelazili na islam, nego da su i pridošli Vlasi u tome imali znatan udio, on postavlja pitanje smije li se "bogumilstvo" i "islam" dovoditi u uzročnu vezu?

Džaja prenebregava da je u "muslimanskom sinkretizmu" do "sjedinenja" došlo samo sa bogumilima (sinkretizam je u filozofiji neka vrsta eklektizma, spajanja raznovrsnih protuslovnih nazora, nespojivih među sobom).

Niko ozbiljan nije ni tvrdio da su kriptobogumili bili samo katolici, odnosno da i Vlasi nisu prelazili na islam, kao i stanovništvo pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti. Pravo je pitanje, koje Džaja vješto izbjegava, koliko je bogumilska hereza olakšala proces islamizacije, koliko su se i iz kojih razloga bogumili "utopili" u islamu i otkud to da se samo pet

godina poslije pada Bosne u historijskim izvorima pojavljuju tolika islamska imena, porodice koje su prešle na islam itd.

Govoreći o poreznim teretima, Džaja uočava da je osmanska diskriminacija u poreznoj politici činila prelasku na islam vrlo privlačnim, napose u prvoj fazi. To je u osnovi tačno, ali tome treba dodati da su ti porezi i inače bili manji nego li u susjednim zemljama, kao i od onih pod bosanskim kraljevima i da su naročito stanovnici pojedinih bosanskih gradova bili oslobođeni od mnogih davanja i obaveza.

Kada Mehmed Fatih 1463. godine osvaja Bosnu i kada njene zemlje postupno podvrgava pod otomansku vlast, on već prema oprobanom receptu turskog feudalnog, timarsko-spahijskog sistema, prije svega postojećem krupnom bosanskohercegovačkom plemstvu nudi dotadanjim osvajanjem oprobanoj slatkoj jabuci: ukoliko prihvate islam, zadržat će postojeće posjede i feudalne privilegije. A uz to još ide i opšti staleški status, mogućnost učestvovanja u administraciji vojnog i upravnog napredovanja, poreske privilegije i sl.

Pošto se plemstvu osiguravao dotadanji socijalni i politički položaj, ono u većini, zajedno sa znatnim dijelom naroda, prelazi na islam, ali se nikada nisu pretopili u Turke Osmanlije. Iako su bili lojalni Otomanskoj carevini, za nju vojevali i kao istureno područje prema hrišćanskom svijetu zadugo imali određene privilegije, oni su se uvijek distancirali i razlikovali od pravih Turaka koje su nazivali "Turkušama".

Naravno ovaj proces nije tekao tako pravolinijski i bojati se pojednostavljenja u procjeni procesa islamizacije u Bosni i Hercegovini. Na primjer, veliki dio pripadnika bosanske crkve je prilikom turskog osvajanja izbjegao u susjedne krajeve. Povodom bijega bosanskih franjevac često se citira Ahdnama sultana Mehmeda II Fatiha: "a oni koji su pobjegli neka su slobodni i sigurni, neka dođu i neka bez straha stanuju u zemljama mog carstva". Poznat je i primjer gosta Radina koji sa šezdesetak svojih pristalica, pripadnika bosanske crkve traži azil kod Mlečana. Mnogi Bosanci bježe u Dalmaciju na jadranske otoke, u Dubrovnik, pa sve do Napulja, Apulije itd.

S druge strane, jedan dio pripadnika Crkve bosanske i poslije turskog osvajanja prima katoličku i pravoslavnu vjeru. Prelazi na katoličanstvo su bili naročito izraženi posljednje decenije samostalnosti Bosne, a i poslije njenog pada jedan dio njene teritorije (sjeveroistočna Bosna) i dalje ostaje pod vlašću ugarskih kraljeva.

O masovnom prelazu na islam ima dosta dokumenata. U literaturi se često citira navod iz Janičarskog zakona (u prevodu dr. Aleksandra So-

lovjeva koji se smatra najvjerodostojnijim), donesenog za vrijeme Mehmeda II Fatiha, u kome se, pored ostalog, kaže:

"Postoji zakon da svi mladi janičari (adžami oglani) koji se skupljaju u Bosni budu muslimani, sinovi muslimana. Pored toga većina je njih primljena u carski dvor bašču. Uzrok ovakvoj pažnji prema spomenutom narodu je slijedeći:

U ono doba kada je osvajač Carigrada, njegovo veličanstvo sultan Mehmed han – neka je s njim Božija milost i zadovoljstvo – izvoleo s pobjedonosnom vojskom zavojšiti na Bosnu, tada je sva raja i beraja (tj. seljaci i oni koji ne plaćaju porez) te zemlje, saznajući za moć i snagu njegova veličanstva cara, zaštitnika sveta, izašla pred njega i pala ničice pred njegovo carsko podnožje i najednom ('bir ugurden') prešla na islam. Kada je njegovo veličanstvo sultan video da ovi najedanput primiše islam rekao im je da to nije loš narod. Zbog toga što su prešli na islam, rekao im je njegovo veličanstvo car, zaštitnik sveta: tražite od mene što želite, stanovnici ove pokrajine su zatražili: neka se iz naše zemlje kupe mladići (adžami oglani). Njihovoj je molbi udovoljeno i oni se primaju (bez obzira) bili obrezani ili neobrezani: nije zakon ni da se pregledavaju. Ovi (mladići) od ovoga naroda koji su do sada sakupljeni ili su u carskom dvoru ili u bašči. Oni su bili pametni i daroviti, pa su većinom izašli (iz dvora) s visokim položajima i dostigli visoke rangove". (O tome vidjeti: dr. Aleksandar Solovjev: "Nestanak bogumilstva i islamizacija u Bosni", Godišnjak istorijskog instituta BiH I, Sarajevo 1949. godine, str 51-52.)

Iako, vjerovatno, u skladu sa tadanjom retorikom i otomanskim ciljevima, u svemu ovome ima pretjerivanja, kasnija istraživanja, koja se temelje na analizi turskih deftera (katastarskih knjiga) takođe govore o masovnim prelascima na islam. (O tome su iscrpno pisali Aleksandar Solovjev, Ethem Bulbulović, Mehmed Begović, Mehmed Handžić, Muhamed Hadžijahić, Nedim Filipović, Avdo Sućeska, Hazim Šabanović, Ahmed S. Aličić, Branimir Đurđević, Dragiša Lapčević i drugi.)

No, u vezi s tim mišljenja smo da treba razbijati romantičarski pristup iz koga proizlazi da je ta islamizacija bila isključivo na dobrovoljnoj osnovi i maltene samo kao rezultat prednosti i nadmoći islamske civilizacije i kulture.

Naime, nepobitno je da je otomanska vlast upotrebljavala i fizičku prinudu u procesu islamizacije. Iako ona nije bila predominantna, to se najčešće manifestovalo u vidu represalija prema stanovništvu koje se nije lojalno ponašalo, preko janičarskih i akindžijskih upada, pljački i progona, preko okrutnih ugušenja pojedinih pobuna i nezadovoljstava, pa sve do

poznatog "danka u krvi", odnosno odvođenja kršćanske djece u Carigrad na janjičarsku obuku. Treba napomenuti da su u janjičarske adžami oglane odlazili i bosanski muslimani i to je za njih bio veliki privilegij i mogućnost napredovanja.

Od takvih akcija, zapravo je bilo pošteđeno samo ono stanovništvo koje je prihvatilo islam i time iskazalo lojalnost otomanskoj vlasti.

Pokušavajući pronaći razloge što fizička sila u procesu islamizacije u Bosni nije više primjenjivana, čine nam se valjana obrazloženja koja daje S. Ćerić (Salim Ćerić: "Muslimani srpskohrvatskog jezika", "Svjetlost", Sarajevo 1968. str. 48-52). On ih, uglavnom vidi u sljedećem:

1. *Malobrojnost islamskog invazionog elementa.* Naime, relativno male snage islamskih feudalaca naprosto nisu smjele rizikovati da okrutnim metodama islamizacije izazovu nezadovoljstvo i nemire koji bi im mogli dovesti u pitanje vlast. Jer, treba uzeti u obzir da je Bosna granično područje i izloženo upadima od strane hrišćanskih vojski, još uvijek upravno nesredena, vojno i politički slabo kontrolisana i sl.

2. *Česti ratovi koje Turska u tom periodu vodi* i razvučenost njene vojne sile na ogromnim prostorima, prije svega su tražili unutarnji mir i stabilnost, što je sigurno utjecalo na određen fleksibilitet u procesu islamizacije.

3. *Organizovanost i snaga utjecaja hrišćanskih crkava* na bosansko stanovništvo još su uvijek bili takvi da nisu dopuštali rizik otvorenog sukoba s njima.

4. *Metodi ekonomskog pritiska* se intenzivnije primjenjuju upravo onda kada je saradnja sa domaćim hrišćanskim stanovništvom u borbi protiv hrišćanskih država labavila ili izostajala.

5. *Privlačnost povlašćenog položaja islamskih vjernika* je sigurno bila velika. Oni imaju prvenstvo na feud, lakše se oslobađaju od kmetstva, mnogo veće šanse imaju da stiču različita zvanja i brže napreduju u upravi, vojsci i administraciji, imaju blaži tretman u oporezivanju, pa čak su u pojedinim periodima bili potpuno oslobođeni od poreza. Neki osporavaju tezu da je bosansko plemstvo masovno prelazilo na islam da bi sačuvalo svoje posjede. Npr. Hadžijahić smatra da osvajajući naše krajeve Turci nisu kod nas nimalo drugačije postupali nego li u drugim osvojenim krajevima. Oni su, po njegovom mišljenju, "zavodeći svoj feudalni sistem", svugdje "zatirali plemstvo", "osobito ono visoko". Po njegovom mišljenju, prije bi se mogla postaviti druga, suprotna teza, da je naime tursko-islamski sistem bio atraktivan upravo za one koji su najviše trpjeli od feudalaca iz

vremena narodne dinastije. Historijski izvori potvrđuju da je narod prelazio na islam upravo tamo gdje je feudalni pritisak bio najjači.

6. *Trgovačke povlastice*. Oni koji su se bavili trgovinom, a primili su islam, bili su sigurniji u transportu roba i slobodi kretanja širom carevine, a lakše su i ostvarivali određene trgovačke veze, plasman robe i sl.

Pauperizovano seljaštvo, naročito ono koje živi blizu većih gradova takode pronalazi interes u tome da primi islam. Također, u uslovima vjerski izmiješanog stanovništva i nerijetkih međusobnih zavada, plemenskih osveta i sl., čest je bio slučaj da se iz svojevrsnog inata, a i očekivanog probitka u vidu pomoći od strane turskih vlasti, prekonoćno prelazi na islam.

Logično je da je islamizacija bila intenzivnija u gradovima, u selima pored gradova i naseljima uz glavne komunikacije, tako da je od dolaska Turaka, pa do danas muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini predominantno gradsko stanovništvo.

S obzirom da je to stanovništvo bilo obavezno da služi tursku vojsku i da je stoljećima krvarilo na bojištima Ugarske, Hrvatske, Mletaka, Rumunije, Rusije, Perzije, Austrije itd. i kao pretežno gradsko bilo na granici biološke reprodukcije i iz bojazni da se ne sazna stvarno brojno stanje znalo je zatvarati gradske kapije da se ne bi saznala stvarna nemoć koja bi mogla biti povod pobune i sl.

Po nekim drugim istraživanjima (naročito onim koja je obavio prof. Nedim Filipović) valja biti oprezan u zaključivanju o bogumilima kao apsolutnoj osnovi islamizacije. Naime, prema tim nalazima, u prvoj deceniji osmanske vlasti u Bosni, dominantna je činjenica znatan broj islamiziranih feudalaca, dok je broj islamiziranih seljaka vrlo skroman. Tek u osmoj deceniji 15. vijeka počinje brži tempo islamizacije seljaštva. Filipović ukazuje da činjenica da su bogumili odbacivali katoličanstvo i pravoslavlje i da su se borili protiv Ugara i papstva još nikako ne znači da su oni slijepo prihvatili osmansku vlast i muslimansku vjeru.

Prema raspoloživim podacima, u krajevima centralne Bosne moglo se raditi samo o katoličkom i bogumilskom seljaštvu, dok u pojasu oko rijeke Drine, a pogotovo u krajevima koji su nekada ulazili u teritorij srpske države, a kasnije su obuhvaćeni Hercegovinom, bilo je i pravoslavnog seljaštva, koje je na tom teritoriju često činilo preteženu većinu. U gradovima i trgovima broj stanovnika bogumilske vjeroispovijesti bio je mali. Takvo stanje, prije dolaska Turaka bilo je poremećeno velikim naseljavanjem Vlaha iz Hercegovine i Crne Gore. U 16. vijeku to naseljavanje je dobilo velike razmjere. Samim tim, kao novi, značajni element is-

lamizacije, postaju migrantski Vlasi. Nedim Filipović navodi da su najnovija istraživanja pokazala da su Vlasi u nekim krajevima, npr. na teritoriji Zvorničkog sandžaka, činili pretežnu većinu islamiziranog stanovništva. Uzroke i razloge za takvu islamizaciju treba tražiti, prije svega, u socijalno-ekonomskoj i moralno-političkoj sferi realnog društvenog kretanja u Bosni prije i poslije uspostavljanja otomanske vlasti.

Kao dodatne razloge brzog procesa islamizacije N. Filipović vidi u oslabljenosti tri konfesije u Bosni i njihovoj međusobnoj protivstavljenosti, što je ostavilo širok prostor za utjecaj drugih realno-društvenih, ekonomskih i političkih faktora. Ti faktori ukazuju da se nastanak i razvitak bosanske države, s obzirom na njen unutrašnji i spoljni položaj, morao odvijati s gledišta društveno-ekonomskih i političko-moralnih transformacija u hodu, od plemenske zajednice, prema klasnom društvu u daleko težem i dramatičnijem obliku nego što mi to pretpostavljamo i da je sudbinsko finale bosanskog feudalizma i njegove države u društveno-klasnom, moralnom i političkom pogledu bilo daleko krvavije, potresnije i po sudbinu nezaštićenih slojeva društva, prije svega seljaštva, daleko odlučnije s gledišta fundamentalnih historijskih prekretnica. (Iz neobjavljenog rukopisa Nedima Filipovića "O procesima islamizacije u Bosni i Hercegovini").

Proces prelaska na islam, naravno, nije bio uvijek istog intenziteta i obima. Najintenzivniji je u vrijeme najveće moći Turske, sve do poraza pod Bečom, da bi kasnije jenjavao. Pravoslavni i katolici na islam prelaze uglavnom do kraja XVII stoljeća, a kasnije su to sporadične pojave.

Npr. najmasovniji prelaz katolika na islam bilježi apostolski vizitator Petar Masarechi, godine 1624. U vezi s tim on kaže: "Rečeno mi je da je prošlih godina u okolini Sutjeske otpalo od kršćanske vjere šest ili sedam hiljada katolika".

U nekim nedovoljno istraženim dokumentima govori se i o masovnom prelasku pravoslavnih. O tome piše i V. Ćorović kada kaže da su "Mađari računali na simpatije hrišćana, a Turci na bogumile i dobar dio pravoslavnih", a Hadžijahić navodi da je "trag o takvim prelazima ostavio monah Marko Trebinjac, koji je 1509. zabilježio da su mnogi bez prisile napustili pravoslavlje i primili islam. Na ovaj val islamizacije odnosi se i zapis u pljevaljskom Psaltiru iz 1517."

Nije nebitan i podatak da je bosanskohercegovačko stanovništvo bilo među posljednjima koji primaju islam. Neki smatraju da time do njih islam nije ni mogao da dopre u svojoj prvobitnoj formi i originalnoj jednostavnosti kakav je – po tim interpretima, bio po Muhamedovoj objavi.

Sigurno da je u Bosni islam zadobio određene specifične karakteristike, bio prilagođen postojećim običajima, mentalitetu. Religijski ceremonij je, također, u mnogim područjima bio osobeno bosanski, što se ogleda u načinu obavljanja molitve, odnosa prema mrtvima i u pogrebnom ceremonijalu.

Odnos prema ženi, porodici i braku, prema uživanju alkohola i sl. također se razlikuje od islamske ortodoksije, pa i od njene tursko-osmanske verzije. Npr. muslimanski nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini, posmatrano u različitim periodima, imaju mnoge autohtone karakteristike, sa dosta sličnosti sa stećcima, sa izrazitom narodnom ornamentikom. Na zidovima više džamija ima dosta slika i dekorativnih elemenata koje islam zabranjuje (npr. Šarena džamija u Travniku), a dekorativni elementi (sa slikama ptica, drveća itd.) su prisutni u mnogim narodnim rukotvorinama na tekstilu, porculanu, fajansu, u vezu, čipki itd.

U arhitekturi, i pored izrazito orijentalnog utjecaja, također, su prisutne neke autohtone karakteristike i velika upotreba drveta, prozračne kuće sa dosta prozora, kult vode (koja u svim boljim kućama prolazi kroz avliju) i zelenila (opjevane bosanske bašče i perivoji).

Tu je bio i utjecaj, prije svega, dalmatinskih, hercegovačkih i dubrovačkih majstora i zidara, čak i kod gradnje najmonumentalnijih objekata orijentalno-islamske arhitekture.

Ne ulazeći u širu argumentaciju, u najkraćem, treba kazati da islam na bosanskohercegovačkom tlu u sebi sadrži dosta elemenata ranijih vjerovanja i običaja. Zadugo se zadržavaju mnoge paganske svetkovine, kao i one koje je sa sobom donijelo kršćanstvo. Nekad su jednostavno zatečene svetkovine zamjenjivane islamskim, davana su im nova imena, a sadržaji su gotovo ostali isti.

Najčešće se navodi primjer da su sarajevski Muslimani zadugo zadržali običaj bojenja (šaranja) svijeća u vrijeme muslimanskog posta ramazana, što je bilo samo zamjena za šaranje, bojenje jaja. Po verziji koju daje etnograf Ivan Zovko, uzima se da je to privilegij koji je sultan Fatih dao Sarajlijama. Fatih je "izun učinio" (dopustio) "da možemo mjesto šarenih jaja šarati svijeće i mukave četiri puta u godini uoči mubareć večeri".

Takođe se u pojedinim područjima Bosne, sve do novijeg vremena, među Muslimanima zadržao stari slavenski kult lipe i običaj prinošenja žrtava svetim drvetima, a u mnogim mjestima su se zadržala stara molitvišta i sl.

S druge strane, interesantan je jedan fenomen (koji, koliko je nama poznato, jedino uočava i šire analizira Muhamed Hadžijahić) da se u raspravama o razlozima brze islamizacije u Bosni (ili drugdje) veoma malo govori i o ograničavajućim ili destimulirajućim faktorima. Naime, u odnosu na pravoslavlje, i katoličanstvo, islam uvodi dodatne obaveze, zabrane i prilično rigidne propise koji, u odnosu na zatečeni način življenja, običaja, ishrane, odijevanja, lične higijene i sl., teško da je na prvi pogled atraktivan.

Naprotiv, s prihvatanjem islama traži se temeljna promjena načina života, kakav se npr. praktikovao u srednjovjekovnoj Bosni.

Samim Kur'anom su propisane mnoge zabrane. Npr. zabrana obožavanja idola (širk), zabrana uživanja alkohola ("O vjernici, vino i kocka i kumiri su odvratne stvari, šejtanovo djelo"). Kur'an zabranjuje i uzimanje određenih jela: "Zabranjuje vam se strv, krv i svinjsko meso, i ona koja je zaklana u nečije drugo a ne u Allahovo ime, i koja je udavljena i ubijena, i koja je strmoglavljena, i rogom ubijena, ili od zvijeri načeta – osim ako ste je preklali". Izričita zabrana se odnosi na "strv, krv i svinjsko meso".

Dalje dolazi obaveza redovnih pranja: gusul i abdest (avdes), gdje je gusul kupanje čitavog tijela (i kose) poslije spolnog čina (u žena poslije menstruacije, odnosno porođajnog bolovanja), dok abdest znači obavezu pranja (ritualno umivanje lica, ruku do lakata, nogu do članaka, te ispiranje usta i nosa, kao i trljanje mokrom rukom vratnih žila, ušiju i tjemena).

Sama molitva (namaz), treba da se obavlja svaki dan pet puta, u određeno vrijeme, zavisno od položaja sunca na nebu. Molitva je u islamu mnogo obaveznija nego u kršćanstvu (Kur'an: "Redovno molitvu obavljajte, naročito onu krajem dana", ili "I obavljajte molitvu petkom i krajem dana, i u prvim časovima noći", "obavljaj propisane molitve kad Sunce s polovinom neba krene, pa do noćne tmine, i molitvu u zoru jer molitvi u znak mnogi prisustvuju").

Također, ramazanski post je mnogo rigorozniji i dugotrajniji od posta koji propisuju i druge religije. Islam za muškarce muslimane unosi i obavezu obrezivanja (sunećenja), za žene unosi određena ograničenja, gdje se npr. mimo bosanske tradicije uvodi običaj pokrivanja lica (feredža), određeni propisi u sferi seksualnog života itd. Za sve bogatije ljude obaveza je i davanje zekjata (zećat), svojevrsnog poreza od 2,5 posto na određenu imovinu, koji se dijeli uglavnom kao milostinja i za koji se vjeruje da oslobađa grijeha i omogućava put u blaženstvo. (On je svojevremeno bio propisan i državnim zakonima.)

I na kraju, tu je i obaveza hodočašćenja u Meku (hadž), koju naravno treba da ispuni onaj koji ima materijalne mogućnosti i koja je najvećem dijelu vjernika nedostupna.

Kada se sve ove obaveze i mnogi drugi običaji koji dolaze iz drugog civilizacijskog podneblja, uzmu u obzir, onda je razložno postaviti pitanje koliko je to sve bilo limitirajući faktor u procesu islamizacije, pogotovu što se ona uz sve poticajne razloge koje smo naveli, u osnovi odvijala na dobrovoljnoj osnovi?

Odgovor je teško dati, ali se on sigurno dijelom nalazi u činjenici da su u Bosni, kao malo gdje drugdje, pravljene određeni kompromisi. To naročito u vezi s uživanjem alkohola (rakija šljiva kao bosansko nacionalno piće), obavljanja molitve (u mnogim selima to se radilo improvizirano, mimo propisanih normi), nošenje feredže i uopšte oko nošnje itd. Jedino se kompromis nije pravio u odnosu na svinjetinu, a u dužem periodu i na davanje striktno islamskih imena sa izuzetkom nekih ženskih imena (Zlatija, Plema, Bisera itd.).

S druge strane, kada se posmatra sa aspekta pravno-povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine, valja reći da je islamska vjera državna vjera. No, pored šerijatskog prava razvilo se i zasebno, tzv. miletsko pravo. Vjerske zajednice (milleti), koje postoje u turskoj državi, a ne pripadaju islamskoj vjeroispovijesti, zadržavaju i dalje razvijaju svoja posebna prava. To su tzv. miletska prava, koja u BiH uživaju zajednice rimokatoličke, istočno-pravoslavne i jevrejske vjeroispovijesti. Ta prava, prije svega, regulišu ženinbene, porodične i nasljedno-pravne odnose. (O tome detaljno piše Eduard Eichler: "Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina", Wien, 1889).

Sa smrću Stjepana Tomaševića, posljednjeg bosanskog kralja koji se predao iz opkoljenog Ključa i koga je, bez obzira na obećanje svoga Mahmud-paše, Fatih ipak dao pogubiti (na osnovu fetve – šerijatske osude Ali Bestamija: "El muminu la juldegu min džuhrin merretejni" – Pravovjerni nek se ne da ugrijeti dva puta iz jedne rupe), cijela Bosna je postala turski vilajet pod istim imenom. Turci su i prije smrti Stjepana Tomaševića već uspostavili vlast na mnogim područjima i gradovima (u Podrinju, Nevesinju, Gacku, Taslidži, Čajniču, Višegradu, Sokolu, Zvorniku, Srebrenici, Šapcu, Šamcu, Sarajevu sa okolicom). Hercegovina do Glamoča, bila je u vlasti hercega Stjepana.

Kralj Stjepan Tomašević, koji je od mnogih historika proglašavan slabićem i izdajnikom, doista nije imao nikakvih šansi. S malobrojnomojском, opkoljen u ključkoj tvrđavi nije se mogao oduprijeti sili koja je osvojila moćni Konstantinopolj (Carigrad) i već porobila silne zemlje.

Poslije pada Bobovca, Jajca i predaje kralja u Ključu, bosanski velikaši dolaze u Jajce da se poklone sultanu. Kraljica Katarina, Tomaševa udovica bježi u Rim, a kraljica Jelena, Stjepanova udovica u Dalmaciju (poslije bježi majci u Ugarsku), dok ostalo katoličko plemstvo i dio stanovništva koje je primilo katoličanstvo bježi u susjedne zemlje.

U Hercegovini, Turci su naišli na žestoki otpor. Mahmud-paša ju je bezuspješno osvajao i došavši pred blagajsku tvrđavu, nije je mogao zauzeti.

Suočen s velikom vojnom silom, herceg Stjepan uputi najmlađega sina Stjepana da kod sultana utanači primirje. Fatih je ponudio da gornja polovina hercegovih zemalja pripadne Turskoj, a donja da ostane hercegu i njegovim sinovima. Hercegov sin je zadržan kao talac u Carigradu, da bi poslije prešao na islam i bio poznat pod imenom Ahmed-beg Hercegović. (Ovaj i mnogi drugi primjeri unekoliko demantiraju Hadžijahićeve postavke, da su Turci satirali bosansko plemstvo, a naročito visoko plemstvo).

Tako je gornja Hercegovina, sve do Blagaja, pripala Turcima.

Poslije dolazi do upada ugarskog kralja Matije Korvina u Bosnu, osvajanja Jajca, Srebrenice itd. i uspostavljanja dvije ugarske banovine: jajačke i srebreničke. Stari Herceg umire 1466. g. a njegovi sinovi Vlatko i Vladislav dijele ostatak njegovih zemalja među sobom. Iste godine, Skender-beg Mihajlović je imenovan bosanskim namjesnikom, koga nasljeđuje Ajas-beg, da bi on po drugi put bio namjesnik u periodu 1477-1483. god., harajući mletačke i hrvatske posjede, zašto je kao nagradu dobio i vezirski čin. Za vrijeme Skender-bega i Hercegovina pada pod Turke (1482). Za vrijeme Jakub-bega, koji je pljačkao i palio zemlje preko Save i u svojim pohodima dopro sve do Ljubljane i Graca, u povratku s jednog od tih pljačkaških pohoda dočekao ga je ban Derenčanin s brojnom hrvatskom vojskom. Tako je 1493. g. došlo do čuvene bitke na Krbavskom polju, gdje je hrvatska vojska doživjela strahovit poraz i gdje je izginuo cvijet hrvatskog plemstva, a sam ban Derenčanin, s bratom, sinom i mnogim velikašima bio zarobljen. (Interesantno je da se od strane turskih historičara ova bitka često upoređuje s Kosovskom bitkom, prije svega po načinu vođenja vojnih operacija. No, od tog poraza Hrvati nisu pravili mit, kao što je to slučaj kod Srba poslije Kosovske bitke).

Za historiju Bosne u vrijeme prvog stoljeća otomanske vlasti, veoma je značajan Gazi Husrev-beg. Poslije njegovog prvog (neuspjelog) namjesnikovanja (1506. god.), on po drugi put dobija vilajet Bosnu i njom vlada od 1521. do 1543. godine.

Godine 1526. on se sa 20.000 bosanskih konjanika pridružuje velikoj vojsci sultana Sulejmana u njegovom pohodu na Budim. U toj vojni, uz prethodno osvajanje Iloka i Varadina, 29. avgusta iste godine dolazi do čuvene Bitke na Mohaču (Muhač), gdje Turci, uz presudnu ulogu bosanske konjice, odnose veliku pobjedu. U toj bici stradao je i sam kralj Ljudevit II, a iza toga pao je i Budim. Time pada i ugarsko kraljevstvo, a gradovi koji su u Bosni bili pod njegovom vlašću ostaju bez zaštite. Tako 1527. godine, poslije dugogodišnjih pokušaja, Husrev-beg osvoji Jajce, čime Turci, nakon 64 godine, konačno ovladaše cijelom Bosnom. (Šire o ovome vidjeti: Safvet-beg Bašagić, "Kratka uputa u prošlost BiH", Sarajevo 1900. godine)

Ova kraća retrospektiva uspostavljanja turske vlasti u Bosni bila je potrebna da se vidi kako je uopšte došlo do uspostavljanja Bosanskog pašaluka. Naime, Bosanski pašaluk (beglerbegluk ili ajalet) nije, kao u većini drugih područja Osmanskog carstva uspostavljen odmah poslije pada Bosanskog kraljevstva, već tek 1580. godine.

Razlozi su u tome što je cijela Bosna osvojena poslije pada Jajca, odnosno s padom posljednje značajne tvrđave – Bihaća 1592. godine.

Sama turska osvajanja u osnovi su bila "dvofaznog" karaktera. Prva etapa počinje pljačkaškim upadima u susjedne zemlje (pljačkanje i paljenje tih zemalja, njihovo ekonomsko iznurivanje, odvođenje ljudi u zarobljeništvo, brzi vojni pohodi i izbjegavanje frontalnih bitaka i sl.), a druga etapa je nastojanje da se ostvari direktna prevlast nad tim zemljama i da se u njima uspostavi turska vlast sa jedinstvenim državnim, društvenim i ekonomskim poretom.

Kako ističe Hazim Šabanović, "zavodeći svoju vlast" Turci su postupali tako da njihov sistem vladavine nije nužno povlačilo za sobom revolucionarnu izmjenu ranijeg društvenog i ekonomskog uređenja, nego više konzervativno izmirenje lokalnih uslova i klasa s turskim institucijama; ali je sve bilo usmjereno postepenom uklanjanju ranijeg i zavođenju turskog poretka i ustanova.

U nedostatku vlastitih vojnih snaga, Turci su se u početku obilno služili zatečenim aristokratskim i vojničkim grupama i uvrštavali privržene pripadnike domaće vlastele i vojničkih redova u svoj asker bez ikakvih naročitih uslova. Stoga su u početku njihove vladavine mnoge spahije bile direktni potomci predturskih lokalnih vojničkih redova ili plemstva. Svaki hrišćanin mogao je postati spahija ako je bio plemićkog porijekla i pokazao odanost osvajaču". (Hazim Šabanović: "Bosanski pašaluk", "Svjetlost", Sarajevo, 1982. str. 17)

Kada smo analizirali razloge brzog procesa islamizacije u Bosni, svakako im treba dodati i ovaj *vojni faktor*. Naime, primjereno taktici turskih osvajanja, domaći vojnici su u znatnom broju ulazili u tursku vojsku i lako dobijali vojnički status. Oni su početka djelovali kao pomoćne trupe turske vojske, a poslije osvajanja njihovih zemalja, u uslovima kada im se uglavnom garantuje zadržanje posjeda i otvara mogućnost određenih privilegija i brzog napredovanja u vojnoj hijerarhiji, oni relativno lako prihvataju novu vlast, islamsku religiju i potpuno se stavljaju u službu Otomana.

Po nalazima S. Novakovića, Šabanovića, Truhelke, Skarića itd. otpor prema islamu je bio od strane krupnih bosanskih feudalaca "koje nije mogao zadovoljiti turski sitnoposjednički timarski sistem" i koji su se morali odreći znatnih dijelova svojih "feudalnih dobara i prava" (Šabanović). Značajno je napomenuti da su u Bosni, kao i u drugim osvojenim zemljama, spahije kršćani (u Bosni i kršćani i bogumili) dobijali one položaje koji su uglavnom odgovarali njihovom ranijem statusu, uz zaštitu njihovih zemljoposjedničkih prava (ona su dijelom uskraćivana samo najkrupnijim feudalcima, shodno logici samog turskog feudalnog sistema).

Ako su primili islam ti feudalcima su nerijetko ostvarivali briljantne državničke i vojničke karijere. Po pravilu bi dobijali titulu bega, postajali subaše, vojni i administrativni upravnici vilajeta, odnosno sandžakbezi, beglerbezi, pa i veliki veziri.

Kada smo govorili da je islamizacija bila, prije svega, koncentrirana na gradove i da je u njima najviše imala uspjeha, treba istaći da su Turci podsticali odanost pokorenog gradskog stanovništva i na taj način što su ih oslobađali mnogih dažbina i obaveza, a u osjetljivim graničnim područjima i gotovo svih poreza. Tako su od raznih dažbina i obaveza bili oslobođeni gradovi poput Sarajeva, Travnika, Čajniča, Banje Luke, Bihaća, Kladaše itd. To je, prije svega, bila nagrada za čuvanje i odbranu tih gradova, a stanovnike nelojalnih gradova su masovno preseljavali u unutrašnjost, rušeći tvrđave u kojima nisu imali svoje vojne posade.

Do 1580. g. osvojene zemlje u Evropi su bile uključene u jedan od tri ajaleta: rumelijski (obuhvata najviše osvojenih zemalja), budimski i temišvarski. Zadnja dva ajaleta imaju za cilj proširenje turske ekspanzije prema srednjoj Evropi, rumelijski – širenje preko hrvatskih zemalja do Mletačke republike i Austrijske carevine. U tom cilju osnovana su i dva nova sandžaka: Čazmansko-pakrački (1557) i Krčko-lički (1580), a zbog sve jače konfrontacije s Austrijom i Venecijom dolazi do osnivanja i Bosanskog ajaleta ili pašaluka. (Šabanović navodi da se mnogi historičari spore

oko godine osnivanja Bosanskog pašaluka, tako da Jelić ističe godinu 1584, Bašagić i Skarić 1583, Klajić i Kreševljaković 1580, Ćorović 1582. itd., no to za ovaj osvrt nije od bitnog značaja).

Gledano iz ugla kasnijih sporenja i teritorijalnih pretenzija prema Bosni i Hercegovini, te posebno nastojanja da se bosanski entitet i njen neosporno specifičan, povlašten i u odnosu na centralnu vlast znatno osamostaljen položaj, potpuno zanemari, treba vidjeti dokle se prostirao taj pašaluk.

Naime, do njegovog osnivanja, osvojene zemlje su bile raspoređene u tri ajaleta kojima su središta bila izvan bivše Jugoslavije (Sofija, Budim, Temišvar). Osnivanjem tog pašaluka, znatan dio južnoslavenskih zemalja je došao pod vlast bosanskog paše. Kako kaže H. Šabanović, "bosanski paša držao je pod svojom vlašću područje veće nego ijedan bosanski kralj. U tom prostranom sklopu, koji je hvatao od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice, Bosna je kao središnja oblast predstavljala neku vrstu matice, koja je sada dobila veći značaj. Taj značaj Bosne porastao je još više kasnije kada je ona postala pogranični i periferijski pašaluk Osmanskog carstva skoro na svim tačkama. Jedna osobenost bosanskog pašaluka jeste i to što je to bio u označenom periodu jedini pašaluk čije je sjedište i sva teritorija bila na jugoslavenskom području, a matica u srcu jedne naše ranije države. Kako je Bosanski ajalet obuhvatio mnogo šire područje od područja nekadašnjeg kraljevstva, tako je sada i pojam Bosne postao mnogo širi ("Bosanski pašaluk" str. 79).

Granice Bosanskog pašaluka su se mijenjale zavisno od ratnih uspjeha. Od Drave na sjeveru, preko područja između Save i Kupe, na zapadu do rijeke Korane, na jugu preko Obrovca do ušća Zrmanje, odnosno na liniji od Zadra do Dubrovnika sa turskim Skradinom i Makarskom Krajinom (Mleci drže Novigrad, Nin, Biograd na moru, Šibenik, Omiš, Split i čitavo primorje od Omiša do ušća Zrmanje.) Dalje na jugu, Bosanski pašaluk seže od Dubrovnika do Ulcinja i Bara (koji pripadaju Rumeliji), te Kotora (koji je pod Mlecima). Na sjeveroistoku pašaluk seže od Nikšića, Kolašina, Kosovske Mitrovice, Novog Pazara, Nove Varoši, Priboja, Višegrada, Srebrenice, Zvornika, Loznice i Šapca, zatim Savom do Rače, gdje se spaja s Budimskim pašalukom.

Prvi beglerbeg Bosanskog pašaluka bio je Ferhad-beg Sokolović, koji kao paša vlada do 1588. godine.

Što se tiče spahijske organizacije u samoj Bosni ona se "oblikovala u znaku uključivanja u njene redove domaćih ljudi, bivših sitnih i srednjih feudalaca i potomaka krupnih feudalaca, koji su postepeno prelazili na

islam. Jedan broj njihovih posjeda (timari i zijameti) vodi porijeklo od njihovih starih plemenskih baština, a jedan broj spahija uživao je čifluke na svojim timarima i zijametima ili, još češće, na sličnim posjedima drugih spahija. Da bi učvrstila domaću feudalnu klasu, kao jedan od svojih osnovnih nosilaca u Bosni, Porta je vrlo rano zakonom odredila da se timari i zijameti u Bosni mogu davati samo domaćim ljudima. S istim ciljem, bosanskim spahijama je koncem 16. stoljeća (1594) bilo priznato pravo da svoje timare i zijamete nasljeđuju po sistemu odžakluka, tj. priznato im je pravo da te posjede nasljeđuju isključivo muški potomci njihovih porodica – odžaka (odžakluk – timari)". (Avdo Sućeska "Osnovne osobitosti položaja Bosne u Osmansko-turskoj državi", "Istina o BiH", Sarajevo 1991., str. 31)

Od izuzetnog značaja za položaj Bosne, društvene procese u njoj, pa i sami proces islamizacije jeste upravo činjenica da je *Porta zakonom odredila da se timari i zijameti u Bosni mogu davati samo domaćim ljudima, odnosno da se oni nasljeđuju.*

To je, pored ostalog, pomoglo "izuzetnom učvršćenju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni", odnosno da ono odigra značajnu ulogu u političkom životu zemlje kroz nekoliko stoljeća osmanske vlasti i da se taj dio bosanskog stanovništva emancipira u smislu da ima "ulogu političkog naroda" (u feudalnom smislu riječi).

Što se tiče sistema turske upravne podjele u Bosni, kako smo istakli, najviša upravna jedinica je beglerbegluk, ajalet ili pašaluk. Za ajalette često se upotrebljava i općenitiji naziv "vilajet", a za upravnika vilajeta naziv "valija" (ar. vali – namjesnik).

Vilajet i valija upotrebljava se istovremeno i kao sinonim sa terminima *sandžak* i *liva*, odnosno *sandžak-beg* ili *mir-i liv*a.

Sandžak (tur., zastava) ili liv

su uže upravne jedinice na koje se dijele pojedini ajaleti (pašaluci), a osnovna redovna niža jedinica je *nahija* (ar. nāhī – strana, kraj, oblast, predjel). Uglavnom su srednjovjekovne bosanske župe pretvorene u nahije. Između osnovnih redovnih jedinica sandžaka i nahije bio je *kadiluk* ili *kaza* (područje na kome se proteže nadležnost jednog kadije. Još postoje nazivi kao što su *subašiluk* (kao vojno-politička jedinica vilajeta), *vojvodaluk* (političko-upravni organ manji od vilajeta ili kadiluka), te stari domaći naziv *knežina* (područje gdje lokalni starješina nahije ili varoši vrši vlast. U početku turske vladavine postojali su u nekim župnim nahijama i *župani*, odnosno *županluk*).

Sama islamizacija radikalno mijenja "sliku Bosne" i u njoj se formiraju tri glavne religijske skupine: muslimanska, katolička i pravoslavna iz kojih će se, slijedom historijskog razvoja formirati tri posebna naroda u Bosni i Hercegovini – Muslimani, Hrvati i Srbi.

Najveći dio muslimanskog, kao i srpskog i hrvatskog stanovništva (odnosno pripadnika pomenute tri konfesije) činili su seljaci, odnosno *raja*. (od ar. riječi "reijjet", što znači podanik, podanici, kmetovi, obično nemuslimani, siromašni, a u prenosnom smislu i prezreni ljudi).

Iako je među onima koji su primili islam bilo gro krupnoga i srednjega plemstva, obogaćenog trgovačkog staleža, sav oficirski kor, dobro stojeća ulema (sveštenstvo) itd. previđa se da su većinu tog stanovništva činili siromašni seljaci, pauperizovana gradska sirotinja, sitnosopstvenici ili pak bezemljaši-najamnici, obični, uglavnom loše plaćeni vojnici itd.

Oni, u cjelini gledano, uživaju znatne privilegije u odnosu na pravoslavne i katolike, posebno feudalno plemstvo i oni koji zauzimaju određene državne položaje ili su u vojnoj službi. Ali u svemu tome, oni su historijski gledano najkrvavije platili cijenu tih privilegija. Naime, bosansko-hercegovačko islamizirano stanovništvo, počev od (begova i aga), pa do najsiromašnijeg seljaka, na svaki poziv sultanov morali su da idu na razna bojišta, ne samo u Bosanskom pašaluku, već i širom turske carevine. Što je titula i posjed bio veći time su i obaveze (u konjanicima, vojnicima, oružju) bile veće, tako da su pojedini najbogatiji begovi znali za pojedine vojne davati i po nekoliko stotina konjanika. (Kako smo istakli, npr. samo je u Bici na Mohaču, Gazi Husrev-beg u Bosni sakupio 20.000 konjanika).

Stoga su upravo bosanski muslimani, s obzirom na položaj Bosne u odnosu prema kršćanskim zemljama, glavne povijesne bitke koje su se vodile na evropskom prostoru (ratovi s Austrijom, Mlecima, Mađarskom, Mohačka bitka, Krbavska bitka, osvajanje Sigeta, poraz pod Bečom itd.), najviše iskrvarili za turske osvajačke ciljeve i očuvanje njene moći.

Bošnjaci nisu ratovali samo u Evropi, već diljem ogromnog carstva. Od pohoda na Rusiju, Perziju, do osvajanja Misira. (Npr. u Bici za Perziju i za Kairo, mnogi turski historici smatraju da je presudilo bosansko junaštvo).

Mala je utjeha što se slava bosanskog ratnika proširila širom carevine i što su mnogi bosanski prvaci došli uz rame samog sultana i dosta učinili za dobrobit svoje Bosne. Isto tako, mala je cijena bila što su te vojne bile praćene oslobađanjem (*muafijet*) od velikih državnih nameta – *avariza* i *tekalifa* i što se na taj način razvijala svijest kod muslimanskog stanovništva o njihovom posebnom položaju i ulozi u Carstvu. Zapravo, oni su takvim

vjekovnim ratovanjem za slavu Otomana ginući po svjetskim bojištima, ozbiljno ugrozili samu biološku egzistenciju sopstvenog naroda, što je postupno, dovelo do radikalno izmijenjene "etničke slike Bosne i Hercegovine".

Zbog etničkog ispražnjenja pojedinih prostora u Bosni (ne samo zbog gubitaka u ratovima, već i zbog prethodnih migracija stanovništva), Turci su bili prisiljeni u ta područja dovesti novo stanovništvo (najviše Vlahe, ili kako su ih zvali – "filurdžije"), nakon čega slijedi demografska ekspanzija posebno Vlaha srpsko-pravoslavne vjere.

Sam proces čiflučenja u Bosanskom pašaluku (kao oblik prelaska rajinske svojine na zemlju u ruke viših slojeva, što dovodi i do nezakonitog opterećivanja raje novim nametima i obavezama u korist vojno-upravnih funkcionera i begovata) dovodi i do naseljavanja hrišćanskog stanovništva iz Crne Gore, istočne Hercegovine, Dalmacije u centralne i istočne dijelove Pašaluka. To stanovništvo se naseljava na posjede (čifluke) domaćih spahijskih, zanatlijskih, trgovaca, predstavnika uleme, visokih vojnih činovnika itd., što je naročito karakteristika prvih decenija 18. stoljeća, a nastavlja se i kasnije.

Drugi razlog kontinuiranog biološkog osiromašenja muslimanskog naroda u BiH, odnosi se na njihova velika stradanja prije svega od kuge. Naime, Muslimani su mnogo više od drugih stradali od te opake bolesti jer su bili predominantno gradski element. Živeći u tijesnim mahalskim (mahala – gradska četvrt) sokacima, u prenapučenim kasabama (kasaba – manje gradsko naselje) i šeherima (veća gradska naselja), gdje se kuga širila poput požara, oni su desetine puta više od seljaka koji žive u raštrkanim planinskim naseljima, stočarskim katunskim kućicama i sl., plaćali cijenu toj opakoj bolesti. Strašni pomori naročito su se desili u 18. stoljeću (1741-42., 1753., 1761-65., 1771., 1775., 1782., a najveća katastrofa uslijedila je strašnom kugom koja hara od 1813-1818. g., kada je maltene muslimansko stanovništvo bilo prepolovljeno. (Ivan F. Jukić u svojim Putopisima kaže da je "Turke najviše satrula posljednja kuga godine 1813-1817.", a u vrijeme trajanja kuge u Sarajevu, Bašeskija piše da je bilo dosta dana "kada tabut nije imao ko ponijeti i mrtve zakopati").

Krajem XVI i u XVII stoljeću, na osnovu turskih popisnih (tahrir) i haračkih deftera iz tog perioda, kao i na osnovu izvještaja stranih diplomata i uhoda, može se tvrditi da je u velikom dijelu Bosanskog ejaleta tada preovladavalo muslimansko stanovništvo čiji se broj kretao u globalu oko 75% (vidjeti: A. Sućeska, "Osnovne osobenosti položaja BiH u osmansko-turskoj državi".)

Poslije ovih pomora dolazi do novog useljavanja stanovnika iz brdskih područja Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, čime se znatno mijenja konfesionalna (kasnije naravno i nacionalna) struktura BiH. Rezultat je veliki pad u udjelu muslimanskog stanovništva, a znatan porast kršćanskog stanovništva, prije svega pravoslavnog. To najbolje potvrđuje turski popis stanovništva Bosanskog ejaleta (tada naravno mnogo manjeg nego u doba uspona) iz 1851. godine.

Prema tom popisu, brojčani sastav bosanskog stanovništva tada čine: pravoslavni – oko 43%, katolika – oko 19% i muslimana – oko 38% (Jevreja je bio mali broj). Da su ti podaci približno tačni, potvrđuje i prvi službeni austro-ugarski popis bosanskog stanovništva iz 1879. godine prema kome tada u Bosni živi pravoslavni – 42,88%, katolika – 18,38% i muslimana – 38,73%.

Bosanski pašaluk svakako da dijeli sudbinu ukupnog sistema osmanske vojno-upravne organizacije. No, zbog izuzetno važnog položaja, jer on najvećim dijelom graniči sa kršćanskim zemljama i prvi je na udaru u ratovima koje te zemlje vode sa Turskom, dakle zbog svog stalnog "krajiškog karaktera" (gdje se za cijelu Bosnu često kaže da je serhat-krajina), u njemu je izgrađen specifičan sistem vojne organizacije u koju je bilo uključeno svo domaće muslimansko stanovništvo. Time Bosna stoljećima ima posebnu ulogu u Osmanskom carstvu. To se jasno vidi, naročito iz pojedinih turskih izvora, iz pisama sultanove kancelarije (fermana), zapisa turskih vojnih historičara itd.

"Karakteristično je istaći da se najveći broj takvih pisama zasebno naslovljava bosanskom veziru, čak i kada im se sadržaj podudara sa sadržajem sličnih pisama koja su kao opšti akti slata u druge provincije Osmanskog carstva. Još konkretnije, karakteristična je bila praksa osmanske centralne administracije da u nekim opštim aktima naglašava da ih šalje u Rumeliju i Anadoliju, kako se prvobitno dijelio teritorij Osmanskog carstva, pri čemu u tome Bosna gotovo uvijek čini izuzetak, jer se u nju, odnosno njenom veziru, posebno šalju takva pisma sa isticanjem u naslovu bosanskog beglerbegluka, odnosno ejaleta". (A. Sućeska)

No, najočitiji primjeri bosanske posebnosti ogledaju se u specifičnom položaju pojedinih kategorija muslimanskog stanovništva. Ono je svjesno te posebnosti i kroz stoljeća ljubomorno čuva svoje privilegije za čiju je odbranu često podizalo i otvorene oružane pobune.

Iako je to stanovništvo, pored imena Bošnjak (Bošnjani, Bošnja) samo sebe nazivalo "Turcima", to se isključivo odnosilo na vjersku pripadnost ("Mi Bošnjaci smo prave turske vjere"), a tako su ih uglavnom

zvali i katolici i pravoslavni. Oni nisu bili baš u velikoj ljubavi s pravim Turcima, kojih je inače u periodu cijele osmanske vladavine u Bosni bilo zanemarljiv broj (uglavnom oni koji su bili u službi vezira, u vojsci, dijelom u upravi i administraciji). Turski jezik nikada nije mogao da se ukorijeni u Bosni i njime se služio tanak sloj obrazovanih dostojanstvenika, učene uleme i sl.

Prave Turke su oni posprdno nazivali "Turkušama" i po pravilu su ih doživljavali kao strano tijelo u tkivu Bosne. Oni jesu bili odani sultanu i kako smo istakli, krvavo su plaćali cijenu te lojalnosti, ali su ljubomorno čuvali svoju samobitnost, svijest o svojim historijskim korijenima, svoju epiku, poeziju, književnost, ljubavnu pjesmu sevdalinku, razvijajući mit o svojim zaslužnim velikanima (Sokolovićima, Ćupriliću, Opukovićima, Bajramagićima itd.) i junacima (Hrnjicama, Đerzelez Aliji, Ljubovićima, Mustaj-begu Ličkom itd.).

Da bi se vidjelo kakvu je ulogu Bosna imala u Osmanskom carstvu i koje je sve ličnosti dala na najviše funkcije, ilustrativan je pregled koji samo za jedan relativno kratki period daje Safvet-beg Bašagić.

Bašagić (u "Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine", str. 58-60) kaže: "Godina 1609. pašu Olovčića zamjeni na Bosni Ibrahim han Sokolović, sin Mehmeda Velikoga, a unuk Selima II, ali iza kratkog vremena vrati se drugi put paša Olovčić u Banja Luku.

U to umre veliki vezir Hrvat Kujundži Murat paša (Hrvat, rodom iz Like, proslavio se kao veliki beg u Misiru, a poslije bio namjesnik u Siriji, Kipru, postao veliki vezir i beglerbeg od Rumelije, napomena N. D.) zadnji glasoviti državnik i vojskovođa iz naših krajeva, kojim graničimo srebrenu dobu bosanske prošlosti i ujedno slavu i moć turskoga oružja. Kanunom od godine 1021 (1612) adžami oglasima zatvoriše se vrata od saraja, kamo su Bosna i Hercegovina do sada slale sinove, da se naobražavaju u nauci i brojnoj umjetnosti.

Koliko su naše zemlje od 1544-1612 (950-1020) liferovale Turskoj velikih državnika i vojskovođa, neka mi ovdje bude dozvoljeno nabrojiti ih po dostojanstvu:

I Veliki veziri:

1. Rustem paša Opuković (1544-1560)
2. Semiz Ali paša Pračić (1560-1564)
3. Tavi Mehmed paša Sokolović (1564-1579)
4. Sijavuš paša (u tri hova vlado 7 godina, umro 1594)
5. Ibrahim paša Novošcherlija (u tri hova vlado 4 god., umro 1600).
6. Javuz Ali paša Malkoč (umro 1604.)

7. Lala Mehmed paša Sokolović (umro 1607.)
8. Derviš paša Sokolović (umro 1607.)
9. Kujundži Murat paša (1607-1611.)

II Našljednici velikih vezira

1. Pertev paša (1562.)
2. Lala Kara Mustafa paša Sokolović (umro 1580.)
3. Halil paša (1594.)

III Veziri s tri tuga

1. Pijale paša (1574.)
2. Kara Mustafa paša (Jurjević ?) (1538.)
3. Kara Osman han (1554. umro)
4. Sinan paša Opuković (1553.)
5. Mustafa paša Sokolović (pogubljen 1574.)
6. Hasan paša Sokolović, Gazi (1598.)
7. Ferhat paša Sokolović (proboden 1589.)
8. Ibrahim han Sokolović (namj. bosanski 1609.)
9. Gazi Hasan paša Tiro (1602.)
10. Ahmed paša Dugalić (1612.)

IV Veliki admirali i namjesnici

1. Sofi Ali paša (namjesnik u Egiptu 1562.)
2. Murat paša Sokolović (poginuo u Jemenu 1569.)
3. Mustafa paša Sokolović (namj. u Budimu 1605.)
4. Oludž Hasan paša (vel. admiral 1587.)
5. Mehmed paša Kljunović (poginuo u Ugarskoj 1600.)
6. Husejin paša Bajramagić (bos. namj. 1594.)
7. Gazi Hasan paša (poginuo kod Siska 1593.)
8. Derviš paša Bajezidagić (poginuo na otoku Sv. Margarete 1601.)
9. Halil paša Lipčanin (umro 1590.)
10. Mustafa paša Olovčić (tadanji bos. namj.)

V Bosanski namj. s naslovom beg

1. Malkoč beg (Dugalić ?) (1553.)
2. Hamza beg (Biharović ?) (1557.)
3. Sinan beg Bajramagić (1562.).

Bašagić veli da su to samo oni koje je on napipao po raznim vrelima i popisima službenim, a koliko ih još ima to će nam pokazati buduća istraživanja (ovaj pregled Bašagić daje 1900. godine). On zaključuje sljedećim: "dakle, kroz sedamdeset godina sjedilo je na stolici velikih vezira

devet naših zemljaka, koji su, kroz rečeno razdoblje, 52 godine tresli Istokom i Zapadom. Trojica su došla do drugoga dostojanstva u državi. Desetorica su bili veziri sa tri tuga⁴, a *desetorica namjesnici u velikim pokrajinama, dok su trojica bili bosanski namjesnici s naslovom beg, pred kojima su se nosila dva tuga.* (Istakao N. D.)

U taj račun nijesu unišili: obične paše, janjičar-age, sandžak-bezi, si-lahdari i ostali dvorski dostojanstvenici kojih je bilo napretek.

Svi su spomenuti velikani bili uz svoju veličinu još valjani rodoljubi, koji su s ponosom isticali svoju domovinu i narod, dapače neki su u tome pretjerivali kao Mehmed paša Sokolović i drugi.

Eto to je **srebreno doba** naše prošlosti, s kojom bi se i veći narod mogao ponositi".

U proljeće 1683. godine, kada je Turska bila na vrhuncu svoje moći i slave, veliki vezir Kara Mustafa-paša Ćuprilić povede veliku vojsku za osvajanje Beča. U toj vojni učestvovao je znatan broj bosanskih spahija i vojnika (bosanska vojska je bila utaborena u Döblingu, odakle je jurišala na samu bečku tvrđavu). I poslije dva mjeseca opsade i krvavih bitaka, Austrijancima u pomoć stiže poljski kralj Sobjeski i on uspije da razbije tursku opsadu. Na povratku, bosanska vojska na čelu sa Hizr-pašom, porazi Sobjeskoga kod Ostrogon, ali u novoj bici koja uslijedi poslije dva dana, sama doživi težak poraz u kome pogibe i sam paša.

S pravom se poraz pod Bečom tretira kao početak kraja osmanlijske moći i posebno evropske ekspanzije, jer naredna dva stoljeća će biti u znaku turskog uzmicanja, gubljenja velikih prostora od Mađarske, Slavonije, Dalmacije itd., čime će se postupno, upravo na granicama Bosne braniti okrunjeno carstvo.

Poslije bečkog poraza i sam Bosanski pašaluk doživljava teritorijalne gubitke i novu administrativnu podjelu. Time je on bio sveden na pet sandžaka: bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški i bihački.

Karlovačkim mirom (1699), utvrđene su nove granice prema Austriji i Mletačkoj Republici, čime su ostali neki dijelovi bivšeg Krčkog sandžaka pod turskom vlašću i oni su priključeni Bosanskom sandžaku i Jajačkom kadiluku. Istovremeno, otpali su od ovog sandžaka periferni dijelovi preostalih sandžaka (od Beogradskog sandžaka otpala je Kostajnica, od Her-

4 tûg, perzijski; znak pašinskog dostojanstva: čelenka napravljena od šarenih dlaka konjske strune. Čin paše se razlikovao prema broju tugova. Paša s jednim tugom zvao se "birtuglija", sa dva "içituglija", s tri "uçtuglija". Sandžakbezi su bili birtuglije, beglerbezi ičituglije a veziri uçtuglije. Veliki vezir imao je četiri ili pet tugova. (Tumačenje prema A. Škaljiću)

cegovačkog Gabela i Herceg-Novi itd.) Ti gradovi su bili središta istoimenih kadiluka i uz stara imena nosili su dodatak BEKIJA (ostatak).

Bosanski pašaluk dijeli se na sandžake i kadiluke. Ta podjela izgleda ovako:

I BOSANSKI SANDŽAK sa kadilucima

1. Kadiluk Novi Pazar sa nahijom: Novi Pazar, Jeleč, Ras, Vrače
2. Kadiluk Kosovska Mitrovica koji se sastojao od nahija Mitrovice i Zvečana
3. Kadiluk Stari Vlah sastojao se od nahija: Sjenica, Barče (Nova Varoš), Moravica
4. Kadiluk (mulaluk) Sarajevo sa nahijama: Saraj, Visoko, Fojnica, Kreševo, Vareš, Neretva, Prozor
5. Kadiluk Kladanj (i Olovo), sa nahijama: Kladanj, Olovo, Jelačka Župa
6. Kadiluk Trgovište
7. Kadiluk Bosna Brod ili Travnik, sa nahijama: Travnik, Lašva, Brod i Zenica (sa Vrandukom)
8. Kadiluk Tešanj sa nahijama: Tešanj ili Usora, Maglaj i Žepče
9. Kadiluk Derventa, sa Bosanskim Brodom i Dubočcem
10. Kadiluk Višegrad, sa nahijama Višegrad, Dobrun, Kamenica (Pribić), Banja i Priboj
11. Kadiluk Rogatica (Čelebi Pazar) sastojao se od nahija Rogatica, Borač, Prača, Brodar i Vratar
12. Kadiluk Banja Luka, sa nahijama Banja Luka, Zmijanje, Vrbaški, Dobor, Kobaš, Fefča, Trebovo i Gradiška
13. Kadiluk Jajce, sastavljen od nahija Jajce, Vrhovine, Vrbanja ili Kotor, palanka Varcar Vakuf i Bočac
14. Kadiluk Kamengrad sa župama i gradovima: Kamengrad, Pećigrad (tur. Mihalpekler), Šturlić, Mala Kladuša, Velika Kladuša, Podzvizd, Vranograd (Vrnograč), Todornovi, Bužim, Stijena, Stari Majdan, Sana (Ključ), Bilaj, Blagaj, Jezerski, Krupa, Otoka (Ada-i Kebir), Sanski Most (Džisri Sana), Cazin i Ostrožac
15. Kadiluk Bihać, sa gradovima Bihać, Tržac, Ripač, Sokolac, Izačić, Mutnim, Brekavica i Jasenica
16. Kadiluk Bekija Kostajnica sa sjedištem u Kozarcu obuhvatao je gradove: Bosanski Novi, Prijedor, Kozarac i Dubicu.

II HERCEGOVAČKI SANDŽAK

1. Kadiluk Foča ili Foča sa Ulogom, sa nahijama: Soko, Samobor, Bistrica, Goražde, Zagorje i Završ
2. Mostarski kadiluk sa nahijama Blato, Drežnica, Broćno, Rakitnica i Mostar
3. Kadiluk Cernica, sa nahijama Gacko i Piva
4. Kadiluk Nevesinje sa nahijama Dobri, Konac Polje i Nevesinje
5. Blagajski kadiluk sastoji se od samog grada (varoši) Blagaja, te jednog džemata sa 28 sela i 8 knežina
6. Prijepoljski kadiluk sa nahijama: Prijepolje, Mileševo, Ljubivođa i Mataruge
7. Pljevaljski kadiluk sa nahijama: Pljevlja, Kukanj, Vraneš, Krička, Poblache
8. Kadiluk Novska Bekija sa nahijom Dračevica i Onogošt (Nikšić)
9. Kadiluk Ljubuški sa nahijom Ljubuški
10. Kadiluk Ljubinje
11. Kadiluk Konjic ili Belgraddžik
12. Kadiluk Duvno
13. Stolački kadiluk sa nahijom Vidoška
14. Kadiluk Čajniče sa nahijama Pribud Međurječje i Duboštica (ili Polimlje s kasabom Rudo)
15. Kadiluk Gabela ili Neretva
16. Kadiluk Podgorica
17. Kadiluk Karadag (Crna Gora)

III ZVORNIČKI SANDŽAK

1. Kadiluk Srebrenica sa nahijama: Srebrenica, Ludmer, Kušlat i Šubin
2. Kadiluk Zvornik, sa nahijama: Zvornik, Perin, Teočak, Koraj
3. Kadiluk Gornja i Donja Tuzla, sa nahijama: Donja Tuzla, Gornja Tuzla, Sapna, Spreča, Gostilj, Dramešin, Paske, Visovi, Jasenica i Smoluća
4. Kadiluk Gračanica, sa nahijama: Gračanica, Gradačac, Srebrnik, Soko, Završ, Nenavište
5. Kadiluk Bijeljina, sa nahijama Bijeljinom i Janjom
6. Kadiluk Birče i Knežina
7. Kadiluk Krupanj i Bohorina
8. Kadiluk Loznica ili Jadar i Ptičar
9. Kadiluk Šabac, sa Šapcem, Donjom i Gornjom Mačvom
10. Kadiluk Brvenik, sa nahijama Brvenik i Gošćanica

IV KLIŠKI SANDŽAK

1. Kadiluk Livno, sa nahijama Livno, Glamoč, Saromiševo i Grahovo
2. Kadiluk Akhisar (Prusac) sa nahijama Skoplje i Kupres
3. Kadiluk Jezero (Göhlhisar) sa nahijama Soko (na Plivi) i Jezero
4. Kadiluk Novosel, sa sjedištem u Petrovcu ili Kulen-Vakufu, sa župama i gradovima: Petrovac, Bilaj, Kulen-Vakuf (Džisri Kebir), St. Ostrovnica, Havalica i Orašac

(Pregled naveden prema: Hazim Šabanović: "Bosanski pašaluk", str. 229-231)

Ovaj pregled se odnosi na upravnu podjelu Bosanskog pašaluka početkom 18. stoljeća i on je vremenom doživljavao određene promjene. Mi smo dali taj pregled ne zato da bismo analizirali ulogu kadiluka i nahija u upravnoj podjeli Bosanskog pašaluka, već iz razloga aktuelnih osporavanja bosanskohercegovačkog entiteta, osporavanja njene državnosti i njenih granica. Naime, mnogi novopečeni historici svim silama se trude da dokažu kako je BiH vještačka tvorevina koju su tobože komunisti izmislili 1943. godine, kako ona nema svoj historijski kontinuum i kako su njene granice vještački zacrtane, tobože na uštrb "historijskog", srpskog, crnogorskog ili hrvatskog teritorija. Namjerno se previda da se poslije Karlovačkog i Požarevačkog mira granice Bosne (Bosanskog pašaluka) ustaljuju u prostorima koji su dosta veći od onih koje zaposjeda Austro-Ugarska 1878. Naime, od pada Bosne, pa sve do 1918., odnosno do Vidovdanskih ustava, BiH ima svoj jasno omeđen teritorij, svijest o onome što je bosanskohercegovačko i na kraju, *na tom teritoriju od 1463-1918. nikada nisu bile prisutne ni Srbija, ni Hrvatska. Naprotiv, znatan dio srpskih i hrvatskih zemalja bio je pod vlašću Bosanskog pašaluka*, pa utoliko anahronije izgledaju pretenzije prema bosanskohercegovačkom teritoriju, pozivanje na tzv. historijska prava i sl.

KULTURA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA U OSMANSKOM PERIODU

Već više od stoljeća Bosna i Hercegovina se u raznim pisanjima, oficijelnim historiografijama, kvazikulturološkim studijama itd., prije svega predstavljala kao "tamni vilajet", zemlja mraka, primitivizma i neznanja. Na toj osnovi i bosanski Muslimani su se predstavljali nepismenom, vjerski zatucanom, fanatiziranom masom, bosansko plemstvo trulim begovatom, muslimanska tradicija i kultura azijatskim i orijentalnim anahronizmom itd. Na osnovu tog dugo kultiviranog stereotipa, kojeg je i Evropa uglavnom bezrezervno prihvatila, stoljećima se ništa nije moglo čuti o bogatom duhovnom životu bosanskohercegovačkih muslimana, o plejadi istaknutih naučnika, graditelja, pjesnika i književnika, briljantnih državnika i pravnika itd., koje su bosanskohercegovački Muslimani dali na dobrobit svoje domovine i cijelog Osmanskog carstva. Frapira činjenica da se od 1878., a naročito od 1918. do danas, sistematski uništavao svaki trag na bogatu muslimansku kulturu, potpuno prešućivala njena najznačajnija imena, eliminirao svaki pomen o mogućnosti formiranja muslimanskih kulturnih institucija, zataškavala stvarna historija toga naroda, a sve u duhu rezolutnog osporavanja njenog nacionalnog identiteta.

Upravo na tom kulturno-duhovnom planu, kao ni jedan narod u modernoj evropskoj povijesti, Muslimani su doživljavali sudbinu da ih se nacionalno osporava i prisvaja, kulturno prešućuje i minorizira, da im se nameće kompleks krivice i odricanje od vlastite prošlosti.

Kako kaže Alija Isaković, "i danas, četrdeset godina poslije oslobođenja (misli se u odnosu na 1945. nap. N. D.), Muslimani nemaju ni jedno sintetsko djelo o svojoj etnogenezi, nemaju uređenu političku historiju, nemaju historiju književnosti, historiju novinarstva, historiju društvene misli, historiju umjetnosti, historiju slikarstva, nije još obrađen jezik, mitologija, folklor, arhitektura, te bi svaka ozbiljnija sociološka anketa pokazala da znatan broj (i) obrazovanih Jugoslavena ne zna ni osnovne činjenice o Muslimanima, ne poznaje elementarne parametre njihove društvene i

kulturne egzistencije. Otkud, NAJEDNOM (?!), taj narod? I zašto?" (A. Isaković: Predgovor u knjizi "O nacionaliziranju Muslimana", "Globus", Zagreb 1990., str. 12.)

Doista, iz ugla stoljetnog odnosa prema tom narodu, pitanje je pravo: Otkud "najednom" i "zašto" Muslimani (?), kada većina ništa ne zna iz njihove historije, o njihovoj kulturi, njihovom društvenom položaju itd.

Već smo istakli da je padom Bosne pod Tursku došlo do radikalnih promjena ne samo u državnom ustrojstvu, već u svim oblastima društvenog i duhovnog života. S Osmanlijama dolazi novo državno i društveno uređenje, nova religija i nova islamska civilizacija.

Kako smo vidjeli, iako je znatan dio bosanskog stanovništva relativno brzo prešao na islam i time postao zdušni zagovornik islamske ideologije i otomanskih velikodržavnih ciljeva, ono što je za Bosnu svagda bilo karakteristično, jeste da njeno (i islamizirano) stanovništvo ljubomorno čuva svoj jezik, narodnu kulturu i običaje i da njeguje svijest o samosvojnosti, o posebnosti unutar golemog imperija.

S obzirom na specifičan geopolitički i vojnostrateški položaj i značaj Bosne, ona u Osmanskom carstvu naglo ekonomski jača, postaje najznačajnije tranzitno područje u trgovini između Istoka i Zapada. Time se snažno razvijaju gradovi i njihova privreda, što uslovljava i procvat raznih institucija islamske kulture (vjersko-prosvjetne i socijalno-humanitarne institucije, vakufske ustanove itd.).

U Bosni, kao i u drugim područjima, Turska osniva potpuno nove gradove, koji su sa urbanog stanovišta, nesporno označavali znatan napredak, pogotovu sa stanovišta poboljšanja uslova svakodnevnog života (uvođe se vodovodi, javne česme, kanalizacija, hamami – javna kupatila, gradske čitaonice, impozantni vjerski objekti, putevi, mostovi, upravne i vojne zgrade itd.)

Opšti ekonomski prosperitet, posebno razvoj zanatstva i trgovine, poboljšavaju opšte uslove života, što je i zamajac razvoju kulture u najširem smislu riječi. To se ogleda u razvoju obrazovanja, pismenosti, nauke i književnosti. No, u svemu tome, tu su postojala i ne mala ograničenja. Naime, ulazeći u krug jedne za tadanje prilike superiornije civilizacije i kulture, bosanski Muslimani su morali prihvatiti njene glavne standarde i vrednote, posebno jezike na kojima je ona producirana i preko kojih se širila.

Glavni jezici islamske kulture su arapski, kao jezik vjere (jezik Kur'ana), nauke i prava; turski kao jezik uprave, administracije, vojske i

dijelom književnosti; perzijski kao jezik poezije (jezik lijepog stiha po uzoru na velike perzijske pjesnike Hafiza, Firdusija, Sadija, Hajama itd.).

Bosancima je sigurno trebalo mnogo truda i nauka da bi ovladali tim jezicima u mjeri da bi na njima duhovno stvarali, zatim da uopšte shvate duh orijenta i njegov način mišljenja. To sigurno određuje granice stvaralaštva bosanskohercegovačkih Muslimana u okviru islamske civilizacije. Zato se znatnim dijelom to stvaralaštvo svelo na usmenu književnost, na narodne junačke i lirske pjesme i balade, s kojima se, po njihovom otkriću Evropa oduševljavala, počev od Getea do Molijera. No, i pored toga, Bosanci su u raznim oblastima islamske kulture i književnosti dali izuzetan doprinos. Još od 15. stoljeća mnogi od njih (na arapskom, perzijskom i turskom) pišu pjesme, književna i naučna djela.

Prema nepotpunom Šabanovićevom rukopisu ("Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima", Svjetlost, Sarajevo, 1973.) koga je smrt zatekla u namjeri da ponudi cjelovito djelo, Bosna je dala istočnim književnostima *preko 200 pisaca*. Istina, kaže Šabanović, "mnoga od tih imena ne prelaze granice prosječnog, ali među njima ima relativno znatan broj i takvih koji su se svojim stvaralaštvom neobično istakli i zauzeli vrlo visoka, pa i najviša mjesta u osmanskoj književnosti...

Premda okovan tuđim idejama i jezikom i ovdje se narodni duh i osjećaj vječno borio da se izrazi i posvjedoči pa makar i tuđim jezikom. Najznačajnija od ovakvih prilika pružila se krajem 17. stoljeća kada je naš pjesnik Sabit (Tābit) učinio prvi odlučan napor, ne samo da zadrži bujicu perzijanizma u osmanskoj poeziji i preobradi ovu poeziju istinskim tumaču osmansko-turskog duha, nego da utkivajući u svoje stihove naše narodne aforizme i elemente naše narodne poezije, dade izraze svome narodnom duhu. Svojim djelom on je zasnovao sasvim nov pravac u osmanskoj književnosti koji je dominirao pola stoljeća ovom poezijom".

Šabanović dobro primjećuje da su vrijeme i kulturna sredina odredili karakter osmansko-turske književnosti koja se razvija u okviru islama i na perzijskim uzorima. Isto tako, kod nas je otežavajuća okolnost što je kod bosanskih Muslimana u književnom stvaranju "morao biti usvojen ne samo strani duh, način mišljenja i osjećanja, nego i sredstva i način izražavanja u književnosti, jer je domaća literarna baština bila suviše nejakda bi mogla bar djelimično paralisati tuđe uticaje".

Koliko je bosanska književnost na orijentalnim jezicima odražavala bosanski duh i dio narodne baštine, a koliko je ona samo dio osmansko-turske književnosti, ostavimo za raspravu književnim historičarima.

Ono što se može konstatirati jeste da je ona nesporno odigrala kulturnu i civilizacijsku ulogu, da je slavu bosanskih ljudi pronijela širom carstva⁵ i da, u cjelini gledano, njihovo stvaralaštvo spada u bosanskohercegovačku kulturnu baštinu. (Zanimljivi su tu i dvojaki kriteriji: stvaraoci iz redova Hrvata, Slovenaca i Srba koji su svoja djela pisali na latinskom, talijanskom, njemačkom, ruskom jeziku itd., bez izuzetka se tretiraju srpskim, hrvatskim i slovenačkim, dok je u odnosu na muslimanske stvaraoce, po pravilu to obrnuto).

"Prvi pioniri istočne prosvjete" i po Šabanoviću i po Bašagiću ("Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", "Svjetlost", Sarajevo, 1986.) su Mahmud-paša Anđelović, zvan i Adni, zatim Mevla Abdulkerim i Mevlana Ajas, koji su kao dječaci, odžami oglani, odvedeni u Tursku i svaki na svoj način doživio slavu.

Rezimirajući njihov doprinos, Bašagić kaže: "Čudnovata sudbina. Kad su tri mlada sužnja ostavila domovinu, jašući na jednoj samarici, šta li su mislili o svojoj budućnosti? Kome bi moglo na um panuti da svakoga od njih čeka jedno visoko zvanje u tuđem svijetu i s tim zvanjem bogatstvo, moć, ugled i slava, kojom su napunili cijeli Istok. Oni sami i svi koji su ih vidjeli u krvavom čoporu Turaka bili su više nego uvjereni da će kroz cijeli život ostati robovi bijesnog Turčina ni ne sluteći da je providnost jednoga odredila za prvog državnika i vojskovođu, drugog za najvišeg sudiju i muftiju, a trećeg za velikog šejha i učenjaka tada najmoćnije i najkulturnije države na svijetu". ("Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", str. 39)

Pored toga, pod književnim imenom "Adni" (Rajski), Mahmud-paša je pisao stihove i prozu na sva tri jezika (arapski, perzijski, turski) i po turskim historičarima književnosti njegove pjesme na turskom se smatraju "ljepšim od pjesama njegovih savremenika, pjesme na perzijskom savršenijim od pjesama na turskom jeziku." Bio je jači u prozi nego u stihu i "njegova proza stoji iznad proze poznatih turskih stilista Piri-paše i Džafer Čelebije" (Šabanović).

5 Zanimljiv je primjer naš ukupan odnos prema pjesnicima i književnicima iz tog perioda. Kada je sedamdesetih godina u posjetu BiH došao Šah Reza Pahlavi, na njegovo traženje otišao je da posjeti Mostar. Odmah je pitao za čuvenog književnika Fevzi Mostarca koji je bio značajan stvaralac na perzijskom jeziku i koga je Šah zavolio upoznavši se sa njim od strane dvorskih učitelja. Pošto niko nije znao za tog velikog spisatelja, tek poslije Šahovog odlaska, na pritisak oficijelne politike, konačno je objavljen njegov "Bulbulistan". Ni danas u Mostaru nema nikakvog znamenja u njegovu ime.

Iz plejade značajnih bosanskohercegovačkih pjesnika koji su stvarali na orijentalnim jezicima, svakako treba istaći i Hasana Mostarca (pjesničko ime Zijai). On se smatra jednim od najvećih lirskih pjesnika iz 16. stoljeća, koji je napisao mnogo gazela, ostavio kompletan divan pjesama, ljubavnu poemu "Verkah i Gülşah", itd.

Svakako veliko ime jeste i Ahmed Sūdi. Šabanović ističe da "među nekoliko naučnika iz Bosne koji su se originalnošću i savjesnošću probili u vrhove osmansko-turske književnosti posebno mjesto zauzima Bošnjak Ahmed Sūdi, glasoviti komentator perzijskih klasika. Ne postoji ni jedno značajnije djelo na Istoku ni na Zapadu o osmansko-turskoj nauci i književnosti u kome nije spomenut ovaj naučnik".

Književno ime "Sūdi" je uzeo po nazivu sela Sudići kod Čajniča, gdje je i rođen, a obrazovanja je stekao u Carigradu, Dijarbakru, Bagdadu, Damasku itd. Bio je profesor na čuvenom Atmejdanskom saraju gdje je predavao izabranim učenicima koji su se pripremali za carske paževe i visoke dvorske i državne službe (među njegovim dacima bilo je i mnogo Bosanaca, među kojima i kasniji veliki pjesnik Derviš-paša Bajezidagić iz Mostara.) Smatrao se najboljim poznavaoцем perzijskog jezika i perzijskih klasika i on i danas uživa izuzetan ugled u očima evropskih iranista. Najbolja evropska izdanja, najvećeg perzijskog liričara Hafiza, počivaju na njegovoj recenziji i komentaru. (Čuveni su njegovi komentari djela "Mesnevi" od Dželaludina Rumija, zatim komentar djela "Gülistan" od šejha Muslihudina Sadije, komentari Hafizova "Divana", prevodi i komentari gramatike arapskog jezika, studije o arapskoj sintaksi itd).

Bašagić o Sūdiju kaže da je najpopularniji Bošnjak među turskim piscima i da se "Bosna može ponositi da je Turcima dala najdubljeg i najvještijeg komentatora i tumača perzijskih klasika, koji je ne samo učeno pobio duzine predšastnika i savremenika, nego se takode tako visoko digao da mu u toj struci nema premca u turskoj literaturi svih vjekova".

U najuži krug veoma značajnih naučnika 17. stoljeća svakako spada i Sarajlija Muhamed Musić Bošnjak (Alamek, Muhamed Musić Bošnjak). Ime "Alamek" – Sveznalica, dobio je još kao učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, odakle ide na visoke škole u Carigrad gdje sluša predavanja kod čuvenih profesora Sirvanija i Ganizadea.

Glavna djela mu se odnose na komentare Kur'ana (Tefsir i egzegeza Kur'ana), te studije o sintaksi i retorici, o logici, te o administraciji ("Sjajni dragulji u carskim odlukama", djelo posvećeno sultanu Muratu IV).

U ovom kraćem pregledu svakako treba izdvojiti i Hasana Kafi Pruščaka, sigurno najmarkantniju ličnost u naučnom, književnom i uopšte in-

telektualnom životu Bosne krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Kako navodi Šabanović, Kafijino djelo o uređenju države ("Usul al-hikam fi nizam al-alam" – "Temelji mudrosti o uređenju svijeta") je još 1824. godine pobudio pažnju znamenitog francuskog orijentaliste Garcin de Tassya, koji ga je preveo na francuski jezik i tako približio zapadnom naučnom svijetu. Pored Bašagića, Šabanovića, Handžića itd., u novije vrijeme na afirmaciji ovog velikog bosanskog učenjaka, dosta je učinio i akademik Muhamed Filipović.

Pruščak je uvršten u mnoge turske leksikone, literarne preglede i antologije (u "Osmansku biografiju" od M. Surejja, u Bagdalijev "Bibliografski leksikon islamskih pisaca", u Brockelmanovo prvo izdanje "Povijesti arapske književnosti", u Basamadianov "Essai sur l'histoire de la littérature ottomane" itd.). Kako mu i ime govori, rođen je u Pruscu (Akhisar), nekada značajnijem srednjovjekovnom gradu (Biograd), danas maloj kasabi pored Donjeg Vakufa.

Na studijama u Carigradu proveo je oko devet godina i vratio se u Bosnu kao zreo tridesetogodišnjak. Bio je postavljen za kadiju u Srijemskom sandžaku (najvjerovatnije u Sremskoj Mitrovici) gdje je započeo da piše prvo metodološko-pravno djelo ("Metod uvođenja u jurisprudenciju"), što je u stvari bila temeljita kritika prerade poznatog djela Omara Nesefija ("Manar al-anwar").

Poslije se bavi nekim aspektima krivičnog prava ("Mač kadija o kažnjavanju"), da bi poslije više bio sklon naučno književnom radu i napisao svoje najpoznatije djelo pod naslovom "Temelji mudrosti o uređenju svijeta" u kome kritikuje mnoge negativne pojave u društvu i državi u želji da se unaprijedi otomanski sistem vlasti. To djelo je, poslije prevoda s arapskog na turski, predao velikom veziru Bošnjaku Ibrahim-paši, s namjerom da se sa njim upozna i sam sultan, kao i članovi carskog divana. Kao nagradu za to djelo, sultan mu je vlastoručnim potpisom dodijelio Akhisarski (Prusački) kadiluk.

Sam Pruščak o tome kaže: "Pošto je časno oko sultanovo bacilo pogled na te listove, nadam se da će moji spisi biti kao cvijet u bašči i kao vid u oku. I baš zato što im je sultan obratio dio svoje pažnje, očekujem da će oni biti oslonac državicima i uporište njihovih pogleda... Sultan mi je svojim vlastoručnim pismom (hati šerif) dao akhisarski kadiluk kao doživotnu mirovinu pod uvjetom da predajem učenicima tih krajeva, i darovao mi znatnu količinu svog dara". (Navedeno prema Šabanoviću: "Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima", str. 173).

Samo na osnovu dostupnih podataka iz njegove autobiografije, Hasan Kafi je napisao jedanaest djela iz pet naučnih oblasti. Neki historičari (kao Atai) tvrde da je napisao još sedam djela iz oblasti islamskog prava, filologije, teologije, historije i politike. Iz niza mudrih Kafijinih izreka, izdajamo ovu: "Uistinu Bog ne mijenja ništa u jednom narodu, dok se sam narod ne promijeni".

Zanimljiva pojava s početka 16. stoljeća je i Ibrahim Kazaz Bošnjak (Hamza al-Bosnawi), rođen u zvrničko-tuzlanskoj oblasti, pripadnik zabranjenog i žestoko progonjenog derviškog reda koji je u Turskoj u to vrijeme prerastao u značajni religijsko-socijalni pokret, kao i Mehmed Bošnjak Mufetliš koji je napisao školski arapsko-turski rječnik u stihu pod naslovom "Subha-i sibyan" (Dječija brojanica), svojevremeno vrlo popularno djelo, više puta izdavano i komentarisano.

I tu je konačno veliki sarajevski pjesnik Nerkesi Muhamed. "Po općeusvojenom sudu književne kritike", on se smatra jednim od najvećih stilista u cjelokupnoj osmansko-turskoj književnosti. Živi u prvoj polovini 17. stoljeća i piše pod književnim imenom *Nargisi*. Šabanović ga smatra "jednim od najvećih bosanskih pisaca u toj književnosti".⁶

Pisao je i gazele i kaside, ali za to vrijeme moderna i često nerazumljiva pjesnička djela u prozi. Bašagić smatra da je on bio "rođeni pjesnik" i zamjera mu što je prozu unosio u poeziju, iako mu je to možda i najveća vrijednost.

Nerkesi je bio kadija u Gabeli, Novom Pazaru, službovao je u Mostaru i Banja Luci, a poslije Carigrada preuzima bitoljski kadiluk. Zadnjih trideset godina provodi u raznim mjestima Bosne.

Njegovo djelo ("Negrisini petorci"), sastoji se od pet knjiga:

"Pouz dane vijesti o mesliminim vojnama", "Zakon pravog puta", "Jad zaljubljenih", "Eliksir sreće", "Razgranati perivoj".

6 Ilustracije radi, u prepjev Bašagića, prenosimo dva stiha Nerkesije iz njegove četvrte knjige:

"Ak' u loptu zatvorenu
Metnu jednog malog mrava,
Pa je onda zavaljaju
Preko polja i dubrava.

U tom vječnom prevrtanju
Samrt mu je žiće pravo.
Gledaj! ja sam mrav bijedni
A ta lopta-nebo plavo."

Neke kaside u slavu šcher Sarajeva:

"Tu se čovjeku čini da može dugo živjeti, jer na hiljadu mjesta po Sarajevu teku česme iz vrela neumrlosti".

"Ne znam kako izgledaju rajske hurije, ali stoji da su sarajevske ljepotice na svijetu (nešto izvanredno)".

Po mišljenjima turskih kritičara, Nerkesi je pjesmi i prozi dao "nov život" i zadugo je ovaj učeni Sarajlija bio slavljen i uvažavan.

Jedan od najznačajnijih historičara s kraja šesnaestog i početka sedamnaestog stoljeća je Ibrahim Alajbegović Pečujli (Pečevi). Glavno djelo mu je "Historija" ("Tārihi Pečevi") u kojoj je obuhvaćena povijest turske carevine od početka vladavine Sulejmana II (1520) do Murata IV (1640). Posebno analizira način osmanskog osvajanja ugarskih zemalja, vojevanje Sulejmana Zakonodavca, uz temeljito korištenje postojeće historijske literature i navođenje sjećanja istaknutih ratnika, državnika i učenjaka. Pri tome se služi i mađarskim izvorima. Pošto je i lično učestvovao u mnogim vojnama, dao je detaljan opis mnogih bitaka i ličnih doživljaja, što njegovu "Historiju" čini zanimljivijom i čitljivijom.

Mogli bismo još redati mnoge ugledne državnike, naučnike, književnike, istaknute teologe, pravnike i historičare, ali vjerujemo da je dovoljan i ovaj kratki presjek da se vidi da Bosna nije bila nikakav "tamni vilajet", zemlja neznanja i bespuća, već naprotiv da su mnogi njeni žitelji itekako doprinijeli kulturnom prosperitetu i razvoju ukupne naučne i društvene misli cijelog Otomanskog carstva. Preko bosanskih učenjaka mnogi su i na Zapadu, iako sporo i mukotrpno i opterećeni golemim predrasudama, ipak saznavali dio istine o Bosni, njenoj kulturnoj i duhovnoj klimi.

Plejada ovih stvaralaca, uz stotine drugih koji su se afirmisali u tzv. *alhamijado književnosti*, o kojoj smo prethodno sporadično govorili, nesporno spada u muslimansku kulturnu i ukupnu nacionalnu baštinu kojom bi se mogli ponositi i mnogo veći i stariji narodi. Spletom historijskih okolnosti, "nesretnom" sudbinom ili "prokletstvom" Muslimana ta baština se tek od sedamdesetih godina na ovamo počinje nešto više istraživati i afirmisati, iako to i danas izaziva mnoge animozitete, ideološko-politička podozrenja, pa i optužbe za zakašnjeli "muslimanski romantizam", za tobožnje panislamističke i fundamentalističke tendencije i sl. Saradnici nedavno izgorjelog Orijentalnog instituta (gdje je u ovom najprljavijem ratu u modernoj povijesti od strane četničkih hordi namjerno zapaljeno neprocjenjivo kulturno blago u svjetskim relacijama i uništen znatan dio muslimanske historije) najbolje znaju na koje su prepreke nailazili, koje sramne optužbe i policijske progone doživljavali, sve u plemenitoj namjeri da od zaborava otrgnu i našoj i svjetskoj kulturnoj javnosti prezentiraju ogromno blago koje se u arhivama Instituta nalazilo. Četnički vandali, na čelu sa tobože uglednim profesorima i akademikima, mogu likovati jer su uništili ono što za pet stoljeća nije niko ni pomislio da uništava, izuzev ljudske nebrige, zaborava i prirodnih kataklizmi. Vjerovatno im je u planu

etničkog čišćenja i totalnog uništenja Muslimana prvo zasmetao Orijentalni institut jer je tamo bio pohranjen dobar dio istine o Muslimanima, o njihovoj historiji, genezi njihovog kulturnog razvoja i nacionalne emancipacije.

No, i ono što je ostalo, dovoljno je da se ta istina ne može potrijeti ni sakriti i više će taj sramni čin govoriti o nepojmljivom primitivizmu i mržnji srpsko-crnogorskih osvajačkih hordi, nego što će potrijeti kulturnu historiju jednog ugnjetenog i poniženog naroda.

KRUNJENJE OSMANSKE MOĆI I NOVI POLOŽAJ BOSNE

Februara 1695. umire sultan Ahmed II, koji je optuživan za neodlučnost, raskalašan život i za mnoge turske poraze, posebno za gubitak Ugarske, gdje Turci od većih utvrđenih gradova drže još samo Temišvar. Na njegovo mjesto dolazi njegov bratić Mustafa, sin Mehmeda IV, koji brzo obezbjeđuje podršku dvora i Šejhulislama. Mase ga oduševljeno prihvataju, smatrajući da on može povratiti izgubljene zemlje, kao i autoritet Porte i Imperije.

Poslije početnih uspjeha u bitkama sa Austrijancima i zauzimanja nekoliko tvrđava (Lipa, Lugoš, Karanšebeš), on se od 1696. g. sprema na veliku vojnu. U ljeto 1697. stiže u Beograd s armijom od 130 hiljada ljudi i snažnom dunavskom flotom.

Kada se turska vojska nastojala prebaciti preko Tise pod Sentom, 11. septembra 1697. dolazi do iznenadnog napada Austrijanaca pod komandom E. Savojskog. Zahvaćeni totalnom panikom, Turci doživljavaju strahovit poraz (na desnoj strani Tise izginuli su do posljednjeg vojnika).

No, Savojski tu veliku pobjedu nije mogao na najbolji način iskoristiti, jer se zbog nedostatka sredstava i malobrojnosti trupa nije usudio napasti Temišvar ili Beograd. Zato se on, saznajući da je Bosna ostala bez vojske i da je faktički nebranjena odlučio da sa 6.500 odabranih vojnika, učini munjevit upad u Bosnu, da je pohara, popali i potpuno destabilizuje. U oktobru, on prelazi Savu kod Broda i faktički bez otpora brzo stiže do Visokog. Odatle šalje izvidnicu u Sarajevo, s pismom u kome kaže: "Ova naša opomena učinjena je u dobroj namjeri, ali izjavljujemo, ako se ona ne uvaži i ako ostanete uporni, naša dobrotu će se izvrnuti u strogost, pa ćemo sve uništiti mačem i vatrom. Nećemo poštediti ni dijete u majčinoj utrobi, jer je pripremljeno teško topništvo."

23. oktobra 1697. krenuo je prema Sarajevu. I te noći, nakon što je opljačkano, Sarajevo je gotovo potpuno izgorjelo i doživjelo je najveću tragediju u cijeloj svojoj historiji. Cijela čaršija je izgorjela, porušena je

većina džamija, mnoge Sarajlije pobijene, tako da poslije Savojskog Sarajeva za vrijeme Turske, nikada nije više moglo dostići svoju moć, značaj i ugled koji je imalo.

Novi veliki vezir, Husein-paša Ćuprilić, bio je svjestan teškog položaja Turske i on, uz posredništvo Engleske i Holandije, pristaje na mirovne pregovore, prihvatajući princip status quo. Saveznici prihvataju prijedlog Porte da se mirovna konferencija održi u Sremskim Karlovcima. Ona počinje 7. novembra 1698., a dokumenti o miru potpisani su 26. januara 1699. god.

Granica Bosanskog pašaluka prema Austriji, poslije Karlovačkog mira, započinje od ušća Bosuta u Savu. Petim članom Ugovora sa Austrijom zaključeno je da se rijeka Sava, od ušća Bosuta do ušća Une, prihvata kao granična linija dvaju teritorija. Riječna ostrva na Savi ubilježena su kao zajednička. (O svim ovim razgraničenjima na Savi i Uni, vidjeti: Ešref Kovačević, "Granice bosanskog pašaluka", "Svjetlost", Sarajevo, 1973).

Istovremeno izvršena su i razgraničenja i sa Mletačkom Republikom.

Zapravo, Karlovački mir, zaključen u osvit 18. stoljeća predstavlja jedan od najvažnijih događaja za historiju Osmanskog carstva, a naravno time i za dalju sudbinu Bosne. Njime je okončan šesnaestogodišnji rat koji počinje porazom Turaka pod Bečom (1683), "kada je izvršen drugi i posljednji pokušaj Visoke porte da osvoji ovaj 'ključ centralne Evrope'" (E. Kovačević) i koji se označava početkom kraja turske moći. I naredna dva stoljeća, Turska će postupno gubiti teritorije, biti rastrzana unutarnjim slabostima i na svjetskoj pozornici ustupati mjesto moćnijim silama, prije svega Engleskoj, Francuskoj, kasnije Austro-Ugarskoj. Moćno carstvo, koje je bilo ogromni konglomerat različitih rasa, religija, naroda, biće potresano osvajanjima evropskih sila, unutrašnjim bunama i ustancima, korupcijom i upravno-administrativnom obezglavljenosti nekada moćnog sistema koji već s kraja 17. stoljeća pokazuje da je iscrpio svoje mogućnosti i da ga treba radikalno mijenjati.

U naredna dva stoljeća sve će se više govoriti o "bolesniku s Bosfora" čiji se kraj već nazirao. Mnogi sultani i veliki veziri su pokušali da zaustave to propadanje i da reformom vojske, zakonodavstva, timarskog sistema itd. poboljšaju unutrašnje stanje u Carevini, no to im je, izuzev sporadičnih rezultata, teško polazilo za rukom.

Uočljiva je bila velika diskrepanca između svijesti o snazi, veličini i ugledu imperije i stvarnog stanja. Kako kaže E. Kovačević, "kola su krenula naniže, njihov hod je samo povremeno usporavan, ali nikada zaustavljen".

Tzv. evropizacija Osmanskog carstva počinje u prvim decenijama 18. stoljeća. Radikalniji potezi uslijedili su tek sa dolaskom na prijesto sultana Selima III (1789-1807). Od tada, pa do kraja tog carstva, ne prestaju nastojanja da se ono temeljito reorganizira, modernizira, iako i tu postoje određena razdoblja.

Ahmed S. Aličić proces dograđivanja i reformi sistema vidi u tri perioda:

Prvi, koji počinje vladavinom sultana Selima III, a završava smrću sultana Mahmuda II (1839. g.). U tom periodu, prije svega, se čine pokušaji da se reorganizira postojeća ili obrazuje nova vojska, te da se reorganiziraju, ukinu, zamijene ili reformiraju klasične ustanove osmanskog upravnog sistema.

Drugi period počinje 1839. godine proglašenjem reformističkog fermana od strane Abdul Medžida, poznatijeg kao Hatišerif od Gülhane, i on traje do 1876. god. U tom razdoblju čine se naponi da se reformira cjelokupni društveno-ekonomski sistem, te naročito modernizira upravni sistem u centru i pokrajinama. (Taj period se naziva *Tanzimat*, tj. periodom reformi).

Treći period počinje 1876. g., pokušajem da se uspostavi ustavna monarhija, gdje, nakon prvog neuspjeha, borba za ustavnost traje do kraja Osmanskog carstva. U tom periodu prestaje i vlast Osmanlija u Bosni. (Aličić S. Ahmed: "Uređenje bosanskog ejaleta od 1789-1878.", Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja XI, Sarajevo 1983. g.)

Od značaja za položaj same Bosne u svim ovim reformama, važno je istaći da su npr. akcije Selima III, (pod nazivom "nizami džedid", što znači "novo uređenje", "novi poredak" ili najbliže "nova vojska") mimoišle Bosnu jer se stvaranje nove vojske na nju nije odnosilo. ("Prema njegovoj ličnoj naredbi u Bosni je trebalo riješiti pitanje vojske onako kako najbolje odgovara zemlji" – Aličić S. Ahmed).

Dakle, organizacija vojske u Bosni ostaje na starim principima. Jedino je uveden novi porez namijenjen za održavanje ove vojske, i to je izazvalo buru nezadovoljstava u samoj Bosni. Uprava vilajeta, sudstvo, poreski sistem i timarska organizacija ostali su po starom.

Razlozi za takav poseban tretman Bosne bili su srpski ustanci, Napoleonova osvajanja, ustanci na granici Crne Gore itd., kao i nastojanje Selima III da reformske principe realizuje prije svega u centru, pa tek onda na periferiji.

Prva značajnija akcija uslijedila je za sultana Mahmuda II koji je odlučio da se i u Bosni ukinu janičari. No, osnovni nesporazumi bosanskih

Muslimana i centralne vlasti uslijedili su oko pitanja autonomnog statusa Bosne. Sami nezadovoljni propadajućim carstvom, korupcijom i nesposobnošću turske uprave, te posebno janjičarskom torturom i osionošću, kod bosanskih Muslimana se u različitim slojevima društva razvija svijest o potrebi očuvanja bosanske samobitnosti i dobijanja bar onakvog statusa kakve su dobile neke druge zemlje u Carstvu (Srbija, Grčka, Egipat, Arabija itd.)

Tako će, poslije niza peripetija, sastanka bosanskih i hercegovačkih ajana i kapetana u Travniku, te iskazanih bojazni oko novog ustrojstva vojske ("javno mnijenje vladalo je mnogim ajanom i čaršijom da će sultan hvatati po vilajetu mladiće ne uzimajući ni našto u obzir i goniti ih na silu u nove odžake, gdje će bez zamjene uvijek služiti" – Bašagić), 1831. započeti opći oružani ustanak u Bosni koji je u osnovi bio uperen protiv centralne vlasti, a za autonomiju.

Bosanski uglednici izabrali su za vođu Husein-kapetana Gradaševića, koji postupno uspostavlja novu vlast, više očitovanu u postavljanju novih ljudi, nego u suštinskoj izmjeni zatečene strukture vlasti.

Uz sva nastojanja da se konsolidira taj novi poredak, begovsku neslogu, samu Husein-begovu osionost i netaktičnost i pored nekoliko značajnijih vojnih pobjeda, Zmaj od Bosne (kako je Husein-beg u narodu dobio ime, poslije pobjede nad turskom vojskom na Kosovu) nije uspio da ostvari bosanske ciljeve. On sam nije bio priznat za bosanskog valiju, ali je ipak, skoro dvije godine vladao Bosnom i imao značajnu podršku u narodu. To je jedini period kada su bosanski Muslimani vladali po svom nahodenju, kada se budi svijest o potrebi uspostavljanja samostalne Bosne i kada je ona, u tom periodu, to faktički i bila.

Poslije pada Gradaševića 1832. godine (kada je turska vojska pod vodstvom Kara Mahmud-paše porazila Husein-begove jedinice), ponovo se zavodi sultanova vlast, ali ni poslije toga, zapravo sve do 1851. godine i krvavih represalija koje je počinio Omer-paša Latas, ideja o samostalnosti, odnosno autonomiji Bosne nije presahla. Naprotiv, ona je bila u narodu duboko ukorijenjena, a Zmaj od Bosne je upravo iz tih razloga opjevan u mnogim pjesmama i postao je prava legenda živo prisutna u muslimanskom narodu sve do danas.

Kao posljedica Husein-kapetanovog poraza, ubrzo je uslijedilo ukiđanje kapetana u Bosni (1834/35), jer su oni bili glavna kočnica uspostavljanju centralne vlasti. Njihove upravne poslove u kadilucima preuzeli su *mutesellimi*, koji više nisu predstavljali nasljednu feudalnu oligarhiju,

već obične državne službenike. Time je znatno ograničena samovolja lokalnih vlasti, u odnosu prema centralnoj vlasti.

Druga značajna promjena bila je izdvajanje Hercegovačkog sandžaka iz Bosanskog ejaleta u poseban "*mutesarrifluk*" (1833) koji je u znak zahvalnosti za lojalnost centralnoj vlasti, dat Ali-agi Rizvanbegoviću koji je proizveden u pašu s titulom vezira. Ipak je Porta i dalje smatrala Hercegovinu dijelom Bosanskog ejaleta, naročito u vojnom pogledu.

Od 1834. faktički započinje postepeno ukidanje timarskog sistema, čime se spahije lišavaju svake značajnije uloge i značaja u društvenoj i vojnoj organizaciji Turskog carstva.

Zvanično, njihovo ukidanje je izvršeno 1839. godine. Kako ističe Aličić, ta odluka Porte ipak nije provedena u Bosni jednostavno, kao u ostalim dijelovima Carstva. "Bosanske spahije, nakon ukidanja timarskog sistema i lenske konjice, nisu pristali da budu prevedeni u žandarmerijske snage, kako je to bilo odlučeno u Porti i provedeno u ostalim dijelovima Carstva. Oni su to smatrali poniženjem i tražili da i dalje vrše vojničku službu na isti način kao i do tada. Porta, s druge strane, nije pristajala na to, nego su i bosanske spahije prevedene u poseban korpus koji je dobio naziv "*suvari redifa*" (konjička rezerva). Istina, samo dio spahija je upisan u redifu, a ostali su i dalje ostali po starom. Time je praktički odloženo ukidanje timarskog sistema u Bosni, sve do Latasa (1851) do kojeg vremena su bosanske spahije uživale prihode od svojih timara. Tada su oni izdejsvovali i tu privilegiju da ne moraju da ratuju izvan svoje domovine, a naročito ne po dalekim ratištima". (Aličić S. Ahmed: "Uređenje bosanskog ejaleta...", str. 21.)

No, sve su to bili izdisaji nekada moćnog i širom carstva proslavljenog begovata kome je još samo ostajao žal za slavom i uspomena na one bosanske velikaše koji su u mnogim periodima znali da opredjeljuju ukupnu politiku Velike Porte. U krvavom obračunu s njima, sve u ime dosljednog provođenja reforme, Latas će nastojati da ih do kraja obeščasti, ponizi i učini poslušnim podanicima raspadajuće imperije.

On kao da će pripremiti teren za lakši ulazak Austro-Ugarske.

BERLINSKI KONGRES I OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Za vrijeme tzv. istočne krize (1875 – 1878) BiH ulazi u centar evropske politike i preko nje se na upečatljiv način prelamaju i sukobljavaju interesi velikih sila.

U ljeto 1875. godine otpočinje ustanak u Hercegovini pobunom srpskih seljaka, a potom zahvata Krajinu, dijelove istočne Bosne, da bi se proširio sve do Sandžaka. Najveći dio muslimanskog stanovništva ostao je pasivan i kao odgovor na ustanak nije uslijedila opšta mobilizacija Muslimana, osim jednog dijela vojnih obveznika. Osnovni razlozi tog ustanka su bili socijalne prirode, ali je on ideološki motiviran i borbom za očuvanjem vjere, u čemu su prednjačili pravoslavni sveštenici, od kojih su mnogi i bili vođe ustanka. Ustanak je dobio široku podršku, prije svega, u srpskom seljačkom stanovništvu, a neposredan povod je bio razrez i ubiranje desetine za nerodnu 1874. godinu. Po svim ocjenama, taj ustanak je imao i široke međunarodne reperkusije, kao i na sam tok rješavanja "istočnog pitanja".

Od početnog spontanog protesta i narodne bune protiv eksploatacije, ustanički zahtjevi postupno sežu za radikalnom promjenom čiflučkih odnosa, to jest za raspodjelu zemlje sa agama i begovima. U osnovi su dakle bili čiflučki odnosi i poreski sistem, sve garnirano zahtjevima za očuvanjem i slobodom vjere. Tek ulaskom Srbije i Crne Gore u rat protiv Turske ti socijalni motivi ustupaju mjesto eminentno političkim zahtjevima iz kojih se profiliraju ideje nacionalnog ujedinjenja i panpravoslavizma.

Rusija i Austro-Ugarska su različitim okom gledale na BiH. U planovima austro-ugarskog nastupa na Istok (Drang nach Osten) BiH je bila idealni "plac darm" i preko nje su se obezbjeđivali vojno-strateški, politički i ekonomski interesi Monarhije.

Još od Napoleonovih ratova (1813-14), kada Austrija dolazi u posjed gotovo čitave Jadranske obale (od Istre do Boke Kotorske) Monarhija se vojnički i diplomatski sprema za osvajanje BiH.

Kako kaže M. Imamović, "pored učvršćenja svog položaja na jadranskoj obali, Austro-Ugarska je držala da zaposjedanjem BiH, postigne i druge ciljeve: 1) preduzima velik korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji ka jugoistoku; 2) sprečava stvaranje neke velike slovenske države na svojim južnim granicama; i 3) osigurava svom kapitalu, u pogledu prirodnih bogatstava i opštih prirodnih potencijala, izuzetno značajno područje". (Mustafa Imamović: "Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914", "Svjetlost", Sarajevo 1976. str. 13)

Rusija, s druge strane, preko Bugarske, Srbije i Crne Gore, kao tobožnja "pravoslavna majka i zaštitnica", nastoji da suzbije austro-ugarske tendencije, da ovlada Balkanom i time potpuno suspendira onemoćalu Tursku. Time bi se ostvario i njen vjekovni san da preko Bosfora i Dardanela izađe na toplu moru i time postane i velika pomorska sila, čime se osjetila ugrožena prije svega Engleska kao neprikosnovena "kraljica mora". Rusija se, u stvari, kako je pisao Lenjin "prema nacionalnooslobodilačkim tendencijama balkanskih naroda *odnosila otprilike kao lisica prema kokošinju* – čuvajući ga striktno za sebe".

Đula Andrašić, kao ministar inostranih poslova Monarhije, vuče suprotne diplomatske poteze ne bi li Bosnu predstavio kao opasno i nesigurno područje kojem je neophodna "evropeizacija", uvođenje modernih ekonomskih i političkih reformi, kulturna emancipacija i oslobađanje od otomanskih feudalnih stega. S motivacijom da je u njoj u ime evropskog mira i interesa potrebno ostvariti "red i mir" i novi pravni poredak, Austro-Ugarska uporno propagira da su otomanske vlasti nesposobne da izvrše tu reformu i da osiguraju stabilnost u Bosni, već da to može učiniti samo "jedna jaka i nepristrana sila", odnosno sama Austro-Ugarska. U tom smislu Andrašić, krajem 1875. upućuje notu evropskim silama, sa zahtjevom da one zajednički zahtijevaju od Porte da se u BiH ostvare osnovne reforme (vjerska jednakost, ukidanje zakupljivanja poreza, korištenje poreza isključivo u pokrajinama u kojima su prikupljeni, uvođenje različitih olakšica za seljake itd.) Engleska se iz svojih razloga suprotstavlja tom prijedlogu, ali Andrašić ne odustaje od svoje diplomatske akcije koja je planirana na duži rok.

On 1876. god. (uz prethodnu saglasnost Bismarcka i ruskog ministra Gorčakova) upućuje novi memorandum velikim silama, s prijedlogom reformi čije bi provođenje nadzirao "konzularni kor" u Sarajevu. I ovaj prijedlog Britanija odbacuje.

No, najveću diplomatsku pobjedu Andrašić ostvaruje kada na sastanku Franje Josifa i ruskog cara Aleksandra II (u Rajhsštatu, jula 1876.) Aus-

tro-Ugarska dobija pristanak Rusije da u slučaju poraza Turske u ratu sa Srbijom i Crnom Gorom može uzeti BiH. Srbija i Crna Gora su još uvijek bile slabe da se same suprotstave Turskoj. Zato se Rusija sprema da i sama uđe u rat. Ali, poučena skupim iskustvom iz Krimskog rata (kada su evropske sile pomogle Turskoj), ona nastoji da obezbijedi separatan sporazum sa Austro-Ugarskom i u Budimpešti 1877. sklapa konvenciju po kojoj se Austro-Ugarska neće miješati u taj rat, odnosno da neće doći do sukoba austrijskih i ruskih interesa u "istočnom pitanju". Kao nadoknadu za tu istočnu koncesiju Austrija *dobija pravo da izabere vrijeme i način okupacije Bosne i Hercegovine*.

No, poslije neočekivano velikih uspjeha koje će postići u ratu s Turskom, Rusija se nije držala sporazuma jer je članom XIV Sanstefanskog ugovora (3.3.1878) bila predviđena neka vrsta autonomije za Bosnu i Hercegovinu. To je bio dovoljan razlog da Austro-Ugarska faktički raskine savez sa Rusijom i da uz jaku podršku Njemačke, a i zabrinute Engleske (koja se jako bojala da Rusija za račun poražene i onemoćale Turske ne uzme primat nad samom Vel. Britanijom), vodi agresivniju politiku i obezbijedi reviziju Sanstefanskog ugovora.

U tom cilju, *sazvan je kongres velikih sila 13. juna 1878. u Berlinu*.

Na osmoj sjednici kongresa, stavljen je na dnevni red čl. XIV Sanstefanskog ugovora i formiran prijedlog da se Austro-Ugarskoj povjeri mandat da upravlja Bosnom i Hercegovinom (interesantno je da je prijedlog podnesen od strane britanskih delegata). Sve sile su prihvatile prijedlog osim Turske, čiji predstavnici ističu da *"bosanski Muslimani odlučno traže da ostanu pod turskom i da je Porta pripremila nužnu reformu"*.

Poslije širokog diplomatskog pritiska na turske predstavnike, na sjednici od 4. jula turski delegati su pročitali izjavu da je "carska vlada uzela u vrlo ozbiljno razmatranje mišljenje kongresa o pogodnim sredstvima za povraćaj mira u Bosni i Hercegovini. Ona u to stavlja potpuno povjerenje i zadržava sebi pravo da se neposredno i prethodno sporazumije u tom pogledu sa bečkom vladom". (Vidjeti Grgur Jakšić: "BiH na Berlinskom kongresu", Beograd, 1955., str. 53-57).

Na osnovu toga Bizmark objavljuje da je Austro-Ugarska dobila mandat da upravlja Bosnom i Hercegovinom. Ta odluka je formulirana članom XXV Berlinskog ugovora.

No, na sam dan potpisivanja ugovora 13. jula 1878. godine, osmanski delegati su poslije upornog insistiranja uspjeli da od austrougarskih predstavnika dobiju pismenu izjavu da *"suverena prava Njegovog Carskog Veličanstva na pokrajine Bosnu i Hercegovinu neće pretrpjeti nikakve*

povrede faktom okupacije ...i da će se okupacija smatrati kao privremena i dvije vlade ustanoviće pojedinosti okupacije odmah po zaključku Kongresa". (Vidjeti: M. Imamović, "Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH"... str. 13-17).

Bez obzira na ovaj ustupak, do kojeg, kako ćemo vidjeti, Austrija neće puno držati, grof Andrašić požuruje da kajzeru Francu Jozefu I, poruči: "*Vrata Istoka su sada otvorena Vašem Veličanstvu*".

Predstavnik Turske daje izjavu da je "turska vlada uzela u ozbiljno razmatranje mišljenje Kongresa o sredstvima koja bi bila podesna da dovedu do pacifikacije Bosne i Hercegovine" i da ona "poklanjajući tome puno povjerenje rezerviše za sebe pravo da se direktno i prethodno sporazumije s bečkim kabinetom u tom pogledu".

Predstavnicima Srbije, kao ni vođama bosansko-hercegovačkog ustanka nije ni dozvoljeno da uzmu riječ na Kongresu. U Srbiji su, kao i kod Srba u Bosni, odluke Kongresa izazvale veliko neraspoloženje, a velikonacionalni planovi o pripojenju Bosne Srbiji su se istopili pred oktroi-ranom odlukom velikih sila. Došlo je i do razočarenja u odnosu na Rusiju, jer nade da će ona odigrati ključnu ulogu u pomoći "pravoslavnoj braći" su također propale.⁷

Sa velikim uznemirenjem, strahom i neizvjesnošću za svoju sudbinu, muslimansko stanovništvo BiH je pratilo šta se zbiva na Berlinskom kongresu. Pomiješana osjećanja da su sami nejak i da se suprotstave jednoj od najjačih evropskih sila, da ih Turska izdaje i ostavlja na cjedilu, miješaju se sa bijesom i "bosanskim inatom" koji traži borbu i kolektivni otpor.

7 Npr. Zmaj Jova Jovanović, u pjesmi "Ruska diplomatija", o tim iznevjerenim nadanjima kaže:

"I svršeno je – maćijskom merom,
I potpisano zlaćanim perom.
I proslavljeno gospodskim pirom,
I srpska propast, zove se mirom
I crvak nema kome bi s'vajko
Hvala ti, hvala srpska nemajko

Srpski su lanci sad malo širi
Da lakše kroz njih otrov propiri
Malo su širi, al mnogo tvrdi,
Novi su kovi na staroj rdi,
A mi s tebe mnogima mrski,
Hvala nemajko uzdanja srpski".

Već 5. juna 1878. u Sarajevu je formiran Narodni odbor koji je imao za cilj da pripremi otpor mogućim okupacionim četama. Početkom jula u Sarajevu se saznaje za odluke Berlinskog kongresa, a Narodni odbor je već 7. jula iznudio ostavku Veli-paše, vojnog komandanta Bosne, čime je iskazana volja da se ne poštuju odluke Porte i da će se organizirati otpor austrougarskoj okupaciji. U mnogim gradovima BiH izbijaju nemiri, okupljaju se muslimanski prvaci u Sarajevu, B. Luci, Mostaru, B. Novom, B. Brodu, Bihaću, B. Gradišci, Travniku itd., vijećaju kako da se odupru moćnoj sili svjesni pozicije da su sami i napušteni. *Narodni odbor, 27. jula 1878. godine* (koje li koincidencije!! Na taj dan će 1941. god. otpočeti ustanak naroda u BiH) *zbacuje osmanlijsku vlast u Sarajevu i formira svoju Narodnu vladu*, u kojoj su vojni poslovi povjereni Smail-begu Selmanoviću – Taslidžaku i Muhamedu Hadžijamakoviću, policija Abidagi Gaćaninu i Ahmedu Naki, a uprava telegrafa Šerifu Zildžiću.

Već 29. jula stižu telegrami iz B. Gradiške i Broda da austrijske okupacione trupe prelaze preko Save. One ulaze i kod Šamca, Kostajnice, Vrgorca i Imotskog. Na čelu austrougarskih okupacionih trupa nalazi se general Josip Filipović koji proglašava da je došao u ime velikih sila i da je odlučio, da stanovnike Bosne i Hercegovine "povjeri zaštiti svog moćnog prijatelja, cara i kralja".

Garantuje se "zaštita života, vjere i imovine", "zakonska ravnopravnost svih stanovnika, sloboda vjeroispovijesti i upotrebe svog jezika". Također se kaže da se "običaji neće dirati, a stari zakoni važiće do izdavanja novih". "Prihodi zemlje trošiće se isključivo na njene potrebe", a "zaostali porezi se neće kupiti". "Vojska će sve što uzme za svoje potrebe plaćati u gotovini". Stanovništvo se poziva na "zaštitu slavni zastava Austro-Ugarske" itd. (Vidjeti: Hamdija Kreševljaković: "Sarajevo u doba okupacije Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1937).

Kako ističe i Kreševljaković, austrougarska vojska je naišla na žestok otpor u gotovo svim krajevima BiH.

Smail Selmanović, komandant Bosne u avgustu, svojom "objavom" poziva sve njene žitelje ("Islame, Hristijane i Latine") da se "složno odupru neprijateljima". Simptomatično je da se u tom proglasu Bosanci ne obraćaju Turskoj, jer se i tada željela istaći samostalnost BiH i njena spremnost da se sama brani.

Donkihotska pozicija Narodnog vijeća, osjećaj da je Bosna usamljena i prepuštena sama sebi i da po koji put (!) plaća zbog sukoba interesa većih i jačih, ipak ga nije uspjela do kraja demoralisati. Narodno vijeće u tako teškim uslovima, svjesno ogromne premoći okupatora i golemog

rizika koji nosi oružani otpor, ipak izabire put borbe. Glavni otpor je bio skoncentrisan na putevima do Sarajeva i on je skršen 19. avgusta 1878.

Okupacione trupe u Hercegovini vodio je general Stevan Jovanović i on se sa Filipovićevim trupama uspio spojiti tek 8. oktobra 1878. U tim neravnopravnim bitkama (bilo ih je oko šezdeset) Austro-Ugarska je izgubila oko 6.000 vojnika i oficira i od armije koja je u početku brojala 8.200 vojnika došlo je do cifre od 200.000 tada najbolje opremljene vojske u Evropi. Dakle, *"kulturna misija" i emancipatorska zadaća Austro-Ugarske obezbjeđuje se sa dvije stotine hiljada vojnika*, što je do tada najveća vojna sila koja je na Bosnu u njenoj cijeloj historiji ikada upućena. (Odbranu BiH, činilo je, po austrijskim izvorima oko 90.000 boraca).

Snažan otpor bosanske, uglavnom muslimanske vojske, iznenadio je same okupatore, ali i cijelu Evropu koja se počela zgražati nad okrutnošću austro-ugarskih trupa i odmazdama koje je ona činila.

Kako ističe M. Imamović, "engleska štampa je sa indignacijom zabilježila da je Filipović naredio da se iz turske vojne bolnice izbace svi ranjeni ustanici. Preko 600 zarobljenih ustanika otpremljeno je u logor u Olomouc, gdje su ostali do kraja 1879. godine. Prvog dana okupacije u Sarajevu i drugim mjestima Bosne počeo je raditi prijevremeni sud (Standgericht), koji je Filipović uspostavio još u Doboju 4. avgusta 1878. godine, *kao prvi organ austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini*".

Time je Bosna ponovno izgubila šansu da bude samostalna, a poslije 415 godina otomanske vlasti, dobila novog ovog puta evropskog gospodara, kojemu je ona bila ključna tačka u njegovim imperijalnim planovima za dalji nastup na Istok.

Turska nastoji da sačuva što može, te insistira na privremenom karakteru okupacije i na neotuđivosti sultanovih suverenih prava. Austrija smatra da je bosansko pitanje već definitivno riješeno i samo zbog diplomatskih obzira formalno prizna to suverenstvo, a stvarno odmah vuče poteze koji bi još više učvrstili njenu vojnu i političku poziciju, tražeći da kontrolira limsku dolinu i Novopazarski sandžak, čime dolazi do turske željeznice u Mitrovici, odnosno ključne saobraćajnice na relaciji Skoplje-Solun. Iskorištavajući Tursku onoliko koliko joj je potrebna u balansu snaga, Austro-Ugarska pristaje na zajedničku (mješovitu) okupaciju i kontrolu Novopazarskog sandžaka, što je i sankcionirano potpisivanjem konvencije 21. aprila 1879. u Carigradu.

U članu 1. Konvencije, ističe se da okupacija BiH ne "vrijeda sultanova suverena prava nad BiH", dok se privremenost okupacije ne pominje.

Za položaj sandžačkih Muslimana posebno je značajan čl. 2. Konvencije kojim se garantuje sloboda vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane pokrajine. Muslimanima se posebno jamči pravo da slobodno održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu (Šejh-ul Islamom), da u javnim molitvama pominju ime sultana (halifa) i da na džamijama ističu osmansku zastavu. Muslimanima se isto tako posebno garantira lična i imovinska sloboda i sigurnost.

U čl. 3 se ističe da se prihvodi BiH koriste isključivo za upravu i druge potrebe BiH, a "osmanski novac će biti i dalje upotrebljavan u poslovnom prometu", itd.

Okupacijom od strane Austro-Ugarske, državno-pravni položaj BiH je bio nedefinisan, a mnogi teoretičari su smatrali da predstavlja i "pravnu anomaliju". Sultan ostaje kao legitimni suveren BiH, a stvarna vlast i uprava su u rukama Austro-Ugarske.

Ne ulazeći u pravne finese, treba istaći da Austro-Ugarska odmah na startu želi da stvori privid da radikalno mijenja zatečeni sistem. No, prekid sa osmanskom upravom i finansijskom praksom nije išao ni naglo ni lako, tako da se i nova uprava dugo držala starih zakona, pa i običajnog prava koje se iskazalo mnogo žilavijim nego što se to pretpostavljalo. Austrija zato vrši recepciju mnogih turskih zakona, posebno u oblasti imovinskih odnosa. Ona svoju aktivnost primarno usmjerava na finansijske, carinske i poreske poslove, jer se smatralo da se upravo u tim oblastima obezbjeđuju najefikasnija sredstva za postepeno ugrađivanje BiH u privredni i društveno-politički život Monarhije.

Sljedeće značajno mjesto u politici Austro-Ugarske jeste nastojanje da se brzo razvija saobraćaj i industrija. Austro-Ugarska je tu planirala dugoročne interese. Nasuprot mnogim površnim ocjenama, austro-ugarski kapital nije tako lako "pohrlio" u Bosnu. On je dugo oklijevao, smatrajući je politički nesigurnom i tek poslije aneksije 1908. godine dolazi do većeg ulaganja u BiH. Da bi pospješila ulazak kapitala u Bosnu austrougarska politika forsira izgradnju saobraćajnica, te daje garancije za ulaganja u industriju. U vrlo kratkom periodu za takvu vrstu poslova i investicija, Austro-Ugarska postiže izuzetne rezultate koji su se mogli tretirati i kao pravo evropsko čudo. Naime, za vrijeme okupacije *sva sreska mjesta povezana su makadamskom cestom. Izgrađeno je oko 1500 kilometara željezničke pruge* uskog kolosijeka, od kojih su neke bile vitalne saobraćajnice koje su povezivale cijelu BiH, a ovu s Evropom. (Npr. Brod, Derventa, Sarajevo, Gabela, Hum, Trebinje, H. Novi – Zelenika, pa pravac od Sarajeva, Zenice, Lašve, Travnika do Drvara, pruga prema Višegradu itd.).

Zatečena (turska) pruga normalnog kolosijeka Banja Luka – Dobrljin (104 km), popravljena je i spojena sa željezničkom mrežom u Monarhiji. Ove cestovne i željezničke mreže su mnogo značile za ekonomski i opšti razvoj Bosne i Hercegovine i nekorektno je potcjenjivati ta ogromna ulaganja i napore koje je Monarhija činila, bez obzira na ciljeve koje je imala. Obična je floskula i ideološka podvala tvrditi da je to Monarhija činila samo da bi što više eksploatirala Bosnu i otimala njena bogatstva, jer su sama ulaganja bila u ogromnoj nesrazmjeri sa stvarnim profitom od eksploatacije. Faktički Austro-Ugarska nije nikada ozbiljno ni prihvatila klauzulu o "privremenom karakteru" okupacije, ona je ulagala dugoročno, u skladu sa svojim dalekosežnim imperijalnim planovima u kojima bi Bosna bila samo srce novog Carstva, a ne nekakva prolazna stanica u kratkotrajnom pohodu na Istok. U početku, Austro-Ugarska uglavnom razvija ekstraktivnu industriju. Poduzima pionirska istraživanja, sređuje geološke karte i sanira teren za eksploataciju rudnog blaga, posebno uglja, željeza, nekih minerala. Kada je uspostavljen državni monopol nad proizvodnjom i prodajom soli, 1884. god. u Tuzli je formirana prva moderna solana na Balkanu. Intenzivira se i eksploatacija željezne rude i 1886. otvaraju se rudnik i željezara u Varešu i počinje gradnja željezare u Zenici.

U prerađivačkoj industriji, uzgoj i prerada duhana zauzimaju prvo mjesto. To je bilo od naročitog značaja za sudbinu najvećeg dijela Hercegovine gdje je duhan bio glavna kultura. Kasnije, prije svega angažmanom privatnog kapitala intenzivira se eksploatacija i prerada drveta ("Šipad", "Varda" itd), zatim na osnovu novih urbanističkih planova po kojima se vrši rekonstrukcija i izgradnja mnogih novih objekata u bosanskohercegovačkim gradovima, dolazi do pravog procvata građevinarstva, te izgradnje prvih kapaciteta u hemijskoj industriji (npr. Sodara u Lukavcu, pogoni u Tesliću), prehrambenoj, tekstilnoj i grafičkoj industriji.

Bez obzira na sva ograničenja samog monarhističkog sistema, beskrupuloznost eksploatacije koju sa sobom nosi rani austro-ugarski kapitalizam, elemente neokolonijalnog odnosa prema Bosni itd., ipak se mora ustvrditi da je Austro-Ugarska za četiri decenije svoje vladavine (od toga samo šest godina poslije aneksije i četiri ratne godine) uspjela da Bosnu ekonomski, socijalno, kulturno i politički radikalno promijeni, da u mnogim područjima života napravi prave historijske pomake i naročito na saobraćajnom i urbanističkom planu ostvari upravo impozantne rezultate, ostavljajući mnoga dobra koja su i danas u funkciji i od kojih su neka imala i evropsku reputaciju.

Velikosrpska historiografija i propaganda je decenijama, sve do današnjih udžbenika za historiju, vrlo jednostrano Austro-Ugarsku predstavljala samo kao mrsku "crno-žutu" Monarhiju, najgoreg eksploatatora i pljačkaša, ugnjetača naroda i slobode, "srbomrzitelja" i sl. Ako se razlozi i mogu pronaći u agresiji i mučkom napadu Austro-Ugarske na Srbiju 1914. godine i u strašnim žrtvama koje je Srbija u tom ratu podnijela, to ne znači da je sve što je Austro-Ugarska u BiH uradila bilo promašaj, prevara, otimačina, eksploatacija.

Materijalne činjenice naprosto govore suprotno. Npr. za vrijeme vlasti Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije (1918-1941), BiH je u ekonomskom, kulturnom, političkom i svakom drugom pogledu višestruko nazadovala, tako da joj je trebalo punih četrdeset godina da bi dostigla stepen razvoja koji je imala 1918. godine.

Mišljenja smo da bi se ovih stereotipija i jednostranosti konačno trebalo osloboditi i realno-kritički sagledati položaj BiH pod Austro-Ugarskom, uz sve njene tegobe, ali i realne rezultate i promjene koje je BiH u tom periodu ostvarila.

Kada se sve sumira, sagleda historijska neminovnost i nemogućnost drugačijeg izbora, pojednostavljeno – jedini pravi danak koji je Bosna Monarhiji platila za sve njene "usluge", bio je "danak u krvi". Jer, za njene imperijalne ciljeve poginulo je desetine hiljada njenih najboljih momaka koji ostaviše kosti od Donskih ravnic, preko Karpata, pa do "krvavog bosanskog pira" na Pijavi kada ih hiljade izginu u nastojanju da za račun Kajzera osvoje Italiju.

I to opet bjehoš *uglavnom Muslimani*, zaboravljeni na silnim grobljima, kojima još samo u Gracu, na Dan mrtvih, stare austrijske dame pale svijeće i nose cvijeće u spomen junaštvu i davno prohujaloj carevini.

Privredne i socijalno-političke promjene koje dolaze s okupacijom mijenjaju i demografsku kartu BiH.

S dolaskom Austro-Ugarske, koja je uz to označena kao "kaurska", katolička, odnosno anti islamska, koja je stoljećima bila sinonim neprijatelja, Muslimani se nalaze u velikom, prije svega, emocionalno-psihološkom procijepu: između neminovnosti da gotovo prekonoćno odbace Istok i istočno i nemogućnosti da prihvate Zapad i zapadno.

Radikalan kulturni preokret i civilizacijska smjena koja u Bosni, s dolaskom jedne moderne evropske sile, neminovno pristiže, Muslimane dovodi u poziciju ekonomske ugroženosti, kulturne i emocionalno-psihološke nestabilnosti, nesnalaženja, pa i svojevrsnog fatalizma.

Rezultat je da se znatan broj naglo iseljava u one naše krajeve koji su još pod turskom upravom ili pak u Azijsku Tursku u kojoj još uvijek vide svog patrona i zaštitnika, ili se oni koji ostaju zatvaraju u sebe. Gradsko stanovništvo se postepeno povećava, jer s novom vlašću dolazi vojska, činovništvo, poduzetnici, kvalifikovani industrijski radnici, intelektualci itd. Do 1914. iz drugih dijelova Monarhije doselilo se oko 200.000 ljudi, a iselilo se oko 150.000 domaćeg stanovništva i to najviše Muslimana.

Zbog tog iseljavanja, jedino Muslimani doživljavaju znatan pad u udjelu bosanskohercegovačke populacije. (Od 38,73% u 1879. godini na 32,25% u 1910. godini). Katolici su doseljavanjem i prirodnim priraštajem u istom razdoblju porasli (od 18,08% na 22,87%), a pravoslavni zadržali stabilan demografski položaj (od 42,88% na 43,49%). Upravo u vrijeme kad se kod drugih južnoslavenskih naroda javljaju nešto manifestniji oblici nacionalnog osvješćivanja i ističu zahtjevi za nacionalnim okupljanjem i oslobađanjem, kao da kod Muslimana otpočinje proces etničkog učaurenja, zatvaranja u sebe, u svoju patrijarhalnu kulturu i sl.

Doduše, Austrija sa posebnim taktom pristupa vjerskim osjećajima Muslimana, a bitnije ne dira ni zatečene agrarne odnose. Tako npr. od cjelokupnog broja zemljoposjednika sa kmetovima na Muslimane otpada 91,15%, a na sve ostale 8,75%.

Procenat kmetova Muslimana bio je samo 4,15%, a kmetovi Srbi i Hrvati čine 95% (dr. Mehmed Begović: "Muslimani u BiH", Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića, Bgd. 1938. str 7. No, po podacima koje navodi S. Čerić 1910. g. u BiH je bilo feudalaca Muslimana 9.537, Srba 633, Hrvata 267. Slobodnih zemljoposjednika Muslimana 77.518, Srba 35.414, Hrvata 22.916. Kmetova Muslimana 3.653, Srba 58.920 i Hrvata 17.115). U trgovini Muslimani i dalje drže jake pozicije, iako im trgovački kapital i poslovni promet rapidno opada i teško izdržava modernu austrougarsku konkurenciju.

Vjerske ustanove i dalje ostaju najznačajniji faktor u njihovom prosvjećivanju. Kako primjećuje M. Begović "taj način prosvjetnog rada bio je jednostran, odnosio se na veru i verske principe i nije mogao zadovoljiti, ni po materiji ni po metodama, zahteve savremenog života. Navedeni nedostatak počeo se već osećati čim je muslimanski element došao u neposredniji doticaj sa evropskom civilizacijom. U vezi sa ovim javlja se potreba za svetovnim i stručnim vaspitanjem. Muslimanske mase ne shvataju odmah ovu potrebu i odbijaju svetovno školovanje kao sredstvo koje ruši temelje morala i tradicije.

Oni su videli u školi i savremenom prosvjećivanju neprijatelje vere i dobrih običaja i smatrali da to može dovesti do propasti Muslimana i njihove zajednice". (dr. M. Begović, "Muslimani u BiH", str. 16-17).

Preveliko oslanjanje na oportunističko vođstvo koje je u najvećem broju bilo iz redova begovata i uleme, gledanje u religiji nacionalnog spasitelja i s tim u vezi otpor prema modernom školstvu i prosvjećivanju, postupno gubljenje orijentalnih kulturnih oslonaca i uopšte nesnalaženje u novim civilizacijskim tokovima, uz nedostatak jasne političke koncepcije i organiziranih klasnih snaga koje bi tu koncepciju provodili, dovodi do "gubljenja smisla za snalaženje u novonastalim prilikama" (dr. M. Begović), što ima dalekosežne posljedice za ukupne tokove klasno-nacionalne emancipacije muslimanskog naroda.

Npr. sve do pred Prvi svjetski rat, pa i poslije (tih recidiva u pojedinim područjima ima i danas) reakcionarno islamsko sveštenstvo u najvećem broju u zahtjevu za svjetovnim prosvjećivanjem i školovanjem ženske djece vide "hrišćansku ujdurmu" i veliku opasnost za vjeru, za porodicu, za moral.

Poslije niza rasprava o položaju i mogućnostima školovanja muslimanske žene, pitanju feredže (zara) i sl. tek 10. jula 1928. "Hodžinska kurija" (kao najveće vjersko tijelo) u Sarajevu donosi mišljenje da Muslimanka može, kad to zahtijevaju potrebe, otkriti svoje lice i pohađati sve vrste svjetovnih škola, obavljati zanate, voditi trgovinu i zauzimati sva ostala zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima islamskog morala. (Tek 1912. g. nekoliko muslimanskih poslanika uputilo je prijedlog bosanskom saboru da osnovna nastava bude obavezna i za muslimansku žensku djecu. Sabor je taj prijedlog odbio, iako je u BiH tada u svim školama bilo samo 137 Muslimanki, a procenat nepismenosti iznosio 99,68%. Doduše tu nisu uračunate one koje su znale pisati i čitati na arapskom ili turskom jeziku, iako je i tih bio veoma mali broj.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske dolazi do vidnije kulturne izolacije muslimanskog stanovništva. Dok se za vrijeme turske vladavine gradsko stanovništvo u kulturnom pogledu malo razlikovalo i te razlike su bile uglavnom vezane za religiju i običaje koje ona sobom neminovno nosi, od okupacije se te kulturne razlike unekoliko produbljuju. Tako npr. godine 1910. u Bosni i Hercegovini je bilo 170 srpskih kulturnih društava, 183 hrvatska i samo 19 muslimanskih. Srpskih časopisa je bilo 6, hrvatskih 6 i muslimanska 4. Obuhvaćenost stanovništva osnovnim školstvom kod Muslimana je bila najmanja, a i broj Muslimana intelektualaca također.

Razlozi te kulturne izolacije, pa i svojevrsne dekadencije su višestruki. Dijelom su rezultat prethodnog stanja i opšte dekadencije koja je zahvatila sve pore raspadajuće turske imperije, a dijelom su uslovljeni dolaskom Austrije. Naime, kako smo istakli, Austro-Ugarska donosi tekovine zapadnoevropske civilizacije i kulture koje su do tada u Bosni i Hercegovini bile samo marginalno prisutne, uglavnom među malobrojnim činovništvom i u dijelu hrišćanskog klera i među ljudima koji su se školovali na strani.

Najveći dio Muslimana je u toj kulturi i civilizaciji vidio kršćanske aspiracije i vrednote, a Austrija je historijski za njih bila simbol katoličanstva. S druge strane, ne mali broj muslimanskog stanovništva, naročito onog dijela koje je bilo izloženo većem utjecaju religije, austrijsko prisustvo u Bosni i Hercegovini je smatralo privremenim i očekivalo je ponovni povratak sultana i turske vlasti.

Te nade su tinjale sve do aneksije iz 1908. g. Upravo te iluzije su znatno utjecale na njihovo kulturno izopćenje, kao i to da uopšte i na društveno-ekonomskom planu veoma sporo prihvataju tekovine koje moderni kapitalizam nosi. Zakon o fakultativnom otkupu kmetova koji je donijela još Turska u nešto dograđenijem obliku ostaje i dalje osnova agrarne politike Austro-Ugarske, koja je iz obzira prema Turskoj, kao i prema ugovorima koje je potpisala, nastojala muslimanski begovat da postupno, bez radikalnijih poteza prevede na kapitalistički način privređivanja.

No, takva politika, koju je zdušno podržavao prije svega begovat, ipak dovodi do nejednakog jačanja ekonomske moći rađajućih nacionalnih buržoazija. Dok se srpski i hrvatski poduzetnici ne oslanjaju na feudalnu rentu i sami se brže uklapaju u kapitalistički način privređivanja, bogatiji slojevi muslimanskog stanovništva način privređivanja i sticanja kapitala vežu za prevaziđene proizvodne odnose. (Tako je npr. "muslimanska banka", vjerovatno iz vjerskih razloga – jer islam zabranjuje ubiranje kamata – zadnja formirana u BiH. Do 1917. g. u BiH ima 20 srpskih novčanih zavoda sa kapitalom od 14.175.000 kruna nasuprot 6 muslimanskih sa kapitalom od 4.800.000 kruna. Vidjeti: Kemal Hrelja: "Industrija BiH do kraja I svjetskog rata", Beograd, 1961. godine)

Istakli smo da se BiH postupno i prilično teško uključivala u ukupnu ekonomsku i državnu strukturu Monarhije. To su diktirale međunarodne okolnosti okupacije, sporadični protesti sultana oko pitanja suvereniteta nad Bosnom i austrougarske diplomatske obaveze i obziri, te posebno finansijski i socijalno-strukturalni problemi koji su uslovlili različitim prilazima problemima organizacije vlasti u BiH.

Poslije sporazuma s Mađarskom 1867. g., kada Austrija mijenja naziv Habzburške Monarhije koja je kako neki smatraju vjekovima više stvarana vještinom nego silom ("Bella gerunt alii, tu felix Austrija nube" – Neka drugi vode ratove, ti sretna Austrijo sklapaj brakove), politika se neminovno mijenja i sam zadatak očuvanja dualističke monarhije često je opterećivajući faktor. Interesne sfere oko Bosne nisu bile potpuno definirane. Inače u godini održavanja Berlinskog kongresa obje države, Austrija i Ugarska, imaju svaka svoju vladu u Beču s nadležnostima: spoljni poslovi, vojska i zajedničke finansije. Obje države imaju parlament, i oba parlamenta vijećaju u svojim delegacijama odvojeno o zajedničkim poslovima, o kojima stvarno odlučuje dvor, odnosno kruna.

Ugarska je često potezala svoja "historijska prava" na Bosnu, a Austrija se naravno također Bosne nije htjela odreći.

S obzirom na ustavnu strukturu Monarhije (koja se sastojala od dvije države međusobno povezane carskom-kraljevskom kućom, armijom, spolj-nopolitičkom službom i zajedničkim finansijama) BiH nije bila dio ni jedne od te dvije države članice i nije imala nikakvih prava prema Monarhiji koja bi bila garantirana ustavom ili parlamentarnom kontrolom. To je, po nekim mišljenjima bosanskoj upravi davalo slobodu djelovanja i neophodnu stabilnost.

Na osnovu toga, Bosna i Hercegovina je unutar Monarhije bila jedan *corpus separatum* (Mustafa Imamović: "Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH..." str. 31). Sa stanovišta nedefinisanog pitanja suvereniteta nad Bosnom, obostranog odnosa između Monarhije i BiH, njene unutrašnje uprave, preuzete osmanske strukture organizacije vlasti i sl., mnogi pravници su smatrali da BiH čini "zasebnu državu sa svojim sopstvenim zakonima". M. Imamović smatra da "doista sa stanovišta unutrašnjeg pravnog poretka Bosna i Hercegovina je činila treću državu unutar Monarhije, bez obzira što svoje zakone nije ni prije ni poslije Ustava 1910. sama donosila. Njen pravni sistem, sastavljen od elemenata islamskog prava, osmanskog tanzimatskog (reformnog) prava, te nekoliko međunarodnih ugovora, predstavljao je jednu osobenost i jasno se razlikovao od druga dva pravna sistema unutar Monarhije. Međutim, spolja BiH nije imala karakter države, pošto se nalazila u potčinjenom položaju prema Austriji i Ugarskoj. Ove dvije države su imale zakonska ovlašćenja da utiču na upravu BiH, dok sama Bosna nije ni prije ni poslije aneksije participirala u tzv. zajedničkim poslovima" (Isto, Pravni položaj... str. 31).

Krajem 1881. poslije dugih rasprava, Austro-Ugarska proglašava Privredni odbrambeni zakon za BiH. Tim zakonom bosanskohercegovačko stanovništvo se obuhvaća *uslovnom vojnom obavezom*. To je bila krupna promjena, s obzirom da pravoslavno i katoličko stanovništvo za vrijeme cijele otomanske vladavine nije imalo tu obavezu. Ubrzo, kao reakcija na taj zakon, dolazi do pobune u kojoj učestvuje pravoslavno i muslimansko stanovništvo. Ustanak je počeo u Hercegovini i poslije dva mjeseca bio je ugušen. Poslije toga uprava u BiH povjerena je kontraverznom i kako se cijenilo, veoma energičnom Benjaminu Kalaju koji je kao novi zajednički ministar finansija imao prevashodni zadatak da poboljša upravu i efikasnost organa vlasti u BiH. Kalaj u tom smislu jača vojsku, žandarmeriju i činovnički aparat, pojačavajući sredstva kontrole i tzv. preventivne cenzure.

Da bi smirio političke prilike, on je svoja nastojanja usmjerio na pridobijanje vodećih slojeva i vjerskih dostojanstvenika. Time se pojačavaju i nastojanja da se uspostavi kontrola i jurisdikcija nad vjerskim zajednicama u BiH. U tom cilju čine se pokušaji da se Pravoslavna crkva pripoji Karlovačkoj patrijaršiji, što je izazvalo žestok otpor i pobunu većine srpsko-pravoslavnih i crkvenih opština. No, ipak, vještim manevrom Kalaj uspijeva uspostaviti kontrolu nad pravoslavnom crkvenom hijerarhijom, jer je Monarhija marta 1880. godine zaključila Konvenciju s Carigradskom patrijaršijom, po kojoj austrijskom caru pripada, uz plaćanje godišnje naknade, pravo da sam imenuje mitropolita i episkopa i da ih predlaže Patrijaršiji radi ispunjenja kanonskih formalnosti.

Isto tako, Monarhija nastoji da za svoju politiku pridobije i katolički kler. Ona nije bila oduševljena bosanskim franjevcima koji su imali velik ugled u narodu i zato je nastojala promijeniti postojeće stanje i odnose, posebno prema crkvenoj hijerarhiji. U tom cilju, poslije dužih pritisaka, Austro-Ugarska je (8.4.1881) uspjela u Vatikanu da potpiše Konkordat o uvodenju svjetovne katoličke hijerarhije u BiH. Ovim ugovorom uspio je austrijski car da imenuje nadbiskupa i biskupe u BiH.

Od ovih nastojanja nisu bili pošteđeni ni pripadnici islamske vjeroispovijesti.

Iako je član 2. Novopazarske konvencije garantirao muslimanskom stanovništvu da slobodno održava veze sa vrhovnim vjerskim poglavarom u Carigradu, Austro-Ugarska nastoji da islamsku hijerarhiju stavi pod direktnu kontrolu. Obezbijeđivši podršku pojedinih muslimanskih prvaka, Monarhija u oktobru 1882. godine uspostavlja posebnu islamsku hijerarhiju u BiH sa *Ulema-medžlisom* i *reis-ul-ulemom* na čelu. Iako to Porta formalno

nije odobrila jeste prećutno priznala. Otada Muslimani BiH i Sandžaka, imaju svoga reisa. (Vidjeti: "Enciklopedija Jugoslavije", Separat za Bosnu i Hercegovinu, str. 102-103).

Kalajeva politika očito ide na to da za sebe pridobije sve tri etničko-vjerske grupacije čime bi se, kroz lojalnost Monarhiji i podržavanja njenog koncepta višenacionalne koegzistencije na najbolji način sputali bujajući nacionalni pokreti. Koliko je Kalaj u tom cilju instrumentalizirao BOŠ-NJAŠTVO, da li je nastojao da ga politički forsira kao poseban (nad)nacionalni entitet i da li je time načiniq medvjedu uslugu prije svega Muslimanima, ostaje za posebnu studiju.

Činjenica je da je Monarhija brzo shvatila da svaki poremećaj konfesionalno-nacionalne ravnoteže u BiH u korist bilo kojeg od tri entiteta, vodi destabilizaciji BiH i direktno ugrožava austro-ugarske interese.

To je postalo još jasnije poslije nastojanja generala Filipovića da u upravi BiH forsira "hrvatski kurs", što se brzo završilo neuspjehom i samom smjenom generala koji je proglašen "mrziteljem Turaka". Sam hrvatski sabor je već 21. avgusta 1878. podnio "adresu caru" kojom je tražio da se BiH pripoji Trojedinici". (To je odlučno odbijeno s primjedbom da je podnošenjem te adrese Sabor prekoračio svoje nadležnosti). Na početku okupacije, Filipovićevi istomišljenici nastojali su protežirati hrvatsko ime, hrvatski jezik i sl. reafirmirajući stare teze da je Bosna hrvatski teritorij kome su hrvatski junaci donijeli "četiri vijeka žudenu slobodu". No, s obzirom na potrebu ravnoteže njemačkih i mađarskih interesa, te saznanje da je za interes Monarhije najbolje održati balans u osjetljivim nacionalno-konfesionalnim odnosima, prohrvatski kurs se brzo napušta (već septembra 1879. Zajedničko ministarstvo zabranjuje upotrebu izraza "hrvatski jezik", za jezik koji je u upotrebi forsira naziv "zemaljski", *da bi od 1883. u upotrebi bio naziv bosanski jezik*").

Po dolasku na čelo bosanske uprave, Kalaj je nastojao da vodi politiku ravnoteže i pariteta između tri konfesije, ali je ipak ocijenio da je srpski pokret u BiH bio najrazvijeniji i nastojao je da ga rafiniranim metodama što više politički onemogući.

Pomoglo mu je to što se Srbija posebnom Tajnom konvencijom sa Austro-Ugarskom (juna 1882) obavezala da neće dozvoliti sa svoje teritorije nikakvu političku, vjersku ili drugu propagandu protiv Monarhije, uključujući tu i Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski sandžak.

"Kallay je želio osloboditi prostor za svoju novu nacionalnu politiku, koja je polazeći od vjerske tolerancije i poštivanja pariteta, imala cilj da u domaćem stanovništvu *razvije i učvrsti osjećanje zemaljske, bosanske*

posebnosti, odnosno narodnosti. (istakao N. D.) Kallay je smatrao da su uslovi za to povoljni, pošto su nacionalni pokreti u BiH prilično slabi, vodeći slojevi građanstva se odnose prilično lojalno prema monarhiji, a u zemlji još postoji izvjesna tradicija bosanstva, kao oznaka državne, odnosno vilajetske posebnosti. Kallay je istakao upravo ovo bosanstvo nasuprot različitim "nacionalnim idejama", što je savremena srpska i hrvatska nacionalistička propaganda tumačila kao njegovu izmišljotinu i fikciju."⁸

Kallay se branio da "on nije izmislio ime Bosna i Bosanci, pa prema tome ni bosanstvo, ni bosanski jezik". On ukazuje da "ime Bosna pominje još Konstantin Porfirogenet, a ova riječ se upotrebljavala u svim slaven-sko-bosanskim izvorima. Isto tako, on nije izmislio antagonizme između konfesija, odnosno naroda koji čine bosansko stanovništvo. Ali, i pored tih antagonizama stanovnici Bosne zovu sebe Bosancima ili Bošnjacima. On je, otkako se nalazi na čelu uprave BiH, *zapazio da se ova zemlja uvijek osjećala kao nešto posebno* (istakao N. D.), i nije marila za svoje najbliže rođake i susjede, osim ukoliko ih je mogla potčiniti. Bosna se, navodno, uvijek oslanjala na nekog jačeg i moćnijeg. To je prvo bio vizantijski car, ugarski kralj, zatim sultan, i na kraju austrijski car. U toj istorijskoj tradiciji ogleda se i biće 'bosanskog naroda'. *Zato je zadatak uprave da kod Bosanaca budi i razvija osjećanje državnosti, i to velike i moćne državnosti*". (istakao N. D.) (Mustafa Imamović: "Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH 1878-1914", str. 71).

Imamović smatra da Kalajeva nacionalna politika nije za Bosnu predstavljala posebnu novinu, već se može reći da je on samo sa "mnogo više energije i upornosti nastavio politiku koju je vodila velika osmanska uprava u Bosni, šezdesetih i sedamdesetih godina".

U svakom slučaju pitanje "bošnjaštva" je vrlo kompleksno, do danas vrlo malo istraženo i uglavnom promišljano iz ugla ove ili one velikonacionalne ideologije, tako da bi ga tek valjalo svestranije osvijetliti. Iz ugla aktuelnih događanja u BiH, mnogi Kalajevi stavovi izgledaju lucidni i ne mogu se tek tako diskvalificirati i predstaviti samo kao austrougarsko zamršateljstvo i nastojanje da se eliminišu srpski i hrvatski nacionalni pokreti. Ono je u krajnjemu direktno vezano i za položaj Muslimana i silne kontroverze oko njihovog nacionalnog imena.

8 Predstavljajući Kallaya kao državnika koji "eliminiše sve što je nacionalno", u srpskoj publicistici se često isticao slogan: "Kalaj Bosnu kalajiše", u smislu "apsolutizma prema narodu i kalajisanja prema inostranstvu". Inače je Kallay bio dugogodišnji austrougarski konzul u Beogradu i pored ostalog, napisao je i poznatu "Istoriju Srba", u kojoj je kako se ističe "dosta povoljno" pisao o Srbima.

Uskoro u BiH otpočinje prava "utakmica" u borbi za vjersku i kulturno-prosvjetnu autonomiju, koja je kod Srba i Muslimana s početka bila potaknuta i kao odgovor na prozelitističke težnje službene katoličke hijerarhije koja je uživala podršku vlasti.

Srpsko građanstvo ovu borbu otpočinje 1896.g., a muslimansko 1899. Srbi su tu autonomiju dobili 1905., a Muslimani 1909.

BORBA MUSLIMANA ZA VJERSKU I VAKUFsko-MEARIFSKU AUTONOMIJU

Vakufi su u tradiciji islamskih vjernika, kao i bosanskohercegovačkih Muslimana, veoma važna institucija. U najkraćem, oni su zadužbine pobožnih i plemenitih muslimana koji su u cilju da se "Bogu približe i da u potomstvu sačuvaju lijep spomen" zavještavali svoja imanja u vjerske, kulturne, prosvjetne i humanitarne svrhe. BiH je bila puna tih vakufskih zavještavanja koja su ostavljali njeni uglednici, veziri, paše, gazije (junaci) i ostale bogate spahije. Npr. jedan od najvećih vakufa u historiji osmanskog carstva bio je Gazi Husrev-begov vakuf od čijih sredstava su napravljene mnoge impozantne građevine, medrese, biblioteke, hamami, stoljećima se izdržavala besplatna konačišta i narodne kuhinje i sl. On je funkcionirao sve do Drugog svjetskog rata. Koliko su vakufi bili prisutni u Bosni govori i podatak da se mnogi gradovi u Bosni tim imenom nazivaju (Donji i Gornji Vakuf, Skender-Vakuf, Kulen-Vakuf, Varcar-Vakuf – današnji Mrkonjić Grad itd.)

Nije bilo ni jedne kasabe i šehera u BiH koji nije imao znatna vakufska zdanja koja su imala veliku ekonomsku, socijalnu, kulturno-prosvjetnu i humanitarnu funkciju.

Sama institucija vakufa datira iz prvih dana islama. Smatra se da je Omer, drugi halifa po redu, prvi zavještao jedan dio svog imanja u Hajberu. Muhamed je odobrio i pohvalio taj Omerov čin riječima: "Uzapti svoje imanje i stavi ga van prometa tako da ga niko ne može ni prodati ni naslijediti i odredi da se prihodi toga imanja troše na pobožne i humane ciljeve. Lijepo je to i Bogu ugodno djelo".

U šerijatskim propisima decidno je određeno ko može uvakufiti i kakvu imovinu, kako mora biti sačinjena "*vakufnama*", svojevrsno *zadužbinsko pismo* i šta ona mora sadržavati. Jasno su bila određena i prava *mutevelije* – upravitelja vakufa, te nadležnosti kadije kao nadzorne vlasti. Jačanjem moći Osmanskog carstva, silnim osvajanjima i ogromnim bogaćenjem pojedinih velikaša vakufske zadužbine su se umnožile i uvećale

do te mjere da su postale glavni izvor za vjerski, socijalni i kulturno-prosvjetni život.

"Sve džamije i medrese u Bosni i Hercegovini, dačke kuhinje, tekije i javne knjižnice, mnogi sirotinjski domovi i konačišta, mnoge bolnice i hamami, mostovi, česme i čatrnje – sve je to građeno i održavano sredstvima vakufskih zadužbina" (V. Skarić, O. N. Hadžić, N. Stojanović: "Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom", "Geca Kon A. D." Beograd, sv. 15, str. 57).

Sa slabljenjem turske vlasti, haosom u administraciji, pojačanom korupcijom i sl. i sami vakufi su izloženi naglom propadanju, a često je njihova imovina služila kao sredstvo za prekonoćno bogaćenje mutevelija i kadija.

Što se tiče vjerske autonomije, grupa sarajevskih muslimanskih uglednika se 1881. obratila caru u Beč i tražila da se u Sarajevu postavi vrhovno vjersko starješinstvo, i kako smo istakli, tako su Muslimani dobili Ulema-medžlis i reis-ul ulemu. (17.10.1882. postavljen je dotadašnji sarajevski muftija Omerović za prvog reis-ul ulemu).

Nadležnosti reis-ul uleme i medžlisa sastojale su se uglavnom u tome da ispituje kandidate za šerijatske sudije i da ih predlaže Zemaljskoj vladi na imenovanje. "Vakufskom povjerenstvu" stavljen je u nadležnost da ispita i ustanovi sve vakufe u zemlji, da nadzire njihovu upravu i da izradi pravilnik o vakufskoj upravi. Samog reisa, članove Ulema-medžlisa i predsjednika vakufskog povjerenstva postavljao je car na prijedlog Zemaljske vlade.

Naredbom od 5. septembra 1884. postavljena su u svim srezovima "privremena kotarska vakufska povjerenstva" od pet članova, koje imenuje Zemaljska vlada, i to dva člana sreskog vijeća (Idare medžlisa) koji predstavljaju muslimanske građane, jedan džamijski hodža, kadija dotičnog sreza i predsjednik povjerenstva. Sreskim povjerenstvima stavljen je u dužnost da ustanove i popišu vakufski imetak, da nadziru džamije, groblja i vakufske zgrade, da kontrolišu rad mutevelija i ostalih vakufskih službenika itd.

Sve ovo ipak nije zadovoljilo bosanskohercegovačke Muslimane, tako da 1886. ugledniji građani Sarajeva u dogovoru s prvacima iz ostalih mjesta BiH, šalju u Beč delegaciju da se žale Franji Josifu.

U predstavi koja je dostavljena caru, posebno se iznosi slučaj sa najboljim i najvećim muslimanskim grobljem u Sarajevu, zvanim "čerkčinica". Ističe se da je groblje "Visoka vlada pretvorila u javnu bašću i sada muslimani s tugom u srcu gledaju kako se preko grobova njihovih

otaca grade putevi i postavljaju klupe da služe udobnosti i zabavi, a nadgrobni spomenici, stotinama godina stari slažu se na kamaru, razbijaju i skrivaju u gustu šikaru kao kakvo ruglo. Takvo pretvaranje naših grobova u javne bašče i puteve, takvo surovo postupanje s kostima naših otaca protivi se ne samo propisima naše vjere, nego i najprimitivnijim osjećajima prava i pravičnosti. Mi ove naše muke gledamo svaki dan i srce nam se steže, ta je rana na našem srcu tako teška, da je nikad zaboravit nećemo.

Druga nas muka tišti gledajući kako se sa našim vakufima upravlja i postupa. Sadanje vakufsko povjerenstvo ne odgovara ni zakonu ni potrebama naroda. Članove povjerenstva nije birao muslimanski narod, nego ih je imenovala vlada, a to su mahom državni službenici kojima nedostaje dovoljno vremena da se ozbiljno posvete vakufskim poslovima, a često su puta njihove funkcije u vakufskoj upravi inkompatibilne sa njihovim redovnim zvanjem. Zato vakufski poslovi idu takvim putem da je narod očajan i u strahu je za sam opstanak svoje vjere u ovim zemljama". (Navedeno prema: "BiH pod austro-ugarskom upravom"..., str. 61).

Osnovni zahtjev se odnosio da se Muslimanima dozvoli da mogu svojim vakufima upravljati po načelima samouprave, "bar u onoj mjeri u kojoj je to dopušteno i drugim vjeroispovjestima", "jer nema teže muke nego gledati kako je svakome slobodno svoje, samo se nama muslimanima ta sloboda krati".

I doista, već tada, i pored zaklinjanja Monarhije u nacionalno-vjersku ravnopravnost, slobodu i toleranciju Muslimani vrlo mukotrpno obezbjeđuju svoja prava. Ruši se i nipodaštava njihova baština, a tada se počinje naročito s praksom beskrupuloznog uništavanja njihovih groblja kroz koja se probijaju putevi, prave kasarne, parkovi, hoteli i sl., što će se još drastičnije nastaviti narednih decenija, da bi se i u socijalističkoj Jugoslaviji, u jednom od najljepših i kulturno najvrednijih sarajevskih gradskih grobalja, *otvorio i veliki javni klozet*.

Možda to više govori o odnosu prema Muslimanima, njihovoj kulturi i tradiciji, nego išta drugo?! Borbu Muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju ističemo stoga što ona u osnovi označava i *proces njihovog modernog političkog organiziranja*. On će poslije početnih zahtjeva za autonomijom vjerskog života, vakufa i škola, početkom XX stoljeća prerasti u eminentno politički zahtjev za samom autonomijom Bosne i Hercegovine. Taj politički pokret će jačati preko osnivanja muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" (1903), pa do formiranja prve političke stranke, "Muslimanske narodne organizacije" (Sl. Brod, 1903) itd.

Opozicione aktivnosti Muslimana naročito su bile inicirane iz Mostara gdje je izbila velika afera povodom otmice maloljetne Fate Omanović, zašto su optuživani i pojedini krugovi iz katoličke crkve (sumnjalo se da je Fata pokatoličena).

Poslije silnih protesta Zemaljskoj vladi i samom caru i šutnje na te proteste od strane vlasti, dolazi do masovnog nezadovoljstva koje prerasta u pravi pokret za stvaranjem autonomne organizacije islamske vjerske zajednice (Glavne vođe pokreta su mostarski muftija Fehim-ef. Džabić, te Šerif Arnautović, Mujaga Komadina i drugi, kojima se pridružuju vjerski uglednici širom Bosne).

Muftija Džabić je izradio i program muslimanske akcije koji je u vidu "Nacrta statuta za uređenje vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova" bio upućen Zemaljskoj vladi. On je obrazložen i u Memorandumu koji su predstavnici muslimanskog pokreta uputili Kalaju (19.12.1900). Grupa uglednih zemljišnih posjednika je u taj program htjela ubaciti i zahtjeve koji se tiču agrarno-imovinskih odnosa, dok su na drugoj strani bili oni koji su preferirali vakufsko-vjerske odnose. To je dovelo do cijepanja samog pokreta na dvije struje: "hodžinsku" i "begovsku".

Pored umjerene struje, koja je tražila saradnju i bila lojalna okupacionoj upravi, snažna je bila i struja onih koji su insistirali na sultanovom suverenitetu nad BiH i na privremenom karakteru same okupacije.

Sva ta neslaganja umanjuju snagu pokreta i umnogome olakšavaju dvoličnu i oportunističku poziciju austrougarskih vlasti koje su sitnim ustupcima faktički održavale status quo.

Do zaokreta prema Džabiću i opoziciji dolazi početkom 1901. god. kada ga je i Kalaj primio kao šefa delegacije. Muslimanskim Nacrtom statuta bila je utvrđena centralistički ustrojena vjerska zajednica, sa organima koji podliježu izboru svih odraslih Muslimana, a ti organi zastupaju interese i u drugim pitanjima, pored vjerskih. Beč je odmah shvatio da Muslimani žele *da od svoje vjerske organizacije sačine i političko predstavništvo*, što je nastojao na svaki način eliminirati.

Naročito je bio sporan čl. 96. "Nacrta Statuta". U tom članu Muslimani su tražili da članove Ulema-medžlisa i reis-ul ulemu bira vakufsko-mearifski sabor i da između pet izabranih članova kralj postavlja jednog za reis-ul ulemu, ali nakon prethodnog sporazuma i odobrenja carigradskog Mešihata.

Monarhiji nikako nije bilo u interesu da najviše islamsko tijelo biraju svjetovna lica, a još manje da postavljanje reisa bude vezano sa prethodnim odobrenjem sultanova zastupnika Šejh-ul islama, čime bi se faktički priznao

sultanov suverenitet na okupirane pokrajine (on je odlukama Berlinskog kongresa de jure bio priznat, ali Austro-Ugarska to nikada nije uvažavala).

Poslije dugih pregovora sa "civilnim adlatusom poglavara zemlje", baronom Hugom Kučerom, nisu prihvaćeni ovi zahtjevi. Na kraju pregovora, baron Kučera je uzrujanim tonom poručio: "Ovo što vi sada tražite, to nije reforma, nego su to prevratne ideje, vaši zahtjevi idu za tim da se državna vlast sasvim podredi volji jednog autonomnog tijela. Vlada na ovakva traženja nikada neće pristati, ne može vlada pružiti svoju ruku da pomogne da dođe do očitog prevrata". Kratak odgovor Džabića je bio: "Ni mi nećemo popustiti od naših opravdanih traženja".

Sporazum nije postignut ni u jednom pitanju, a glavne tačke spora bile su izbor i sastav Ulema-medžlisa, postavljanje i imenovanje reis-ul uleme i muftija, pitanje Mešihata i davanje menšure⁹ reis-ul ulemi, te pitanje vjerozakonskih subvencija iz zemaljskih (državnih) sredstava.

Poslije ovoga usljeđuju represivne mjere vlasti i nastojanja da se razbije autonomni pokret i jedinstvo Muslimana. Vlast je nastojala da organizira manje grupe lojalnih Muslimana koje će obrazovati proaustrijsku političku stranku. Mnoge istaknute ličnosti pokreta su pohapšene, otpuštene s posla, oduzeti su im pasoši itd. Namjerno je poticano rivalstvo između mostarskih i sarajevskih prvaka kao i razdor u samom rukovodstvu pokreta. Među muslimanskim svijetom je zavladao malodušje, mnogi su se pobojali za svoju vjeru i ponovo, kao i 1878. godine, krenuli da budzašto prodaju svoja imanja i sele u Tursku.

Kao da se ponavljala priča iz Hercegovine gdje su "naročito agenti išli po manjim varošima i selima i prostom muslimanskom svijetu pričali kako sultan poklanja obrađene čifluke i dijeli gotove pare svima onima koji pobjegnu od đaura i presele se u Tursku" ("BiH pod austrougarskom upravom"... str. 59).

Benjamin Kalaj umire 1903. i na njegovo mjesto dolazi baron Stjepan Burijan, no, stanje se u odnosu prema muslimanskim zahtjevima nije bitno promijenilo.

Novi dopunjeni muslimanski program (u čijoj izradi učestvuju i Ali-beg Firdus, Derviš-beg Miralem, Mahmud-beg Džinić, Šerif Arnautović i drugi) formulisan je u memorandumu iz decembra 1906. U njemu su, pored poznatih zahtjeva, sadržana i neka eminentno politička pitanja. Na čelu "Muslimanske narodne organizacije" nalazi se Ali-beg Firdus, a njen

⁹ Menšura, ar., carski dekret koji se izdaje visokim državnim ili vjerskim funkcionerima. U ovom slučaju menšuru je trebao da dâ halifa, odnosno Šejh-ul islam.

Egzekutivni odbor obrazovao je i svoju kancelariju u Budimpešti. Uz svesrdnu podršku monarhističkih vlasti formirana je i "*Muslimanska napredna stranka*", koja je okupljala Muslimane lojalne carevini i smatrala da nema razloga za muslimansko opoziciono djelovanje.

Jedino što je povezivalo ove dvije stranke jeste identičan stav prema agrarnom pitanju. Predstavnici begovata, koji su uglavnom bili u vodstvu obje stranke imali su identične stavove o onome što ih je najviše interesiralo, tako da zajednički poriču da u BiH *postoje kmetški odnosi*, smatrajući da se radi o *zakupničkim*, odnosno *ugovornim odnosima*.

U to vrijeme dolazi do tješnje političke saradnje Srba i Muslimana, jer i jedni i drugi vode borbu za vjersko-prosvjetnu autonomiju, a politički se ujedinjuju i zbog bojazni od velikohrvatskih tendencija. U tom smislu formuliran je i "Nacrt ugovora o političkoj saradnji". Glavna tačka tog Nacrta jeste ona u kojoj se traži *uspostava političke autonomije Bosne i Hercegovine pod suverenstvom sultana*. Po tom ugovoru, *na čelu vlasti u BiH trebalo je da bude guverner imenovan od Porte, koji bi se svake godine naizmjenično birao iz redova Srba i Muslimana*.

Osnovni nesporazumi u toj političkoj saradnji odnosili su se na pitanje agrara.

Početkom 1907. god. okupaciona uprava izražava spremnost da se obnove pregovori sa vodstvom muslimanskog autonomnog pokreta.

Na sjednici Ugarskog sabora (6.4.1907.), ugarski ministar predsjednik, dr. Aleksandar Vekerle izjavljuje da će nanovo početi pregovori "samo neka se izabrani zastupnici obrate sa svojim željama na vladu, pa će se onda pitanje autonomije Muslimana na svaki način i s uspjehom privesti rješenju, koliko u korist muslimanskog naroda, toliko i u interesu naše politike".

No, opet su pregovori zapeli. Ali-beg Firdus baronu Kučeri ističe decidne prijedloge, sadržane u četiri tačke: Da Vakufsko-mearifski sabor bira za svakog člana Ulema-medžlisa po dva, a za reis-ul-ulemu tri kandidata. Između predloženih kandidata Zemaljska vlada će imenovati članove Ulema-medžlisa, a od trojice izabranih kandidata za reisa, Njegovo Veličanstvo car i kralj, postaviće jednoga za reis-ul ulemu. Ovako izabrani i postavljeni reis-ul ulema mora imati menšuru od carigradskog Mešihata. Stoga, kad Njegovo Veličanstvo potvrdi izbor reis-ul uleme, Zemaljska uprava je dužna ispostaviti mu diplomatskim putem potrebnu menšuru. Na kraju se ističe zahtjev da čim autonomni status stupi na snagu, prestaju sva vakufsko-mearifska i islamska vjersko-prosvjetna tijela, koja je ino-vjerna vlada, bez sudjelovanja islamskog naroda postavila. Pregovori su

prekinuti upravo na pitanju mešihatske menšure, jer se time ponovno reaktiviralo pitanje sultanovog suvereniteta nad Bosnom.

"Eksekutivni odbor" Muslimanske narodne organizacije je poslije prekida pregovora izdao proglas naroda i za svoju politiku dobio jednodušnu podršku.

Pošto je pitanje sultanovog suvereniteta nad Bosnom bilo za Austro-Ugarsku najosjetljivije političko pitanje, a za Muslimane je imalo i veliki vjerski i emocionalno-psihološki značaj, Muslimanska narodna organizacija, kao svojevrstan vid političke demonstracije i nezadovoljstva propalim pregovorima, pokreće akciju za proslavu sultanovog rođendana, koji je padao 1. septembra. Obrazloženje je bilo da ako okupacione vlasti svake godine u Bosni proslavljaju rođendan Franje Josifa (koji je "samo privremeni pacifikator i provizorni mandator evropskih sila") onda na isti način treba proslaviti i rođendan sultana.

Tako organ stranke "Musavat" ("Jednakost"), uoči 1. septembra 1907., u uvodnom članku "Padišahum čok jaša" ("Živio dugo padišah"), donosi: "I našom potištenom otadžbinom zaoriće se takav poklič i ako bolan i potišten, ipak srdačan i iskren, pridružiće se onim milijunima drugih sretnijih podanika moćne Turske Imperije i pripadnika velike islamske zajednice. Sinovi Bosne i Hercegovine, kojima je Usud dosudio, da ih oni topli i zlatni zraci, koji obasjavaju i zagrijavaju srca ostalih podanika Turske carevine, ne dodiruju i okrepljuju, ipak ne malaksaše, ne klonuše duhom i ne izgubiše vjeru u bolju i ljepšu budućnost. Oni se nadaju i njihova je nada silna i jaka tako, da je nikakva sila razbiti ne može. Oni se nadaju, oni su tvrdo uvjereni, da će ubrzo isto tako sretni i zadovoljni moći da svoje glase pridruže onim milijunima glasova ostalih podanika i da kliknu: "Padišahum čok jaša". (Navedeno prema: M. Imamović, "Pravni i politički razvitak BiH 1878-1914", str. 141).

Ovakav odnos prema Turskoj odslikava stanje duha muslimanskog naroda tog vremena. Naime, u to vrijeme razočarenje Austro-Ugarskom kulminira, zahtjevi za vjersko-prosvjetnom autonomijom se beskrajno odlažu, Monarhija otvoreno pokazuje da od sultanovog suvereniteta nema ništa i da ga ona tretira kao "mrtvo slovo na papiru", a u to vrijeme je i val iseljavanja za Tursku pojačan.

Muslimani se ponovo osjećaju prevarenim, napuštenim, vjerski i nacionalno ugroženim.

Interesantno je da su se povodom ove proslave Srbi iskazali solidarni s Muslimanima i da i oni "za jedinoga pravno priznatog suverena smatraju Nj. V. Sultana Abdul Hamida Hana II". Srpska glasila, kao "Srpska riječ",

"Narod", "Otađbina" i "Dubrovnik" su podržali proslavu sultanovog rođendana, dok ostala glasila kao "Bošnjak", "Ogledalo", "Hrvatski dnevnik" i "Osvit" o tome nisu donosili vijesti.

Sultanov dan je u cijeloj BiH svečano (i demonstrativno) proslavljen, a indikativan je zaključak "Musavata": *"Opet se probudio jedan narod koji je sila progonila i za koji se mislilo da je davno mrtav."*

Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju se nastavlja. Da bi se raščistila sporna pitanja (naročito različiti pogledi oko davanja menšure) sazvana je "Skupština milletskih odbora" MNO (20.1.1908) u Sarajevu na kojoj je kao kompromisno rješenje i iz razloga očuvanja jedinstva MNO predloženo da se svih pet mišljenja dostavi Šeih-ul islamu i da on po šerijatu presudi.

Neposredno pred aneksiju BiH, stigao je odgovor iz Carigrada u kome je predloženo slijedeće:

- 1) Duhovna izborna kurija izabraće tri kandidata za mjesto reis-ul uleme i podnijeće vladi njihova imena;
- 2) Car i kralj će jednog od te trojice imenovati za reis-ul ulemu;
- 3) Duhovna kurija će sastaviti molbu na ime ovog izabranog kandidata, koja će se pomoću takrira (izjave) austrougarskog poklisarstva u Carigradu uputiti Šeih-ul islamu radi izdavanja menšure.

Austrougarska je odugovlačila donošenje rješenja jer je već bila done-sena odluka o aneksiji. Samo nekoliko dana poslije odgovora Šeih-ul islama izvršena je aneksija BiH i Monarhija više nije imala razloga da sprečava vjerske veze Muslimana s Carigradom, pošto samim činom aneksije to pitanje gubi prvotni državno-pravni i politički značaj.

Car je tek 15. aprila 1909. sankcionirao *"Statut za autonomnu upravu muslimanskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova"*.

Bez obzira na znatne ingerencije Zemaljske vlade u tim poslovima, ova autonomija je ipak označavala značajnu političku pobjedu, mnogo je doprinijela političkom organiziranju Muslimana, jačanju njihove samosvijesti i osjećaja autohtonosti, što su sve bile pretpostavke njihovog modernog nacionalnog konstituiranja.

No, taj proces je bio tek u začetku, politički hibridan, a u smislu iskazivanja nacionalnih osjećanja i tzv. opredjeljivanja, nadasve protivu-rječan. Poslije hercegovačkog ustanka 1882. u kome su zajednički učestvovali Srbi i Muslimani, dolazi do tješnje saradnje među njihovim političkim predstavnicima. No, tu su ipak različiti motivi.

Muslimani priželjkjuju povratak sultana, sve više svjesni da se propadajuća Turska ne može nikamo vratiti, a pogotovu u Bosnu. U toj ras-

polućenosti sve se više okreću ka zahtjevima za autonomijom BiH, a jedan dio njihovih prvaka, posebno iz reda begovata, spreman je da prihvati i Monarhiju, posebno ako ona zaštiti njihove interese u agraru.

Srbi traže oslobođenje od Austrije i samo u tom cilju prihvataju (kao dio političke strategije) i suverenstvo Sultana nad Bosnom, smatrajući da će tako lakše ostvariti svoj cilj: *ujedinjenje sa Srbijom*.

Ni jedna od ovih koncepcija u to vrijeme nije odgovarala Hrvatima i njihovim nacionalnim težnjama, gdje je ideal bila velika Hrvatska.

Počev od 1890. godine zaoštavaju se srpsko-hrvatski sukobi upravo na pitanju svojatanja Bosne.

Poslije abdikacije Milana Obrenovića (1889) na vlast u Srbiji dolaze radikali koji sve manje poštuju tajno preuzete obaveze prema Austro-Ugarskoj (da neće voditi neprijateljsku propagandu prema austro-ugarskoj upravi u BiH) i postupno, preko teza o "jezičkoj narodnosti" reaktiviraju stare Garašaninove i slične programe koji vide sve Srbe okupljene u jednoj državi. Srpska propaganda se sve više širi naročito preko nacionalističkih društava, inkorporira se u školske programe i udžbenike, uz aktivnu podršku pravoslavne crkve i njenih sveštenika koji su i najveći agitatori.

Riječi starog barda, nacionalističkog pjesnika Stevana Kaćanskog "Ta vrijeme je, Srbadijo, / Da se jadna, inokosna, / Spase naša tužna Bosna", naišle su na velik odjek među nacionalno svjesnim srpskim građanstvom u Bosni i Hercegovini. Kako ističe I. Banac, "od 1896-1905. elita bosanskih Srba – veliki izvoznici, trgovci i vjerske vođe, vodili su kampanju za prosvjetno-crkvenu autonomiju, nastojeći istovremeno oslabiti austro-ugarsku ulogu u toj pokrajini. Istodobno su katolički Hrvati u Bosni i Hercegovini koji su se odgojili na liberalnim franjevačkim tradicijama ilirizma i Štrosmayerova jugoslovenstva, sve više pristajali uz Starčevićovo integralno hrvatstvo". (Ivo Banac: "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", "Globus", Zagreb, 1988. str. 337).

S obzirom na konstelaciju odnosa, sastav stanovništva u BiH, njen status unutar Monarhije, međunarodne obaveze i sl. očito je *da ni srpski ni hrvatski nacionalistički pokreti nisu mogli računati na uspjeh bez pridobijanja Muslimana*.

Dakle, bitka za Bosnu, bila je bitka za Muslimane i tako će to trajati do dana današnjeg.

Staro "prokletstvo" bogumila, sada u novom religijskom ruhu i u sasvim izmijenjenim društveno-historijskim uslovima i međunarodnim okolnostima, ponavlja se u nastojanju da se Muslimani "opredijele" za istoč-

nu ili zapadnu, odnosno srpsku ili hrvatsku stranu i da se preko njih ovlada Bosnom.

To su stvarni razlozi za "nacionalizacijom" Muslimana. To dobro uočava Banac, kada kaže "otuda su proistekli zahtjevi za "nacionalizacijom" Muslimana, tojest za njihovo svrstavanje bilo u hrvatsku ili srpsku nacionalnost. Otuda su s obje strane, srpske i hrvatske, proistekle tvrdnje, znanstvene i historicističke, o srpskom i hrvatskom statusu Muslimana. Rezultat tih sporenja bilo je bošnjaštvo, kao prvo obrambeno sredstvo ponosnih muslimanskih spahija protiv nacionalnih pokreta nekadašnjih njihovih kršćanskih podložnika". (I. Banac, isto, str. 337)

Kao dobra ilustracija nemirenja sa tim "opredjeljivanjem" i "nacionaliziranjem" jeste napis Vasif-bega Bišćevića ("Hrvatski dnevnik", 7. lipnja 1911.), u kome on ističe: "Ja svagdje, pa evo i ovdje, velim da niti sam Srbin niti Hrvat, te da neću niti jednu, a niti drugu propagandu uvlačiti u našu zemlju. A niti predviđam za naše interese kakve opasnosti, a niti potrebe da moramo u kojekakve veze ili pakte stupati... Zar da tražimo spas u Zagrebu, odnosno Hrvatskoj, koja ni sama sebi pomoći ne može, nego ječi pod teškim ugarskim jarmom".

"Bosna Bošnjacima, narodnost bosanska i jezik bosanski" – moja su lozinka. Neću da se povlačim za onim neiskusnim mladićima kojima su Hrvati učitelji u Beču i Zagrebu ulili hrvatstvo, kao i za svima kojima su Srbi učitelji ulili u glavu srpstvo te ni za njihovim – usljed toga nastalim komešanjem, tako da jedni ističu hrvatstvo, a drugi srpstvo".

Tačnijeg i sažetijeg odgovora koji iskazuje istinske interese Muslimana BiH i njihovo nemirenje sa svojatanjem od strane Srba ili Hrvata, teško da možemo naći: "*Bosna Bošnjacima, narodnost bosanska i jezik bosanski*", što će nažalost ostati utopistički program protiv koga će se mnogi svim sredstvima boriti.

Kako dobro uočava beg Bišćević, muslimanska se školovana mladež i nova inteligencija opredjeljivala onako i u onom smislu kakve su im bile škole i učitelji i literatura na kojoj su se obrazovali.

To primjećuje i Osman Nuri Hadžić¹⁰ kada ističe da "zato imamo oduševljenih Hrvata iz Bileće i Nevesinja, gdje se nikad za to ime nije ni čulo (vjerovatno aludira na Safvet-bega Bašagića i druge, op. N. D.) kao što imamo vatrenih Srba iz Fojnice gdje na dvadeset i više kilometara uokolo nema ni žive pravoslavne duše...

10 O. N. Hadžić se tada priklonio tzv. prosrpskoj liniji. ("Srbin muhamedanske vere")

Ukoliko je čista nacionalna svijest kod jednih ili drugih bila slabije razvijena, utoliko su se više među sobom mrzili, Hrvati su bili za Srbe 'polušokci' i 'austrijski hizmećari u službi veliko-hrvatske propagande', a Srbi za Hrvate 'Vlasi i srbijanski dinaraši, agenti najvećih naših dinđušmanina'. Hrvati su upirali prstom na istrebljenje poturica iz Crne Gore i protjerivanje Muslimana iz oslobođenih krajeva Srbije; a Srbi su ukazivali na Štadlera i katoličko-hrvatsku propagandu na nasilno pokrštavanje muslimanske djece i pretvaranje džamija u katoličke crkve. Bilo je i tada izuzetaka i na jednoj i na drugoj strani".

Indikativno je da se i u ovoj, umnogome tačnoj analizi, već gube Muslimani. Oni se, kako se vidi, tretiraju ili kao Hrvati ili kao Srbi, kao što će se od strane dijela (ipak malobrojnog) muslimanske inteligencije osjećati i svestrano javno djelovati, npr. Safvet-beg Bašagić ("Hrvat") i Osman Đikić ("Srbini").

Tako će to biti za duži period, a poslije 1918. g. dobiće oblike prave državne represije.

U toj "utakmici" za Muslimane i u nastojanju srpske i hrvatske nacionalističke propagande da ih predstavi pravim Srbima, odnosno Hrvatima (samo drugačije vjeroispovijesti) same te nacionalne ideologije će dovesti do isključivosti i biti glavni limitirajući faktor. Nesumnjivo je da su "pravoslavne implikacije srpstva umanjile privlačnost srpske nacionalne ideologije među Muslimanima uopće... Osim toga, privlačnost srpstva se smanjivala, zapravo veoma snažno, sa sve većim političkim propagiranjem srpstva, što se nije sastojalo toliko od pozivanja na zajedničku nacionalnost (na Karadžićevo jezično srpstvo), koliko na nagovaranja da se postane bolji Srbin putem prihvatanja superiornosti srpske državnosti nasuprot habsburškoj (katoličkoj) vlasti, ili čak obnovi turske vlasti, što je bio žarki san većine Muslimana". (Ivo Banac, "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", str. 339).

Banac smatra da je nasuprot srpskom stajalištu ("da Muslimani budu bolji Srbi" ili "veći katolici od pape" hrvatska nacionalna ideologija bila rafiniranija, ona je "laskala Muslimanima", i sa više senzibiliteta se odnosila prema njihovoj tradiciji, vjeri i kulturi. Da li su "Hrvati sve više zaboravljali svoj katolički protuislamski duh: da su, naime, brana nasuprot islamu" (Antemurale Christianitatis) ili su prevagnuli pragmatski politički razlozi i težnja da se kao najmalobrojnija populacija u BiH upravo u savezu s Muslimanima odupru velikosrpskim težnjama, ostaje za širu analizu.

Sigurno je tome doprinio i Ante Starčević, kao rodonačelnik savremene velikohrvatske nacionalne ideje. I. Banac ističe da je on "držao da

su bosanski Muslimani "najbolji Hrvati" i da je bio "izraziti turkofil", "vjerujući da je otomanska država bila tolerantnija u vjerskim pitanjima, nego bilo koja evropska kršćanska država, a otomanski feudalizam da je bio podnošljiviji nego bilo koji njegov evropski ekvivalent".

Upravo nadahnuti Starčevićevim pogledima (kao "oca hrvatske nacije") kasnije će se u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", reaktivirati i maksimalno (zlo)rabiti njegove ideje i Muslimani ponovo predstavljati kao "cvijeće hrvatskoga naroda" (čiji će miris biti egzotičan "samo drugačijom vjeroispoviješću").

Kada se sumira "opredjeljivanje" Muslimana kao Srba ili Hrvata u periodu 1878. do 1918., da se zamijetiti da je znatno prevalirala "hrvatska struja", neki smatraju čak u omjeru jedan prema deset.

Koji su razlozi za to?

Na ovo pitanje nije jednostavno odgovoriti. Ako bi se pravila historijska retrospektiva i Srbi i Hrvati su imali podjednako razloga da u "Turcima", odnosno Muslimanima podjednako vide osvajača, neprijatelja vjere, feudalnog gospodara, izdajicu i neki zloćudni strani tumor na "pravovjernom" tijelu koga valja svima sredstvima odstraniti.

Ako su Srbi imali svoju Maricu, Kosovsku bitku i druge poraze i Hrvati su imali svoju kataklizmu na Krbavskom polju, Siget, Osijek i Požegu itd. Na kraju imali su i posljednjeg bosanskog kralja koji je prešao na katoličanstvo i koga Turci na prevaru ubiše.

S druge strane najveći dio srpskog stanovništva je mnogo duže bio pod Turcima i primio u najvećoj mjeri orijentalnu kulturu i civilizaciju. Počev od običaja, jezika, načina ishrane, stanovanja, pa do muzike, književnosti, mentaliteta i slično, Srbi su bili bliži orijentalno-islamskom civilizacijskom krugu, pa samim tim izuzev vjere i kulture koju ona sa sobom nosi, bitnijih razlika nije bilo. Hrvati u Bosni i Hercegovini su više nego Srbi uspjeli da očuvaju svoju autohtonost, religijski su bili kompaktniji, katolička crkva je bila mnogo organizovanija i oni preko nje više inkliniraju zapadno katoličkom civilizacijskom krugu, što se naročito intenzivira s dolaskom Austro-Ugarske. No, svi ti razlozi nisu bili dovoljni da se Muslimani više priklone Srbima, da se "nacionaliziraju" ili uspostave čvršće političke saveze.

Ta politička idila, kako smo istakli, kratko je trajala (od 1882. do 1908) u vrijeme kada su zajednički tražili vjersko-prosvjetnu autonomiju. Kada su Srbi dobili tu autonomiju savezništvo se raspada i dolazi do ozbiljnih konflikata kako u pitanju agrara, tako i zbog sve izraženijih ten-

dencija bosanskih Srba da se priključe "majčici Srbiji" i da Muslimane predstavljaju samo zabludjelim Srbima koji "izdadoše vjeru pradjedovsku".

Već 1911. godine, poslije srpsko-muslimanskog raskola oko agrarnog pitanja, dolazi do hrvatsko-muslimanske parlamentarne koalicije.

No, prije toga, Hrvati mnogo suptilnije grade odnose sa Muslimanima, naročito preko kulture i književnosti. Ivo Banac npr. veoma ilustrativno daje presjek tog nastojanja, kada kaže:

"Hrvatskim nacionalnim ideologijama svojstveno je da su se njihovi nosioci rado služili književnošću i umjetnošću, kako bi privukli bosanske Muslimane. Neki od najboljih hrvatskih pisaca iz generacije književnog realizma – Josip Eugen Tomić, Eugen Kumičić i Milan Ogrizović – svi odreda pripadnici Starčevićeve stranke – pisali su romane, eseje i drame na teme iz muslimanskog života. Tomićev roman 'Zmaj od Bosne' (1879) na primjer, jest glorifikacija Husejn bega Gradašćevića i bune koju je viša klasa kojoj je pripadao, podigla za ostvarenje autonomije Bosne... Ogrizović i Frane Binički napisali su neka zajednička djela pod napola muslimanskim pseudonimom – Omer i Ivo. Krsto Pavletić pisao je pod pseudonimom Osman-beg Štafić, Josip Šebečić je bio poznat u Čapljini kao Jusuf, Ferdo Vrbančić upotrebljavao je pseudonim Ferid Maglajlić, a u dva najvažnija primjera ove prakse – dva pisca iz Mostara, Ivan Miličević, katolik i urednik 'Osvita', i Osman-Nuri Hadžić, musliman, pisali su pod zajedničkim pseudonimom Osman-Aziz. Taj je pristup bio prilično plodonosan. Pretežna većina sveučilišnog naraštaja Muslimana držala je sebe Hrvatima". (I. Banac: "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", str. 340)

Banac sigurno pretjeruje, jer po drugim izvorima vidi se da to nije bila "pretežna većina" jer se ipak znatan broj muslimanskih intelektualaca nije opredjeljivao ni na jednu stranu. Sam Banac na drugom mjestu kaže da je "bar trećina muslimanskih intelektualaca i *velika većina* običnih Muslimana izbjegavala da bude zahvaćena bilo kojim procesom 'nacionalizacije'".

O pretežnoj većini onih koji "drže sebe Hrvatima" može se govoriti u odnosu na ukupan broj onih koji su se opredjeljivali na jednu ili drugu stranu, a nikako ne generalno, bilo da su u pitanju intelektualci ili Muslimani uopšte.

Međutim, sve ovo, po našem sudu nisu bili glavni razlozi za veće opredjeljivanje Muslimana na hrvatsku, nego na srpsku stranu.

Ne treba zanemariti ni klasno-socijalne razloge, jer su zemljoposjednički odnosi u BiH bili oblikovani i po osnovi vjerskih razlika. Naime, još i 1910. godine Muslimani sačinjavaju 91,15 posto svih zemljoposjed-

nika, čiju zemlju na osnovu običajnog prava obrađuju čivčije (domaći kmetovi, iako tu postoje razlike), a 73,62 posto svih čivčija bili su pravoslavci (21,49 posto katolici). Mnoge pobune pravoslavnog kmetstva su direktno tumačene kao protumuslimansko raspoloženje, a objektivno, bijes nezadovoljnih bezemljaša često nije birao predmet napada, jer nije napadan samo krupni zemljoposjednik, već je često stradao i muslimanski sitni posjednik, seljak, pa i pauperizovano stanovništvo pojedinih varoši, što će biti veoma izražena pojava, naročito poslije propasti Austro-Ugarske.

No, ovi zemljovlasnički odnosi nisu bili primarni za ukupne srpsko-muslimanske odnose. Da je to tako govori i praksa Kraljevine SHS, kada se poslije izvršene agrarne reforme kojom muslimansku zemlju uglavnom dobijaju Srbi, represija prema Muslimanima čak što više pojačava, uz nasilno uzurpiranje imanja, osvetu, progone, prinudno iseljavanje, pa i masovna ubistva Muslimana.

Dakle, razlozi srpske netrpeljivosti s jedne i kontinuiranog muslimanskog podozrenja, koje će u pojedinim historijskim razdobljima prerasti u kolektivni strah i paniku iseljavanja, s druge strane, su mnogo dublje, gotovo iracionalne prirode.

Reklo bi se da su Muslimani svojim "historijskim" bilom osjećali kameleonstvo i pravu, u osnovi hegemonističku, agresivnu i ugnjetačku bit srpske politike. Sama srpska nacionalna i državotvorna svijest se razvijala na kosovskom mitu i u duhu osвете. Ona se, kroz domaću verziju pravoslavlja kosovskim mitom koji u fantazmagoričnoj izvedbi stoljećima boluje od "turske magije", nadahnjuje generacije u borbi za "Vidovdan i krst časni" i kroz svoju ukupnu epiku, u ime "Lazarevog carstva nebeskog" priziva dan osвете.

Srpska pravoslavna crkva, "kao čuvar nemanjićke državne tradicije", djelovala je u takvim okolnostima da je došlo do gotovo potpune identifikacije srpstva i pravoslavlja. S druge strane, odnos Pravoslavne crkve prema državi (u Srbiji) je također specifičan. Ona je u vrijeme otomanske vlasti naslijedila neke državne ingerencije i zapravo bila jedina dopuštena organizacija koja je sebe rado prikazivala legalnim nasljednikom srpske državnosti. Time je i ukupna historija despotskih odnosa u nemanjićkoj Srbiji, religijskih međuutjecaja, političkih nagodbi i svega onoga što demistificira "slavne Nemanjiće" (npr. da je još Stevan Nemanja kršten u katoličkoj vjeri, a njegov sin je privrženik papske kurije i čak od pape Honorija 1217. dobija kraljevsku krunu) bila tako retuširana i glorificirana do neslućenih razmjera. Kako kaže Vasa Čubrilović, "nema sumnje da je pravoslavna crkva najviše doprinela da narodne mase zaborave sve nepo-

voljno u Nemanjićkoj feudalnoj državi. Vladaocima je dala oreol svetaca, samovoljna feudalna gospoda dobrim delom pod njenim uticajem postaju nacionalni heroji, a knez Lazar na Kosovu 1389. iskupljuje svojom smrću sve grehe stare gospode". (V. Čubrilović: "Istorija političke misli u Srbiji 19. veka", "Prosveta", Beograd, 1958., str. 26)

Pravoslavlje sa svojom siromašnom crkvom, uglavnom neukim i siromašnim sveštenicima, sa nejakim institucijama i slabo organizirano, svoju duhovnu hranu dobrim dijelom crpi iz mitova o svojim junacima i svecima, od kojih je mit o mrskom turskom osvajaču, prevari i izdaji svakako bio najsnažniji. Muslimani postaju sinonim za Turke, tako se najčešće pežorativno i nazivaju, a odnos prema njima kao "Brankovićima" odvijaće se u znaku borbe "krsta protiv polumjeseca", "istrebljenja poturica", odnosno istrebljenja svih onih koji ne prihvate oreol srpstva i zaokružene srpske države. Suštinu tog odnosa najjasnije je iskazao Stojan Protić, kada je na upit Ivana Meštrovića (u jeku rata 1917. godine) šta sa bosanskohercegovačkim Muslimanima, cinično izjavio: "*Muslimani treba da se pokrste, ise le ili da budu posječeni*".

Koliko puta u historiji će tom nesretnom i "prokletom" narodu biti namijenjen taj stravični izbor: ili pokrštenje, ili iseljenje ili masovno istrebljenje?!

Dodatna tragika je u tome što su Muslimanima bile potrebne decenije, pa i cijelo stoljeće da shvate tu svoju ukletu poziciju iz koje će oni nastojati da, kao objektivno slabija strana, pritisnuta u srpsko-hrvatskom sendviču, izađu laviranjem, kompromisima, velikim ustupcima koji su ne rijetko išli do nacionalnog poniženja i samonegacije.

ANEKSIJA I USTAV BOSNE I HERCEGOVINE

Kako smo istakli, Austro-Ugarska je, počev od okupacije BiH 1878., pa nadalje strateški planirala trajno zaposjedanje Bosne i Hercegovine. Oklijevanje i politički ustupci koje je u tom pogledu pravila bili su uslovljeni međunarodno preuzetim obavezama (počev od Berlinskog kongresa, pa nadalje) i odnosom snaga među evropskim silama. Faktički, poslije pionirskog posla na instaliranju i konsolidaciji austrougarske uprave u BiH, Monarhija je samo čekala povoljni međunarodni trenutak da izvrši aneksiju okupirane zemlje.

Austrougarska diplomacija, početkom 20. stoljeća sve više i otvorenije insistira na tome da "kada dođe momenat, zamijeni postojeće stanje okupacije i pravo držanja garnizona sa aneksijom".

Za taj korak, ključno je bilo držanje Rusije, te unutrašnje stanje u samoj Osmanskoj carevini i njene mogućnosti da diplomatskim putem i uz podršku drugih evropskih sila koje na austrougarsku podršku ne gledaju blagonaklono – osujeti aneksiju.

Austrougarski "Drang nach Osten" je sve manje tajni strateški plan, jer Monarhija otvoreno licitira svoje težnje da preuzme turske posjede na jugoistoku Evrope, a Rusija joj u tome, iako nevoljko, pravi ustupke očekujući veliku kompenzaciju u smislu dobijanja izlaza kroz Bosfor i Dardanele, pa sve do planova o zauzimanju samog Carigrada. Sporazum Rusije i Austro-Ugarske iz 1897. godine predviđao je održavanje status quo na Balkanu i Bliskom istoku, iako su se i jedni i drugi pripremali da ostvare svoje planove, tražeći najpovoljniji trenutak.

Dolaskom barona von Aehrenthala i Izvoljskog za ministre inostranih poslova Austro-Ugarske i Rusije, ovi se planovi intenziviraju.

Na sjednici austrougarske Zajedničke vlade 11.12.1907. g. faktički je odobren projekat aneksije, bez obzira na sve konzekvence i uz napomenu da se "bude pripravno na sve eventualnosti".

Tada je istaknuto da se BiH ne može dati autonomija i sabor prije aneksije i da se o njoj u saboru uopće ne treba raspravljati.¹¹

U ovom kontekstu indikativni su zahtjevi srpske i muslimanske organizacije izloženi u predstavi bosanskom ministru Burijanu, 8.9.1908.

Tu se pored ostalog kaže: "Boravak Vaše Preuzvišenosti u našoj otadžbini daje priliku potpisanim da ispred Organizacije Muslimanskog i Srpskog Pravoslavnog dijela našeg naroda zajednički izrazimo najveću i najpreču potrebu cijelog naroda BiH, a ta je: USTAV, što skoriji, savremen i potpun Ustav za pripadnike Bosne i Hercegovine, bez rješavanja državno-pravnog položaja ovih zemalja, a kojima bi se Ustavom u slobodi i jednakosti bilo moguće ublažiti i otkloniti dosadašnje nezadovoljstvo u narodu, kome je najveći povod u nesavremenosti apsolutističkog upravnog režima.

Ustavom i izbornim redom, kojim bi volja naroda došla do nepotpunog i nepomućenog izražaja, a koji bi Ustav i izborni red bili doneseni u sporazumu s narodnim organizacijama sva tri dijela naroda Bosne i Hercegovine, utvrdila bi se u narodu vjera u pravednost, koja je prvi osnov države. Učestvovanjem naroda u svim organima državne djelatnosti preko povjerljivih, slobodnom voljom naroda izabраних, predstavnika bio bi osiguran trajan poredak u našoj otadžbini i pravilan društveni i državni razvitak, jer je jedino pomoću parlamenta sa zakonodavnom i kontrolnom vlašću moguće pravilno riješiti cijeli niz životnih pitanja, koja u našoj otadžbini čekaju neodloživo rješenje.

U ustavnom i parlamentarnom životu zajemčen je pravilan i sporazuman zajednički rad u zajedničkim pitanjima naroda, bez razlike vjere (istakao N. D.), čemu je najbolji dokaz ovaj zajednički prvi korak Srba Pravoslavnih i Muslimana, koji u pitanju ustavnosti stupaju pred vašu Preuzvišenost.

Uvođenjem ustavnosti bez rješavanja državno-pravnog položaja naše otadžbine bio bi zajemčen u zemlji mir, kao najpotrebniji uslov za kulturni napredak, a izbjegla bi se trvenja, kojima bi mogao dati povoda sticaj okolnih prilika. Pritom smatramo za potrebno naglasiti, da su svi dosadašnji pokreti našega naroda imali isključivo za cilj postizavanje unutarnjeg uređenja naše otadžbine i postizavanje uslova za *narodno samoopredjeljenje*

11 O svim ovim zakulisnim diplomatskim igrama vidjeti: Dimitrije Popović: "Izvoljski i Erental, Diplomatske uspomene iz aneksione krize", Bgd. 1927., Nikola Stojanović: "Bosanska kriza 1908-1914", V. Masleša, Sarajevo 1958., dr. Nusret Šehić: "Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u BiH", Svjetlost, Sarajevo 1980. dr. Mustafa Imamović: "Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH 1878-1914", Hamdija Kapidžić: "BiH u vrijeme austrougarske vladavine", Sarajevo, 1968.

(istakao N. D.) u upravi uopšte". ("Srpska riječ", Sarajevo, br. 8, septembar 1908.)

Možda zahtjevi ove predstavke više nego išta drugo označavaju suštinu bosanskog problema i apostrofiraju sve ono što će opredjeljivati sudbinu Bosne i Hercegovine, a to je: savremeni ustav koji će se bazirati na zajedničkom interesu, slobodi i ravnopravnosti, bez obzira na vjeru i naciju; zahtjevi za slobodnim demokratskim izborima kao osnovu pravne države; uspostavljanje parlamenta sa zakonodavnom i kontrolnom vlašću; sporazuman i zajednički rad; uvođenje ustavnosti kao uslov rješavanja državno-pravnog položaja BiH i garant mira i kulturnog napretka itd.

Iz ove predstavke se jasno vidi da se bosanskohercegovački narod tretira *kao jedinstven politički narod*, da se u prvi plan stavlja *zajedništvo i zajednički život* (tri "elementa" tog naroda), da se o Bosni i Hercegovini govori kao *zajedničkoj otadžbini* i konačno, da se u pogledu ustavnog uređenja ističe pravo na *"narodno samoopredjeljenje"*.

Doista izuzetno aktuelan, za tadašnje uslove, a i danas revolucionaran, demokratski program koji će nagovijestiti suštinu ukupne političke bitke za samostalnost i ravnopravan položaj BiH i zadugo biti najbolji odgovor za sve pokušaje njenog vještačkog cijepanja, prisvajanja i osvajanja.

Jula 1908. izvedena je mladoturska revolucija koja Turskoj donosi ustav s parlamentarnom vladom, što će Kajzer kasnije, povodom proklamacije aneksije istaći kao glavni povod pripajanja Bosne, jer tobože BiH se prije toga nije mogao dati Ustav, jer to je trebao da učini "sultan kao pravi suveren". Pravo licemjerstvo i cinizam monarhijske politike, jer do tada se upravo sultanovo suverenstvo nad Bosnom na sve načine minimiziralo i faktički osporavalo.

Pravi razlozi da se pristupi aneksiji jeste upravo ocjena povoljnosti međunarodnih okolnosti: Otomani duboko potreseni mladoturskom revolucijom i u svojoj nemoći, razvučeni i zabavljeni bunama i otimanjem drugih sila o dijelove raspadajućeg carstva (od Makedonije, preko Arabije, pa do Kirenaike-Libije); Rusija oslabljena revolucijom 1905. i sa teškim ranama zbog poraza s Japancima; ojačala Njemačka, kao nova velika evropska sila koja daje zdušnu podršku Austro-Ugarskoj, naročito u balkanskoj politici, te na kraju nedovoljno odlučna Engleska i Francuska koje su se i same zaplele u svojim moćnim kolonijalnim carstvima. Naročito je Britanija imala svoju računicu, bojeći se ruskog prisustva u toplim morima i ugrožavanja vitalne suecke saobraćajnice.

Što se tiče samog Balkana, Beč Srbiju nije smatrao ozbiljnim takmacem, a još manje malu Crnu Goru koja osim simbolike "ruske predstraže

na Balkanu" i nije mogla igrati ozbiljniju ulogu. Za aneksiju je pridobijena i Bugarska, koja će dva dana prije aneksije proglasiti samostalnost.

No, Monarhija diplomatsko pokriće aneksije traži u drugim, formalnim razlozima. Oni se najbolje vide iz pisma Franje Josifa I ruskom caru¹², gdje se pored ostalog kaže: "Radi se o položaju Bosne i Hercegovine. Ove dvije provincije dostigle su u sadanje vrijeme, blagodareći nesmanjenom staranju moje vlade, visoki stepen duhovnog i ekonomskog razvitka, one s pravom teže blagodatima autonomne i ustavne uprave, što moja vlada ne smatra mogućim da im dalje otkazuje imajući u vidu nepredviđene događaje koji su se desili u Turskoj. Međutim, ne može se zamisliti da je moguće pristupiti davanju ustava Bosni i Hercegovini prije konačnog sređivanja pitanja o budućem političkom položaju tih provincija... Ustvari, ne uzimajući u obzir političke koristi nego imperativnu neophodnost opšteg položaja, prisiljen sam da pristupim aneksiji Bosne i Hercegovine" (Navedeno prema: Bosanska kriza 1908-1914, str. 34) Dakle, radi se o "imperativnoj neophodnosti opšteg položaja" što i jeste bila sofisticirana srž austro-ugarske politike toga vremena.

Pored niza reagovanja u Evropi, najplastičnije je carska pisma i austrougarski akt aneksije prokomentarisao londonski "Times" koji ga karakteriše kao "Jesuitical and political cynism". (Jezuitska kazuistika i politički cinizam").

U proklamaciji upućenoj Bosancima i Hercegovcima se pored obećanja o zasebnoj upravi, definisanja jasnog pravnog položaja "obiju zemalja", poteže i pravo ugarskog prijestola na ove zemlje ("Mi potežemo prava naše suverenosti na Bosnu i Hercegovinu i hoćemo, da se i na ove zemlje primjenjuje red nasljedstva, koji vrijedi za Našu kuću").

U proklamaciji se kaže da će "tako stanovnici obiju zemalja postati učesnici u svijem onijem dobročinstvima, što ih može pružiti trajno učvršćenje njihove dosadašnje veze. Novi će poredak biti jemstvo, da će kultura i blagostanje u Vašoj domovini naći sigurno ognjište. Bosanci i Hercegovci među mnogijem brigama, koje naš presto okružuju, neće unaprijed biti posljednja ona za Vaše materijalno i duhovno dobro. Vaša misao jednakoga prava sviju pred zakonom; jednaka zaštita sviju vjeroispovijesti, jezika i nacionalne svojstvenosti – sva ova dobra uživaćete u punoj mjeri". (Prema "Hrvatskom dnevniku", Sarajevo, od 7.10.1908. posebno izdanje).

12 Pisma su upućena i svim drugim vladaocima sila potpisnica Berlinskog ugovora iz 1878.

Proglasom aneksije su faktički evropske sile stavljene pod svršen čin. I pored diplomatske krize, velikog larmanja, uzajamnog optuživanja, protesta i uzbuđenja, te od strane Rusa pokušaja da se sazove i međunarodna konferencija o istočnom pitanju i turskog zveckanja oružjem u vidu vojnih priprema i sl., postupno dolazi do splašnjavanja strasti i faktičkog mirenja sa činom aneksije, pogotovu što je ojačala Njemačka odlučno podržala taj čin. Turska se sa aneksijom pomirila u februaru 1909., čime je Bosna i Hercegovina i formalno došla pod suverenitet Austro-Ugarske. U pregovorima s Turskom, Austro-Ugarska se odrekla svojih prava u Novopazarskom sandžaku i obavezala se da će Turskoj isplatiti 2,5 miliona funti i dati joj ekonomske koncesije, te posebno *da će garantirati punu vjersku slobodu za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine.*

Time se, *poslije 446 godina turskog prisustva u Bosni i Hercegovini gubi i ona zadnja formalna veza, a to je sultanov suverenitet nad njom.* Ona nepovratno odlazi iz BiH, čime se u velikom razočarenju Muslimana gubi i ona tanana nada o Turskoj kao zaštitnici njihovih interesa, uz rušenje iluzija o carstvu koje je stoljećima bilo sinonim i njihove bosanske moći i ugleda.

MUSLIMANI POSLIJE ANEKSIJE

Bez obzira na očekivanja, pa i sve rašireniju svijest da "tursko prolazi",¹³ Muslimani aneksiju doživljavaju kao svojevrsan šok. Naročito stariji ljudi, ponosni begovi i age, dio panislamistički ili panturkistički orijentisane inteligencije (naročito oni koji su bili oduševljeni idejama mladoturske revolucije) to doživljava kao emocionalno-psihološki stres, kraj nadanja i iluzija, definitivni slom starog sistema vrijednosti, što se sve pretvara u neku vrstu sjetnog žala ("Eh, pusto tursko"), ogorčenja i osjećaja napuštenosti.

N. Stojanović (u knjizi "Bosanska kriza..." str. 48.) to uopštava kada kaže da su "jedni od narodnih utisaka i osećanja površni, drugi su dublji, a treći vrlo duboki, prema tome koliki je interes pojedine nacije u događajima. Duboka narodna osećanja stvaraju velike događaje koji bacaju senku napred. Oni su predznak novih još važnijih događaja. Aneksiona kriza, koja se već pomaljalo kao prva posledica mnogostranih i oprečnih narodnih osećanja, nije mogla predstavljati izuzetak od tog pravila". Nikola Stojanović pod ovim "površno", "dublje" i "vrlo duboko" gradira Hrvate, Muslimane i Srbe (upravo ovim redom) ne ulazeći puno u stvarno raspoloženje i intimno osjećanje muslimanskog naroda. Njemu je dovoljno da kaže da su "Srbi i Muslimani, osim rijetkih izuzetaka, bili protivni aneksiji", ne ulazeći u posljedice koje su naročito za muslimanski narod bile pogubne, prije svega u vidu novog iseljavanja.

On prešućuje i to da se već bosansko-hercegovački Muslimani nazivaju Srbima. Iako on jasno gradira raspoloženje *tri* naroda (Hrvata, Musli-

13 Još 1886. (u članku: "Što misle muhamedanci u Bosni") Mehmed beg Kapetanović Ljubušak kaže: "Što se tiče misli i nade za povratak Bosne u turske ruke, tu već to baš lijepo već svako znade uz ovu stranu da ova zadnja dva vijeka što je god turska vlada izgubila i što joj se oduzelo već nikad i nikad nije joj se povratilo. Bosna može biti sve drugo, ali turska nikada; pak dakle kojim bi povodom tako što ludoga mislili i nadali se povratku Bosne u prvo stanje. S takvim mišljenjem veće bismo zablude nego je sami pisac lipske brošure u tom pogledu". (Odgovor na Lipsku-Lajpcišku brošuru koju vjerovatno je pisao Osman Nuri Hadžić).

mana i Srba) zajednički protest predstavnika Muslimana i Srba se ipak, uglavnom, u potonjoj velikosrpskoj historiografiji tretira kao protest bosanskih Srba. U tom protestu naročito je karakterističan sljedeći apel: "Povodom najnovijih događaja evropske velike sile, potpisnice Berlinskog ugovora, pregovaraju sada o sazivu konferencije. Narod mora sačekati rezultat rada svih zainteresovanih faktora. *S toga vas molimo, braćo, da budete strpljivi i mirni, a naročito da se ne selite iz naše lijepe i drage otadžbine, jer bi to bilo najopasnije sredstvo u odbrani prava njezinih*".¹⁴ (Istakao N. D.)

Proslava proglašenja aneksije je pažljivo pripremana (spremljene su mjere obezbjeđenja, Proglas je štampan latinicom i ćirilicom u Beču i bio podijeljen svim okružnim predstojnicama itd.) uz aranžirani dekor u mnogim gradovima.

Npr. sarajevski gradonačelnik Esad ef. Kulović, "u slavu historičkog čina aneksije dao je naredbu da se tri dana drže okićene i osvijetljene kuće". Sarajevsko zastupstvo je istog dana održalo svečanu sjednicu sa koje su svi zastupnici otišli kod zemaljskog poglavara Winsora i civilnog adlatusa Benka i čestitali im aneksiju. Uvečer su zabrujala sva zvona na katedrali, pred Konakom je svirala vojna muzika, a sa Žute Tabije i fortice Hum ispaljen je 101 topovski hitac. Ova topovska kanonada namjerno je ostavljena za uveče, pošto je bio Ramazan, pa je grad bio svečano osvijetljen, a većina stanovništva na ulicama. Sljedećeg dana održana su svečana blagodarenja u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, a zemaljski poglavar je primao čestitanja od deputacija raznih ustanova i korporacija". (Navedeno prema: M. Imamović, Pravni položaj i politički razvitak BiH 1878-1914).

No, u tom ramazanskom predvečerju, uz promuklo gruhanje topova sa stare Tabije, u svečarskoj, raskošno osvijetljenoj oktobarskoj noći, gasio se jedan svijet uz nagoviješten tutanj esterrajhovih kopita koje će potkovane upravo u Sarajevu (i to ponovno na Vidovdan) krenuti u svoj pohod na Istok, zapravo u veliku svjetsku klanicu kojoj će Bosna biti fitilj, ali i golema žrtva.

14 Inače, saznajući za aneksiju, protest je potpisan na putu za Budimpeštu 7.10.1908. Među poznatijim potpisnicima bili su: Ali-beg Firdus, Glig. M. Jeftanović, Muhamed-beg Fadilpašić, K. R. Kujundžić, Hadži Mahmud-beg Džinić, V. Šola, Derviš-beg Miralem, D. Vasiljević, Bakir-beg Tuzlić, P. Drljača, Bećir-beg Kapetanović, V. Vidović, Rifat-beg Sulejmanović, K. Božić, Ahmet-aga Henda, dr. U. Krulj, Muhamed ef. Karabeg, V. R. Crnogorčević, Husein-aga Cerić, dr. N. Stojanović, Vasif-beg Bišćević, Osman-beg Pašić, N. Cikota, At. Šola, Vas. Grdić i Šerif Arnautović (izbor ovih "poznatijih" potpisnika sačinio je sam Nikola Stojanović).

Poslije aneksije BiH profiliraju se i učvršćuju evropski savezi: V. Britanija, Rusija i Francuska s jedne i Austro-Ugarska, Njemačka i kolebljiva Italija s druge strane. Turska i ostale zemlje će se tek kasnije prikloniti jednom ili drugom savezu.

Stoga Austro-Ugarska svoju politiku usmjerava na stabilizaciju anektiranih krajeva. Prva komponenta te politike jeste pridobijanje Muslimana, jer računalo se da stabilizacije prilika u Bosni bez njih teško može biti, a na lojalnost Srba, s obzirom na ekspanzionističke ambicije prema samoj Srbiji, teško da su mogli računati. Što se tiče Hrvata, kako su neki mađarski grofovi govorili, njima se može vladati, "upotrebljavajući naizmjenično bič i zobnicu". Katolički klerikalizam je inače pod palicom nadbiskupa Šadlera, u to vrijeme bio pojačan i bio je u funkciji velikohrvatskih težnji. Zbog nerasčišćenih interesa oko Bosne i Hercegovine u dvojnoj monarhiji, Austrijanci su se više oslanjali na bosanske katolike, a kao protuteža njihovom uplivu Mađari koketiraju sa Muslimanima (naročito s begovatom) nastojeći instrumentalizirati i dio srpskih prvaka.

U osnovi su tačna zapažanja Skarića, O. N. Hadžića i N. Stojanovića kada uočavaju da je "spoljna politika Austro-Ugarske nalagala osobitu pažnju prema Muslimanima, prema kojima je inače svaka obazriva politika morala pokazivati izvjesne popustljivosti zbog njihovog psihološkog stanja, jer su izgubili iluziju da su sastavni dijelovi Otomanske imperije. Zato su Muslimani odmah poslije aneksije obasuti pažnjom austro-ugarske vlade; davanjem vjersko-prosvjetne autonomije, usvajanjem principa fakultativnog otkupa kmetova, imenovanjem predsjedništva u bosansko-hercegovačkom saboru, favorizovanjem pri činovničkom namještenju. Jasno je da austro-ugarska vlada po svojim opštim tradicijama nije te privilegije mogla smatrati kao definitivnu politiku, ali je u tim momentima bila potrebna i dovoljna i jedna prividnost." ("BiH pod austrougarskom upravom", str. 130).

Poslije aneksije i austro-ugarski kapital odlučnije ulazi u Bosnu, što i sama vlast favorizira konkretnijim mjerama. U tom cilju osnovana je filijala austrougarske banke, Poštanska štedionica, Privilegovana agrarna i komercijalna banka, posebna Austro-bosanska banka itd. Uskoro je otvorena i Zagrebačka "Prva hrvatska štedionica", "Hrvatska centralna banka" i "Muslimanska centralna banka".

U samo predsjedništvo bosanskohercegovačkog sabora ušli su predstavnici Muslimana, Srba i Hrvata (Safvet-beg Bašagić, Vojislav Šola i od 1913. Danilo Dimović, dr. Nikola Mandić – od 1914. dr. Jozo Sunarić).

Aneksija BiH, kao i njeno kasnije priznanje od strane Turske, kako smo već istakli, pogubno je djelovala po iseljavanje Muslimana. Oni su

ionako već bili ozbiljno demografski ugroženi i u udjelu ukupnog stanovništva u BiH, jedini doživljavaju kontinuiran relativni pad. Ta slika se remeti i znatnim useljavanjem stanovnika iz drugih dijelova Monarhije. Da uzmemo za primjer samo Sarajevo. Prije okupacije Muslimani u Sarajevu čine apsolutnu većinu. Ali zbog kontinuiranog iseljavanja (za relativno kratko vrijeme iselilo se iz Sarajeva oko 3.000 Muslimana), te naseljavanja koje podstiče austrougarska uprava, nacionalna struktura Sarajeva se bitno mijenja. Npr. 1851. u Sarajevu muslimani čine 72,23%, pravoslavni 16,94%, rimokatolici 1,14%, Jevreji 8,12%. Već 1885. godine postoci izgledaju ovako: muslimana 60,09%, pravoslavnih 16,88%, rimokatolika 12,66%, Jevreja 9,96%, ostalih 0,41%. 1910. godine, muslimana je 35,57%, pravoslavnih 16,27%, rimokatolika 34,51%, Jevreja 12,23%, ostalih 1,32%. Samo u periodu od 1879. pa do 1895., procenat katolika se povećao sa 3,26, na 28,02%, da bi 1910. već činili 34,51% (!).

Pored Nijemaca, koji su se doseljavali u najvećem broju, doseljavali su se i Mađari, Poljaci, Česi, Jevreji (Aškenazi), Slovenci, Talijani itd. Npr. na dan popisa 10.10.1910. godine u Sarajevu su kao materinjim, hrvatskim ili srpskim jezikom govorilo 36.400 stanovnika, materinjim njemačkim 5.246, španjolskim 4.875, češkim 1.702, mađarskim 1.392, slovenačkim 789, poljskim 592, talijanskim 465, arnautskim 103, ciganskim 100, rumunskim 59, grčkim 39, slovačkim 35, rusinskim 34, turskim 31, ugarskim 17, engleskim 12, arapskim 2 i inim 1.¹⁵

Kako se vidi, Sarajevo postaje pravi kosmopolitski grad, što je svakako bio značajan faktor njegovog ubrzanog kulturnog procvata, gdje prekomerno niču različite naučne, kulturne, prosvjetne i vjerske institucije, razvija se moderno novinarstvo¹⁶ itd.

Uz uvažavanje svekolikog kulturnog i društvenog preporoda, jačanja duha kosmopolitizma, tolerancije i uvažavanja (npr. kako ističe Kreševljaković, nije bila rijetkost da se u jednom razredu srednje škole od 40-50 učenika nalazi i po 10 narodnosti i po pet konfesija), velika je tragedija bila iseljavanje Muslimana.

Po nepotpunim vladinim podacima 1908, iselilo se 613 Muslimana, 1909. g. – 2.538, a 1910. čak 17.018 iseljenika ide za Tursku. Jovan Cvijić 1910. godine piše "da ako se ovako nastavi u Bosni neće ostati ni polovina

15 Šire statističke poglede vidjeti: Hamdija Kreševljaković, "Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1914)", Sarajevo 1969., str. 37-39.

16 Npr. u Sarajevu u to vrijeme izlazi 89(!) raznih listova. Od toga 11 na njemačkom, 2 na turskom, po jedan na španjolskom i mađarskom, 4 (naporedo) na njemačkom i srpskohrvatskom.

Muslimana". Da je ta cifra bila mnogo veća nego što zvanične statistike govore, vidi se i po izjavi dr. Nazim beja, člana Solunskog mladoturskog komiteta, po kojoj je njihova vlada spremna da na granicama Srbije, Bugarske i Grčke naseli Muslimane iz Bosne i istočne Rumelije i da je "već preko 200.000 Muslimana iz tih krajeva predalo molbu za zemlju i državljanstvo".

Tačan broj iseljenih Muslimana od 1878-1918. doista je teško utvrditi. po zvaničnim austrougarskim podacima (u koje je i oficijelna uprava sumnjala jer je po pravilu isticala da su podaci "prilično pouzdani"), iselilo se 61.114 Muslimana. Ako je samo 1910. iseljeno preko 17.000, onda ova brojka doista nije vjerodostojna. Po nekima (npr. V. Bogičević: "Iseljavanje Muslimana BiH u Tursku"), radi se o broju "oko 150.000 duša". Hadžijahić, Imamović, Bogičević, Kapidžić, Cvijić itd. iznose različite brojke koje često ne korespondiraju sa podacima koje nudi turska statistika, ali se uporednom analizom može doći do broja koji nije manji od 100.000 iseljenih Muslimana. Npr. u Memorandumu bosanskohercegovačkih Muslimana koji je upućen caru Karlu (avgusta 1917.) kaže se da je "prema zvaničnim statistikama samo od 1881-1912. iselilo 71.000 Muslimana, tako da je od prvobitnih 39% ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva u 1879. god., taj procenat 1910. god. opao na svega 32%."

S obzirom da tu nisu uračunata iseljavanja povodom okupacije, te posebno ona koja usljeđuju poslije balkanskih ratova, realno je pretpostaviti (shodno i zvaničnim statistikama) da taj broj prelazi 100.000 iseljenih Muslimana. (Ovo se odnosi samo na BiH).

U vrijeme kada Aleksa Šantić piše poznatu pjesmu (potaknut masovnim iseljavanjem hercegovačkih Muslimana) "Ostajte ovdje" ("Ostajte ovdje, sunce tuđeg neba neće vas grijati k'o što ovo grije"...), tužne povorke Muslimana, često samo sa zavežljajima u rukama, idu u nepoznato, s neizvjesnošću, strahovima i nadama u "obećanu zemlju" da bi mnogi već pri samom dolasku bili razočarani, bez mogućnosti da se ikad više vrate u svoju domovinu. I ta besprimjerna golgota, koja će se nastaviti i kasnijih decenija, biće isto toliko dugo prekrivena velom zaborava.

Neće se blagonaklono gledati čak ni na spominjanje tih nesretnika, jer oni će samo biti svojevrijedno iseljeni Turci zaboravljeni po sokacima Stambola, u ubogim selima na obalama Male Azije, ili oni koji su imali sreću, gotovo plemenski okupljeni na nekadanjim grčkim posjedima, oko Bruse, u Trakiji itd.

Oni će čekati bezmalo 100 godina da se i o njima progovori ili pak samo da dobiju šansu da dodu i vide svoju postojbinu.

AUSTRO-UGARSKA I MUSLIMANSKA KULTURA

U oči dolaska Austro-Ugarske u BiH su kulturne prilike kako kod Muslimana, tako i kod ostalog stanovništva bile veoma loše.

Onaj zamah i pravi procvat nauke, kulture, prosvjete, književnosti, koji je Bosnu isticao među prvim provincijama u ogromnom Osmanskom carstvu, već je odavno bio splasnuo i dijelio je sudbinu silazne putanje samog carstva. Bosni i Hercegovini posebno nisu išli na ruku česti ratovi koji se upravo u susjedstvu Bosne, pa i na njenom teritoriju vode, opšta nestabilnost graničnog područja gdje je cijela Bosna svojevrsna vojna krajina, česti pomori kuge, te posebno ekonomsko osiromašenje uslovljeno gubljenjem strateških tranzitnih trgovačkih pozicija koje je Bosna (sa Sarajevom, Mostarom, Brodom, Fočom itd.) zadugo imala.

Radikalne reforme koje inaugurira Selim III, a naročito revnosno nastoji provesti Mahmud II, kao i njegov nasljednik Abdul Medžid, ne daju prave rezultate. Iako propadajući, ostaci feudalnog sistema i psihologije su se pokazali mnogo žilavijim nego su reformatori pretpostavljali, a turske materijalne mogućnosti mnogo manjim nego što je to reforma iziskivala. Sultanovim fermanom od 1856. godine nastoji se dalje produbiti reformski duh Hatišerifa od Gülhane, posebno u odnosu na proširenja prava koja se daju kršćanima.

Već prije je bila ukinuta *džizija* (porez na vojsku) i podanici kršćani (hrišćani) i stvarno i formalno su bili izjednačeni sa muslimanskim stanovništvom. Veliki je napredak učinjen time što je ferman propisivao da kršćani imaju i sva ostala prava kao muslimani, a prije svega ravnopravan tretman u pogledu učešća u državnim službama i prava na školovanje. Iako ni prije nije bila ograničena, sloboda vjeroispovijesti poslije ovog fermata dobija puni zamah, što se naročito ogleda u gradnji mnogobrojnih bogomolja za pravoslavne i katolike. Dozvole za te objekte su se lako i bez ikakvih problema dobijale, a podiže se i veći broj školskih objekata.

1865. g. donosi se i novi Zakon o administrativnoj upravi koji zbog temeljitih promjena u upravi i sudstvu, neki historičari zovu i Pokrajinskim (bosanskim) ustavom iako on to suštinski nije bio.

Na kulturnom planu, Reforma je imala izuzetno progresivnu dimenziju u tome što je obavezivala svaku pokrajinsku upravu da uporedo sa provođenjem nove reforme *obavezno otvara štamparije*, kako za potrebe administracije, tako i za opće potrebe.

Tako je u BiH osnovana moderna štamparija 1866. godine.¹⁷ (To nije prva, ni jedina štamparija, kako neki misle, jer u Goraždu je bila štamparija 1529. god.)

Uoči okupacije u BiH, Muslimani su se školovali u mektebima, medresama, ruždijama kao školama koje su dobrim dijelom imale vjerski karakter¹⁸, a imućniji pojedinci su se školovali na višim školama u Carigradu, Kairu itd. Npr. u Sarajevu su 1878. godine bile dvije sprskopравoslavne i dvije katoličke osnovne škole, zatim srpska niža realka, te oko 40 mekteba, pet medresa, ruždija, niža vojnička škola i vjerska škola sefardskih Jevreja. I poslije okupacije ostale su sve ove škole, osim vojničke.

Odbacivanje vrednota nove civilizacije, podozrenje u sve novine koje donosi Austro-Ugarska i ne malo izazvali su i odbojan stav Muslimana prema savremenom obrazovanju i školovanju sticanom u državnim školama koje otvara nova uprava. Tako Muslimani u jednom periodu od daleko najpismenijih stanovnika BiH, postaju u evropskom smislu riječi *najnepismeniji*, jer svi oni koji su se školovali u mektebima, medresama itd. su se po evropskim standardima smatrali *nepismenim*.

Tako u godini 1899/1900. u 293 osnovne škole u BiH bilo je upisano svega 4.886 muslimanske djece (to su tzv. komunalne škole, jer Zemaljska vlada nije "Sibjan mektebe" ubrajala u osnovne škole). U srednjim školama taj odnos je bio još nepovoljniji. (Npr. u mostarskoj gimnaziji, osnovanoj 1893. od 65 učenika samo je 8 bilo Muslimana).

Prvijenac bosanske publicistike bio je časopis "Bosanski prijatelj", pokrenut upornošću J. F. Jukića, a štampan u Zagrebu. Ignjat Sopron je 1866. uredio i izdao prvi broj "Bosanskog vjestnika" (nedjeljnik, štampan

17 Ta štamparija je bila vlasništvo Ignjaca Soprona iz Zemuna, a kasnije je ona otkupljena od strane vilajetske uprave i time prešla u vlasništvo države. Smatra se da ova štamparija predstavlja osnovu štamparstva u BiH.

18 *Mekteb*, niža (vjerska) škola; *medresa* – muslimanska vjerska škola u koju se stupa poslije završenog mekteba. *ruždija* – škola za odraslu punoljetnu djecu ili prvi stupanj srednje škole.

Vukovim pravopisom i ćirilicom), ali on nije dugo izlazio. (Sačuvano je 25 brojeva i dva vanredna izdanja).

Ubrzo i vilajetska vlada počinje izdavati "Bosnu" (1866-78), "list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi". ("Bosna" je štampana na osam strana: četiri unutrašnje arebicom i na turskom jeziku, a četiri spoljašnje srpskohrvatski, ćirilicom i Vukovim pravopisom. Prvi urednik bio je Mustafa Refet Imamović. List izašao ukupno u 636 brojeva).

Od 1868. god. izlazi i "Sarajevski cvjetnik" – "Đulšeni Saraj", dvojezično i jedanput nedjeljno. (Izlazi do 1872. godine, urednik Mehmed Šaćir Kurtćehajić.)

Poslije izdvajanja Hercegovine u poseban vilajet u Mostaru je 19. februara 1876. pokrenut zvaničan list tog vilajeta "Neretva". Do okupacije BiH 1878. štampano je ukupno pet listova.

S okupacijom slika se radikalno mijenja. Dolazi do prave "poplave" dnevnih i nedjeljnih listova, oni se profiliraju po oblastima, namjeni i publici. Naročit razmah usljeđuje poslije 1903. (smrt Kallaya) odnosno 1907. kada se ukida tzv. preventivna cenzura.

Za 40 godina austrougarske vladavine pokrenuto je i izlazilo 125 listova (od toga u BiH štampano 118), različitog političkog profila, nacionalne i političke orijentacije, stručnog nivoa, ugleda i stepena čitljivosti, a štampani na srpskohrvatskom, njemačkom, mađarskom, turskom, španском (ladino) jeziku, latinskom, ćirilicom, goticom, arebicom, pa čak u Evropi i potpuno nepoznatim *irdišem* (jezik jidiš, a pismo arebica). To je doista jedinstven primjer u svijetu da se publicistika razvija na tako širokoj lingvističkoj, kulturnoj, nacionalnoj, vjerskoj i civilizacijskoj osnovi i to u jednoj relativno maloj sredini i za malu čitalačku publiku.

To se posebno manifestuje kasnije, kada svaka značajnija politička stranka ima svoje glasilo, a i svaka od vjerskih konfesija ima svoje listove i časopise.

Vilajetska štamparija je odmah po okupaciji pretvorena u "Cesarsko-kraljevsku vladinu tiskarnu" i počela izdavati režimski list "Bosanko-hercegovačke novine" (latinicom na srpskohrvatskom i njemačkom jednom nedjeljno, a od 1880. latinicom i ćirilicom dvaput nedjeljno). Nastavak tih novina je "Sarajevski list". Poslije se javlja i "Večernji sarajevski list" (1910-1912).

Tu je dnevnik "Bosnische Correspondenz", na njemačkom jeziku, kao i "Bosnische Post" (1884-1918).

Pojavljuje se i nedjeljnik "Vatan" (Domovina) koji izlazi na turskom jeziku i arebicom, do 1897. Nasljednik mu je "Rehber" ("Putokaz"), list "za političku i islamsku znanost" (izlazi do 1902. god.)

Devet godina izlazi i "Bošnjak", list "za politiku, pouku i zabavu" (urednik Hilmi Muhibić), na latinici i na "bosanskom jeziku". List je bio namijenjen širim muslimanskim slojevima. Propagirao je ideje bošnjaštva, sa tezama o "bosanskoj naciji" i "bosanskom jeziku". Od 1898-1907. u Mostaru izlazi list "Osvit", glasilo Hrvata u BiH (izlazi dosta katoličkih listova kao "Srce Isusovo", "Vrh Bosna", "Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevac", "Glasnik presvetoga srca Isusova" itd.)

Od srpskih novina prvi se pojavljuje režimski nastrojen "Trebević", a onda izlaze "Prosvjeta", "Napredak", "Srpska štampa", u Mostaru "Srpski vjesnik" (od vjerskih pravoslavnih listova "Srpski sveštenik", "Odjek srpskog pravoslavnog sveštenstva u BiH" itd.)

Kao moderan, evropski uređen i veoma dobro opremljen časopis, pojavljuje se 1895. godine "Nada" (časopis za književnost, urednici Kosta Herman i S. S. Kranjčević), pa onda takođe književni časopis "Zora" (okuplja pisce tzv. mostarskog kruga: Dučića, Šantića, Ćorovića itd.) 1907. Petar Kočić u Banja Luci pokreće "Otađbinu", a iste godine Safvet-beg Bašagić pokreće "Ogledalo". Što se tiče muslimanskih vjerskih listova, oni su štampani na arapskom ili dvojezično. To su "Tarik" ("Putokaz", 1908-11), "Mualim" ("Učitelj" 1910-13), "Misbah" ("Zora", 1912-14), te "Jeni misbah" ("Nova zora"). Tu su i mnogi listovi na stranim jezicima, kao "Sarajevoer Tagblatt", "Bosnyak hirlap" ("Bosanski vjesnik"), te humoristička i satirična štampa kao "Bismillah" (1865), "Stršljen", "Bockalo" i drugi.

Tu su i listovi koji podstiču razvoj kulturnog i političkog života Jevreja, kao "Židovski svijet" (1918-24), "Jevrejski život" itd. i oni se javljaju na kraju rata i poslije¹⁹. Što se tiče muslimanskog kulturnog života i književnog stvaranja, veoma je značajna pojava "Behara" (1900), "lista za pouku i zabavu".

Kako ističe Muhsin Rizvić, pisac izvrsne književnohistorijske monografije o "Beharu", s njegovom pojavom se otvara "razdoblje književnih listova kao snažan pokret u književnom stvaranju Muslimana Bosne i Hercegovine pod austrougarskom vladavinom, koji odražava i sve potrebe i težnje u njihovom prosvjetnom i kulturnom životu, kao i značajnije pojave

19 O razvoju bosanskohercegovačke publicistike šire vidjeti u "Enciklopedija Jugoslavije" – Separat za BiH, str. 241-246.

u njihovom društvenom, političkom i nacionalnom razvoju" (M. Rizvić: "Behar" – književnohistorijska monografija, Svjetlost, Sarajevo 1971.)

Nakon "Behara", pojaviće se i "Gajret", glasilo istoimenog prosvjetno-kulturnog i humanitarnog društva, te "Biser", koji inklinira panislamističkim idejama.

"Behar" pokreću muslimanski književnici: Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić. Pokretači se slažu o pokretanju jednog isključivo muslimanskog lista koji bi bosanskohercegovačke Muslimane probudio iz letargije, mobilizirao njihove snage na kulturnom planu i uopšte da list odgovori *"duhu vremena i potrebama naroda"*. Oni za tu ideju pridobijaju i neke ugledne muslimanske intelektualce (profesora Ibrahima Repovca, Riza-beg Kapetanovića, Hilmi Muhibića, Hajdara Fazlagića, Salih Alićehića, Fehima Spahu), a tražena je i potpora uglednih ljudi iz cijele BiH (ona je ubrzo i dobijena, među prvima su se javili Ahmed Šehović iz Trebinja, Hamdi-beg Džinić iz Krupe, Ibrahim-beg Defterdarević iz Dervente itd.). Konceptcija "Behara", kao zabavno-poučnog lista, koji će se baviti moralno-vjerskim odgojem Muslimana, odgovarala je Zemaljskoj vladi i "Behar" dobija odobrenje 4. marta 1900. godine.

Rizvić posebno apostrofira "Beharovu" zaslugu za afirmaciju imena Muslimani. U vezi s tim on kaže: "U nekoj daljoj vezi sa akcijom okupljanja bosanskohercegovačkih Muslimana oko 'Behara', kao njihovog književnog, kulturnog i društvenog organa, te neke vrste muslimanskog narodnog zastupnika i zaštitnika, prema Hadžićevom shvatanju 'Beharove' uloge, nalazi se i Hadžićev članak *Muslimani a ne muhamedanci – Poslanik, a ne Prorok i propheta!*, u kome on predlaže naziv 'muslimani' za bosanskohercegovačko stanovništvo islamske religije, umjesto naziva 'muhamedanci', koji je po njegovom mišljenju 'uvredljiv' i neadekvatan suštini pojma 'ni po svome etimološkome značenju, ni po svojoj prvobitnoj uporabi'. Slično mišljenje izraženo je u isto vrijeme i u 'Bošnjaku', ali je zasluga u predlaganju ovog naziva u istoriji razvitka bosanskohercegovačkih Muslimana pripala preko ovog članka i Hadžića i 'Beharovom' književno-kulturnom krugu, mada je njime u to vrijeme iskazivana pretežno religiozna sadržina pojma, a narodnosna samo u onoj mjeri u kojoj je 'Behar' bosanskohercegovačke Muslimane, pri podvlačenju njihovog slovenskog porijekla i slovenske narodne bitnosti, narodnosno i etnički diferencirano i distancirano od ostalih naroda u Bosni i Hercegovini. Prihvatanje ovog naziva u javnosti nakon ovog Hadžićevog članka u 'Beharu' kao pravog imena za njih svjedoči, s druge strane, koliko je 'Behar' bio popularan i raširen među muslimanskom čitalačkom publikom, te koliko se pažljivo

pratio i u ostalim, nemuslimanskim krugovima, koji su ovaj naziv također usvojili." (M. Rizvić: "Behar"... str. 51-52)

"Behar" je doista mnogo učinio na književno-kulturnoj afirmaciji bosanskohercegovačkih Muslimana. Njegov zvaničan kurs bio je politička neutralnost, ali su se kroz različite sadržaje plasirale nacionalno-emancipatorske ideje i vršila svojevrsna nacionalna edukacija. On naravno odlikava i sve kontroverze kulturnog, prosvjetnog i književnog buđenja Muslimana s početka ovog stoljeća.

Pored ostalog, zadatak tog lista je bio "dovođenje u dodir sa savremenom zapadnom kulturom", ali i "da nam, na lijepom svom materinskom jeziku protumače duh i razvoj bujne orijentalne kulture".

"Behar" donosi književnu kritiku, poeziju, prozu, dramu, narodne umotvorine, zanimljive prevode iz turske i drugih orijentalnih književnosti i sl.

Značajnu ulogu na kulturno-prosvjetnom planu odigrale su i čitaonice. Još za vrijeme Turske, u sklopu reformi koje provodi Topal Osman-paša, zagovaralo se njihovo otvaranje. Muslimanska čitaonica (kiraethana) otvorena je 19.7.1888. u Sarajevu (u novoj zgradi na Bentbaši specijalno sagrađenoj za tu svrhu). U toj čitaonici se okupljaju mnogi književnici, ugledni političari i uopšte obrazovani ljudi i u njoj se drže predavanja iz kulturne i političke historije BiH, razgovori o najvažnijim političkim pitanjima, uz gostovanje predstavnika austrougarskih vlasti i sl.

Ova čitaonica je dosta doprinijela formiranju kulturnog i političkog mnijenja Muslimana, prevazilaženju podozrenja prema zapadnim vrednotama i sistemu obrazovanja, odnosno "koegzistenciji orijentalističke tradicije i novog zapadnjačkog smjera". Iz tog kruga će se regrutirati i mnogi kasniji saradnici okupljeni oko "Bošnjaka", "Behara" itd.²⁰

Da bi se Muslimani približili savremenom obrazovanju i prevazišli veoma loše stanje u toj oblasti, vakufska uprava potiče inicijativu da se formiraju đачki domovi ili konvikti, gdje bi se smjestili učenici srednjih škola, naročito oni iz manjih mjesta.

Tako je 1885. Vakufsko ravnateljstvo osnovalo prvi konvikt u Sarajevu u koji su bili smješteni polaznici Velike gimnazije (50 učenika, koji su bili smješteni u zgradi Morića-hana). No, on iz finansijskih razloga nije dugo opstao (ukinut je 1887). Tek 1894. otvoren je novi konvikt u

20 U upravi čitaonice bili su: Mahmud-beg Fadilpašić, kao sarajevski gradonačelnik i ujedno predsjednik čitaonice, potpredsjednik Nezir Škaljić, blagajnik Vejsil Svrzo, tajnik Hilmi Muhibić, te stalni članovi odbora: vladin savjetnik Kosta Herman. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ibrahim-beg Bašagić, Mehmed Hulusi, Mahmud-beg Fadilpašić i Husein Karabegović. Čitaonica je imala 140 članova i priručnu biblioteku.

Sarajevu, a zatim se otvaraju konvikti u Mostaru (1897), konvikt Velike realke u Banja Luci 1899., gimnazijski konvikt u D. Tuzli 1904. godine.

Prvo kulturno-prosvjetno društvo u BiH osnovali su sarajevski Jevreji 1892. godine pod imenom "La Benevolencija". Osnovna mu je zadaća bila dobrotvorna, da se na organiziran način pomaže jevrejska sirotinja, ali ono od 1898. proširuje svoje djelovanje i znatnu pažnju posvećuje obrazovanju omladine i uopšte kulturnom podizanju Jevreja. Ono dijeli stipendije za srednje i zanatske škole, za fakultete, organizuje kulturno-zabavni život itd. Kao društvo koje je bilo izvan nacionalnih okvira, kao kulturno-zabavno i prosvjetno udruženje, formirano je i društvo željezničara "Flugrad" u Sarajevu 1898. godine. Iza njega, na inicijativu 29 akademski obrazovanih Srba formira se i kulturno-prosvjetno društvo "Prosvjeta", 18.8.1902. godine.

Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo "Napredak", nastalo je spajanjem dva slična potporna društva: Mostarskog hrvatskog potpornog društva za pomaganje đaka srednjih škola (osnovano 1902) i Sarajevskog društva za namještenje djece na zanat i trgovinu (osnovano novembra 1903). Godine 1907. oba društva objedinjuju rad sa glavnim zadatkom usmjerenim na stvaranje hrvatske inteligencije.

Poslije dužih pripremni radnji, formiranja Privremenog odbora i donošenja Pravila društva, konačno je zakazana osnivačka skupština "Gajreta" 20. februara 1903. godine. Na skupštini je učinjen pokušaj da se osnivanje društva odgodi (protiv su bili Kulović, O. N. Hadžić, Mutevelić, Šahinagić, Sulejmanpašić i Fadilpašić), ipak je pobijedila linija okupljena oko mlađe muslimanske inteligencije (Bašagićem, Mulabdićem, Hadžićem i Mešićem itd.). Reis-ul ulema se priklonio ovoj liniji i faktički presudio u korist osnivanja "Gajreta".²¹

"Behar" i "Bošnjak" su široko popularizirali osnivanje "Gajreta", kao i novine koje su izlazile na njemačkom jeziku, gdje je osnivanje Društva označeno kao pobjeda zapadnih ideja i dokaz da su Muslimani itekako raspoloženi za prihvatanje zapadne kulture.

Kako kaže Ibrahim Kemura²², "neosporno je da je osnivanje 'Gajreta' razrješavalo i osnovnu dilemu pred kojom su se Muslimani našli poslije

21 U sastav "Gajretovog odbora" ušli su: S. Bašagić, predsjednik, dr. H. Hrasnica, potpredsjednik; H. Hodžić, sekretar; H. Fazlagić, blagajnik; M. Berberović, I. Petrev, M. Hadžihrustanagić, revizori; E. Mulabdić, H. Muhibić, R. Kapetanović, S. Alićhić, odbornici; F. Spaho, H. Hatibović i F. Čurčić, odborski zamjenici.

22 U izvrsnoj monografiji "Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana" V. Masleša, Sarajevo 1986.

okupacije, i koja se predstavljala u sve oštrijoj formi. To je bilo sudbonosno pitanje o potrebi usvajanja nauke i suvremenog obrazovanja, odnosno prihvatanja određene društveno-političke i kulturne realnosti s kojom su Muslimani bili suočeni. Pozitivno izjašnjavanje u korist 'Gajreta' predstavljalo je konačnu prekretnicu i pobjedu savremenih shvatanja, gdje pitanje o 'šerijatskoj dozvoli' nauke svake vrste više ne postoji. Nema dakle više pitanja: jel'nam dopuštena nauka, jel'nam potrebna nauka, već mjesto toga stoji – danas 'Gajret' kao zvijezda naša jasna i čista svijest, da nam je nauka jedini spas da se održimo" (ovdje Kemura citira napis iz "Behara", III/1902). Kemura dalje konstatuje da je "osnivanje 'Gajreta' predstavljalo izuzetnu probu muslimanske svijesti i jedan od značajnijih zaokreta u novijoj historiji Muslimana". "Gajret" odražava i prihvatanje savremenog obrazovanja, novi polet u kulturnom radu Muslimana, te osamostaljenje mlade generacije muslimanskih intelektualaca od režimskog tutorstva. S "Gajretom", koji postaje svojevrsan pokret, otvaraju se mogućnosti bržeg razvoja i organizacionog jačanja muslimanskog političkog vodstva s jedne i opšteg ispoljavanja muslimanskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog programa, s druge strane. On će, uz sva ideološka lutanja i potonja nacionalna svrstavanja, odigrati historijsku ulogu naročito u školovanju i prosvjećivanju muslimanske omladine, jer će "Gajret" ubrzo po osnutku, učvrstiti svoju organizaciju i proširiti svoje djelovanje na gotovo sva područja Bosne i Hercegovine.

Dolazak Osmana Đikića na čelo "Gajreta" (1908) izazvao je dosta bure i političkih neslaganja, jer je Đikić forsirao njegovu prosrpsku orijentaciju, tako da je iz tih razloga odmah poslije 1914. godine i raspušten, a Vakufsko-meirifski saborski odbor je bio zadužen da upravlja "Gajretovom" imovinom i nastavio je da i dalje dijeli stipendije (u ograničenom broju, zbog ratnih uslova). Najistaknutiji Muslimani srpske orijentacije (već poslije 1910, većina članova glavnog odbora je bila prosrpski orijentirana) našli su se na udaru represivnih mjera Monarhije, uz hapšenja i internacije. (Avdo Sumbul, – sekretar "Gajreta", te Hamid Kukić, Hamdija Nikšić i drugi.)

"Gajret" je inače dosta učinio na školovanju muslimanske omladine, davao je stipendije, potpore i zajmove, finansirao đачke domove, organizirao kulturni i zabavni život, a na planu izdavačke djelatnosti izlazio je list i kalendar "Gajret" (O kompletnoj djelatnosti "Gajreta" vidjeti: Ibrahim Kemura, "Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana...")

Poslije Prvog svjetskog rata "Gajret" u Kraljevini SHS, faktički ponovo otpočinje sa radom 15. marta 1919. kada će se oko njega sukobljavati

interesi muslimanskih političkih stranaka (JMO, Demokrata i dr.) i oficijelne kraljevske politike.

"Gajret" će biti stavljen i pod "zaštitu kraljevske kuće Karađorđevića" imenovanjem prestolonasljednika Petra za njegovog protektora. On se postupno stavlja u funkciju "nacionaliziranja" Muslimana što različitim sredstvima podstiče Pašićeva vlada, ministar vjera Vojo Janjić, uz punu podršku Aleksandra Karađorđevića.

MUSLIMANI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Uspjesi Srbije u balkanskim ratovima, posebno srpsko-bugarski ugovor za akciju protiv Turske, mnogi tumače kao akt koji direktno ugrožava interese Austro-Ugarske, a favorizira rusko prisustvo na Balkanu. ("Jer se ustanovljava ruska hegemonija nad dvjema slavenskim državama" – Popenkare).

Povodom toga ilustrativno je zapažanje Konarda fon Hecendorfa, glavnokomandujućeg austro-ugarskog generalštaba, gdje on u memoaru upućenom Franji Josifu (20.1.1913.) kaže: "Od jedne nezavisne Velike Srbije (1) Slaveni u Monarhiji, a naročito Jugoslaveni, tražice oslonca u toj novoj državi, šticenici Rusije. Naročito će Srbi iz Monarhije težiti da se vežu za nju. Na taj način Monarhija je u opasnosti da izgubi najznačajnije domene za svoj položaj velike sile i za svoj ekonomski razvoj, naročito svoje obalske posjede i sa njima svoj pomorski značaj; (2) Nezavisna Srbija, spojena sa Crnom Gorom, predstavlja vojnu silu sa kojom valja računati; (3) Obnovljeni prestiž Srbije nanio je Monarhiji znatan moralni udarac, ne samo na Balkanu, u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, u njenim sopstvenim oblastima, već i pred cijelim svijetom. Taj udarac je već uveliko umanjio vrijednost Monarhije, kao saveznice, a time i njenu vrijednost političku i ekonomsku. Tu ne treba da se zavaravamo, uprkos naših tzv. diplomatskih uspjeha, koje treba smatrati samo kao sitnice, a ne kao dokaze stvarne moći; (4) To umanjeње ugleda vrši štetan uticaj na sve rodoljube, naročito na duh vojske" (Feldmarchal Conard: "Aus meiner Dienstzeit", Wien, III, str. 12).

Feldmaršal je dobro ocijenio efekte balkanskih ratova i faktički već tada prejdudicirao vojno rješenje za ojačalu Srbiju. Dovoljan će kasnije biti Principov pucanj na prestolonasljednika Ferdinanda da se pronade valjan povod za ono što je već davno planirano i sa stanovišta imperijalne logike i pokrenute vojne mašinerije bilo neminovno. Atentatorski pučnji u Sarajevu staviće taj grad u orbitu svjetskog interesiranja, a po njima će se, u

maltene cijeloj jednoj epohi, uglavnom u ružnom svijetlu Bosna spominjati. Inače, u BiH je počelo ključati počev od Žerajićevog atentata na generala Varešanina 1910. godine, a naročito povodom događaja uslovljenim prvim i drugim balkanskim ratom.

Bosanskohercegovački Srbi su u pravoj nacionalnoj euforiji, osokoljeni su i nadahnuti vojnim uspjesima Srbije, njenim teritorijalnim širenjem i sl. Mnogo njih je i samo učestvovalo u balkanskim ratovima, a nije mali broj bio ni Muslimana i Hrvata koji su te ratove smatrali nacionalnooslobodilačkim i sami u njima učestvovali (npr. od poznatijih Mustafa Golubić, Hasan Rebac, Šukrija Kurtović, Antun Mavrak itd.).

Muslimane su uglavnom teško pogodili porazi Turske i to je bio dodatni udarac poslije aneksije iz 1908. Oni na srpsku nacionalnu euforiju nisu gledali blagonaklono jer su se već čule vijesti o divljanju srpskih i naročito crnogorskih vojnika prema nenaoružanom i nedužnom muslimanskom stanovništvu u Sandžaku, na Kosovu i južnoj Srbiji.

Zapravo, uoči samog rata Muslimani se unekoliko okreću sami sebi, ne shvatajući, kao ni mnogi drugi evropski narodi čemu sve on vodi i koje će goleme historijske promjene sa sobom donijeti.

*
* *

Kako smo istakli, četrdeset godina vladavine Austro-Ugarske u BiH se ne može jednostrano ocjenjivati, posebno ne u stilu da je samo došlo do smjene gdje je jedan okupator (Turska) zamijenjen drugim koji samo primjenjuje modernije metode ugnjetavanja i eksploatacije.

Austro-Ugarska jeste u BiH imala svoje dugoročne ciljeve, njoj Bosna jeste bila u planovima nastupa na Istok itd., ali ni ona sama upravo u BiH nije ostvarila neke od glavnih strateških zadataka. Naime, eksplozivnost događaja i složenost političkih prilika upravo u BiH su bili ne mala kočnica i opterećenje za realizaciju njenih imperijalnih ciljeva. S druge strane Monarhija je u BiH toliko puno uložila da bi je tretirala samo kao tranzitnu postaju na putu za Istok.

Neki, naročito zapadni historičari s pravom upozoravaju na kapitalnu činjenicu da je ipak zasluga austro-ugarske uprave da je u odnosu na sva druga evropska područja iz kojih se povukla Turska (izuzimajući dijelom Albaniju) u BiH *domaće islamizirano stanovništvo zadržalo vjerske slobode i ostalo da živi svojim načinom života.*

Izuzimajući sporadične ekscese, nije bilo vjerskih progona, nasilnog pokršćavanja, osvete, prinudnog iseljavanja, oduzimanja imovine i sl., što se masovno dešavalo počev od Srbije, Crne Gore, Bugarske, pa do Grčke.

To jeste objektivno mnogo doprinijelo održanju Muslimana kao naroda i poslije potpunog sloma i odlaska Turske sa evropskih prostora.

Nadalje, u periodu od četiri decenije BiH jeste bila "corpus separatum", a poslije aneksije (1908) i donošenja ustava (1910) bila je u jednom pravnom provizorijumu, jer je u njoj objektivno izgrađen jedan poseban pravni režim koji je po mnogo čemu različit od pravnih sistema Austrije, Ugarske ili Turske koja je do aneksije nominalni suveren. Ona faktički jeste bila specifična država u sistemu dvojne Monarhije. Da li se i u kojoj mjeri može govoriti o "trećoj" državi, ostavimo pravnim teoretičarima za raspravu, ali upravo ta specifika, različit položaj u odnosu na druge zemlje u Monarhiji, zadugo nedefiniran međunarodno-pravni položaj i sporno pitanje suvereniteta, posredno su doprinijeli jačanju ideje bosanskohercegovačke autonomije i državnosti, što će se u kasnijim historijskim događajima, političkim borbama i konfrontiranim velikonacionalnim ambicijama, instrumentalizirati na razne načine, reklo bi se od potpunog osporavanja te činjenice, do njenog nekritičkog glorificiranja.

Kako je to marksistička literatura ponajčešće pompezno isticala, Prvi svjetski rat pored svih zala i opšteg stradanja i nevidene klanice, donio je i neke koristi, prije svega u činu sloma tri carstva, od koje je svako na svoj način prezentirano kao trulo, nedemokratsko, eksploatatorsko i s ponižavajućim uslovima života. Iako su od Austro-Ugarske do Rusije i Turske, razlike bile kapitalne, te tri sile, svaka na svoj način silaze sa historijske pozornice i valjalo je praviti novu evropsku kartu i instalirati novi svjetski poredak, koji naravno diktiraju sile pobjednice i evropska Antanta uz pojavu jedne nove moderne sile (Amerike) koja će izlazeći iz svog izolacionizma postupno početi diktirati svjetskim kapitalom, a time i političkim poslovima. Slom Centralnih sila, revolucionarna situacija u Evropi, bauk boljševizma i pojava prve socijalističke zemlje, trijumfalizam Antante itd., omeđuju težnje i borbe jugoslavenskih naroda za međusobno političko, ekonomsko i kulturno povezivanje.

Uoči izbijanja Prvog svjetskog rata, kao i za vrijeme njegovog četvorogodišnjeg trajanja, kolebljive ratne sreće i neizvjesnosti; u krajnji ishod, Srbija ipak nije računala u mogućnost raspada Austro-Ugarske. Time nije računala ni u mogućnost stvaranja Jugoslavije u onom obliku kako je ona stvorena.

Ratni ciljevi Srbije bili su sačuvati njezinu nezavisnost, proširiti je pripajanjem onih krajeva u kojima žive Srbi, uz staru težnju da se izađe na more.

Dakle, to je bila koncepcija "Velike Srbije", a tek sporadično probijale su se ideje o stvaranju države južnih Slavena.

U zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom protagonisti ideja o ujedinjenju imaju drugačiju viziju i njihova osnovna politička orijentacija bila je razvijanje nacionalnog pokreta protiv Austro-Ugarske i stvaranje zajedničke države svih Južnih Slavena.

Između velikosrpske koncepcije i koncepcije jugoslavenskog ujedinjenja (koji je zastupao Jugoslavenski odbor) došlo je do kompromisa u ljeto 1917. godine, što je rezultiralo "Krfskom deklaracijom".

Srbija je u teškoj, očajničkoj borbi protiv mnogo moćnijeg agresora uspjela da objedini sve snage male i ispaćene države i ona je, na začuđenje Evrope, zajedno s Crnom Gorom, pružala veličanstven otpor. To ju je i legitimiralo da u međunarodnim odnosima realno postavi i "jugoslavensko pitanje" i da u njegovom rješavanju bude glavni faktor. Samim ishodom rata, stari spoljopolitički ciljevi Srbije – ujedinjenje svih dijelova srpstva u jednu državu – prerastaju u program ujedinjenja i Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu sa Srbima, čime se profilira program koji se uslovno može nazvati jugoslavenskim.

Kako kaže J. Pleterski, taj program je bio "jugoslavenski po opsegu, ali ne još i po unutrašnjem kvalitetu. Svoj jugoslavenski program srpska vlada nije razumela niti realizovala kao suštinsko prevazilaženje prvog cilja, u smislu ostvarenja jugoslavenske zajednice narodâ. Ona ga je razumela i realizovala kao prošireno ostvarenje prvog, uvek osnovnog cilja, uključujući zadržavanje starog statusa za sve zemlje koje je bila pridobila na jugu posle Kumanova". (Janko Pleterski: "Nacija, Jugoslavija, Revolucija", "Komunist", Beograd 1985. str. 146)

Dva krupna događaja krajem 1917. – pobjeda Oktobarske revolucije i ulazak SAD u rat – opredjeljuju stanje u međunarodnim odnosima, kao i same šanse za ratnu pobjedu. Dok je Oktobar sa svojim revolucionarnim haosom faktički izbacio Rusiju iz rata i pojačao šanse Centralnim silama, ulazak Amerike u rat na strani sila Antante daje da se već nazire pobjednik.

Ti događaji imaju utjecaja i na političke prilike u BiH. Prva se izjašnjava Štadlerova politička grupa koja je inače sinhronizirala svoju djelatnost sa Zemaljskom vladom i njenim poglavarem Stjepanom Sarkotićem. Ona zastupa tzv. hrvatsko rješenje koje ipak ne bi dovelo u pitanje dualističko uređenje Monarhije.

Ovo su sve novine u odnosu na koncepciju "trijalizma". To dovodi do razilaženja između svjetovnog svećenstva i franjevac ("Hrvatske katoličke udruge" i "Hrvatske narodne zajednice") koji zastupaju programska načela deklaracije Jugoslavenkog kluba (od 30.5.1917.) i Štadlerovih sljedbenika. (Čak se i jedna veća grupa Štadlerovih sljedbenika u "Hrvatskom dnevniku" javno odriče njegovog političkog programa).

U svojoj "Promemoriji" ²³ Štadlerove pristalice pored ostalog predlažu takva rješenja reguliranja državno-pravnog položaja BiH i jugoslavenkog pitanja u cijelosti, *koja i poslije rata ne bi išla za promjenama dualističke strukture Monarhije.*

Prijedlozi tih rješenja iskazuju se ovim tačkama:

"1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina treba da postanu jedno jedinstveno upravno područje, kome bi se eventualno priključila Istra i Kranjska. Međutim, kako bi se tome, prema svim izgledima, suprotstavila Austrija, smatramo da ovi posljednji zahtjevi u predloženom rješenju nisu neophodno potrebni. Na svaki način u novu teritorijalnu raspodjelu morali bi se uključiti i u svakom slučaju poštivati najvažniji saobraćajni i gospodarski razlozi. Predloženoj teritoriji, po našem mišljenju, morali bi se priključiti i sadašnji istarski otoci Cres, Krk i Lošinj.

2. Pod tačkom 1. označeno područje trebalo bi biti spojeno s Monarhijom kao zajedničko njeno nedjeljivo područje (na sličan način kao danas Bosna i Hercegovina).

3. Njegovo veličanstvo imenovalo bi jednog člana carske kuće kao vojvodu Hrvatske (s potpunim historijskim naslovom Dux Illustris totius Regni Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Ramae, et Culminae), koji bi vršio upravu nad opisanim područjem navedenim pod tačkom 1. Vojvoda Hrvatske bi imenovao odgovorno ministarstvo pod predsjedavanjem bana i naložio mu da izradi Ustav..."

Dalje se u "Promemoriji" predlaže da bi šefovi vlada obiju država imali pravo da ulože veto protiv svih protuustavno donesenih odluka, razrađuje se pitanje zajedničkog carinskog područja, Mađarskoj se nudi Rijeka kao "corpus separatum", da dualističko uređenje ostane netaknuto itd. (O ovom šire vidjeti: Luka Đaković, "Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenkog pitanja 1914-1918", Tuzla 1981, str. 136-192).

²³ U "Promemoriji" su sadržana programska opredjeljenja Štadlerove grupe. Nju su, kao lični nadbiskupovi izaslanici lično predali u Beču caru Karlu (17. avgusta 1917) dr. Ivo Pilar i ing. Josip Vancaš.

Kao kompromisno rješenje Austrija smatra da se jugoslavensko pitanje u sklopu Monarhije može riješiti na taj način da se "Hrvatska, Slavonija i Dalmacija ujedine s Bosnom i Hercegovinom u jedno jedinstveno upravno tijelo koje će u pravcu unutrašnje politike stajati uz Mađarsku u sličnom državno-pravnom odnosu, koji je u postojećem stanju već važeće Hrvatske, Slavonije i Mađarske". Kako se vidi, tu se izostavlja Dalmacija, koje se Austrija ne želi odreći.

Poglavar S. Sarkotić razrješenje "bosanskohercegovačkog gordijskog čvora" vidi u "korekciji mađarskog prijedloga i njegova približavanja hrvatskom rješenju." Ideja da se stvori upravna cjelina "ujedinjenjem Hrvatske i Slavonije, BiH i Dalmacije, koja bi brojala 1.583.940 Srba, 612.137 Muslimana, i 2.849.995 katoličko-hrvatskih stanovnika i predstavljala bi apsolutnu hrvatsku većinu".

On za BiH predviđa da ostane izvjesna tampon zona u pogledu sprečavanja realizacije jugoslavenske ideje ujedinjenja Južnih Slavena u samostalnu državnu zajednicu. On smatra da sve ono što se dogodilo u svjetskom ratu "ne samo da potvrđuje ispravnost ovakve odluke, nego tekući događaji donose i nove opasnosti pod kojima ja podrazumijevam prodor vizantijske ili orijentalne opasnosti prodora Srba na zapad, a zatim i Bugara, ukratko ortodoksnog balkanskog slavenstva, koje će logično svoju silu upotrijebiti i kod svih Južnih Slavena Monarhije". Time bi po njegovom sudu najviše bili ugroženi interesi Mađarske, koja bi trebala da "vodi realnu dalekovidnu politiku".

Indikativno je da se poglavar Bosne i Hercegovine uopšte ne osvrće na Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije, koji su također caru Karlu, 17. avgusta 1917. god. u Beču uručili Safvet-beg Bašagić i Šerif Arnautović. U tom Memorandumu se govori o mnogim problemima koje je rat donio svijetu i Austro-Ugarskoj i da od njihovog razrješavanja zavisi sama budućnost Monarhije. Ukazuje se da će "ponešto ubuduće u državama biti drugačije riješeno nego što je sada bilo", ali i uvjerenje da će to "*našu Monarhiju staviti na zdraviju i snažniju osnovu*" (istakao N. D.). Arnautović u ime Ujedinjene muslimanske organizacije iskazuje "odanost i vjernost tom uzvišenom cilju".

Međutim, Arnautović ukazuje da zahtjevi koje su postavili predstavnici hrvatskog, srpskog i slovenačkog naroda u austrijskom parlamentu, kod austrijske vlade i u hrvatskom saboru, da se sve te zemlje ujedine, imaju izvanredan značaj.

U Memorandumu se dalje ističe: "Prema mišljenju tih političara BiH pripadaju također tim zemljama, pa bi prema tome, morale biti priključene

toj novoj južnoslavenskoj državi. Taj zahtjev je i kod jednog dijela bosanskohercegovačkog naroda našao odjeka, dok je drugi, i to znatno veći dio, svjesno ili nesvjesno, protivnički nastrojen. Također i jedan dio slovenačkog naroda neće ništa da zna o tom ujedinjenju".

Dalje se, oko stava Muslimana kaže: *"Što se tiče nas bosanskohercegovačkih Muslimana mi moramo protiv ovog južnoslavenskog zahtjeva najenergeničnije protestirati i to iz vjerskih, kulturnih i socijalnih osnova"*. (istakao N. D.)

Šta je navelo visoke predstavnike Muslimana da sa ovakvim podozrenjem gledaju na ideje južnoslavenskog ujedinjenja. Jesu li već tada predošjetili opasnost od velikosrpske ili velikohrvatske hegemonije i jesu li u tom projektu vidjeli potiranje autonomnosti i samosvojnosti BiH, a posebno opasnost po same Muslimane (?), jer se iz Memoranduma vidi da oni mimo Monarhije sumnjaju da mogu očuvati vjersku slobodu, kulturni razvoj i socijalnu stabilnost. Bez obzira što će se i Arnautović i Bašagić decenijama proskribirati kao reakcionari, austrijski špijuni i protivnici velike ideje južnoslavenskog ujedinjenja, podozrenjima koje su oni istakli 1917. historija će dati za pravo.

Da bi se historijski razložile te bojazni, u Memorandumu se dalje kaže: "Historijski gledano, Bosna je bila sve do 1463. godine, samostalna država u kojoj su prvo vladali banovi, a zatim kraljevi. Njeno područje se često mijenjalo, pri čemu se jedan put povećavalo na račun susjedne Srbije i Hrvatske, a drugi put su se ove dvije države na račun Bosne i Hercegovine pokušavale povećati. Njen narod se zvao 'DOBRI BOŠNJANI'. Oni su posjedovali svoju vlastitu crkvu koja se zvala 'BOSANSKA CRKVA'. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme imala i posebnu svoju socijalnu strukturu, svoje vlastite sudije, svoje velike i male zemljoposjednike i svoj vrlo liberalan feudalni sistem. Radna klasa bili su slobodni ljudi koji su mogli napustiti svoju zemlju kad god su htjeli. Nisu bili kmetovi, kao što je to bio slučaj u ostaloj Evropi... Bosna i Hercegovina je u svakom slučaju bila slobodna i neovisna od obje susjedne države slavenskog juga. Tu svoju nezavisnost uvijek su branili mačem što i naš grb pokazuje. Sredinom 15. vijeka su došla teška vremena za našu zemlju. Radilo se o njenoj vjerskoj, političkoj i socijalnoj samostalnosti. Rimske pape nisu trpile da se u Bosni i Hercegovini širi patarenska crkva i da se katolička crkva potiskuje. Stoga su oni poduzeli krstaške ratove protiv ove zemlje. Mađarski kralj Sigismund, prvi je potpomagao papu, pri čemu je pred očima imao političke ciljeve, a istovremeno su se u bosanske

prilike umiješali i Srbi, dok su se Turci već pojavili na Balkanskom poluo-toku."

Dalje se pojašnjava karakter i ukazuje na toleranciju turskog sistema, Fatihova davanja "Ahdname" i sl., uz konstataciju "da su takva svojstva novih osvajača dala povoda bosanskim patarenima – da postepeno svoju vjeru zamijene islamskom i da Turke priznaju kao gospodare".

Dalje se u Memorandumu naširoko iznose neki pokazatelji iz slavne bosanske historije, da je "narodni jezik naše domovine", kao "najčistiji jezik slavenskog juga" bio jezik kojim je govorilo više sultana (od Mehmeda Fatih do Sulejmana Velikog), da je on u Turskoj postao i državnim jezikom, odnosno da je Bosna stoljećima sačuvala mnoge navike koje su "ostale do danas nedirnutе", da se "održala socijalna struktura zemlje", da su "turske škole bile otvorene bosanskohercegovačkoj djeci", da su "mnogi Bosanci postali veliki veziri" i da je bosanski narod "zbog svojih od starina poznatih sposobnosti bio najsnažniji stup države".

Iz ove pomalo romantičarske retrospektive (čiji je autor po leksici i stilu, vjerovatno bio Bašagić), izdvajamo sljedeći, veoma bitan zaključak: "Iza 1463. godine, bila je u svakom slučaju Bosna i Hercegovina dio turskog carstva, a ipak ostao je njen autonoman i samostalan karakter skoro netaknut. Činila je poseban vilajet, a zakonodavstvo se uvijek moralo prilagođavati bosanskohercegovačkim uslovima, a neki su zakoni, čak, samo za te zemlje doneseni. Tako npr. 'Bosna kanunnanesi', 'Safer nizannanesi' i dr." ²⁴

Ono što danas ne mogu da shvate mnogi vajni teoretičari i ini politickanti, u Memorandumu Muslimana BiH iz 1917. jasno se razlaže i kaže:

"Tokom vijekova historijski pravac je išao tim pravcem da je stvorio i razvio tri različite vjeroispovijesti i tri različite kulture. Pored toga, taj etnografski jedinstven narod ima različit socijalni i porodični život, različit narodni karakter, tradicije, ambicije, različite ideale". I da bi se bolje shvatila situacija u BiH, uzimaju se primjeri Švajcarske i Belgije: "Uostalom to nije samo kod nas slučaj. Uzmimo npr. kulturnu i visoko prirodno razvijenu Švajcarsku u kojoj žive tri potpuno različite narodne grupe. Ali ni Nijemci, ni Francuzi ni Italijani nisu pokazali želju da se priključe svojim etnografsko-narodnim nacionalnim državama. Upravo ovdje se po-

24 Arhiv BiH u Sarajevu. Priv. registr. ZMF. Povjerljivi dopis S. Sarkotića ..., br. a.d. 444/1917. U prilogu Memorandum kojeg je Š. Arnautović predao prilikom audijencije caru Karlu, avgusta 1917. u Beču. Šire vidjeti: L. Đaković: "Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918., str. 162-172.

kazuje da su jedinstvo historije i jedinstvo tradicije jači faktor od jedinstva jezika, etnografije i korijena. Isti je slučaj i sa Belgijom". (Istakao N. D.)

Memorandum doista veoma studiozno i argumentirano daje presjek stanja, odnosa, političkog i socijalnog položaja Muslimana u BiH. On alarmantno upozorava na neke historijske činjenice i na pogubne političke posljedice zanemarivanja interesa cijelog jednog naroda koji se nalazi u centru Balkana i onog prostora koji Monarhija smatra strateškim i za koji je vitalno zainteresirana. Npr. u Arnautovićevom zahtjevu se ističe da su "Bosna i Hercegovina od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe. U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija."

Isto tako, ukazuje se da je postojeće stanje za Muslimane u BiH nezadovoljavajuće. "Muslimanski element u BiH nije, na žalost, u odgovarajućem obimu i s potrebnim razumijevanjem potpomognut, a posljedice toga su *da je on kulturno i politički jako uzdrman i potpuno je izgubio svoju historijsku ulogu*". (istakao N. D.)

Memorandum ukazuje i na "tužnu kulturnu sliku" Muslimana BiH, činjenicu da austrougarske vlasti u sistemu školstva "nisu brinule da te škole odgovaraju našim uslovima", da su godinama u školskim knjigama "Muslimani bili vrijeđani i psovani", da se uprava (jer joj je to valjda odgovaralo) nije potrudila da uvede obavezno pohađanje škole, te da je prirodna posljedica svega toga da Muslimani "danas skoro uopće i nemaju inteligencije".

"Posljedica je toga da u Zemaljskoj upravi nema ni jednog Muslimana činovnika koji bi mogao da utiče na upravu".

Zbog svega toga veliki dio Muslimana se iselio u Tursku.

Ukazujući na nedopustivu indolentnost austro-ugarskih vlasti u poduzimanju potrebnih mjera zaštite i pomoći Muslimanima, posebno se apostrofira sljedeće: "Ako nam je bilo tako u našoj vlastitoj domovini u kojoj predstavljamo trećinu ukupnog stanovništva, kako će nam biti kada budemo morali živjeti u jednoj drugoj državnoj zajednici u kojoj bi predstavljali samo jedanaesti dio stanovništva. Ako bismo prema programu južnoslavenskih klubova, bili ujedinjeni u jednu državu od 6,5 miliona stanovnika u kojoj bi bili zastupljeni samo sa 600.000 duša – to bi bio najnepovoljniji odnos. *Dakle, niti je naša želja, a niti naši interesi zahtijevaju da se utopimo u južnoslavenskoj državi*". (istakao N. D.)

Kako se vidi, Memorandum Muslimana BiH *polazi od svoje domovine i svoje države BiH*, jedinstvene i nedjeljive, uz bojazan da bi se u nekoj južnoslavenskoj državi oni "utopili", da bi BiH izgubila svoju samostalnost,

a Muslimani svoj nacionalni identitet. Kao da je proročanski predviđeno sve ono što će se kasnije događati. Polazi se od toga da bi svaka podjela BiH ili njeno utapanje u neku državnu tvorevinu koja bi potrla njenu samostalnost i historijski identitet, podjednako bilo pogubno i po interes BiH i Muslimana posebice. Zato se kaže "da bi našim (muslimanskim) interesima još manje odgovaralo, ako bismo odvojeni jedni od drugih, kao što to ima u vidu izvjesna kombinacija, prema kojoj bi jedan dio naše domovine bio ujedinjen s Austrijom, a drugi dio s mađarsko-hrvatskom polovinom države.

Bosna i Hercegovina su dvije sestre, koje su stoljećima dijelile radost i bol i mi odlično protestiramo da se jedna od druge odvoje".

"Naša kuća nama nije ni velika ni mala", kaže se u Memorandumu i s čuđenjem se postavlja pitanje kome to treba i zbog čega se to radi? Ako bi se realizovali planovi o podjeli BiH, kaže se *da bi muslimanski predstavnici kod svog naroda izgubili svaki ugled i prestiž* i postali bi "qantité negligeeable", "bolje rečeno Irci koji nemaju pravo da vladaju i sami odlučuju o svojoj sudbini".

Dakle, još 1917. u jeku Prvog svjetskog rata se uočava "irski sindrom" u položaju bosanskohercegovačkih Muslimana, pozicija u kojoj se oni nacionalno negiraju, ne prizna im se jezik i kultura, a u ime njih uvijek odlučuje neko drugi.²⁵

I na kraju Š. Arnautović se obraća ovim riječima:

"Vaša Visosti, milostivi care i kralju!"

"Pri odavanju povjerenja i časti u sadašnjem historijskom momentu, pri punom razumijevanju za sve dinastijske, državne i narodne potrebe, osjećam se sretnim da mi je palo u čast da pred najvišim prestolom iznesem želju i molbe muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini u pogledu autonomije naše domovine, u pogledu reguliranja odgovornog pitanja i u pogledu što je moguće ranije ponovne uspostave života, shodno ustavu, u užoj domovini".

25 U vezi s tim u Memorandumu se kaže: "Zlo se povećava još time da mi u upravi imamo vrlo malo naših sinova. Naročito mi Muslimani stojimo u ovom odnosu jako loše. Već 39 godina, to znači od okupacije do danas, kod sarajevske vlade i kod Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, održavaju se sjednice, na kojima se odlučuje o našoj sudbini, a još nikad ni jedan od naših sinova na njima nije učestvovao i još nikad nije saslušan naš glas u tim sjednicama. Stoga se ni u kom slučaju ne treba čuditi da su se dogodile mnoge teške greške, naročito na našu štetu zbog nepoznavanja naših odnosa".

Nešto smo šire dali izvode iz ovog Memoranduma iz razloga što on doista daje izvrstan presjek ekonomske, socijalne i političke situacije u BiH, ukazuje na težak položaj Muslimana i na sve strahove od podjele Bosne i njihovog opredjeljivanja na jednu ili drugu stranu.

Uvjerena smo da u cijelom periodu od 1878. do 1918. godine nije bilo tako sintetičkog i politički dobro osmišljenog dokumenta koji jasno razlaže suštinu muslimanskog interesa, mnoge dileme vezane za njihovu političku orijentaciju, te posebno njihov odnos spram programa jugoslaven-skog ujedinjenja.

U najmanju ruku je indikativno da se ovaj dokument u cjelokupnoj historiografiji veoma rijetko pominje, da je on, reklo bi se namjerno decenijama zataškavan i da su se u svim dogovorima, počev od tzv. majske deklaracije, preko Krfa, pa do stvaranja Kraljevine SHS, Muslimani po pravilu predstavljali kao periferan i politički nezainteresiran element. Dvorski historiografi, kada je trebalo istaći njihovu lojalnost i apriorno opštejugoslavensko opredjeljenje, po pravilu pišu tako kao da su bosanskohercegovački Muslimani povodom ujedinjenja dali "carte blanche" pristanak. Muslimanski su se politički stavovi minorizirali, prešutkivali i instrumentalizirali onako kako je to odgovaralo velikosrpskoj politici. Svi potonji događaji će potvrditi ove teze.

Izvjesnost sloma Austro-Ugarske koja je pred kraj 1918. bila očita, naravno da je i kod Muslimana donijela različite opcije. Jedni su još uvijek vjerovali da pod skutima Mađarske mogu očuvati svoju autonomnost, drugi su za povezivanje i savez sa hrvatskim krajevima, uz izraženo germanofilstvo, a sve je više, naročito mladih političara, koji prihvataju ideju opštejugoslavenskog ujedinjenja.

To se najbolje vidi iz izvještaja poglavara S. Sarkotića, povodom posjete grofa Tise Bosni, septembra 1918. godine. Naznačavajući da je Tisa razgovarao s mnogobrojnim predstavnicima sve tri konfesije, Sarkotić prenosi ovakve ocjene: "Od Muslimana se Šerif Arnautović izjasnio za pripajanje Bosne i Hercegovine Mađarskoj, nekadašnji predsjednik Zemaljskog sabora Safvet-beg Bašagić za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja uz eventualno izvjesnu autonomiju Bosne i Hercegovine, dok se advokat doktor Hrasnica i mladi Musliman Spaho izjašnjavaju u smislu jugoslavenstva. Od Srba se pokolebao Šola, koji je još prije tri dana bio za pripajanje Bosne i Hercegovine Mađarskoj, ali se sada priključivo jugoslavenskom taboru." (Odlomci iz dnevnika Stjepana Sarkotića, vidjeti: L. Đaković: "Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama..." str. 178-192)

Zbog tih radikalno izmijenjenih okolnosti, politički nazori i saveznici su se maltene mijenjali svakodnevno, tako da su 21. septembra 1918. godine u Sarajevu, predstavnici bosanskohercegovačkih Srba, Hrvata i Muslimana izrazili svoje stavove u pogledu rješavanja državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Oni su bili sadržani u Memorandumu koji je bio uručen grofu Tisi.

Interesantno je da su ti stavovi gotovo potpuno identični *Deklaraciji Slovenaca, Hrvata i Srba* koja je istoga dana usvojena u Zagrebu (očito je da se radi o unaprijed postignutom dogovoru).

U sarajevskom Memorandumu se kaže:

"Mi se osjećamo jedno, sa svom našom istokrvnom braćom Srbima, Hrvatima i Slovencima ma gdje oni bili. Mi znamo da na kugli zemaljskoj ne možemo odvojeno živjeti, nego da nas već naš položaj upućuje na iskren i pošten sporazum sa geografski najbližim narodima.

Naše narodno pitanje ne može se rješavati bez naroda, ono se ne smije samo djelimično rješavati nego u cjelini i to na temelju narodnog samoopredjeljenja. Svako drugo rješenje, u koje ubrajamo i direktno i bez narodne privole prisajedinjenje Ugarskoj, bilo bi nasilje, koje bi vodilo najgorim posljedicama za unutrašnju sigurnost i spoljašnji mir. Napaćena duša našeg napaćenog i jedinstvenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, ako budemo nasiljem i nepravdom raskomadani, proći će mučenički put borbe da u njemu sagori i propadne ili da postigne svoju slobodu i jedinstvo..."

Šta će biti od "iskrenog i poštenog sporazuma" i prava na samoopredjeljenje, vidjeće se kasnije, u zadnjim trzajima Monarhije. U vrijeme kada frontovi određuju političku budućnost, u Bosni i Hercegovini dolazi do tzv. tihog prevrata. Naime, 1. novembra 1918. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH preuzima vlast od poglavara S. Sarkotića. BiH već u plenumu Narodnog vijeća u Zagrebu ima 18 svojih predstavnika, a u Središnjem odboru 6. U samoj BiH se formiraju posebni autonomni organi: Glavni odbor Narodnog vijeća i Narodna vlada sa sjedištem u Sarajevu koja ima deset povjereništava za najvažnije sektore državnog i društvenog života. Narodna vlada u tom prelaznom periodu ima karakter federalnog državnog organa i u njoj se nalaze predstavnici sva tri naroda.

Glavni odbor Narodnog vijeća nije organizirao sopstvene vojne snage već je pozvao srpsku vojsku "kojoj je Narodna vlada povjerila brigu oko javne sigurnosti i uspostavljanje javnog reda".

U novembru se javljaju mnogi pokreti koji traže prisajedinjenje BiH Srbiji, što se potiče iz Beograda.

I konačno, Aktom ujedinjenja od 1. decembra 1918. godine (adresom Narodnog vijeća i odgovorom regenta Aleksandra) Bosna i Hercegovina ulazi u sastav jedinstvene jugoslavenske države. Ona privremeno zadržava neke oblike državnosti, jer Glavni odbor Narodnog vijeća prestaje da funkcionira 31.12., a Narodna vlada 31.1.1919. Umjesto nje obrazovana je Zemaljska vlada za BiH koja je odgovorna centralnoj vladi u Beogradu i sa znatno suženim kompetencijama u odnosu na novembar 1918. (ostaju samo četiri povjereništva).

Centralistički sistem Kraljevine SHS utemeljuje se Vidovdanskim ustavom 1921. Po tom ustavu BiH dobija potpuno novo administrativno uređenje u kome se potire njeno historijsko biće, politička autonomnost i samobitnost.

Dokinuta je i njena administrativna cjelovitost, jer je članom 135. Ustava BiH podijeljena na šest oblasti (ranijih okruga) od kojih je svaki okrug, zasebno i bez ikakvih veza sa drugim, bio potčinjen direktno organima vlade u Beogradu.

Tako, već na startu sanjane opštejugoslavenske države, izgleda "iskren i pošten sporazum" i pravo na narodno samoopredjeljenje.

Sam način ujedinjenja od 1.12.1918. nije odražavao duh i demokratska raspoloženja naroda, a nisu ni pomenuti ranije postignuti dogovori o budućim nacionalnim odnosima.

Na startu se već moglo vidjeti da se pitanje državnog uređenja neće rješavati na osnovu sporazumijevanja ujedinjenih naroda. Na stranu činjenica što se samim aktom ujedinjenja, kao državotvorna i uopšte priznata, pominju samo tri naroda (SHS). Već način donošenja i sadržaj Vidovdanskog ustava govori da će se pitanja državnog uređenja rješavati shodno realnoj moći i odnosu političkih snaga, što je apsolutno bilo u korist Srba i Kraljevine Srbije čija "oslobodilačka vojska", a kasnije i žandarmerija zaposjedaju sve "bratske zemlje" i staraju se o provođenju oktroirane regentove volje.

Bez obzira na sve zamjerke, očite monarhističke manipulacije, prilično arogantnu poziciju Srbije kao pobjedničke sile i njene moralno-psihološke i političke prednosti kao zemlje koja je vodila teški oslobodilački rat, ipak se akt stvaranja jugoslavenske države može označiti kao rezultat i težnja oslobodilačkih nacionalnih pokreta koji su u tom ujedinjenju vidjeli zajednički interes.

Problemi će nastati kasnije, kada se na drastičan način iznevjeravaju izvorne ideje i *kada cijela država faktički postaje okvir za realizaciju velikosrpske hegemonije.*

I novi muslimanski politički predstavnici su se nadali da će u toj državi moći obezbijediti ravnopravnost i nacionalni prosperitet. No, ubrzo, razočaranje će biti potpuno. Od svega što će u Kraljevini dobiti, biće formalne vjerske slobode.

O nacionalnoj ravnopravnosti nema ni govora, nacionalno ime smatraće se izmišljenim, anahronim, neadekvatnim i bespotrebim za etnos koji će se smatrati izvorno srpskim, a sporadično i s druge strane eventualno hrvatskim. Ekonomski će početi rapidno da propadaju, tzv. demokratskom agrarnom reformom gotovo na silu će im se uzeti ostatak zemlje, kulturno će imati šansu samo ako budu "pravovjerni" i ako se "nacionalno asimiliraju", a poput stampeda počće sva dvorska kamarila i njeni plaćeni historici da se utrkuju ko će više dokazati njihovo pravo porijeklo, ko će ih više ocrniti kao azijate, uljeze, izdajice i mrske Turke koji treba da budu sretni što uživaju blagodeti kraljevske "pravne države".

Muslimani će ubrzo žaliti čak i za onako teškim uslovima kakve su imali pod Austro-Ugarskom i sam pomen Austrije će za njih za dugo biti sinonim pravne države, reda, sigurnosti, pa i kulturnog prosperiteta.

Začudjuća je diskvalifikacija i prećutno od drugih podržana minorizacija pozicije BiH u novoj državi. I Hrvatska i Slovenija su se ubrzo osjetile prevarenim, ali je malo ko pominjao BiH i da je i ona u tu državu ušla istim putem. Naime, kao da je prećutno postignut konsenzus za velikosrpske ambicije prema BiH, uz potpuno zanemarivanje činjenice *da BiH nije ušla u zajedničku državu putem neposrednog priključenja Srbiji, već upravo jugoslavenskim putem, preko stupanja u Državu (Narodnog vijeća) Slovenaca, Hrvata i Srba. Kao dio te države i s njom zajedno, Bosna i Hercegovina se dobrovoljno udružila sa Kraljevinom Srbijom. Ona u tu državu ulazi kao historijsko-politički subjekt koji ima svoje Narodno vijeće i Narodnu (Zemaljsku) vladu, koja ima svoj integritet i svijest o svojoj historijsko-političkoj posebnosti, koja nije raširena samo kod Muslimana jer u tim vladama su, pored ostalog, bili zastupljeni predstavnici sva tri bosanskohercegovačka naroda, čak šta više, u sarajevskoj vladi je bilo najmanje Muslimana.*

Krleža s pravom ukazuje da je "Ujedinjenjem od 1.12.1918. ostvaren državni akt koji se ni po obliku ni po načinu kako je proveden u djelo ne podudara ni sa jednom od direktiva utvrđenih u Krfskoj deklaraciji. Predstavljajući negaciju svih demokratskih principa, ova vrsta 'oslobođenja' garantira punu pobjedu rojalističkog protektorata nad svim jugoslavenskim narodima i zemljama. Da je došlo do tako flagrantnog kršenja krfskih i ženevskih sporazuma, zasluga ide, nema sumnje, onim politi-

čarima zagrebačkog NV SHS koji su svojom politikom dopustili da se snize do poltronskog sredstva autokratskog političkog režima i do poništenja svih demokratskih uslova ujedinjenja, utvrđenih između predstavnika Jugoslavenkog odbora i srpske vlade. Proklamacijom od 1.12.1918. stvorena je nova državna zajednica pod krunom koja se pojavila kao jedina naoružana zaštita građanskih privilegija od ozbiljne prijetnje masovne pobune. Prvi decembra 1918. značio je punu pobjedu klasnih interesa mlade buržoazije, opijene pobjedom, koja je u svojoj državotvornoj misiji, pod firmom 'nacionalno oslobođenog' tržišta, točno ocijenila sve unosne prednosti novootkrivenog područja za uspješnu eksploataciju". (Krleža, Panorama pogleda, pojava i pojmovi, V, str. 242).

No, da se vratimo Muslimanima. Oni se u BiH, kao i u cijeloj Kraljevini tretiraju isključivo kao vjerska, a ne kao nacionalna zajednica. Ipak, svi metodi njihovog nacionalnog negiranja, kulturnog omalovažavanja i državnog segregiranja, nisu mogli sputati pojavu ili "fenomen političkog jedinstva muslimanskih masa", što će se naročito ispoljiti kroz kasnije djelovanje "Jugoslovenske muslimanske organizacije", kao nesporno najznačajnije muslimanske političke stranke u međuratnom periodu.

Muslimani BiH (da ne govorimo o drugim dijelovima Kraljevine) su odmah nakon ujedinjenja bili izloženi mnogim problemima. Zbog neriješenog agrarnog pitanja žestina socijalnih pobuna nezadovoljnog seljaštva se uglavnom usmjerava prema njima. Često se ne pravi nikakva razlika između stvarnih zemljoposjednika i onih Muslimana koji su također bili u veoma teškom položaju, tako da paljenje imanja, pljačke, osvete, sve do ubistava ne mimoilaze ni mnoge "obične" muslimanske porodice, koje potpuno nevine plaćaju dug hajdučiji i anarhiji koja zahvata mnoge srezove BiH (konkretno, ubistva, paljevine, pljačke, i sl., dešavaju se srezovima Bosanske Dubice, Dervente, Tešnja, Odžaka, Brčkog, Bijeljine, Gračanice, kao i u područjima Gacka, Bileće, Nevesinja, Ljubinja, u konjičkom, trebinjskom i rogatičkom srezu, sve do Glasinca)²⁶.

Stotine su primjera takvog odnosa prema Muslimanima i njihovim posjedima. O tome se dosta piše, no vlast počinje da uvodi gvozdenu cenzuru, a na mnoge alarmantne proteste Muslimana nikako i ne reaguje.

Tako je bio prinuđen da u vezi tih divljanja lično reaguje i reis-ulema Džemaludin Čaušević. Navodeći primjere pljačkanja i progona Muslimana, reis u svojoj predstavi Narodnoj vladi BiH, pored ostalog tvrdi

26 O ovome šire vidjeti: dr. Atif Purivatra: "Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS", "Svjetlost", Sarajevo, 1977. str. 31-40.

da to "proizvadjaju sugrađani pravoslavne vjere u svojoj zanesenosti zadahnuti vjerskom mržnjom protiv mirnog muslimanskog stanovništva. Bude li se i nadalje tako radilo Muslimani će biti primorani da se sami brane i da od drugog koga zatraže pomoć i obezbjeđenje svoga života i imetka. Ako se i nadalje od strane nadležne vlasti mirnim okom (budu) promatrali ti silni zulumi i nasilja, onda su Muslimani u Bosni i Hercegovini izgubljeni i mjesto slobode i ravnopravnosti, mjesto reda i mira, zapali su pod teror kakvog Bosna ne pamti". (Navedeno prema: A. Purivatra: Jugoslovenska muslimanska organizacija... str. 36-37)

Za vrijeme Austro-Ugarske u ukupnom činovničkom i državnom aparatu npr. 1907. godine Muslimana je bilo samo 8,63% (od ukupno 32,22% domaćih činovnika na katolike je otpalo 61,56%, pravoslavne 29,92%), da bi se taj broj 1912. popeo na 12,6%.

Poslije ujedinjenja, vladajući krugovi Kraljevine, po hitnom postupku dovode tzv. politički pouzdana lica i već 1919. godine glavne odgovorne položaje zauzimaju Srbi, sa velikim brojem činovnika iz Srbije. Dolazi do prave "čistke" ionako malog broja Muslimana koji su zauzimali bilo kakve položaje.

"Karakteristično je da u Zemaljskoj vladi za BiH, a kasnije i u Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu, nije bilo ni onih Muslimana koji su se nacionalno opredjeljivali kao Srbi. U vezi s ovim interesantan je slučaj sa Muslimanima solunskim borcima i oficirima srpske vojske. Neki od njih su poslije 1918. postavljeni za komandire žandarmerijskih stanica u nekim sreskim mjestima. Međutim, srpski političari u pojedinim mjestima pod uvjerenjem da je stvaranjem Kraljevine SHS došao čas kada jedino oni mogu biti na vlasti, vršili su snažan pritisak na odgovorne državne ličnosti za smjenjivanje i ovih solunskih boraca, muslimana-Srba". (Purivatra: JMO..., str. 41).

Ta smjena i odstranjivanje Muslimana službenika iz ukupnog državnog aparata išla je sve do smjenjivanja pisara i službenika, a akcija je uskoro počela da obuhvata i hrvatske namještenike. Za okružne i kotarske predstojnike u BiH se uglavnom dovode činovnici iz Srbije našto u više navrata oštro reaguje Jugoslovenska muslimanska organizacija, kao i hrvatske političke stranke.

JMO naročito poteže to pitanje, a "Pravda" iz aprila 1919. piše: "Može biti slučajan prvi sastav vlade, pri kojem smo mi (Muslimani, op. a.) potpuno obađeni; mogu se nekako opravdati prvi progoni Muslimana-činovnika, no nije i ne može biti slučajna upornost, koja ometa ispravak učinjenih pogrešaka i presizanja. Hoćemo proporcionalno zastupstvo, jer

želimo da i Muslimani osjete da su u SVOJOJ državi, da imaju SVOJU, a ne tudinsku vladu i da su RAVNOPRAVNI faktor u SVOJOJ ZEMLJI, a ne okupirani građani, kao što bijahu prije narodnog oslobođenja. Srbi-pravoslavni ne samo da su svjesni preokreta nabolje nego se na svakom koraku susreću i sa VIDNIM ZNAKOM tog poboljšanja. Hoće li na sud: njihovi ljudi; hoće li na kotar: njihovi ljudi; hoće li vladi – opet njihovi ljudi". ("Pravda", 48. od 24.IV 1919).

Tako npr. 1920. godine od 54 rukovodioca u državnoj upravi (pokrajinskog značaja) *nema ni jedan Musliman*.

Kako Muslimani ostvaruju obećanu ravnopravnost u Kraljevini SHS, vidi se i iz sljedećih podataka: 1921. godine od 6 okružnih načelnika, poglavara grada Sarajeva, 6 predsjednika okružnih sudova, 6 državnih odvjetnika i 5 drugih rukovodilaca u državnom odvjetništvu nije bio ni jedan Musliman. Od 54 kotarska poglavara bilo je 5 Muslimana i od 17 upravnika kotarskih ispostava bio je jedan Musliman. U gradskom poglavarstvu u Sarajevu od 31 rukovodećeg službenika bilo je 4 Muslimana. Od 54 predsjednika kotarskih sudova bilo je 5 Muslimana. U direkciji državnih željeznica u Sarajevu od 56 rukovodećih službenika nije bio ni jedan Musliman, a među osamnaest rukovodećih službenika u Delegaciji ministarstva finansija za BiH i u Rudarskom satništvu za BiH, također nije bilo ni jednog Muslimana.²⁷

Dakle, u ukupnom administrativnom državnom aparatu, u sudstvu, finansijama, željeznicama, rudarstvu, da ne govorimo o vojsci i policiji, gotovo da nije bilo ni jednog Muslimana.

Tako u politici Kraljevine izgleda ravnopravnost, "bratsko ujedinjenje", sloboda i sl. To će sve biti praćeno ubistvima, pljačkanjima, šikaniranjima i opštim nipodaštavanjem na svim sektorima društvenog, naučnog, kulturnog, prosvjetnog života.

Vlasti se, uglavnom, opravdavaju da nisu u stanju obuzdati teror nad Muslimanima. Oni se ponovo osjećaju historijski prevareni, egzistencijalno ugroženim, poniženim i u svakom pogledu obespravljenim. Opšta identifikacija Muslimana sa feudalnim ugnjetačima dovodi do državno sankcionirane represije prema cijelom tom narodu, a da se svjesno previda činjenica da ogromna većina tog naroda nisu nikakvi feudalc i spahije, već pauperizovana gradska sirotinja, radine zanatlije, slobodni seljaci, bezemljaši, pa i kmetovi, uz nešto malo trgovaca, inteligencije i učene uleme.

27 Šire o ovome vidjeti: Atif Purivatra: "JMO..." str. 44-45.

Pervetirana je ukupna logika: Jedino su Muslimani ostaci starog feudalnog sistema; za sva neriješena pitanja u agraru – krivi su Muslimani; za sve promašaje, korupciju i nesposobnost u upravi – kriv je "turski javašluk" (iako Muslimana u upravi gotovo da i nema); za sve patnje i stradanja Srba u Prvom svjetskom ratu krivi su muslimanski i hrvatski "šuckori" itd.

Zločini "šuckora" ²⁸ se hipertrofiraju, oni se optužuju maltene za sva zla nanijeta Srbima u Prvom svjetskom ratu, krivica se, često u vidu prave hajke kolektivno prenosi na sve Muslimane i nerijetko – *javno se traži osveta*.

28 Šuckor (Schutzkorps) je neka vrsta narodne milicije, poluvojne organizacije koju je Austro-Ugarska formirala u cilju zaštite stanovništva od napada "komita" i upada koji su usljeđivali u graničnim područjima istočne Bosne i u Hercegovine. Pojedini "šuckori" su uz pomoć austrougarskih vlasti doista vršili zločine nad srpskim stanovništvom ali nerijetko su pljačkali i ubijali i Muslimane (npr. samo u rogatičkom srezu od strane "šuckora" ubijen je 221 Musliman, a 93 su odvedena kao taoci).

POLITIČKO ORGANIZOVANJE MUSLIMANA OD 1918. DO 1941.

Što se tiče političkog organizovanja Muslimana u Kraljevini SHS ono se baštini na njihovoj organiziranosti u vrijeme Austro-Ugarske.

Političko okupljanje Muslimana se uglavnom odvija preko političkih grupa okupljenih oko lista "Jednakost" (glasilo muslimana, Srba i "srbofila") i lista "Vrijeme" pri kome se organizuje i Privremeni odbor "Muslimanske organizacije". Od različitih grupacija, u Sarajevu je 22.12.1918. formirana posebna grupa (dr. Hamdija Karamehmedović, dr. Mehmed Spaho, dr. Halid Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Ahmed Salihbegović) sa ciljem stvaranja jedinstvene muslimanske političke organizacije. Oni odlučuju da se, na osnovu programa grupe na čijem je čelu E. Mulabdić, osnuje "Muslimanska organizacija". S time se ne slažu Sarić i Salihbegović i oni, poslije pokretanja lista "Jednakost" formiraju grupu "Jugoslovenska muslimanska demokratija". (U najkraćem, politički program je jedinstvena država sa monarhijskim uređenjem i dinastijom Karađorđevića).

Neslaganje sa ovom prosrpskom organizacijom iskazuje se u zamjerkama da ona nije precizirala svoj program, da se ne vidi njihov jasan stav o nacionaliziranju Muslimana, o vjersko-prosvjetnoj autonomiji, o stavu prema težacima, o odnosu prema Hilafetu i sl. Istovremeno se u Tuzli organizuje "Tuzlanski akcioni odbor" sa muftijom Maglajlićem na čelu, koji se predstavlja kao "Centralni odbor muslimanske organizacije okružja tuzlanskog". On okuplja predstavnike osam srezova (Bijeljina, Brčko, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Tuzla, Vlasenica i Zvornik, dok predstavnici Gradačca i Srebrenice nisu došli) i na svojoj skupštini (4.1.1919.) odlučuje da se provede politička organizacija Muslimana u kotarskim sjedištima i selima. Upućen je i apel Muslimanima u ostalim mjestima BiH da se što prije organiziraju i stvore jedinstvenu političku organizaciju. Isto tako, u sva mjesta BiH razasla je i "Osnova programa za jedinstvenu organizaciju Muslimana Jugoslovenske države". U februaru 1919. u Banja Luci, for-

mirana je i "Muslimanska zajednica", koja pledira za jedinstveno organiziranje svih Muslimana. ("Da se svi u jednu jedinstvenu stranku *bar na izvan* ujedini"). Kao osnova za ujedinjenje i stvaranje "Muslimanske zajednice" ističu se načela: *demokratska ustavnost, sloboda, jednakost, bratstvo, demokracija i uzajamna tolerancija*.

U "Glasu slobode" se ističe proglas u kome se kaže: "Zato nema razloga da se ne stvori 'Muslimanska zajednica', jer Muslimani u Bosni, kao i u državi SHS nakon gorka iskustva trebaju i žele *samo sposobnih radnika* koji će u duhu vremena i u svakoj prilici raditi i samo raditi za muslimanske interese, tko god želi da radi, bio to Srbomusliman, Hrvatomusliman, Jugoslovenomusliman ili nacionalizovani Musliman, šerifovac ili protušerifovac, intelektualac, naprednjak ili konzervativac, siromah ili bogat, naći će mjesta u 'Muslimanskoj zajednici'" ("Glas slobode", 33, 11. 2. 1919, navedeno prema: A. Purivatra, JMO... str. 53)

Ponajbolje se iz ovog banjalučkog proglasa vidi koliko su Muslimani politički podijeljeni, nacionalno raspolučeni, svrstavani kao Srbomuslimani, Hrvatomuslimani, Jugoslovenomuslimani itd., i sve je bilo poželjno i prihvatljivo samo ne i da budu ječmostavno Muslimani, ravnopravni sa Srbima, Hrvatima, Slovencima i drugim narodima.

Njima se ponovo nameće "prokletstvo" da ne mogu biti nacija, kao da se nacija nekim dekretom daje i oduzima. Ono što je za druge prednost, čime se ponose, ovjenčavaju epskom slavom i svim primitivnim glorifikacijama, njima je teret, krivica i nametnut osjećaj manje vrijednosti. Svaki srpski ili hrvatski feudalni kriminalac, pljačkaš, vagabund ili turski najamnik, mogao se pretvoriti u epskog junaka, a isti takav koji je s muslimanske strane dijelio megdane, robio i pljačkao, bio je samo mrski Turčin čije se ime smije spomenuti samo onda kada je u guslarskoj tradiciji uvijek prevrtljiv, kukavica i poražen.

Sve ono što je podsjećalo na identitet Bosne, na nekadašnju samostalnost i državnost bosansku trebalo je eliminirati, falsificirati, duhovno, kulturno i politički uništiti.

Ubrzo se iz školskih udžbenika briše sve ono što na takvu Bosnu podsjeća i sve će se onda usmjeravati u čast glorifikacije Dušanovog carstva, Nemanjića, Svetosavlja, pa do "slavne dinastije Karadorđevića". Slično se dešava i sa bosanskohercegovačkim Hrvatima, koji su bar taj hegemonizam i kulturni imperijalizam dijelom amortizirali većim oslanjanjem na zagrebačku maticu. Bosanskohercegovački i uopšte jugoslavenski Muslimani se nisu imali na koga osloniti. Njima ostaje da protestiraju, apeliraju, pozivaju se na razum, jednakost, bratstvo i toleranciju. Na sve to

dobijaju nacionalno poniženje, ekonomsku obespravljenost, kulturnu potčinjenost, a u političkom smislu njihovi predstavnici su bili dobri samo onda kada je trebalo političko preglasavanje ili međunacionalno (srpsko-hrvatsko) potkusurivanje. Sve je to, naravno, opredijelilo i načine i tokove muslimanskog političkog organiziranja.

Ono je bilo opterećeno s dosta protivurječnosti, nije iza sebe imalo neki konzistentan, jedinstven nacionalni program i jasno definirane ciljeve, čega je rezultat izraženo frakcionaštvo, politička nesloga i jeftino kompromiterstvo.

Nakon uspostavljanja saradnje između sarajevske i tuzlanske organizacije, a uz podršku Muslimana iz drugih mjesta BiH, sazrelo je uvjerenje o potrebi stvaranja jedinstvene političke stranke i to na osnovu programa koji je ponudila grupa okupljena oko lista "Vrijeme".

Tako je sazvana i osnivačka Skupština, održana u Sarajevu od 14. do 19. februara 1919. godine. Iako je na Skupštini iznesen i prijedlog da se u interesu "složnog i skupnog rada svih Muslimana" izvrši sjedinjenje i sa grupom oko lista "Jednakost", do toga nije došlo. Glavni kamen spoticanja bili su različiti stavovi o obliku državnog uređenja. (Iako je prihvatio centralističko uređenje, JMO je tražio "široku autonomiju u opštini, srezu i okrugu u formi upravnih regiona, kako bi se pojedinim krajevima omogućilo samostalno razvijanje prema posebnim potrebama". Predstavnici Jugoslovenske muslimanske demokratije su insistirali na potpuno centralističkom uređenju).

Dakle, uz ta razmimoilaženja formirana je "Jugoslovenska muslimanska organizacija", najznačajnija i najuticajnija politička stranka Muslimana u periodu 1919-1941. Ona je bila jedina politička stranka tog perioda "koja je i po svom postanku i djelovanju bila regionalno bosanska ograničavajući se uz to samo na muslimanski dio stanovništva Bosne i Hercegovine. JMO je cijelo vrijeme svoga postojanja okupljala u svoje redove ogromnu većinu svojih birača, bez obzira na kulturne razlike, kao i bez obzira na nacionalnu ideologiju koju su pojedinci u njenim redovima zastupali". (A. Purivatra, JMO...)

Osjećaj opšte ugroženosti Muslimana i uznemiravajući nagovještaj da će se njihovo stanje i dalje pogoršavati, začuđujuće efikasno su politički objedinili Muslimane. Kao organizacijski oblik tog otpora, iako idejno i politički još uvijek nedovoljno profiliran – jeste JMO. Nije slučajno da njeni prvaci, od samog početka djelovanja, insistiraju kod svojih pristaša na natklasnom jedinstvu, upozoravajući da ne upadnu u "zamku klasnih podjela" (I. Banac), što je ipak, u krajnjoj konzekvenci uslovljeno emi-

nentno klasnim interesom, a to je da svi Muslimani treba da zajednički i odlučno brane prava muslimanskih zemljoposjednika koje teško pogađaju propisi o agrarnoj reformi.

JMO je imala nesporno najveći upliv među muslimanskim glasačima (što pokazuju i izbori iz novembra 1920.), ali njena je glavna slabost bila što je imala prepoznatljiv vjerski karakter i nije uspjela oblikovati muslimanski nacionalni program, prije svega u smislu priznavanja i afirmacije muslimanske nacije. Čak što više i JMO se uglavnom mirila s činjenicom da se Muslimani tretiraju kao "vjerska zajednica". U odnosu na koncept posebne bosanske muslimanske nacionalnosti, JMO je bila kolebljiva, zadovoljavala se sitnim političkim koncesijama i učešćem u raznim beogradskim vladama, nerijetko paktirajući i s onima čija politika nikako nije išla na ruku interesima Bosne i Hercegovine, pa time i muslimanskog naroda. No, treba priznati da je JMO bila u vrlo delikatnom položaju. Bosanski Muslimani nemaju tada afirmirano i prihvaćeno nacionalno ime i sve se čini da ga i ne "dobiju". Očita je protumuslimanska dimenzija agrarnih sukoba i u BiH i Jugoslaviji. Ona ide dotle da se pretvara u mržnju i kolektivne osvete. To bez obzira na sva oficijelna nastojanja (formiranje i afirmacija prosrpskih muslimanskih društava, propagiranje prednosti nacionalnog osvješćavanja, protežiranje nekih Srbomuslimana itd.) predstavlja glavnu kočnicu za muslimansku integraciju unutar srpske nacionalne ideologije, jer plan takve za takvu integraciju, jednostavno nikada neće dati očekivane rezultate. U krajnjemu, takve pokušaje muslimanski narod nikada nije ni prihvatio.

S druge strane JMO nije mogla ni da se jednostrano osloni samo na Hrvate, odnosno da forsira hrvatomuslimanstvo, jer je opet bio suočen s narodnim otporom, a u političkom smislu jasno je znao da bi takvo približavanje Hrvatima izazvalo veliko nezadovoljstvo ne samo domaćih Srba, već i dvorske politike i Vlade u Beogradu, što bi vjerovatno rezultiralo podjelom Bosne i Hercegovine ili nekom nagodbom na muslimanski račun čega su se Muslimani, naravno, najviše bojali.

Ti strahovi, koji će pratiti Muslimane i Bosnu i Hercegovinu do danas, nagone JMO da traži kompromisno rješenje.

Gotovo da se JMO našla u poziciji Buridanova magarca. Jer između srpskog i hrvatskog sijena izabrala je da se osloni na muslimansku već pokošenu travu, čekajući da joj se iz centralnih (beogradskih) stogova za nesporne političke usluge obezbijedi kakva-takva zimnica.

Tu raspolućenu poziciju dobro pojašnjava Banac kada kaže: "Suočeni sa izborom između dviju suprotstavljenih nacionalnih ideologija, od kojih

im je jedna bila uvelike neprihvatljiva, a druga se nalazila u defanzivi, ili pak da bude optuženo zbog antinacionalnih sklonosti vodstvo JMO se odlučilo da na najbolji mogući način iskoristi ograničeno pribježište što mu ga je pružio jugoslavenski unitarizam. Međutim, za JMO je taj izbor bio lišen ideološkog sadržaja, što je najčešće bio spojen sa unitarističkim percepcijama, budući da je i sama JMO bila predmet srpsko-hrvatskog hrvanja i budući da je ona bila stranka koja je najmanje mogla povjerovati unitarističkoj doktrini o srpsko-hrvatskom narodnom jedinstvu. Srbi i Hrvati jednostavno nisu djelovali kao jedan jedinstven narod u njihovu sporenju oko Bosne i Hercegovine, *pa je zato unitarizam JMO mogao biti samo izraz oportuniteta*", (istakao N. D.)²⁹

Npr. u uvodniku glasila JMO "Pravde" (od 31.12.1920.) razmatra se mogućnost srpsko-hrvatskog stapanja i stvaranja nove nacije. Tu se iskazuje sumnja na osnovu primjera rusko-poljske simbioze, gdje se za 150 godina življenja u zajedničkoj državi nije uspjela stvoriti nova nacija. Iz toga se izvlači zaključak da je program narodnog jedinstva podjednako neizvodiv. "Pravda" u tom smislu optužuje Demokratsku stranku za "jugoslovenski nacionalizam" smatrajući da je on "u svojoj jezgri srpsko-pravoslavni" i da je "rasplinuio i pojačao međusobno oprečne srpske i hrvatske nacionalizme".

Poznata je bila pragmatičnost JMO. Iako je ona ušla u vlast i lavirala između velikosrpskih unitarističkih nastojanja i želje da odbrani muslimanske interese, ipak u pogledu nacionalnog deklariranja stvari stoje drugačije. Npr. od 24 poslanika koji su izabrani na izborima u novembru 1920. njih 15 se deklariraju kao Hrvati, petorica se uopšte nacionalno ne izjašnjavaju, dvojica se izjašnjavaju kao Srbi, a jedan kao Bošnjak. Od 18 poslanika i njihovih zamjenika izabranih na izborima 1923. svi su se izuzev Mehmeda Spahe³⁰ (predsjednika stranke) izjašnjavali kao Hrvati.

Ono što je specifično JMO jeste da takvo slobodno nacionalno deklariranje ne utiče puno na političko jedinstvo stranke, što posredno govori da je ono uslovljeno više pragmatsko-političkim razlozima, nego istinskim nacionalnim osjećajem i uvjerenjem. Da je to tako govori i podatak da su vrlo rijetki primjeri gdje sljedbenici JMO, bez obzira na to kako su se nacionalno opredijelili, odlaze u neku od srpskih ili hrvatskih stranaka.

29 Ivo Banac: "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", str. 348.

30 Dr. Mehmed Spaho, neosporno ugledan muslimanski političar (1883-1939) se u početku, u studentskim danima izjašnjavao kao Srbin, a kasnije se nije opredjeljivao ni na srpsku ni na hrvatsku stranu. Njegov brat Fehim Spaho, reis-ul ulema od 1938-1942. godine, izjašnjavao se kao Hrvat, a treći brat Mustafa, deklarirao se kao Srbin.

(Npr. zato je Radić optuživao rukovodstvo JMO "da otuđuju Muslimane od hrvatstva").

Kompromisna politika JMO naspram unitarizma najbolje se vidi na primjeru donošenja centralističkog Ustava iz 1921., jer je dala svoje presudne glasove Pašićevu ustavnom prijedlogu, ali je za to dobila znatne ustupke kojima se ograničava centralistička uprava u BiH. Naime, Pašićeva vlada je izrazila spremnost da štiti islamske propise i običaje, a prihvatila je da se članom 133. stav 3. Ustava zaključi *teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovine*. Zbog toga podjela Jugoslavije na oblasti, na kojoj su centralisti insistirali (da bi suzbili autonomističke tendencije) u BiH nije provedena. BiH jeste podijeljena na okruge, ali nisu narušene njene povijesne granice, odnosno ni jedno područje BiH nije priključeno nekoj susjednoj pokrajini, kao što je prvobitni centralistički plan predviđao.

Mnogi smatraju da je to, ipak, veliki uspjeh JMO, jer i tako ona svojom političkom snagom i nije mogla više postići, niti ozbiljnije osujetiti suštinu pašićevske politike.

Na kraju, kao značajnu koncesiju, Pašićeva vlada je prihvatila da se povećaju odštete što su ih muslimanski zemljoposjednici tražili za zemlju koja je podijeljena po odredbama nove agrarne reforme.

Poslije će doći do rascjepa u vodstvu JMO na tzv. desno i lijevo krilo, što je imalo obilježja i generacijskog sukoba, a politički se ispoljavalo u podjeli na one koji su za saradnju i lojalnost Pašićevoj vladi i one koji zastupaju autonomistički stav u pogledu državnog uređenja, odnosno ideju o jakim pokrajinskim samoupravama.³¹

"Desničari" su pod predsjedavanjem I. Maglajića kasnije osnovali "Jugoslovensku muslimansku narodnu organizaciju" (JMNO) i pokrenuli poseban stranački list "Iršad" (Putokaz), sa S. Korkutom kao glavnim urednikom. Vlast je svim sredstvima pomagala JMNO koja i sama ne bira sredstva u pridobijanju masa, naročito praktikujući održavanje političkih skupova pri različitim vjerskim manifestacijama.

JMO sve više učvršćuje svoje stavove o autonomiji smatrajući da se jedino tako može očuvati kompaktnost Muslimana.

Izbori iz 1923. godine najbolje pokazuju snagu JMO, jer ona od svih stranaka dobija najviše (18) mandata, dok JMNO, kao i stranka Nezavisnih Muslimana nisu dobili nijedan mandat.

31 U "desničare" spadaju Hadžihafiz Ibrahim Maglajić, dr. Hamdija Karamehmedović i Sakib Korkut, a u "ljevičare" Spaho, Hadžikadić, Baljić i dr.

Interesantno je pogledati i sama programska načela JMO. U programu JMO se kao temeljna načela ističu "demokracija i ustavnost, pravda i sloboda, jednakost i tolerancija". Uvažavajući "potpunu ravnopravnost triju plemenskih imena" u Programu se ističe da se "bosanskohercegovački Muslimani nijesu nikad otudili na svojoj domovini, ni svom narodu ni svom jeziku. *Oni su zadržali sve biljege čistog nacionalizma, a nijesu svijesni samo plemenskog imena*". (Istakao N. D.)

Oko pitanja ustava, Program ističe principe potpune odgovornosti vlade, narodnom predstavništvu kao izrazu suverenosti, te izbornog reda na temelju općeg, jednakog, izravnog, tajnog i proporcionalnog prava glasa u svim tijelima, koja se biraju.

Traži se da *državni ustav* donese isključivo narodna konstituenta, birana prema gornjem načelu većinom od 2/3 glasova.

Iz korpusa građanskih prava i sloboda traži se na prvom mjestu "*slobodarska zaštita vjere*", islamskih običaja i savjesti, nepovredivost lične slobode i privatne imovine, sloboda rada i djelovanja, sloboda kretanja, sastajanja i udruživanja, govora i štampe, te poštivanje kućnog praga i listovne tajne.

Posebno se traži da se u ustavu izričito istakne priznavanje RAVNOPRAVNOSTI ISLAMA s kršćanstvom i drugim vjerama.

Program JMO traži i ustavnu garanciju da će se poštivati neograničeno uživanje *vakufskog, vasijetskog* i ostalog dobra islamske zajednice, da se u vakufskim i mearifskim poslovima obezbijedi potpuna samouprava, da se osigura slobodna veza sa Hilafetom³². Što se tiče privredne (gospodarske) politike, traži se sloboda privrednog rada i sticanja za sve građane na čitavom području države SHS.

U pogledu agrarne politike, zanimljiv je veoma progresivan stav "da svaki zemljoradnik mora dobiti zemlje i to toliko, koliko mu je potrebno za njegov opstanak. U nužnim slučajevima treba uzeti državne mjere. Da bi se ovako rasterećeni seljački posjed i ubuduće očuvao, treba zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda koji se neće moći ni prodati ni opteretiti."

Što se tiče radništva, Program ističe da "*radništvo treba da bude posebnim zakonom zaštićeno od kapitalističkog izrabljivanja poslodavaca*. Tražimo naročito uvođenje obligatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti, nezgode, nemoći i starosti, te osiguranja potpore za radničke udovice i siročad".

32 Hilafet, ar. ustanova halife. Ovo se odnosi na Halifat u Carigradu.

U prosvjetnoj politici, Program se zalaže da država "upre sve sile na suzbijanju nepismenosti", za povećanje budžeta za javnu nastavu, "obaveznost nastave u nauci vjere" u osnovnim i srednjim školama, otvaranje većeg broja raznih stručnih škola itd.

U sudstvu, "potpunu neovisnost sudova, porotu za sve političke i štamparske delikte, te što snažniji progon lihvarstva i zaštitu maloljetnih".

Što se tiče vojske, ističe se zahtjev da se "u vojsci poštuju propisi islama, a naročito da se muslimanski vojnici ne opterećuju uz ramazan teškom službom". Nadalje se ističe zahtjev za *apsolutnom zabranom* za sva vojna lica da se miješaju u politiku.

Ovo su bile neke osnovne naznake djelovanja JMO, kao najznačajnije muslimanske političke stranke, koja je u znatnoj mjeri opredjeljivala ukupan politički život Muslimana i utjecala na njihov položaj u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.

Druge muslimanske političke stranke, kao što je JMNO, Muslimanska težačka stranka, Narodna muslimanska stranka, nisu imale značajnijeg upli-va, iako su dosta doprinijele ukupnoj političkoj klimi i razvijanju modernog političkog organizovanja kod Muslimana BiH.

OPŠTI POLOŽAJ MUSLIMANA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Već smo istakli delikatnost i mukotrpnost socijalne i političke pozicije u kojoj se Muslimani BiH nalaze poslije ujedinjenja 1918. godine. Oni u naročito tešku poziciju dolaze zavođenjem Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929. godine. Iste godine kralj Aleksandar je Bosnu i Hercegovinu podijelio na četiri banovine (Vrbaska, Drinska, Zetska i Primorska) i to namjerno na taj način da su Muslimani *u svakoj od njih bili manjina*. Godine 1939. u nagodbaškom sporazumu Cvetković-Maček, potpisao se nova sramna dioba BiH i to tako što će trinaest njenih kotara ući u novouspostavljenu banovinu Hrvatsku, a njih 38 je bilo predviđeno za srpski dio Jugoslavije. *Muslimana ponovo nema nigdje, njih niko uopšte ne pita, a Bosna plaća danak apetitima srpskog i hrvatskog velikodržavlja*. Npr., ako je u nekom kotaru bilo samo za jedan procenat više pravoslavnog, odnosno katoličkog stanovništva (Muslimani se uopće nisu ubrajali, bez obzira da li su u dotičnom kotaru u većini), onda bi taj kotar pripao banovini Hrvatskoj, odnosno srpskom dijelu Jugoslavije.

Kakav je bio odnos prema Muslimanima može se vidjeti iz raznih napisa u dnevnoj štampi, časopisima, te posebnim studijama pisanim u propagandne svrhe i u cilju njihovog nacionaliziranja. Tako npr. Krsta Marić, 1924. godine piše "da je nacionaliziranje Muslimana za nas Srbe jedno od najvažnijih pitanja unutrašnje politike. Ono je čak jedno važno državno pitanje..." U cilju da pokaže kako ni islam nije prepreka u ostvarenju tog važnog državnog cilja, Marić nastavlja: "Kada mi zagovaramo nacionalizovanje Muslimana, mi smo daleko od toga da diramo u rz i obraz, u din i veru naših Muslimana, jer njegovo srpstvo ni malo mu ne smeta, da bude odličan musliman. Šta više mi volimo, da su svi Srbi religiozni, jer vera je još uvek najbolji čuvar morala, naročito u širokim narodnim masama. Zato kao što nam je srpstvo drago, jer ono predstavlja nacionalnu i državnu snagu, naš narodni ponos, tako nam je drag islam i

pravoslavlje, jer su oni čuvari morala. *Srpstvo je čuvar otadžbine, a pravoslavlje i islam morala*". (Istakao N. D.)

"Kao što nema čoveka bez vere, tako ne sme ni da bude ljudi bez otadžbine", veli Marić, naravno misleći da ta otadžbina jedino može biti Kraljevina SHS. Marić se čudi kako Spaho i JMO "hoće da sve Muslimane prevede u Hrvate", smatrajući da je to "nemoguće, jer je neprirodno" i da neće uspjeti kao što nije uspelo da se prevedu u jugoslavenstvo. Jedino što je dobro kod JMO, kaže Marić, jeste da ona hoće "muslimane nacionalizovati", "samo joj ne valja što ne ume da izabere pravi put, što pravi eksperimente sa jugoslavenstvom i hrvatstvom, pojmovima koje je Austrija unela u Bosnu i koji nisu srasli sa dušom muslimanskom"³³. Ergo, jedini pravi put je da Muslimani postanu Srbi, jer bi to doprinijelo čuvanju otadžbine i učvršćenju njenog srpskog karaktera, a uzgred bilo bi i pogodno duši muslimanskoj.

S druge strane pojavljuju se čitave tirade uvrijedljivih, nipodaštavajućih, primitivno-šovinističkih tekstova i to od pera koja su tobože ovjenčana evropskom demokracijom, kulturom i tolerancijom, što sve nalazi prostora u uglednim izdavačkim kućama, časopisima itd. i ima svoju nacionalskom slavom opijenu publiku. Tako Čedomir Mitrinović ("Naši muslimani", Beograd 1926. godine) piše: "Kad se bolje upozna život naših muslimana, i temeljnije prouče izvesne njihove karakterne osobine, na prvi mah pada nam u oči činjenica da oni ne vole da misle. Duh im je nekako nepokretan, inertan. Moglo bi se reći da su neprijatelji svega *novog*, konzervativni do krajnosti... Shvatajući u velikoj većini teško i s krajnjim naporom..." Muslimanska porodica je "zatvorena, nepristupačna, žigosana svim onim lošim osobinama koje daje Istok svojim porodicama, ona se nalazi danas u punom opadanju". (Tu Mitrinović vidi razloge opadanja broja Muslimana u BiH ?!)

"Muslimani ne vole intelektualni rad, a to se najbolje vidi u njihovom školskom radu i životu uopšte"... Treba istaći "još to da naši Muslimani pate sled nedostatka aktivnog duha", da to nadoknađuju "dubokim, okorelim fatalizmom", "da im je mašta stvorena za ubijanje duha" itd., sve do optužbi da su lažljivi, perverzni, prevrtljivi i slično.

Ovakve i slične "bedastoće" i bljuzgarije se populariziraju u "prestoničkoj" štampi, stiče naučni imidž i političke karijere, sve u cilju glo-

33 Krsta Marić: "Nacionalizujmo Muslimane", "Srpska riječ", Sarajevo, XX/1924, 62, 2-3.

rifikacije Cvijićevog rasno čistog dinarida, "visoka stasa, bistra uma i prave vere pravoslavne".

Na ukupnom duhovnom planu postupno se razvija čitav sistem pretežno primitivne ksenofobije i atavizma prema Muslimanima, uz orkestriranje i rafiniranijih akademskih krugova koji su se tobože trudili da pošteno i naučno dokažu njihovo pravo porijeklo, pokažu njihove zablude, prevladaju muslimanske predrasude, da ih emancipiraju, odnosno nacionaliziraju.

Suočen sa bosanskom stvarnošću i frapiran zabludama koje je imao o Bosni i Muslimanima, Francuz Masje de Kerval, još 1856. piše: "*Velika nesreća ovog dijela slavenskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja*".

Zato Salko Nazečić 1932.³⁴ tužno lamentira da mu je najgore to što pisanje o Muslimanima "često čine ljudi koji život nas muslimana poznaju samo sa ekskurzija od četiri do pet dana. Oni dođu u naše krajeve, vide džamiju i šadrvan, mušebake i nekog starog adžu ili hadžiju, vide feredžu ili fes – i misle da je to muslimansko pitanje".

Nazečić to naivno i velikodušno svodi samo na nepoznavanje muslimanskog bića i situacije u kojoj ono živi, no stvarni problem je u tome što je ukupnom ideologijom, čitavim jednim državnim sistemom i kulturnom politikom trebalo istrgnuti historijske korijene muslimanskog naroda, potrijeti svijest o njihovoj samobitnosti, sistemski ih (ekonomskom nuždom, političkim obespravljenošću, kulturnim osiromaženjem, prosvjetnom marginalizacijom, historijskim falsifikatima i vjerskom diskriminacijom) natjerati da se asimiliraju, da postanu Srbomuslimani (i opet građani drugog reda), eventualno ih "podijeliti" s Hrvatima – ako je to već u cilju višeg političkog interesa, ili ih ostaviti u svojoj enklavi, da, ako se već nisu iselili, postupno sami "odumru".

Neke počinje da iritira uporno i sve neukusnije nastojanje da se Muslimani po svaku cijenu "nacionaliziraju", odnosno opredijele na srpsku ili hrvatsku stranu. Tako, odbacujući teze da Muslimani nemaju probudenu nacionalnu svijest Maksim Svara³⁵ kaže:

"Dovoljno je ukazati na to da su muslimani BiH oduvijek sačuvali svoj jezik, svoju nacionalnu dušu i svoje nacionalne običaje. Dok su kod

34 Salko Nazečić: "O nacionalizmu naših muslimana", Jugoslovenska pošta, Sarajevo IV/1932, 950, 5.

35 U "Novom Beharu" (VI, 1932) pod pseudonimom "Zija", Svara piše tekst pod naslovom "Nacionaliziranje Muslimana" preneseno iz: A. Isaković: "O nacionaliziranju Muslimana", str. 78, 79.

pripadnika drugih vjera duševne osobine mijenjane u onolikoj mjeri u koliko su se miješali sa pripadnicima drugih naroda, pa čak i rasa, dotle je duša našeg svijeta ostala čisto slavenska, sa svim svojim manama i dobrim stranama...

Oni su dovoljno nacionalni i kamo sreće, kada bi svi ostali u Jugoslaviji bili isto toliko nacionalizirani, koliko su to muslimani. Njima, koji su od svojih djedova naslijedili nacionalni ponos, nije – barem u pogledu nacionalnosti – potrebno više ništa, a najmanje lekcije nepozvanih savjetnika. Što oni nisu nacionalni po onoj znamenitoj riječi njemačkog pjesnika Grillparzera: *'Od nacionaliteta do bestijaliteta'*, to je samo njihovo veliko duševno preimućstvo, na kojemu im može zaviditi i jedan kud i kamo veći i savršeniji narod nego što je naš, i u koji se cio naš narod bez razlike treba ugledati".

Međutim, treba istaći da je i iz redova muslimanske inteligencije bilo onih koji su se na sve načine trudili da dokažu da su oni i njihov narod Srbi, odnosno Hrvati. (Ovo "odnosno" nije radi "uravnjavanja" i tzv. ekvivalence, jer je u periodu 1918-1941., pa i kasnije, konjuktornije i probitačnije bilo opredjeljivanje za Srbe).

S obzirom da se radilo o uglednim intelektualcima, često iz poznatih, pa i begovskih muslimanskih porodica, zanimljivo je koji su stvarni motivi takvog opredjeljivanja?

O tome do sada, nažalost, nemamo nikakve ozbiljnije studije. Bez namjere da ulazimo u dublju analizu i ponudimo valjane odgovore, dio razloga i motivacije bi se mogao pronaći u slijedećem:

Prvo, Muslimani u to vrijeme još uvijek nisu do kraja oblikovali sopstvenu nacionalnu svijest u modernom smislu te riječi. Oni su bili svjesni svoje tradicije, privrženi svojoj vjeri, ljubomorno čuvaju svoje običaje i kulturu, imaju izražen osjećaj prema svojoj domovini Bosni i Hercegovini itd., ali tu nedostaje neka nota, prije svega na emocionalno-psihološkom planu. Tu se miješa religijsko i nacionalno. Religijsko često, naročito u kriznim situacijama i povijesnim iskušenjima prevladava, oni se pred spoljnom agresijom zatvaraju u sebe sa žalom gledajući u prošlost i u onaj sistem i vrednote koje su im obezbjeđivale sigurnost.

Drugo Muslimanima je, kako je istaknuto, sistematski nametan kompleks krivice i izdaje i teret okupatora, tako da oni kod većine, po pravilu neupućenih, postaju sinonim svega turskog.

Dugo je izgrađivan i naročito kroz školovanje podstican čitav sistem vrijednosti koji Muslimane diskreditira kao "orijentalce", "reakcionarne feudalce", dahije i izrabljivače, mrzitelje hrišćanstva, vandale koji su palili

i rušili crkve, vadili rubine s očiju svetačkih fresaka, koji su mačem i ognjem širili islam, koji su fanatizirani vojnici "džihada", koji se ne mogu uklopiti u modernu evropsku civilizaciju i kulturu. U primitivnoj izvedbi i sladunjavoj romantičarskoj literaturi devetnaestog i dobrog dijela dvadesetog stoljeća (pa nerijetko i danas), to su oni koji su kupili harač, "nabijali na kolac" i uzimali "danak u krvi".

Vjerovatno se nigdje u Evropi tako dugo nisu producirale etničke stereotipije i predrasude prema jednom narodu, kao što je to slučaj sa Muslimanima. Zato mnogi nisu mogli izdržati tu presiju, pogotovu oni iz redova malograđanstva, gdje je uslov svakog statusnog napredovanja i prijema u određeni "kulturni krug" bio distanciranje od svog "muslimanstva", od svog imena i od svoje nezgodne prošlosti. (To će naročito poslije 1945. godine zadobiti upravo karikaturalne, krajnje primitivne i degutantne oblike).

Treće, razlozi sigurno leže i u nepoznavanju stvarnih historijskih činjenica. Većina nije nikad mogla ni saznati da Muslimani nisu morali postati samo od Srba i Hrvata koji su tobože na silu islamizirani, već da su oni slavenski narod koji je primio drugu vjeru kao što su je svojevremeno primili i drugi, koji ima svoju hiljadugodišnju domovinu, svoje slavenske bogumilske pretke i koji se ni po čemu ne bi trebalo osjećati inferiornim u odnosu na one koji se npr. osjećaju Srbima, Hrvatima ili bilo kako drugo. Dugo su, a naročito u periodu između dva rata, kao i u vremenu socijalističke Jugoslavije, ta pitanja bila tabu tema ili tema o kojoj u najmanju ruku nije poželjno raspravljati. Rasprave o tome su cenzurirane, autori šikanirani i hapšeni, historiografija nije tome posvećivala pažnju ili je znatnim dijelom bila u funkciji oficijelne ideologije.

Uzimajući u obzir sve te uslove, zapravo začuđuje kako su Muslimani uopće odoljevali nastojanjima za njihovim asimiliranjem.

Četvrto, nisu zanemarljivi ni karijeristički razlozi. Kraljevska, a kasnije i socijalistička vlast je pažljivo odabirala pojedine Muslimane za neke funkcije koje su joj trebale da budu pokrivene "muslimanskom strukturom", iz političkih, reprezentativnih ili strateških razloga. Ti kandidati su se u nacionalnom smislu posebno spremali, kroz školovanje usmjeravali, a njihovo dokazano srbofilstvo bila je jedna od temeljnih pretpostavki da bi se uopšte dobila neka značajna funkcija. To se posebno odnosilo na državni aparat, sudstvo, prosvjetu i sl., a za ulazak u armiju ni to nije bilo dovoljno, jer ona je po pravilu bila rezervirana predominantno za "provjereni" srpsko-crnogorski kadar i oficirski lobi koji je bio temelj očuvanja unitarne države i same Monarhije. Isto važi i za međunarodne poslove, jer bi u međuratnom

periodu bilo skardno da jedan Musliman bude makar i pisar u tim službama. Niz je primjera kako su se pojedini Srbomuslimani pažljivo odabirali, pod oficijelnom paskom školovali, da bi kasnije služili Monarhiji upravo na poslovima koji se tiču tzv. muslimanskog pitanja. Budno oko Kraljevine je oprezno gledalo na pedigree i političko ponašanje tih odabranika i svaka promjena "nacionalnog kursa" bila je odmah kažnjavana: degradacijom, smjenom, političkom kompromitacijom i čitavim sistemom ucjena, tako da je otužno izgledalo često dokazivanje srpstva, čak i za one koji su takav koncept i zamislili.³⁶

Peto, sama činjenica da Muslimani u periodu od 1918. pa sve do 1971. godine (uz neka kompromisna rješenja u periodu 1961-71.) nisu bili zvanično "priznata" nacija i kao takvi u svim popisima stanovništva, nacionalnim nomenklaturama, statistikama itd. nisu se tretirali ravnopravno s drugima, nagonila ih je da se negdje "opredjeljuju" ili pak da se nikako nacionalno ne izjašnjavaju. U pojedinim razdobljima, otuda i njihovo masovno opredjeljenje za "jugoslovenstvo", da bi se po dobijanju slobode izbora, odnosno nacionalnog iskazivanja to jugoslovenstvo prekononočno istopilo i najveći broj iskazanih Jugoslavena se izjasnio kao Musliman (kao npr. u popisu stanovništva 1971. godine).

Šesto, samo političko vodstvo Muslimana u pojedinim razdobljima nije bilo na nivou historijskog zadatka i očekivanja većine Muslimana. Ono ili je bilo odveć klerikalistički usmjereno, idejno i politički podijeljeno, ili je zarad jeftinih koncesija sklapalo određene kompromise koji su najblaže rečeno usporavali tokove ukupne nacionalne emancipacije, stvarnog priznavanja i uvažavanja Muslimana kao ravnopravnog naroda.

I na kraju, treba istaći da je i odnos KPJ prema nacionalnom pitanju, a posebno prema Muslimanima itekako utjecao na tokove njihove nacio-

36 Od više Muslimana koji su se deklarirali kao Srbi (npr. Š. Kurtovića, O. Đikića, E. Bulbulovića, M. Mulalića, Džabića itd.), upečatljiv je primjer Mostarca *Hasana Repca*. Poslije osnovne škole i gimnazije koju završava u Mostaru 1911/12. stupa kao srpski dobrovoljac u komitski odred i uzima učešća u balkanskim ratovima. U Beču nastavlja studij i aktivno se uključuje u rad protiv Austro-Ugarske. Poslije atentata 1914. bježi u Beograd i priključuje se komitskim odredima koji djeluju u Bosni. Aktivan je borac u Prvom svjetskom ratu, sa srpskom vojskom povlači se u Solun, a odatle je upućen u Francusku gdje diplomira na studiju islamske legislative i orijentalnih jezika. *Već tada srpska vlada* priprema Repca za rukovođenje muslimanskim vjersko-prosvjetnim ustanovama. Poslije niza funkcija na tim poslovima (zamjenik muftije, vakufske direkcije u Skoplju itd.) 1930. je nabrzinu smijenjen jer se nije slagao s politikom B. Jeftića. Za vrijeme rata bio je u Srbiji, ali bježi u Beograd i jedva spašava glavu od četnika. Umro je 1953. rezigniran, napušten i razočaran u ideale za koje se cijeli život borio.

nalne emancipacije. Staljinistički pristup nacionalnom pitanju, lutanje u tom domenu koje se osjeća i u periodu poslije Drugog svjetskog rata, sigurno dosta upliviše na određene nedosljednosti i na zakašnjelu afirmaciju muslimanskog nacionalnog bića.

No, treba istaći da je uz sva ta historijska ograničenja, internacionalističke koncepte, insistiranje na dosljednoj primjeni sovjetskog modela, ipak zaslugom KPJ-SKJ došlo do radikalnog preokreta u gledanju na Muslimane i do ubrzanog procesa njihove nacionalne afirmacije. Uslove za svestraniju nacionalnu emancipaciju oni dobijaju i realizuju tek unutar socijalističkog samoupravljanja, kada se prethodno iskazane rezerve i negativan odnos prema njihovoj nacionalnoj posebnosti, uz mnogo lutanja, otpora i nedosljednosti, ipak dijelom prevazilaze. Veliku ulogu u svemu tome, svojim teorijskim stavovima i neposrednim političkim odlukama, dao je Josip Broz Tito.

Kako smo istakli, poslije ujedinjenja i formiranja Kraljevine SHS, kratkotrajne nade da će ta država ovaplotiti historijske težnje jugoslaven-skih naroda da žive u slobodi, bratstvu i ravnopravnosti, ubrzo su, na drastičan način bile iznevjerene. To naročito važi za Muslimane, iako se i ostali narodi u toj Kraljevini nisu usrećili. Oni su između dva rata na pregnantan način osjetili svu memlu starojugoslovenske "tamnice naroda", agresivnost i beskrupuloznost velikosrpskog nacionalizma, te svu licemjernost nagodbaške i izdajničke politike nacionalnih buržoazija.

Klasno izrabljivanje, monarhistička diktatura, različiti velikodržavni apetiti i podgrijavani nacionalizmi, organizirano raspirivanje šovinizma, a kasnije i fašističke histerije, stvaranje nacionalnih falangi, borba za vlast raznih političkih partija, koje se uglavnom formiraju na nacionalnoj osnovi, teror nad komunistima i svim ostalim progresivnim snagama – to je bila realnost Kraljevine koja niti je mogla niti je htjela da rješava goruća pitanja pred kojima su se našli svi narodi i narodnosti južnoslavenskog prostora.

Kako je pisalo u predgovoru "Nove Evrope" "među pitanjima koja ima da reši ova država – a koja pouzdano neće rešiti ova naša iznurena, nemoćna i pokvarena politička generacija – muslimansko pitanje je jedno od najkrupnijih i najvažnijih. Ono je možda i ponajkomplikovanije jer se u njemu stiču mnogi i razni momenti i elementi".³⁷

37 Nova Evropa", knjiga VII, br. 15. 21. maja 1923. str. 441.

Čak i od strane onih dobronamjernih koji ističu potrebu rješavanja muslimanskog pitanja, ističu se prijekori da su za rješavanje problema ponajviše krivi upravo Muslimani, koji "kao da nisu načisto sa sobom, i kao da nisu čak ni dovoljno obavješteni o sebi, o svome stanju i o prilikama svoje uže i šire sredine". U "Novoj Evropi" se dalje kaže da "ovo sudimo po tom, što tako malo i tako nerado govore o sebi i svojim, sve i kad su svesni potrebe da to čine i koristi koja bi otud proizašla za njihovu i za opštu narodnu stvar".³⁸

No, nije da se o tome nije pisalo, apelovalo i pojašnjavalo. U tom istom broju "Nove Evrope" S. Ljubunčić gotovo snishodljivo i skrušeno pledira da bi se morali iznaći putevi da se prevaziđu shvatanja po kojima "Muslimani još i sada, u predstavi njihove kršćanske braće, su nosioci svijeh zala i vinovnici nekadašnjih istorijskih događaja. Njima se u Sloveniji straše djeca... U Hrvatskoj, Srbiji, Bosni, svuda su oni gledani kao Turci i vrlo je malo pokušaja da se ti pojmovi očiste, iako je to u interesu svijeh nas, čitavog našeg slovenskog Juga, a najviše naše zajedničke otadžbine".³⁹

Ono što je po našem mišljenju osnovna karakteristika položaja Muslimana između dva rata jeste da im se negirala njihova nacionalna posebnost, odnosno da se njihovim političkim težnjama, koje su se postupno institucionalno iskazivale, bilo u vidu političkih partija, posebnih političkih programa, društava, udruženja, časopisa itd. ponajčešće pripisivao isključivo vjerski karakter. Iako je kod mnogih političara, te kod teoretičara okupljenih uz dvorsku kamarilu, ofanzivno plasirana teza da su Srbi sa hrvatskosrpskog jezičkog područja svi pravoslavci, a Hrvati svi katolici, Muslimanima se nije priznavalo nacionalno konstituisanje. Ovim nikako ne zastupamo tezu da je u našim uslovima religija jedini kriterij nacionalnog konstituisanja, odnosno faktor koji dovodi do stvaranja nacije, već samo ukazujemo na nedosljednost i paradoks pristupa. Ako se od strane pojedinih teoretičara Muslimanima prigovara zbog njihove privrženosti islamu, otkud onda da oni kao glavni faktor razlikovanje između Srba i Hrvata uzimaju pravoslavlje, odn. katoličanstvo.

Naravno, ova upitnost ne može izdržati temeljitiju provjeru jer u obzir ne uzima i ostale elemente koji mogu, zavisno od sredine i historijskih uslova da budu nezaobilazni u formiranju nacije: kulturu, jezik, državu (državnost) itd.

38 "Nova Evropa", isto, str. 441.

39 S. Ljubunčić: "Muslimani", "Nova Evropa", str. 444.

Razlozi ovakvog odnosa prema Muslimanima, kako smo istakli, su višestruki. Posebno je značajno da unutar muslimanskog naroda, spletom historijskih okolnosti (od kojih smo neke samo marginalno razložili), zadugo nije bilo organizirane klasne snage koja bi nosila proces njihove klasno-nacionalne emancipacije.

I pored pomenutih zabluda i lutanja, nerazumijevanja društvene suštine i historijske dimenzije "muslimanskog nacionalnog pitanja", Komunistička partija Jugoslavije je još od 1937. godine sa više sluha, marksističke kritičke svijesti i opredijeljenosti za konkretno historijski pristup – sagledavala ukupnu dijalektiku klasno-nacionalne emancipacije, pa u tom sklopu i specifiku položaja Muslimana i same Bosne i Hercegovine.

Od dolaska Josipa Broza Tita na čelo Partije, u KPJ prevladava stav da BiH treba da bude autonomna, što rezultira i stvaranjem jedinstvene organizacije KPJ u BiH (sredinom 1938. godine).

Tako se već na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Bosnu i Hercegovinu (juli 1940), u samoj rezoluciji Muslimani tretiraju kao posebna etnička grupa i ističe se da je "narodna autonomija Bosne i Hercegovine jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa". Takvo opredjeljenje je utjecalo da je povodom referata o nacionalnom pitanju koji je M. Đilas podnio na Petoj zemaljskoj konferenciji (oktobar 1940. u Zagrebu) istupio i bosanskohercegovački delegat Mujo Pašić koji nije prihvatio do tada još uvijek prisutno mišljenje da su Muslimani – Srbi ili Hrvati. On je ukazao da bi prihvatanje takvog stava automatski značilo podršku apetitima srpske i hrvatske buržoazije. Ukažući da se muslimanski građanski vrhovi, koji iz profiterskih interesa traže komad vlasti, deklariraju Srbima i Hrvatima, Pašić podvlači da Muslimani – iako još nisu sasvim formirani kao nacija – ipak čine posebnu etničku grupu. Na toj osnovi Pašić osuđuje i podjelu Bosne i Hercegovine, naglašavajući da je najvažniji zadatak bosanskohercegovačkih komunista, borba za autonomiju u koju bi se uključile i srpske i hrvatske mase pod rukovodstvom proletarijata.

Rezultat je da je Peta zemaljska konferencija, kao posljednji veliki partijski skup jugoslavenskih komunista uoči rata, u svojoj Rezoluciji, pored ostalog, istakla da "narodi BiH treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje putem autonomije..."

Profiliranje Programa KPJ o nacionalnom pitanju, uvažavajući pravo na samoopredjeljenje svih naših naroda, podrška zahtjevu za autonomijom Bosne i Hercegovine i sl., imalo je historijski značaj za sudbinu revolucije.

Neposredno poslije okupacije i komadanja Jugoslavije, od strane najreakcionarnijih nacionalističkih i fašističkih snaga okupljenih u ustaškom pokretu, a uz podršku i patronstvo Trećeg rajha, formirana je tzv. Nezavisna Država Hrvatska. U okviru te satelitske fašističke tvorevine ušla je i Bosna i Hercegovina. Time su se nastojale ostvariti davnašnje nacionalističke postavke o Bosni kao "historijskom hrvatskom teritoriju", što je rezultiralo masovnim pokoljima, pokrštaivanjima i progonima Srba, a progresivni dijelovi svih naroda i narodnosti doživljavaju sličnu sudbinu. U tom sklopu Muslimani se predstavljaju kao neraskidivi dio hrvatskog naroda koji je samo drugačije vjeroispovijesti, a u propagandnim floskulama čak i kao "najbolji sinovi" ili pak "cvijeće hrvatskoga naroda", što je trebalo da bude glavni mamac da zdušno prihvate tu, na genocidnoj politici i otvorenom fašističkom sluganstvu zasnovanu tvorevinu, zvanu NDH.

Reakcionarni dio muslimanske buržoazije, begovata, uleme, lumpen-proleterijata i građanski orijentirane inteligencije zagriža na taj mamac ponovo prodajući, ne samo interese svoga naroda već se i otvoreno stavlja u službu bratoubilačke borbe i najmračnijih ciljeva koje naci-fašistička politika sa sobom nosi. To svrstavanje se ideološki uglavnom pokušavalo pojasniti i opravdati kao historijska neminovnost u borbi protiv velikosrpske hegemonije, a kasnije će se, pod okriljem Trećeg Rajha, u očekivanju njegove pobjede, kalkulisati i sa stvaranjem čisto muslimanske Bosne.

U takvim uslovima KPJ je bila jedina organizovana politička snaga koja je bila u stanju da povede borbu protiv fašističkih zavojevača i domaćih izdajnika i da na tom cilju okupi pripadnike svih jugoslavenskih naroda i narodnosti. U tim prelomnim vremenima KPJ je smogla snage da ponudi jednu bitno drugačiju platformu koja se iskazala kao historijski jedino progresivna alternativa, jer joj je osnov bio odlučni zahtjev za nacionalnom i socijalnom ravnopravnošću, za stvaranjem demokratske i slobodne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Okosnicu tog programa i praktične idejno-političke akcije komunista činit će svestrana borba za stvaranje širokog antifašističkog fronta svih progresivnih demokratskih snaga u zemlji i to kroz jedinstvo radničke klase i nacionalno ugnjetenih naroda, a protiv svih vidova eksploatacije, hegemonije i nacionalšovinizma.

Zato su komunisti i u BiH, kao i u cijeloj Jugoslaviji, na samom početku ustanka, kao temeljne vrednote revolucije, istakli devize bratstva i jedinstva i zajedništva svih naroda i narodnosti, pojašnjavajući klasni karakter i zajedničke ciljeve narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Što se tiče Bosne i Hercegovine i pitanja učešća Muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi, KPJ od samog početka ulaže velike napore da raskrinka izdajničku politiku ustaštva, četništva, "zelenog kadra" i drugih mračnih fašističko – nacionalističkih snaga i pokreta. U svojim propagandnim akcijama i konkretnim djelovanjem u oružanoj borbi ona pojašnjava karakter i ciljeve NOB-e i nastoji da uspostavi saradnju između srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa.

Primarni cilj je bio da se pokaže čemu vodi politika oslanjanja na fašizam, šta je smisao pokolja, nacionalne zavade i istrebljenja, odnosno da najšire mase shvate da se komunisti bore za jednu novu, drugačiju Jugoslaviju koja će se temeljiti na ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu i klasno-nacionalnom oslobođenju svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.

I pored početnih nerazumijevanja, sumnji, pasivnosti, buržoasko-klerikalističkih i sličnih manipulacija, pa i otpora takvoj politici, ubrzo se muslimanske mase sve više, zajedno sa Srbima i Hrvatima i drugim narodima, uključuju u narodnooslobodilačku borbu.

U pojedinim područjima BiH već na početku borbe, Muslimani nisu htjeli da se bore protiv partizana predajući im oružje i pojedinačno stupajući u njihove redove krajem avgusta 1941. godine.

U jesen 1941. godine u svim partizanskim odredima BiH borio se i jedan broj boraca Muslimana. Iako su to bili pretežno klasno svjesni elementi i inteligencija iz gradova i u nekim mjestima još uvijek sporadične pojave, to je označavalo velik uspjeh kako strateške orijentacije KPJ tako i ukupne NOB-e.

Time se efikasnije prevladavala i ustaška i četnička propaganda, razbijale su se rezerve prema Muslimanima, odnosno jačala je i sama nacionalno-oslobodilačka svijest muslimanskih masa koje su sve više spoznavale da svoju sudbinu ne moraju i ne smiju vezati za tzv. NDH.

U Proglasu upućenom narodima Jugoslavije sa Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću (26. i 27. novembra 1942.), govori se i o Muslimanima: "Muslimani ne smiju biti više roba o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši (...), pokvarenjaci i izrodi, sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi, Vama svima i Srbima, i Hrvatima, i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi BiH kao jedinica u našoj bratskoj zajednici mogla napredovati na zadovoljstvo svih".

I u referatu Josipa Broza Tita na Prvom zasjedanju AVNOJ-a ističe se ravnopravan položaj Muslimana sa ostalim jugoslavenskim narodima, kada on kaže: "Ova historijska skupština je dokaz jedinstva naših naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Muslimana..."

Konkretizacija odluka Prvog zasjedanja AVNOJ-a koje se odnose na strukturu buduće države očituje se i na Prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a (25-26. novembra 1943.). Uvažavajući historijsku realnost i polazeći od prava na samoopredjeljenje, narodi BiH su na Prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a sami odlučili o svojoj sudbini i opredijelili se da u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije stvaraju novu, demokratsku zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda.

U Rezoluciji tog zasjedanja pored toga što se govori da su narodi BiH stoljećima živjeli zajedno, međusobno izmiješani i povezani mnogim zajedničkim interesima i da su u narodnooslobodilačkoj borbi i narodnoj revoluciji stvorili nerazrušivo bratstvo i jedinstvo, ističe se da narodi BiH "hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska, i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost i Srba, i Muslimana i Hrvata".

U pozdravnom govoru na Prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a predsjednik AVNOJ-a Ivan Ribar, pored ostalog, kaže: "Bosna je bila prva koja je ostvarila jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana (...). Naše divizije junački se bore širom BiH, ali ne samo zato da oslobode Bosnu i Hercegovinu nego da učine zauvijek kraj zavadama naroda, hrvatskog, srpskog i muslimanskog, da protjeraju okupatora i unište izdajnike: da Srbi, Hrvati i Muslimani Bosne i Hercegovine stvore svoje predstavništvo u zajednici sa ostalim jedinicama federativne i demokratske Jugoslavije u kojoj BiH treba da uzme ono mjesto koje joj i pripada".⁴⁰

Ovakav principijelan, marksistički utemeljen odnos kako prema nacionalnom pitanju uopšte, tako i prema budućem statusu Bosne i Hercegovine, naročito dolazi do izražaja na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, kada je, pored ostalog, Bosni i Hercegovini priznat status ravnopravne federalne jedinice i obezbjeđena puna ravnopravnost naroda koji u njoj žive.

Valja kazati da to nije rezultat nekog kompromisa ili da je Bosni i Hercegovini, pa i samim Muslimanima od nekog dat taj status, već se radi o tome da su to narodi Bosne i Hercegovine izborili zajednički. O tome drug Tito, boraveći u BiH novembra 1979. godine, između ostalog, kaže slijedeće:

"U toku rata ovdje se vodila ne samo oslobodilačka borba za Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu republiku. I kod nekih rukovodećih drugova

40 A. Purivatra: "AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana", "Opredjeljenja", br. 10. 1983. godine, str. 229.

nije bilo jasnog stava o tom pogledu. Ja se tu nikad nisam dvoumio. Govorio sam da Bosna i Hercegovina ne može pripadati ni ovom ni onom, već narodima koji je od davnina nastanjuju. Uostalom, *to njima nije niko poklonio* (istakao N. D.), već su to sami izborili u narodnooslobodilačkoj borbi u kojoj su masovno učestvovali. Bilo ja to jedino moguće i srećno rješenje, ne samo za narode Bosne i Hercegovine, već i za našu zajednicu u cjelini. U prošlosti je Bosna i Hercegovina uvijek bila kamen spoticanja. Sa našom narodnooslobodilačkom borbom ona se toga otarasila. Narodi Bosne i Hercegovine su danas više nego ikad svjesni šta je za njih značila ta borba (...). Tako da se zaista može reći da je Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina izrasla u krvi, da je stvorena na temeljima bratstva i jedinstva".

MUSLIMANI I DRUGI SVJETSKI RAT

U ovom dijelu nećemo se baviti uzrocima i tokovima Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije. Isto tako nećemo opisivati način vođenja i karakter narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, jer o tome su napisani tomovi i tomovi knjiga, a sama revolucija je do neslučenih načina glorificirana, njeni protagonisti do neukusa fetišizirani, ovjenčavani slavom itd. Ne nedostaje pogleda i iz "drugog ugla", od strane onih koji su poraženi u toj borbi, tako da je period 1941-1945. za naše prilike veoma dobro istražen. Naročito u posljednjoj deceniji, u domaćoj naučnoj periodici i publicistici neki tabui su srušeni, mnoge pojave demistificirane, iako je to još uvijek eminentno ideološki govor, gdje se preko različitih ocjena NOB-e svidaju aktuelni politički računi, reaktiviraju stare ambicije i raspiruju megalomanije.

Npr. kada treba pokazati "slavu srpskog oružja", herojstvo i žrtve srpskog naroda, onda NOB dobro dođe i do neslučenih razmjera se glorificiraju srpske žrtve i zasluge, koje naravno niko objektivan ne može osporiti.

Ako se, pak, treba dokazati teza da "Srbi ono što u ratu dobiju, u miru gube", onda se NOB predstavlja kao historijski promašaj, uzaludna borba u koju se Srbi od strane tzv. vatikansko-kominternovske zavjere svjesno gurnuti, a Josip Broz je samo ubačeni ruski, hrvatski ili masonski špijun koji je od početka sve radio da Srbe namjerno gurne u stradanje, da ih prevari za račun Hrvatske i da buduću Jugoslaviju uredi protivno srpskim konkretnim i historijskim interesima.

Iz tog ugla Hrvati su dokazano genocidan narod, oni su iskonski srbofobi i oni su pedeset godina sve činili da zataškaju najveće zločine Drugog svjetskog rata, Jasenovce i druge konc-logore u kojima su stradali samo Srbi itd. Ni sa ustaške strane nisu ostajali dužni, pa su Srbi proskribirani kao isključivi krivci cijele ratne kataklizme, oni su ti koji su historijski neprijatelji cijelog hrvatstva i katoličanstva, oni su taj prevrtljivi, nepouzdan, hajdučki, bizantijsko-pravoslavni lukavi element kome u genu

leži težnja za bezgraničnom diktaturom, represijom i hegemonijom nad drugim. Iz tog ugla oni su i najveći krivci za slom Jugoslavije, jer čim je zagustilo, sva dvorska kamarila, razbijena vlada na čelu sa lukavim regentom i infantilnim kraljem je pobjegla glavom bez obzira itd.

Neko sa strane teško može shvatiti toliku dozu isključivosti, mržnje, falsifikata, uzajamnih optuživanja i podmetanja, samohvalisavosti, nacionalne megalomanije i sl., što sve u pojedinim razdobljima ponovno eruptivno izbija na političku pozornicu, instrumentalizira se kao glavni motiv pokretanja masa za realizaciju politika novih diktatorskih klika i različitih balkanskih hunti koje prije svega žele neograničenu vlast. Tu je sopstveni nacion najkonjuktornija roba, pompa o sopstvenoj nacionalnoj ugroženosti najefikasnije sredstvo da se ugroze i potčine drugi, velika majka Nacija pruža najsigurnije krilo za sakrivanje stvarnih interesa i ciljeva, što sve dovodi do situacije gdje nacionalno postaje kolektivni opijum za mase i gdje svim sredstvima moderne propagande zalučena nacionalna gomila narkomanski usijanih očiju traži pravovremene nacio-stimulativne injekcije ili po potrebi sedative nacio-umirenja. I to je siguran put da se, kako je rekao njemački pjesnik, "od nacionaliteta dođe do bestijaliteta".

Što se Muslimana tiče, oni se, po ko zna koji put, ponovno "preskaču", njihov doprinos NOB minorizira ili češće, oni će kroz čitavih pola stoljeća poslije rata ponovo morati da nose kompleks nametnute krivice, kolebljivosti, nepouzdanosti i sl.

A kako su oni u tom ratu prošli, koja su iskušenja imali i žrtve podnijeli, pokušaćemo dati kroz jedan kraći presjek glavnih zbivanja, s posebnim osvrtom na genocid koji je izvršen nad njima.

*

* *

Što se tiče Muslimana, za vrijeme kratkog trajanja "Nezavisne Države Hrvatske", u cilju njihovog pridobijanja za "opštu nacionalnu stvar", najčešće su citirane riječi "oca hrvatske nacije" Ante Starčevića: "Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa: Oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Evropa ima".⁴¹

U dogovoru Hitlera i Musolinija o napadu na Jugoslaviju, Duće Hitleru napominje da posebno "treba računati sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja doktor Pavelić".⁴² Musolini to ističe što unaprijed

41 A. Starčević: "Izabrani spisi", priredio B. Jurišić, Zagreb 1943. str. 430.

računa na Pavelića kao eksponenta ekspanzionističke politike Italije prema Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, našto je Pavelić u prethodnim dogovorima pristao. S druge strane on preko Pavelića nastoji da osujeti prevelik utjecaj Njemačke u talijanskoj interesnoj sferi. Zato on u dogovoru s Pavelićem (28.3.1941) daje obećanje da će omogućiti ustašama da iz Italije dođu u Zagreb i preuzmu vlast.

I Nijemci iz svojih interesa nemaju ništa protiv plana o proglašenju samostalne hrvatske države. U "Prijedlogu o usklađivanju njemačkih i talijanskih operacija protiv Jugoslavije" (od 28.3.1941) se ističe: "U cilju unutrašnjeg razvijanja jugoslovenskog državnog teritorija naročito je poželjno, da se u svakom pogledu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine. Zbog toga će biti svrsishodno odustati od svakog napada iz zraka na hrvatski teritorij, ukoliko se ne radi o borbi protiv neprijateljskih trupa, koje se tamo bore."⁴³ Svoje ambicije Nijemci su konkretnije razradili u poznatom Hitlerovom "Planu 25" o napadu na Jugoslaviju, a u Smjernicama za njemačku propagandu protiv Jugoslavije jedna od glavnih propagandnih teza je da "njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima" već da je njen cilj da ih oslobodi od srpske diktature. U svom tom planu oko razbijanja Jugoslavije, Hitler računa i na konkretnu pomoć Mađarske, dijelom se saglašavajući sa njenim teritorijalnim aspiracijama prema Bačkoj, Baranji, Prekomurju, Medimurju, uz sporni Banat na koji Njemačka zbog svoje manjine pretendira. Ne ulazeći konkretnije u sve igre osovinskih snaga i detaljne planove oko razbijanja i okupacije Jugoslavije, formalni čin proglašenja hrvatske države uslijedio je 10. aprila 1941. kada je Slavko Kvaternik preko zagrebačke radio stanice pročitao sljedeći tekst:

"Hrvatski narode!

Božija providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovanost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu: odredili su da danas pred dan uskrснуća Božjeg Sina uskrсне i naša nezavisna Hrvatska Država.

Pozivam sve Hrvate u kojem god mjestu oni bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage

42 Vidjeti: B. Krizman: "Tajna pisma Hitler-Musolini" (1940-43), Zagreb 1953. str. 47-51.

43 B. Krizman, Isto, str. 95.

u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti nezavisnoj državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik Poglavnika.

Bog i Hrvati! Za dom spremni!"⁴⁴

Historijski izvori nedvojbeno ukazuju da su pripreme koje su se vršile u Zagrebu oko proglašenja NDH, bile isključivo djelo Nijemaca i grupe ustaša s Kvaternikom na čelu i da u svemu tome Italija nije imala utjecaja.

Pavelić sa svojih 250 ustaša stiže u Zagreb tek 15. aprila 1941. godine i njegovo formalno preuzimanje vlasti označeno je u izdavanju: "Odredbe o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade" u kojoj on sebe označava kao "Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske".⁴⁵

Odmah se otvorilo i pitanje granica te države. Ustaški zahtjevi su u tom pogledu jasni, ali Italija ima svoje pretenzije prema Dalmaciji (koje će Pavelić priznati Musoliniju), a Njemačka pod samom Hrvatskom ne podrazumijeva isto što i novoformirana Pavelićeva vlada. U Hitlerovom planu o podjeli Jugoslavije se ističe da će Hrvatska u okviru svojih granica postati samostalna država i da se "Njemačka neće miješati u njene unutrašnje prilike", ali isto tako se kaže da se u pogledu Bosne "političko uobličenje" tog područja "prepušta Italiji".

Iz ovog se jasno vidi da Nijemci pod pojmom Hrvatske ne podrazumijevaju isto što i ustaška vlada i da u sklopu Hrvatske "unutar svojih nacionalnih granica" *nisu računali i na Bosnu i Hercegovinu*. Neki historičari misle da su tu možda podrazumijevali teritorij bivše banovine Hrvatske, ali uz uvažavanje talijanskih pretenzija. Tako je već 15. aprila imenovan talijanski civilni komesar za Dalmaciju sa zadatkom da preuzme vlast i Italijani se od početka ponašaju tako da je Dalmacija definitivno pripala Italiji.

23. aprila 1941. godine dogovorena je granična linija između budućih okupacionih područja. Ona je utvrđena između njemačkih i talijanskih

44 Navedeno prema: Fikreta Jelić-Butić: "Ustaše i NDH", "Globus", Zagreb, 1977, str. 70.

45 U toj Vladi Pavelić je ujedno i ministar vanjskih poslova, a članovi Vlade su: Osman Kulenović (potpredsjednik), Slavko Kvaternik (zamjenik Poglavnika, zapovjednik vojske i ministar hrvatskog domobranstva), Mirko Puk (ministar pravosuđa), Andrija Artuković (ministar unutrašnjih poslova) Ivan Petrić (min. zdravstva), Lovro Sušić (min. narodnog gospodarstva), Mile Budak (min. bogoslovlja i nastave), Ivica Erković (min. šuma i ruda), Jozo Dumandžić (min. udružbe), Milovan Žanić (min. zakonodavnog povjerenstva).

snaga i najvećim dijelom prolazi kroz teritorij NDH koji se dijeli na njemačko i talijansko okupaciono područje. Ova se linija kreće od Samobora, preko Petrinje, pa cestom u pravcu: Glina, Bos. Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Donji Vakuf, Travnik, Visoko, Sarajevo; odatle željezničkom prugom: Prača, Ustiprača, Rudo. Sva ta mjesta pripadaju njemačkom području (što govori o njemačkom interesu za eksploataciju rudnih bogatstava koja se nalaze uglavnom u tom području).

Pavelićevom odredbom od 7. juna 1941. u sporazumu sa Hitlerom, proglašena je i istočna granica NDH, tj. prema okupiranoj Srbiji. Granica ide od ušća Save u Dunav, uzvodnim tokom Save do ušća Drine u Savu, a odatle uzvodno Drinom do ušća Brusnice u nju. Dalje je granica išla istočno od Drine starom granicom između Bosne i Srbije (granica iz 1908). Prema toj odredbi trebalo je da grad Zemun s okolicom, odnosno istočnim dijelom Srijema, ostane pod njemačkom vojnom upravom, ali su ipak, početkom oktobra 1941. Nijemci ustupili to područje NDH, koja radi mogućeg nezadovoljstva domaćih Nijemaca u Srijemu nije javno objelodanila taj sporazum.

Rimskim ugovorima od 18. maja 1941. određene su i granice između Italije i NDH na području jadranske obale, kojima Italija dobija najvažnije luke i gradove i većinu otoka (Italija dobija Sušak, Bakar, otoke Krk, Rab, svo zadarsko otočje, čitavo područje Šibenika, Trogira, kao i grad Split, te otoke Čiovo, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka, te Korčulu i Mljet, pa sve do Boke Kotorske itd.)

NDH je ostao teritorij koji je u ekonomskom i pomorskom pogledu bio od mnogo manjeg značaja, sa manjim gradovima na moru (Crikvenica, Novi Senj, Kraljevica, Karlobag), te prostor od Omiša do Dubrovnika. Od otoka NDH ostaju Brač, Hvar, Pag i nekoliko manjih (Šipan, Šćedro, Maon, Lokrum, Lopud, Koločep). Glavne luke su joj Metković i Gruž.

NDH se drugim dokumentom (potpisanim 18. maja od strane Musolinija i Pavelića) također obavezala da na obalnom području neće podizati nikakve objekte i baze, da neće držati ratnu mornaricu (izuzev nekoliko jedinica za potrebe policijske i finansijske službe), te da se utvrde modaliteti o prelaženju talijanskih oružanih snaga preko područja NDH.⁴⁶

Treći ugovor koji je potpisan s Italijom bio je pod naslovom "Ugovor o jamstvu i saradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije".⁴⁷

46 "Međunarodni ugovori 1941", Zagreb, bez god. izd. str. 53.

47 Još 24. aprila postignuta je saglasnost o uspostavi personalne unije, tj. talijanski kralj je prihvatio ponudu Krune od strane Pavelića. U tom cilju, talijanski kralj je odredio vojvodu od Spoleta, kao nosioca Krune, jednog od prinčeva Savojske dinastije.

Ovim dokumentom verifikuje se puna politička podređenost Italiji. U njemu se npr. navodi "da Italija preuzima jamstvo za političku nezavisnost Kraljevine Hrvatske i za njenu teritorijalnu cjelovitost u granicama koje će se odrediti u sporazumu sa zanimanim državama", te da NDH "neće preuzimati međunarodne obaveze koje bi se kosile s navedenim jamstvom", zatim da će "vlada NDH poslužiti suradnjom talijanskih oružanih snaga za ustrojstvo i tehničku izobrazbu svoje oružane snage" i sl.⁴⁸ Svim ovim je Pavelić svoju novopečenu državu doveo u kolonijalni i ponižavajući položaj u odnosu prema Italiji.

Oko reguliranja granica NDH i Italije, na istoku, prema Crnoj Gori, nije sve išlo glatko i došlo je do sukoba interesa. Ključan je bio problem teritorijalne pripadnosti Sandžaka. Nijemci su zainteresirani za Sandžak prije svega iz vojno-strateških, pa i ekonomskih razloga (odatle se najbolje kontrolišu komunikacije prema Grčkoj i ibarskoj dolini). Motivirajući to brigom za Muslimane, NDH hoće da uspostavi kontrolu nad cijelim Sandžakom (proširenje NDH vlasti na čitav teritorij bivšeg Novopazarskog sandžaka, koji je obuhvatao devet nekadašnjih kotara: Priboj, Prijepolje, Pljevlja, Nova Varoš, Sjenica, Bijelo Polje, Berane, Novi Pazar i Tutin) uz obrazloženje da tamo Muslimani čine većinu stanovništva.⁴⁹ No, Talijani imaju svoje interese i već 8. maja preuzimaju vojnu kontrolu u Pljevljima. Početkom maja 1941. talijanske jedinice nalaze se u Pljevljima i Bijelom Polju, u Prijepolju, Priboju i Novoj Varoši su zajedničke ustaške i njemačke posade, a Nijemci se nalaze u Sjenici, Novom Pazaru i Tutinu, gdje organizuju vlast zajedno sa domaćom žandarmerijom.

Kasnije NDH popušta Musoliniju i zadovoljava se nekadanjim granicama između Austro-Ugarske i Crne Gore i čak što više, već 15. maja naređuje svojim "oružničkim postajama" da se povuku na staru bosansku granicu iz 1914. godine.

Time NDH nije uspjela da pripoji Sandžak i ponovo se bespogovorno poklonila diktatu Italije.

Izloženi strahovitom četničkom progonu i pokolju, sandžački Muslimani su očekivali zaštitu NDH, no ona ih je, suočena s interesom jačeg, vrlo brzo žrtvovala. Čak je polovinom marta 1942. Vlada NDH u *"povjerljivoj okružnici"* zabranila svako pisanje o Sandžaku i uopće spominjanje

48 "Međunarodni ugovori...", str. 55.

49 O tome naveliko piše "Sarajevski list", od 14. maja 1941. "Politički odbor Sandžaklija", 5.5.1941. upućuje predstavku Paveliću i potpredsjedniku Osmanu Kulenoviću, da se Sandžak pripoji NDH (sa devet pomenutih kotareva) uz obrazloženje da su oni (kotarevi) "povijesni, zemljopisni, prirodni, privredni i etnički dio Bosne i Hercegovine".

tog imena, da ne bi iritirala hiljade izbjeglica sandžačkih Muslimana koji su sigurno bili debelo razočarani time što su ostavljeni na cjedilu u vrijeme kada im se uz sve fanfare nudila zaštita "moćne NDH".

Sva ova razgraničenja i uspostavu granica NDH smo nešto šire razlagali da bi se bolje shvatio položaj Bosne i Hercegovine unutar NDH i odnos drugih okupatorskih sila prema BiH.

Značajan korak u organizaciji upravnog aparata na području NDH, Pavelić poduzima 10. juna 1941. godine kada izdaje posebnu odredbu o uvođenju velikih župa "kao državnih upravnih oblasti na određenom državnom području". Na čelu joj se nalazi veliki župan kao "pouzdanik vlade" koji "vodi cijelu građansku upravu u velikoj župi". Njega imenuje poglavnik, a njegova odgovornost prema odredbi, "jednaka je odgovornosti ministra".

U toku juna i jula imenovane su ukupno 22 velike župe. Bosansko-hercegovački kotari su ušli u slijedeće župe: *Bribir i Sidraga* (Knin) u koji ulazi samo Bosansko Grahovo; *Dubrava* (Dubrovnik) u koju ulaze Bileća, Čapljina, Dubrovnik, Gacko, Ravno, Stolac, Trebinje; *Hum* (Mostar) s kotarima: Konjic, Ljubuški, Mostar, Nevesinje i Posušje; *Lašva i Glaz* (Travnik) s kotarima: Fojnica, Travnik, Visoko, Zenica, Žepče; *Livac i Zapolje* (N. Gradiška) u koju od bosanskohercegovačkih kotara ulaze Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška i Prnjavor; *Krbava i Psat* (Bihać) u koju od bosanskohercegovačkih kotara ulaze Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac i Cazin; *Pliva i Rama* (Jajce), sa kotarima: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor, Varcar-Vakuf; *Posavje* (Sl. Brod), sa bosanskohercegovačkim kotarima Bijeljina, Brčko, Derventa i Gradačac; *Sana i Luka* (Banja Luka), sa kotarima: Banja Luka, Ključ, Kotor-Varoš, Sanski Most, Prijedor; *Usora i Soli* (Tuzla) sa kotarima: Doboj, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla, Zvornik; *Vrhbosna* (Sarajevo), sa kotarima: Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica.

Interesantno je da su u samo tri velike župe veliki župani Muslimani.⁵⁰

Uspostavljanje velikih župa je u Pavelićevim istupima i u ukupnoj ustaškoj propagandi označavano kao obnavljanje "starih tradicija hrvatskog naroda", što se htjelo spojiti sa "suvremenim zahtjevima sredene i uređene uprave u državi". Uz sve to išlo je i veličanje "tisućgodišnje hrvatske

50 U župi Pliva i Rama (Jajce) Hilmiya Bešlagić, Usora i Soli (Tuzla) Ragib Čaplić, Vrhbosna (Sarajevo) Derviš Omerović. Svi podaci su iz "Zbornika zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske", Zagreb, bez god. izd. (Zbornik se odnosi na godinu 1941).

državno-pravne tradicije", s ciljem da se pokaže da su Hrvati imali "sreden državni život" prije svih drugih naroda na Balkanu.

No, jedan od glavnih ciljeva je bio da se uspostavom župa pokaže **POTPUNO HRVATSTVO BOSNE I HERCEGOVINE**. Zato su u mnogim župama zajednički obuhvaćeni bivši hrvatski i bosansko-hercegovački kotari. Time se "željela razbiti predodžba o podvojenosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine, te učvrstiti ideja o *jedinstvenom povijesnom hrvatskom nacionalnom prostoru* (istakao N. D.). Uspostavom velikih župa Dubrava, Hum, Posavje, Livac i Zapolje, Gora, te Krbava i Psat, *trebalo je da još više ojačaju naponi za potpunom eliminacijom upotrebe imena Bosne i Hercegovine*, na čemu je Pavelić doslovno insistirao. Upotrebom imena Bosne i Hercegovine krila se za ustaše stalna opasnost naglašavanja posebnosti položaja tih zemalja u NDH⁵¹ tako se napr. u Okružnici Predsjedništva vlade NDH (16.3.1942.) ukazuje da se ime BiH treba upotrebljavati *što manje* i to samo u povijesnom i etnografskom značenju, a isticati imena velikih župa. Istovremeno Pavelić naglašava da "politički ima Hrvatska samo jedno ime – Hrvatska" i zato ubuduće treba "unutar hrvatske državne granice *izkorieniti pokrajinska imena* u političkom smislu" ("Spremnost" 15.4.1942). Veliki i izuzetno značajni teritorij koji u Istri i na Jadranu gubi Hrvatska, NDH "kompenzira" na račun BiH i okupacijom "hrvatske Vojvodine". No, da bi prikrila svoje sluganstvo i kapitulanstvo pred Italijom, ukupna ustaška propaganda najrađe ističe slogan da je "Poglavnikova Hrvatska najveća od početka hrvatske povijesti".⁵²

Interesantni su podaci o broju i nacionalnom sastavu stanovnika u NDH. Tu je primjetna prava zbrka i očito falsificiranje, jer se naročito manipuliše sa brojem Srba, odnosno Muslimana. Muslimani se uopće nacionalno ne tretiraju i bezrezervno uključuju u hrvatsku nacionalnost. Prema podacima R. Landokušića samo u BiH je 1940. godine bilo 915.000 Muslimana, no oni se u potonjim statistikama gube, dok se oko broja Srba, podaci znatno razlikuju.

F. Jelić-Butić,⁵³ za usporedbu nudi dva izvora podataka: jedan je izradilo njemačko ministarstvo vanjskih poslova (maj 1941), a drugi P. Pekić. Tabele izgledaju ovako:

51 F. Jelić-Butić: "Ustaše i NDH", str. 105.

52 NDH ima površinu od 102.000 km² podijeljenih na 22 župe i grad Zagreb, sa 141 kotarem, 31 gradom i oko 1.000 općina (Tu je uključeno i područje Medimurja koje su okupirali Mađari i Obrovca-Vinodola, Podgorja koje je bilo pod talijanskom upravom).

53 F. Jelić-Butić: "Ustaše i NDH"... str. 106.

	Njem. MVP	Pekić
Hrvati	3.300.000	4.868.831
Srbi	1.925.000	1.250.000
Muslimani	700.000	—
Nijemci	150.000	170.500
Mađari	75.000	69.000
Židovi	40.000	—
Slovinci	30.000	37.000
Česi i Slovaci	65.000	44.000

Kako se vidi, Muslimani i Židovi se statistički uopće ne iskazuju, broj Nijemaca je nešto uvećan, Mađara, Čeha i Slovaka smanjen. Npr. u Zborniku NOR-a (tom XII, knjiga 1. dok. br. 54, str. 138-140) daju se isti podaci. Po njima NDH obuhvata 98.572 km² sa 6,13 miliona stanovnika, Hrvata 3,3 mil., Srba 1.925.000, Muslimana 700.000 itd. Očito su i tu korišteni njemački izvori.

Iako su i njemačke statistike rađene aproksimatično i za vojne potrebe, očito je da se i u statistiku NDH nikako ne može pouzdati, pogotovu kad se ti podaci uporede s onim iz popisa stanovništva iz 1931. godine.

Već na samom startu (pa i mnogo prije u napisima glavnih ustaških ideologa) režim NDH je na različite načine isticao svoju naklonost prema Muslimanima. Koristeći njihov težak položaj u periodu 1918-1941. obraćanje Muslimanima ide u stilu "da su se konačno oslobodili velikosrpskog jarma", da dobijaju "povijesnu šansu" da žive u slobodnoj i demokratskoj državi i da će kao "najbolji sinovi hrvatskog naroda" uživati sve blagodeti NDH, uživati punu vjersku slobodu i ostvarivati opći prosperitet.

Još 1934. godine Mile Budak u knjizi "Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu" (objavljenoj u Kanadi) iznosi tezu "da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati" i da su oni "i somatološki sačuvali sve osobine hrvatske rase, osim vrlo rijetkih azijskih primjesa". To je potpuno u duhu teorijskog uzora i ideologa Starčevića ("ovi su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima"), a stvarni cilj je da se upravo preko "muslimanskog elementa" prisvoji Bosna i Hercegovina. (Tako 25. maja 1941. u Banja Luci, ministar NDH vlade J. Dumandžić, kaže: "Istom onom ljubavlju kao i Starčević, i naš Poglavnik ljubi braću muslimane").

"Utrka" za Muslimane se pojačava uoči sporazuma Cvetković-Maček iz 1939. jer ako su Muslimani Hrvati, onda BiH naseljava većinsko hrvatsko

stanovništvo i ona je logično hrvatski teritorij. Ako su pak Muslimani Srbi, onda su Srbi daleko najmnogobrojniji u BiH i BiH je naravno srpska.

Bilo da se opredijele na hrvatsku ili srpsku stranu, gube autonomaši, oni koji žele samostalnu BiH. Velikohrvatskim interesima odgovara, dakle, da se Muslimani predstave kao Hrvati, jer oni su, kao svojevremeno i bogumili "ključ Bosne".

Historija se na tako upečatljiv način ponavlja. Jer, *kako se stoljećima bila bitka da se dokaže kako Bosna nije bila predominantno bogumilska i kako bosanskohercegovački Muslimani nemaju veze s tim bosanskim bogumilima, da bi se Bosna predstavila historijski katoličkom, odnosno pravoslavnom i kao takva prisvojila od strane Hrvata, odnosno Srba, tako i prisvajanje i nacionalno asimiliranje Muslimana ima isti smisao i cilj.*

Dakle, pored forsiranja teze da su Muslimani najčišći dio hrvatskog naroda, posebno se gradio i nijansirao i odnos prema islamu, odnosno vjerskim osjećanjima Muslimana. Čak se išlo dotle da se islam predstavljao kao faktor konstituiranja hrvatstva, kao snaga koja je kroz burnu povijest "očuvala iskonsku hrvatsku krv" i koja je osnovica jedinstvene nacionalne svijesti Hrvata i (m)Muslimana.

U vezi s tim, najilustrativniji je članak u listu "Ustaša" koji je napisan prigodom prvog Bajrama u NDH, gdje se pored ostalog kaže: "Tok hrvatstva nije prekinut, već je u novom duhu nastavljen u islamu, *ostao je sačuvan i još čišći* (istakao N. D.), jer vjera je spasila duh prošlosti, vjera je spasila duh otaca i duh rodnih ognjišta. Tok vijekova ostao je neprekinut i nastavljen je čist od svih utjecaja... To bošnjaštvo nije ništa drugo, nego sačuvano hrvatstvo, koje je pod okriljem islama našlo svoju zaštitu i neprekinutost toka, ogrativši se čak i od svoje islamske braće sa istoka".⁵⁴

Na političkom planu, Muslimani se ističu kao jedan od glavnih faktora u stvaranju NDH, a BiH kao centralna teritorija te države u kojoj se razvija bratska ljubav, sloga i nacionalno jedinstvo Hrvata i Muslimana. Upravo preko tog "nacionalnog jedinstva" osnovni cilj je bio "puna kroatizacija" Bosne i Hercegovine, što je podrazumijevalo i posebnu politiku prema bosanskohercegovačkim Srbima⁵⁵ (o čemu ovom prilikom nećemo šire govoriti).

54 "Krv je progovorila – Rasprave i članci o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere", Sarajevo, 1942. god.

55 Ne ulazeći šire u problematiku odnosa NDH prema Srbima, samo ilustracije radi treba reći da je ta politika imala za cilj potpuno pokatoličenje ili biološko istrebljenje Srba, u cilju stvaranja "čistog životnog prostora". Srbi se, zbog terora koji je "hrvatski narod podnio u posljednjih 22 godine stavljaju na optuženičku klupu da im sudi

Zvanična politika NDH, najenergičnije odbacuje teze, pa čak i pomisao o tome da postoji neko "muslimansko pitanje". Tako u Saboru NDH, februara 1942. Pavelić izjavljuje: "Muslimanska krv naših muslimana je hrvatska krv. Ona je hrvatska vjera, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi".

No, uz svo dodvoravanje, razna obećanja, pozivanje na historijsko jedinstvo i sl., kod samog muslimanskog stanovništva nije naišlo na neki veliki odjek i odziv. Nagli slom Jugoslavije, ratni vior u koji ulazi i BiH, kod Muslimana prije svega izaziva strepnju za svoju sudbinu, oni su u stanju iščekivanja i opreza u pogledu političkog opredjeljivanja i priklanjanja bilo kojoj opciji.

Većih manifestacija u korist NDH naprosto nema. Ima sporadičnih slučajeva "oduševljenja endehazijom" i ustaškom ideologijom i to od onih koji su se već prije deklarirali kao Hrvati, te nekih elemenata koji u pojavi NDH vide mogućnost sticanja karijere i ličnog probitka. Ipak ni jedan od uglednih muslimanskih političara nije ušao u vladu NDH. Spaho je već bio umro, ali on je uoči sporazuma Cvetković-Maček, oštro protestirao kod kneza Pavla i zalagao se protiv podjele, odnosno za autonomni status BiH. Ostali iz vođstva JMO nisu bili zagovornici ustaške ideologije. Kulenović kao potpredsjednik vlade je bio više formalni reprezentant zastupljenosti Muslimana u vladi nove države, bez stvarnog utjecaja na odlučivanje u toj vladi i ugleda kod muslimanskih masa. Uvidjevši to, i sam Pavelić insistira da se za potpredsjednika (mjesto rezervirano za Musli-

pravedni hrvatski narod". Naglašene su teze da "Srbima i Židovima nema mjesta u Hrvatskoj" jer su se oni na taj prostor naknadno doselili. Npr. Budak kaže: "Imamo pravo zato govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina". Srbi se uglavnom prikazuju kao strani element i "protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda". Zabranjivana su nacionalna i vjerska obilježja Srba i upotrebe srpskog imena. Već 25. aprila Pavelić je izdao "Zakonsku odredbu o zabrani upotrebe ćirilice", 3. maja "Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu", početkom juna izdata je naredba o ukidanju naziva "srpsko-pravoslavna vjera", kao i naredbe o promjeni naziva pojedinih mjesta koja su u imenu imala srpska obilježja, izdate su naredbe o ograničavanju kretanja Srba noću itd. Poslije toga uslijeduje zatvaranje većeg broja Srba u logore, kao i niz pokolja, naročito u junu 1941. U BiH su ti pokolji najveći u kotarima Bihać, Bos. Krupa, Cazin, Prijedor, Bos. Novi, Sanski Most, zatim u livanjskom kraju, u Hercegovini itd. U saradnji sa njemačkim vojnim vlastima organizirano je i masovno iseljavanje u Srbiju. (To važi za "Srbe koji su se doselili u NDH poslije 1. siječnja 1900. g. kao i za njihove potomke", "ma kojeg zvanja oni bili"). Vidjeti: V. Novak: *Magnum crimen*, F. Jelić-Butić: *Ustaše i NDH*, D. Živojinović, D. Lučić: *Varvarstvo u ime Hristovo*, V. Kazimirović: *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau*.

mane) dovede ugledni političar i on ga pronalazi u ličnosti Džafera Kulenovića koji će biti izabran u decembru 1941. godine. Od poznatijih predratnih političara tu su još i Ademaga Mešić, koji je imenovan ustaškim doglavnikom i Hakija Hadžić, kao ustaški povjerenik u Sarajevu. Favorizirajući Džafera Kulenovića, Pavelić nastoji da na svaki način pridobije JMO. To mu dijelom i uspijeva, jer delegacije JMO (Dž. Kulenović, H. Kurbegović, I. Gavrankapetanović i U. Hadžiosmanović) dolazi na razgovor s Pavelićem, iako se nije decidno izjasnila o podršci ustaškom pokretu.

S druge strane, da bi proširio utjecaj na muslimanske mase Pavelić nastoji da privuče i njihove islamske vjerske zajednice. On obećava široku vjersko-prosvjetnu autonomiju, a uz to ide i odluka da se u centru Zagreba napravi monumentalna-džamija.⁵⁶

U tom cilju i Mile Budak, kao ministar bogoštovlja i nastave u izjavi koju je dao "Muslimanskoj svijesti", kaže: "Ja sam duboko uvjeren da će se u najkraćem vremenu svaki musliman i u najzabitijem seocu osjetiti da je sada njegova vjera potpuno zaštićena od napadaja s bilo koje strane, jer mi smo država dviju vjera: islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna, imat će je i druga".

U junu 1941. formirana je u Sarajevu i komisija sastavljena od vjersko-šerijatskih stručnjaka koja je već u julu predala Paveliću "Nacrt islamskog vjerskog zakona i ustava" ("Nova Hrvatska", 20.9.1942. Navedeno prema: F. Jelić-Butić: "Ustaše i NDH", str. 199).

Strategija pridobijanja Muslimana, posebno krugova iz redova begovata, od kojih su neki bili u vodstvu JMO ili su se jasno prohrvatski orijentisali vidi se i u "inicijativi za ponovno rješavanje agrarnog pitanja" u BiH.

"Radilo se zapravo o izrazitom ustupku bivšim velikoposjednicima Muslimanima, tj. begovatu, kojemu su pripadali baš neki od glavnih pobornika ustaškog režima. Trebalo je da se bivšim vlasnicima vrate begovske zemlje koje su poslije 1918. bile zahvaćene agrarnom reformom. Bila je to akcija koja je trebala privući pažnju begovata i učiniti ga naklonjenim prema NDH. Akcija je dobila i svoju vidljivu političku tendenciju: A. Mešić je na konferenciji bivših zemljoposjednika Muslimana s područja

56 Odluka o izgradnji džamije u Zagrebu donesena je u avgustu 1941. g. Džamija je pravljena tako što je rekonstruisan dotadanji Muzej likovnih umjetnosti Ivana Meštrovića. Oko muzeja su podignuta tri minareta i izvršeno značajno unutrašnje preuređenje. Odmah poslije rata, džamija je po naredbi novih vlasti srušena i trebalo je više decenija da bi se konačno u Zagrebu, poslije silnih peripetija i nagađanja, za potrebe muslimanskih vjernika izgradila nova džamija!

BiH, održanoj u Sarajevu krajem srpnja 1941. izjavio da je agrarna reforma u BiH 'bila najbezobzirnija' a cilj joj je bio da se materijalno, pa potom nacionalno-politički slomije okosnica najčistijeg hrvatstva, te ostvari glavna ideja vodilja veliko-srpske svetosavske misli".⁵⁷

U čitavoj propagandnoj akciji na pridobijanju Muslimana osnivaju se i favoriziraju mnogi prohrvatski orijentirani listovi i časopisi, pojačana je produkcija tekstova na temu hrvatsko-muslimanskog jedinstva i historijskog saveza, hrvatski radio daje posebne emisije u tom pogledu itd. Npr. odmah pri instaliranju nove vlasti, svi listovi na području NDH bili su zabranjeni, kako bi se moglo pristupiti realizaciji projekta o stvaranju nove, ustaške štampe. Podržavana su sva veća štamparska preduzeća ("Tipografija", "Hrvatska seljačka tiskara", "Jugoštampa"), a centralni ustaški list postao je "Hrvatski narod" (kao dnevnik, izlazi od 10. aprila 1941).

U tom cilju pokrenut je i "Sarajevski novi list", a javlja se i niz tjednika i časopisa koji izlaze mjesečno, tromjesečno i sl. ("Ustaša", "Ustaška mladež", "Za dom", "Pokret", "Hrvatski radnik", "Neue Ordnung", itd.)

Kao glavni informativni centar u NDH, osnovan je izvještajni ured "Croatia" sa glavnim zadatkom da šalje vijesti u inostranstvo, odnosno da prenosi vijesti prije svega onih agencija iz zemalja s kojima je NDH uspostavila odnose.

U cilju daljnjeg razvijanja hrvatsko-muslimanskih odnosa i kulturnog približavanja, u Sarajevu je krajem 1943. godine pokrenut i književno-politički časopis "Hrvatska misao".

No, ipak, u cjelini gledano, ta propaganda nije imala mnogo uspjeha. Izuzev pojedinih lumpenproletera, karijerista i tankog sloja prethodno prohrvatski deklarirane inteligencije, gro muslimanskog naroda ne nasjeda primamljivim obećanjima, s velikom rezervom gleda na pojedine poteze ustaške politike, a naročito je zabrinut zbog sve učestalijih glasova o prognima i pokoljima Srba.⁵⁸

Poslije prestanka rada Jugoslovenske muslimanske organizacije (i ona je zabranjena, kao i ostale političke stranke u NDH), njene pristalice se uslovno mogu podijeliti u četiri grupe. Prva je ona koja participira u NDH vlasti, podržava novu državu i zauzima neke značajne položaje (Kulenović,

57 F. Jelić-Butić: "Ustaše i NDH", str. 189-200.

58 U dosadašnjim analizama ovog perioda, npr. veoma se rijetko spominje činjenica da su prilikom posjete A. Artukovića, ministra unutrašnjih poslova, prilikom njegovog boravka u Sarajevu u ljeto 1941. "istaknute ličnosti muslimanskog življa" izrazile "želju muslimana da mirno žive s ostalim vjerskim pripadnicima, jer bi se bijes i osveta svakako najviše iskalila baš na samim muslimanima". (Izvještaj glavnog stožera domobranstva za drugu polovicu rujna 1941. Fond NDH, br. reg. 13/2)

Mešić, Hadžić itd.); druga je sačinjena od bivših poslanika i senatora i nekih drugih istaknutijih ljudi stranke koji ulaze u Sabor NDH, ali se ne eksponiraju previše u podršci Pavelićevoj vladi, prilično su rezervirani, politički laviraju i kalkuliraju shodno tekućim političkim događajima. Treću (neki politikolozi i historičari smatraju i najuticajniju) grupu čine oni koji računaju na pobjedu saveznika, pa i na povratak jugoslavenske izbjegličke vlade u zemlju. Oni se opredjeljuju za politiku čekanja i političkog nezamjeranja, nastojeći pripremiti teren za dolazak saveznika i oslobođenje zemlje. U tom cilju sarađuju i sa nekim višim domobranskim oficirima Muslimanima, kako bi se u pogodnom času formirale i oružane snage koje bi ojačale pozicije Muslimana u budućim pregovorima oko političkog ustrojstva zemlje i položaja Bosne i Hercegovine. (Tu grupu predvodi Uzeiraga Hadžihasanović iz Sarajeva); četvrtu grupu čine oni prvaci i članovi JMO koji su inače bili lijevo krilo stranke i koji pristupaju u redove NOP-a ili aktivno sarađuju s njim.⁵⁹

Pored svih nastojanja NDH da Muslimane pridobiju za svoj program i da ih aktivno uključe u realizaciju ustaške politike, to se u osnovi pokazalo kao jalov posao. Muslimani nisu nasjeli na velike riječi, obećanja i pozivanje na povijesnu ulogu. Pogotovo nisu odobravali ustašku politiku masovnog progona i istrebljenja Srba, Jevreja i Cigana. U naponu njemačke moći i trijumfu fašizma u cijeloj Evropi, u vrijeme opijenosti brzim pobjedama, kada je najveći dio Evrope pregažen i kada nacisti usiljeno marširaju ka Moskvi i Lenjingradu, čuo se veliki glas muslimanskog protesta protiv ustaških zločina koji se čine nad Srbima u BiH i drugim dijelovima NDH. *Prvi takav protest dolazi još 14. avgusta 1941. godine, sa skupštine udruženja ilmije "El Hidaje", održane u Sarajevu.* Na toj skupštini izražena je duboka zabrinutost zbog masovnih ustaških zločina i izražen oštar protest što se to dešava i toleriše, s ciljem da se zaustavi ubijanje i progon nedužnih ljudi. Istovremeno je osuđeno sudjelovanje onih Muslimana koji su saučestvovali u tom zločinu, *pri čemu se skupština od njih jasno ogradila.*

Podsjećajući na temeljna islamska načela, "El-Hidaje" je apelirala na sve Muslimane da se klone svakog nasilja i što je naročito značajno, apeliralo se kod vlasti NDH, da se pod hitno zavede red i sigurnost.⁶⁰ Nakon te akcije "El-Hidaje" koja je okupila istaknute ličnosti islamskog svećenstva

59 Vidjeti: Branko Petranović: "Karakter građanskih stranaka i njihova politika za vrijeme rata i revolucije naroda Jugoslavije 1941-1945", III program Radio Beograda, emisija iz 1973. str. 493-531.

60 Rezolucija je upućena najvišim ustaškim funkcionerima, kao i muslimanskim predstavnicima u NDH vlasti: Osmanu i Džaferu Kulenoviću, A. Mešiću, H. Bešliću, H. Hadžiću, I. Muftiću, A. Ugljenu.

i muslimanskog javnog života uopće, u više gradova Bosne i Hercegovine usljeđuju posebne rezolucije. U septembru je donesena rezolucija u Prijedoru na konferenciji vakufskog povjerenstva koju je potpisalo 100 osoba. U oktobru, nakon sastanka glavnog odbora "El-Hidaje", muslimanskih društava i javnih radnika, potpisuje se sarajevska rezolucija (97 potpisnika), a istoga mjeseca je donesena i rezolucija Muslimana u Mostaru. U novembru usljeđuje rezolucija Muslimana Banja Luke, a u decembru donesene su muslimanske rezolucije u Bijeljini i Tuzli.⁶¹

Veoma je indikativno da se o ovim rezolucijama veoma malo govorilo. One su akceptirane samo sporadično, a često su tretirane kao sumnjive jer su tobože došle od "reakcionarnog islamskog elementa". Zato u ocjeni ovih rezolucija treba istaći da je to prvi i koliko znamo jedini organizirani i zvanično prosljeđeni protest i osuda progona i ubijanja Srba. Ta nadasve humana, solidarna i hrabra akcija bosanskohercegovačkih Muslimana, je uz osudu koja je došla iz redova Komunističke partije Jugoslavije, bio jedini čin osude terora i progona naroda, koji nažalost nikada nije bio recipročno uzvraćen u situaciji kada su Muslimani bili izloženi masovnom teroru i ubijanju.

Isto tako treba istaći da stotine potpisnika ovih rezolucija i to u gotovo svima većim gradovima BiH su bili ugledni predstavnici javnog života Muslimana, predstavnici muslimanskih društava i udruženja, ugledni svećenici, privrednici, trgovci, zanatlije, intelektualci. Kao organizirani protest predstavnika muslimanskog naroda u cjelini, te rezolucije su dostavljene najvišim vrhovima NDH i one nedvojbeno iskazuju pacifizam Muslimana i njihovo nemirenje s politikom terora i genocida nad bilo kojim narodom.

Kada se analiziraju te rezolucije vidi se da se jasno osuđuju ustaški zločini nad Srbima, da se ograđuju od onih Muslimana koji učestvuju u tim zločinima (to se oštro osuđuje i potpuno se distancira od pojedinaca koji te zločine vrše); od strane vlasti traži se zaštita za sve progonjene Srbe, kao i za sve druge građane bez obzira na vjeru, kao zaštita života i imovine svih; najenergičnije se protestira protiv pokušaja da se zločini pojedinaca pripisuju cijelom muslimanskom narodu. Izričit je zahtjev da se onemoguću svaka vjerska netrpeljivost i na kraju, u svim rezolucijama jasno se traži da se najstrožije kazne sudionici zločina.

61 Muhamed Hadžijahić ("Muslimanske rezolucije 1941." Zbornik: "1941. u istoriji naroda BiH", str. 275.) smatra da postoje indicije da su rezolucije donesene u Bosanskoj Dubici, Visokom i "moguće i još nekim drugim bosanskim mjestima". Inače, o ovim rezolucijama vidjeti: Rasim Hurem: "Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH", Godišnjak društva istoričara BiH, XVI, 1965.

Na osnovu svih ovih zahtjeva, sudeći po masovnosti i odzivu potpisnika, te po tom što je taj protest ravnomjerno obuhvatio cijelu BiH, od Mostara, preko Tuzle i Bijeljine do Prijedora i Banja Luke, može se reći da ove rezolucije na reprezentativan način odražavaju političko raspoloženje cijelog muslimanskog naroda. Time se na najbolji način pokazalo da malobrojni proustaški elementi ne uživaju širu podršku i da se sve više profilira suprotna politička pozicija koja će sve više Muslimane približavati narodnooslobodilačkom pokretu i zajedničkoj borbi za oslobođenje zemlje. Znatan utjecaj u svemu tome imaju komunisti Muslimani koji će kasnije biti presudan faktor u masovnijem uključivanju Muslimana u redove NOB-e.

Inače, razvoj događaja ubrzo pokazuje da narodnooslobodilački pokret, na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije, sa svojim programom borbe protiv fašizma, a za nacionalno i socijalno oslobođenje svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, postaje glavni politički i vojnički faktor i protivnik okupacionim silama i domaćim kvislinzima.

Oslobodilački ciljevi ustanka i jasan program ostvarenja socijalnih i nacionalnih težnji koje nudi KPJ, odgovarali su realnim uslovima i političkim prilikama u zemlji, a mase stanovništva, kojima je neposredno zaprijetilo uništenje, kao i narodi koji su suočeni s genocidnom politikom, u oružanoj borbi su vidjeli jedini put nacionalnog opstanka i oslobođenja. Iskonske težnje naroda za slobodom i socijalnim promjenama, te zajednički cilj – borba protiv fašističkog okupatora – postaju pokretačka snaga oružane borbe koja se vodi na internacionalističkoj platformi, u duhu bratstva i jedinstva. U veoma teškim uslovima, KPJ čini napore za stvaranje jedinstva širokih narodnih masa i usmjerava svoju akciju u dva pravca: razotkriti pravu suštinu politike okupatora i uloge kvislinga i u isto vrijeme natjerati sve one građanske, kolebljive ili kolaborantske snage da se jasno izjasne da li su za borbu protiv okupatora ili ne.

Već prvi uspjesi partizanskih odreda u Srbiji, nailaze na velike simpatije u srpskom narodu, što se odražava i na omasovljenje partizanskog pokreta, formiranje novih partizanskih jedinica, kao i na stvaranje prvih slobodnih teritorija.

Pojedini lokalni rukovodioci bivših građanskih stranaka prihvataju pozive KPJ na ustanak i daju podršku partizanima. U nekim mjestima oni ulaze i u odbore narodnooslobodilačkog fronta. Međutim, ubrzo dolazi do kontraofanzive monarhističkih snaga. Pored vlade generala Milana Nedića, četničkog vojvode Koste Milovanovića Pećanca (koji djeluje u južnoj Srbiji) i drugih, glavnina monarhističkih snaga okuplja se oko pukovnika jugoslavenske vojske Draže Mihailovića koji se poslije aprilskog sloma,

sa grupom oficira i jugoslavenske vojske sklanja na (26 oficira i podoficira i žandarma). Mihailović se od izjašnjava protiv okupatora, ali već u prvim kontaktima tezu o "preuranjenosti ustanka", o tome da treba čekati da ne treba odmah otpočinjati oružanu borbu itd., što će njegove, u osnovi kvislinške i izdajničke politike sve

U ime kralja i vlade koji se nalaze u izbjeglištvu na stvaranju "vojske u otadžbini", odnosno četničke

Politika "odlaganja borbe", "čekanja na rješenje sa da od njemačke odmazde, iščekivanja i paktiranja, z Hitlerovih armija u Evropi, brzog napredovanja na isto demoralizacije brzim slomom Jugoslavije i sl., ima nalazi pogodno tlo kod svih kolebljivih elemenata, a koji u komunistima vide glavnu nacionalnu opasnost i sa svima koji će se protiv komunizma boriti.

Iako su partizani u ime zajedničkog cilja – borbi okupatora – nudili saradnju, organiziranje zajedničke svih patriotskih snaga, te inicijative su bile na drastiča Naime, poslije inicijative Vrhovnog štaba partizanskih 1941. došlo je do dva sastanka između Tita i D. Mi kraju i pored nekih obećanja o zajedničkoj borbi, prvo s leđa udarili na partizane i faktički se pridružili njemu. Ono uspjeha što su partizani na vojnom planu postigli pisao sebi, zašto je već u januaru 1942. od izbjegličkog dobio čin generala i imenovan za ministra vojske i mornar pokret D. Mihailović izrasta u organiziranu snagu u z brani monarhističke interese i nastoji da realizira hege srpski program. U pismu, koje je u ime CK KPJ up komitetu KPJ za Makedoniju, Tito ovako vidi kola vlade s okupatorom: "Velikosrpski hegemonisti su v prvog dana vodimo borbu ne samo protiv okupato čvrsto i na tome da se u toj velikoj oslobodilačkoj b sloboda svim ugnjetenim narodima Jugoslavije. I baš glavni razlog da se sva ta velikosrpska petokolonaš okupatorom u borbi protiv nas, i baš to je bio glavni prvim našim velikim uspjesima ujedinila sa okupator sa svojim četnicima u borbi protiv nas". (J. B. Tito, 149-150).

Po fašističkoj i najernjoj šovinističkoj ideologiji, k masovnim ubistvima nevinog stanovništva i projektom

četništvo se ni po čemu neće razlikovati od ustaštva i sličnih naci-fašističkih formacija Drugog svjetskog rata.

Ideologija četništva⁶² nadahnuta je idejama velike Srbije i stvaranja etnički čiste srpske države. Ona se temelji na ekstremnom nacionalizmu, vjerskoj netrpeljivosti, antihrvatstvu, posrbljenju ili uništenju svih Muslimana.

Četnički ideološki i politički program nije nov. On se konzistentno izvodi iz svih prethodnih velikosrpskih projekata, počev od "Načertanija" Ilije Garašanina, politike Kraljevine Srbije, Karađorđevićevske politike, preko nacionalističkih programa stvaranih unutar tzv. srpskog književnog kruga, pa do ravnogorskog štaba u kome će se okupiti krem velikosrpske bulumente sa Vasićem i dr. Stevanom Moljevićem na čelu.

Kada se analiziraju korišteni srpskog velikonacionalnog programa, uglavnom se polazi od "Načertanija".

Osnovna ideja "Načertanija" Ilije Garašanina bila je obnova Dušanova carstva iz 14. stoljeća, uz određena pomjeranja koja su bila rezultat političkih prilika sredinom prošlog stoljeća. No, "Načertanije" je umnogome bilo sinonim za velikosrpske pretenzije i ono odražava duh i metode velikosrpskog hegemonizma.

Taj "plan za budućnost Srbije" sačinjen je 1844. godine i dugo nije bio dostupan širokoj javnosti. On je objavljen tek 1906. godine (u beogradskom časopisu "Delo").

Idejni tvorac tog spisa bio je poljski knez Adam Czartoryski i njegov specijalni agent za južnoslavenske zemlje panslavistički orijentiran Čeh Franjo Zach.

62 Pod pojmom *četništvo* podrazumijevaju se pripadnici jedne od oružanih i političkih organizacija koje su za vrijeme rata 1941-1945. saradivale sa njemačkim i italijanskim okupatorima u borbi protiv NOP-a u cilju njegovog uništenja i ponovnog uspostavljanja monarhije i velikosrpske buržoaske i hegemonističke vladavine u Jugoslaviji. Naziv se pojavio još krajem prošlog vijeka, a naročito prije 1912. godine kada su iz Srbije ubacivani u Makedoniju dobrovoljci koji su se nazivali četnicima (s ciljem da Makedoniju prisajedine Srbiji). U Prvom svjetskom ratu, srpska vojska se dijelom služila četnicima radi izvođenja manjih akcija gerilskog karaktera. U Kraljevini Jugoslaviji četnici su sinonim formacija koje su u službi reakcionarne monarhističke klike i služile za održanje represivnog sistema i politike nacionalnog ugnjetavanja nesrpskih naroda. U četničke organizacije okupljali su se deklarirani društveni elementi u gradovima i selima, a iz tih redova su se kasnije regrutovale "cme trojke" i koljačke grupe D. Mihailovića, K. Pećanca, P. Đurišića, Dangića, Đujića i mnogih drugih. U historiju po svojoj bestijalnosti i mračnjaštvu ulaze i po tome što su prema nevinom stanovništvu rađe upotrebljavali nož nego pušku. Vidjeti: Miloš Minić: "Četnici i njihova uloga u vrijeme NOR-a 1941-1945", Beograd, 1982. godine.

Poljska je bila raskomadana između Rusije, Austrije i Pruske i ona po Evropi traži saveznike koji će pomoći destabilizaciji tih zemalja. Ona ih dijelom i nalazi u Vel. Britaniji i Francuskoj, ali se pažnja sve više usmjerava i prema Balkanu, gdje je već bila izvjesna propast Turske. Diplomatske procjene su govorile da bi se upravo u borbi za otomansko nasljeđe mogli ozbiljnije poremetiti odnosi između Rusije i Austrije, pogotovu što su se u tu borbu već počele uključivati i male balkanske države.

U vezi s tim su poljski emigranti u Parizu napravili plan neposrednih aktivnosti Hrvata i Srba na stvaranju jedne južnoslavenske države koja bi nastala na razvalinama austrijske i turske imperije. Oni kontaktiraju sa "Ilirskim pokretom" i Ljudevitom Gajom, te i s I. Garašaniom, tadašnjim srbijanskim ministrom unutrašnjih poslova.

Tako je i Franjo Zach napisao i *"Plan za slavensku politiku Srbije"*, što će biti i idejna i politička osnova "Načertanija". Garašani je, doduše, u mnogim bitnim segmentima ponudio sasvim novi tekst. Iz Zachovog "Plana" izbacio je sve ono što se odnosi na srpsko-hrvatsku saradnju na stvaranju zajedničke države, kao i pojmove "Južni Slaveni", "južnoslavenska država" i sl. a ubacio je na sva ključna mjesta Srbe, "Srpsko carstvo", "Dušanovo carstvo" i sl.

Osnova Garašaninovog plana je da se on u cijelosti osloni na tradiciju Dušanovog carstva i da se iz njega izvodi legitimitet i zahtjevi za teritorijalnom cjelovitošću nove države.

On je posebno isticao da se Srbi neće zadovoljiti tekovinama prvog i drugog srpskog ustanka i da će tražiti da uspostave hegemoniju na balkanskim prostorima.

Tako Garašani pored ostalog kaže da "Srbija mora nastojati da od zdanija Turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla. Još sad dok je Srbija pod Turskom vladom, daje se ovo sazidanje priugotoviti i pripremiti, jer se ovakvi poslovi ne mogu u posljednjem magnoveniju preduzimati i svršiti".⁶³

"Načertanije" nije javno publikovano i iz razloga što je u njemu dat popis zemalja u kojima bi Srbija organizirala propagandni i obavještajni rad, kao neposrednu pripremu za pripojenje tih zemalja. U tom popisu su Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Sj. Albanija, Srijem, Banat i

⁶³ Navedeno prema: Željko Krušelj: "Načertanije" – podsjetnik za vladare, "Vjesnik u srijedu", 15. svibnja 1991, str. 4.

Bačka. Sjeverna Grčka, iako je nekada bila u sastavu Dušanovog carstva se ne pominje. Makedonija također. Plan posebno predviđa uključenje bosanskohercegovačkog i vojvodanskog teritorija koji nije spadao u Dušanovo carstvo.

Plan je bio tajan posebno iz razloga da Austrija ne otkrije Garašaninove pretenzije prema Banatu, Srijemu i Bačkoj, koje su tada u njenom sastavu (on će poslije Garašaninove smrti biti otkriven, preveden i pohranjen u bečkom arhivu 1883.).

"Načertanije" je bilo glavna spoljnopolićka platforma za sve kasnije vladare iz dinastije Obrenovića i Karađorđevića, a poslije će biti podloga i za izradu ostalih velikosrpskih planova, sve do onih četničkih i genocidnih programa.

"Ništa manje kontraverzna nisu ni tumaćenja nacionalnih dosega 'Načertanija', koja su posebno intenzivirana upravo posljednjih nekoliko godina, toćnije od memorandumskog 'buđenja Srbije'. Pravilo po kojem se od stvaranja jugoslavenske države 'mjerio' Garašaninov spis u biti je vrlo jednostavno: kakav je odnos moći Srba i nesrpskih naroda unutar te zajednice, takvo je i tumaćenje 'Načertanija'. Zanimarimo li činjenicu da do 1930-ih godina nije bilo poznato poljsko-ćeško sudjelovanje u kreiranju teksta, njegov prvi ozbiljniji tumać bio je Dragoslav Stranjaković. Za njega nije bilo nikakve dileme da je taj program pravi 'spomenik jugoslovenstvu', ćiji je autor bio 'jedan od najvećih i najgenijalnijih srpskih politićara i državnika devetnaestog veka'.

Stranjakovićeva je ocjena Ilije Garašanina bila 'zakon' za cijelo međuratno razdoblje..." (Isto, Źeljko Krušelj: "Načertanije...", "Vijesnik u srijedu", Zagreb, str. 4.)

Interesantno je da rehabilitacija "Načertanija" i Garašanina u punoj mjeri usljeđuje poslije "Memoranduma" SANU i da se 1987. godine već o njemu govori kao o istinskom i pravom srpskom nacionalnom programu.

Sušćina četnićke ideologije i genocidnog programa najbolje se može vidjeti iz *Projekta Stevana Moljevića*,⁶⁴ od 30. juna 1941. godine

64 Dr. Stevan Moljević, rođen u Rudom 1883. godine, kasnije advokat u Banja Luci, ćlan Samostalne dem. stranke Sv. Pribićevića i predsjednik Srpskog kulturnog kruga u Banja Luci. 10.4.1941. pobjegao u Crnu Goru i postao ćlan četnićkog centralnog nacionalnog komiteta. Jedan od potpredsjednika CNK i sekretar izvršnog odbora CNK. Ćovjek koji ućiva najveće povjerenje D. Mihailovića, uz Dragišu Vasića glavni ideolog ravnogorskog šćaba, a od 1943. polićki rukovodilac četnićkog pokreta. Poslije rata suđen kao ratni zloćinac. Upravo će njegov projekat iz 1941. najvećim dijelom biti reaktiviran i populariziran u agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu 1991-1992. godine.

Tu se već u tački 2. kaže "da se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da STVORE I ORGANIZUJU HOMOGENU SRBIJU koja ima da OBUHVATI CELO ETNIČKO PODRUČJE NA KOME SRBI ŽIVE, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena... *Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja*, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli na istrebljenje Srba".

Što se tiče zahtjeva za novim granicama u "Projektu" se kaže da je "osnovna greška u našem državnom uređenju bila što 1918. nisu udarene granice Srbije. *Ta se greška mora ispraviti, danas ili nikad.* (Istakao N. D.) Te se granice danas moraju udariti i one moraju da *obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive* (ist. N. D.) sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su nadomak mora".

Na istoku i jugoistoku, predviđa se da bi granice valjalo "pojačati Vidinom i Ćustendilom", na jugu (Crna Gora i Hercegovina) treba da pored teritorije zetske banovine "ude sva istočna Hercegovina sa željezničkom prugom od Konjica pa do Ploča, uključivo sa pojasom koji bi tu prugu zaštićivao, tako da bi u nju ušao srez konjički ceo; od mostarskog sreza opštine: Mostar grad, Bijelo Polje, Blagaj i Žitomislići; srez stolački ceo; a od metkovičkog sreza Ploče i sve područje južno od Ploča; te Dubrovnik kome bi se imao dati poseban status.

b) severni deo Albanije, ukoliko Albanija ne bi dobila autonomiju.

c) Na zapadu valja da u Zapadnu srpsku oblast udu, pored Vrbaske banovine, Severna Dalmacija, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije, tako da toj oblasti pripadnu lička željeznička pruga od Plaškog do Šibenika i severna želj. pruga od Okučana, preko Sunje do Kostajnice. U tu bi oblast ušao na jednoj strani srez bugojanski osim Gor. Vakufa, a od sreza lijevanjskog opštine: Lijevno i Donje Polje, a na drugoj strani od sreza šibeničkog opštine: Šibenik i Skradin; od kninskog sreza: opština Knin i srpski deo opštine Drniš sa svom teritorijom preko koje prelazi željeznička pruga Knin-Šibenik, te eventualno srpskim delom opštine Vrlika i Sinjskom srezu; srez benkovački ceo; srez biogradski ceo; srez Preko ceo; tako da granica Zapadne srpske oblasti ide Velebitskim Kanalom i obuhvata Zadar sa svim otocima pred njim, od sreza gospićkog opštine

Gospić, Lički Osik i Medak; od sreza perušićkog istočni deo, preko koga prelazi željeznička pruga; od sreza otočkog opštine: Dabar, Škare i Vrhovine; od sreza ogulinskog opštine: Drežnica, Gomirje, Gor. Dubrava i Plaški; srez vojnički osim opštine Barilović; srez Vrginmost ceo; srez glinski osim opština Bučice i Stankovac; od sreza petrinjskog opštine: Blinja, Gradusa, Jabukovac i Sunja; srez kostajnički, osim opštine Bobovac; od sreza Novske opštine: Jasenovac i Vanjska Novska, ali ove opštine valja porušiti, tako da želj. pruga ostane na teritoriji ovih dveju opština; srez okučanski ceo; srez pakrački, osim opština: Antunovac, Gaj i Poljana; od sreza požečkog opština Velić Selo; srez Daruvar, Grubišino Polje i Slatina; zatim bosanski srezovi Derventa i Gradačac. Razume se da u ovu oblast ulaze i svi drugi srezovi unutar navedenih granica.

Za ovu Zapadnu srpsku oblast, koja bi imala 46 srezova sa blizu milion i po duša, na kojoj je celo područje Šipada i veliki gvozdeni rudnik Ljubija, i preko koje prelazi Jadranska pruga Valjevo-Banja Luka-Šibenik, valjalo bi obezbediti Zadar s okolinom i otoke koji su pred njim radi zaštite izlaska na more.

4) Severnoj srpskoj oblasti valja dati, uz teritorije Dunavske banovine, oduzete joj srpske srezove Vukovar, Šid i Ilok, i od Vinkovačkog sreza opštine: Vinkovci, Laze, Mirkovci i Novi Jankovci; srez i grad Osijek ceo; Ovoj oblasti valja obezbediti Baranju s Pečujom i istočni Banat s Temišvarom i Rešicama.

5) Središnjoj srpskoj oblasti – Drinskoj banovini – imaju se povratiti oduzeti joj bosanski srezovi: Brčko, Travnik i Fojnica."

Što se tiče Dalmacije, "Projekat" predviđa da ona obuhvata "Jadransku obalu od Ploča pa do ispod Šibenika", te od bosanskohercegovačkih srezova: "Prozor, Ljubuški, Duvno; zapadne delove mostarskog i livanjskog sreza, te delove kninskog i šibeničkog sreza na severu, ima da uđe u sastav Srbije i da dobije zaseban autonoman položaj".

Što se tiče "odnosa sa ostalim jugoslovenskim i balkanskim državama" Moljević Srbiji daje oslobodilačku, misionarsku i ujediniteljsku ulogu, uz izričit zahtjev da Srbi "svoju istorijsku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji i u okviru Jugoslavije koju će *zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat*. SRBI MORAJU IMATI HEGEMONIJU NA BALKANU, A DA IMAJU HEGEMONIJU NA BALKANU, MORAJU PRETHODNO IMATI HEGEMONIJU U JUGOSLAVIJI".

U stvaranju Jugoslavije Moljević smatra da je učinjen red poteza koji se više ne smije ponoviti. Jer. Srbi su "sve dali i u Jugoslaviju odmah

utopili i Srbiju i Crnu Goru i srpstvo, dok su ostali – Hrvati, Slovenci i muslimani – pošli protivnim putem – da od Jugoslavije sve uzmu, a da ništa ne daju, to se sad ta greška mora ispraviti, a ispraviće se samo ako Srbi odmah pri vaskrsu Jugoslavije, *već u prvom času, i bez ičijeg pitanja, stvore homogenu Srbiju u granicama koje su napred označene*, (istakao N. D.) pa tek onda sa te osnove, kao svršenog čina, pristupe uređenju svih ostalih pitanja i sa Hrvatima i Slovencima".⁶⁵

Konkretizacija ovog projekta, ubrzo usljeđuje od strane samog Draže Mihailovića. On je pored opštih i posebnih ovlaštenja davao i specijalne instrukcije svojim komandantima. Tako on jednu takvu "instrukciju" daje ozloglašanim četničkim komandantima iz Crne Gore i Sandžaka, majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću. Ta "instrukcija" je uslijedila 20. decembra 1941. godine. U njoj se kaže slijedeće:

"ĐENERALŠTABNOM MAJORU G. ĐORĐU LAŠIĆU –
KOMANDANTU ČETNIČKIH ODREDA JUGOSLOVENSKE
VOJSKE U CRNOJ GORI I G. PAVLU ĐURIŠIĆU, KOMAN-
DANTU LIMSKI ČETNIČKI ODREDA JUGOSLOVENSKE VOJ-
SKE

INSTRUKCIJA:...

Ciljevi naših odreda jesu:

1) Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke.

3) Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst – Gorica – Istra i Koruška) kao i Bugarske, Severne Albanije sa Skadrom.

4) *Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nacionalnih elemenata* (istakao N. D.)

5) Stvoriti neposredne – zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke *čišćenjem Sandžaka od Musli-*

65 "Projekat" je donesen u Nikšiću 30. juna 1941. god. Bilo je pokušaja kasnije da se on antidatira na 28. juni, radi simboličke Vidovdana. Dijelovi "Projekta" navedeni su iz knjige "Genocid nad Muslimanima", "Svjetlost", Sarajevo 1990, str. 8-14.

manskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa (istakao N. D.)

Sa komunistima-partizanima ne može biti nikakve saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod.

Upotreba četničkih odreda u Crnoj Gori: u danom trenutku:

1) Jednim delom snaga dejstvovati iz doline Lima pravcem: Bijelo Polje Sjenica sa *zadatkom očistiti Pešter od Muslimanskog i Arnautskog življa* (istakao N. D.)

Ove snage moraju tesno saradivati sa odredima Javorskim i Golskim.

2) Delom snaga dejstvovati pravcem preko Čakora ka Metohiji sa zadatkom da se na tom pravcu očisti teritorija od Arnauta, kao i da se presretnu oni koji će biti gonjeni iz Peštera-Sandžaka..."

Dalje se razrađuje sistem veza sa pojedinim komandama i odredima, gdje se pored ostalog kaže da "vezu sa Dangićem u Bosni održavati preko Gacka iz Bileće i preko Foče na Kalinovik. Vezu sa Srbijanskim odredima održavati preko Limskog odreda..."⁶⁶

Pored ovoga, Draža Mihailović daje i tajne instrukcije Pavlu Đurišiću da se sa različitih skupova tobože samostalno daju inicijative koje će podržati genocidni program. Tako na, po zlu poznatoj, trodnevnoj četničkoj konferenciji u Šahovićima (3.11.-2.12.1942.) kojoj predsjedavaju Lašić i Đurišić, a prisustvuje joj kao lični izaslanik "Ministra Vojske" zloglasni major Ostojić. Iz zapisnika i Rezolucije usvojene na toj konferenciji vidi se eminentno fašistički, osvajački i genocidni karakter zamišljene četničke diktature. U "Rezoluciji" se po nalazima Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina, pored ostalog ističe: 1) "Revolucija III Ustanak pod generalom Mihailovićem" ima da "doneše četničku diktaturu u monarhiji", "diktaturu četničke organizacije"; 2) da se ovakva država osvajački proširi i obuhvati pola Albanije, čitavu Bugarsku, pola Mađarske, koju treba sa Češkom podeliti, Rumuniju do petrolejskih izvora itd.; da četnici izvrše čišćenje ne samo 'nacionalnih manjina' već i 'među Srbima i Hrvatima'; 4) da bankarstvo, industrija i trgovina pređu u svojinu države, koja će biti u rukama četnika; 5) prosveta da se etatizira, deca uzmu od roditelja i predaju državnim internatima; 6) da se crkva etatizuje, a sveštenici da

66 "Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića", Knjiga I, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945. str. 12-13.

postanu državni činovnici; 7) sudije da imaju nezavisnost, ali moraju biti iz četničkih redova; 8) žandarmeriju obrazuju samo oni koji dolaze iz četničkih odreda; 9) državnim činovnikom ne može biti niko ko nije učestvovao u četničkim redovima, a sve je činovnik od žandarma do predsjednika vlade, i nikakve privatne prakse ne može biti, – i lekari i advokati mogu biti samo državni činovnici; 10) 'štampa je slobodna u okviru četničke ideologije'; 11) *'ostatke partizana uništiti, kao i manjine'* (istakao N. D.)..."⁶⁷

Na osnovu autentičnog zapisnika "Omladinske konferencije četničkih odreda jugoslovenske vojske na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka" (Šahovići 30.11.1942.)⁶⁸ interesantne su pojedine teze koje dosta govore o karakteru i ciljevima zamišljene nacifašističke četničke velikodržavne tvorevine. Tako kao predsjednik konferencije Milan Bandović (Sandžak) u uvodnoj riječi posebno apostrofira: *"Nacija iznad svega i Srpstvo mora biti preče od svake ideologije"* (ist. N. D.) Kroz srpstvo moramo ići u Jugoslovenstvo".

Jovan Todorović, sveštenik iz Šavnika: "Ustav da se donese od četnika i Kralja da i četnici vladaju, dok budemo sazreli za parlamentarizam".

Bogdan Šoškić, sudija iz Podgorice: "Za proširenje državnih granica prema grčkoj i bugarskoj teritoriji. Albaniju deliti. Izjašnjava se za centralističko uređenje i to sa razloga što među Hrvatima ima nacionalno nesvesnih ljudi". Pavlović Milun, učitelj iz Bijelog Polja: "Da četnička organizacija izvrši čišćenje i među Srbima, Hrvatima i manjinom i to će dovesti do demokratije i mi se oslanjamo zato i na saveznike".

Milošević Vladimir, student medicine iz L. Rijeke: "Izjašnjava se za proširenje četničkog pokreta i među Hrvatima, koji će ih vaspitati da i oni misle kao i mi. Pristalica je unitarizma sa prethodnom diktaturom četničke organizacije".

Dmitar Đukić, učitelj iz Berana: "Štampa slobodna nije preporučljiva". "Štampa ne odgovara ciljevima četničke organizacije" itd.

Može se navoditi niz dokumenata, programa, rezolucija, zapisnika, autentičnih svjedočenja, kao i mnogi izvori iz njemačkih, talijanskih i britanskih arhiva iz kojih se nedvojbeno vidi da je četnička država zamišljena kao Velika Srbija koja seže čak i mimo granica zacrtanih Moljevićevim programom. Da je ta država zamišljena kao totalitarna četnička diktatura nacističkog tipa koja će objediniti "svo srpstvo, očistiti se od Muslimana, Hrvata i Arnauta", odnosno od "svih narodnih manjina i ne-

67 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića... str. 14-19.

68 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića..., dokument br. 4 str. 15-19.

nacionalnih elemenata". To "čišćenje" podrazumijeva i obračun sa svim "nepodobnim" Srbima, odnosno onim Srbima koji ne prihvataju četničku ideologiju. U tom smislu glavni ideološki protivnik i neprijatelj su posebno Srbi komunisti koje treba "nemilosrdno uništavati i to svim sredstvima".

Udarne programske smjernice su da se "omeđe" srpske zemlje i učini sve da u njima ostane samo srpski živalj, "da se radikalno očiste gradovi" i "popune svežim srpskim elementom", da se "izgradi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice".

U Dražinom projektu "homogene Srbije" koji on donosi još u septembru 1941. kao jedno od glavnih pitanja ističe se i problem Muslimana i kaže se: "U srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje Muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi..."

I to "rješavanje" je počelo odmah: masovnim klanjem, ubijanjem, paljenjem i pljačkanjem muslimanske imovine, bestijalnim izživljavanjem, progonom desetina hiljada ljudi, rušenjem sakralnih muslimanskih objekata, bacanjem u jame i svim užasima koji su na raznim stranama bili karakteristika Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije. O stravičnim zločinima i stradanjima srpskog naroda počev od Gline, Garavice, Jasenovca, Gradiške, Kozare, preko Kragujevca, Kraljeva, pa do Trebižata, Stoca, Gacka i inih stratišta i jama dosta je napisano. Mašinerija ustaškog zločina i njemačke odmazde do kraja je rasvijetljena, o tome su napisani tomovi knjiga, studija, monografija, sjećanja, edicija iz NOB-a i o tome se kao glavna historijska materija uči u svim poratnim udžbenicima historije, književnosti itd.

Napisane su i čuvene "krvave bajke", "Stojanke majke knežpoljke", "jame" i druge pjesme koje su generacije naizust recitovale, na silnim mitinzima i proslavama u ime revolucionarnih praznika se sa suzama u očima prisjećalo tih krvavih dana rata, sa osnovnim ciljem da se bratoubilački rat više ne ponovi.

Nešto manje opisano je i stradanje hrvatskog naroda, ali uz decenijsko prešutkivanje partizanske odmazde krajem rata prema mnogim nevinim stanovnicima. Detaljno je opisano stradanje crnogorskog, slovenačkog i makedonskog naroda, čak i stradanje i progon njemačke manjine u Jugoslaviji koja se najvećim dijelom stavila na stranu okupatora. Posebno je i s pravom obilježeno ogromno stradanje Jevreja i o tome su napisane mnoge studije, napravljeni filmovi, podignuti spomenici itd. Na svim glavnim stratištima u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini podignuti su spomenici (od kojih su mnogi monumentalni), uz redovito polaganje vijenaca i obilježavanje dana kada su zločini počinjeni. To se smatralo

kao opravdan dug revoluciji i nevinim žrtvama koje su stradale u paklu Drugog svjetskog rata, od kojih je najveći broj stradao u međusobnom ratu i od genocidne ustaško-četničke i slične politike.

No, ono što naprosto bode oči, što je alogično u odnosu na ukupan sistem "obilježavanja revolucionarnih događaja i ličnosti", prisjećanja "na žrtve fašističkog terora" i sl., jeste da zločini koji su učinjeni nad Muslimanima gotovo nikako i nigdje nisu zvanično obilježeni. Kolektivne grobnice od Kulen-Vakufa do Ljubinja, Dabarskog polja kod Stoca, stravična klanja na Drini – u Foči, Višegradu, Goraždu, pokolji u Čajniču, Rudom, te posebno u cijelom Sandžaku i Crnoj Gori itd. za najveći broj stanovnika Jugoslavije (da ne govorimo o Evropi i svijetu) ostaju *apsolutna nepoznanica*. Na većini tih stratišta ne samo da nema spomenika, već je to zadugo bila tabu tema. O muslimanskim stradanjima naprosto nije bilo poželjno govoriti, a u političkom smislu uopšte se bilo opasno za to zanimati. Oni koji su dospjeli do inostranstva i o tome napisali pojedine studije su odmah proglašavani neprijateljskom emigracijom, ustaškim šljamom, sumnjivim fundamentalistima, "mladomuslimanima" i dobijali slične etikete, bez ikakve mogućnosti da njihovi napisi ugledaju svjetlo dana, odnosno da dopiju do domaće javnosti.

Takvo zatamnjenje historije i strogo cenzuriranje svega onoga što pokušava bar dotaknuti zločin nad jednim narodom, *koji je poslije Jevreja proporcionalno podnio najviše žrtava u Drugom svjetskom ratu*, nije poznato u poratnoj svjetskoj povijesti.

Tek 1991. godine u izdanju sarajevske "Svjetlosti" pojavljuje se prvi opsežniji rad o genocidu nad Muslimanima. (Vladimir Dedijer, Antun Miletić: "Genocid nad Muslimanima 1941-1945".)

Iako ova knjiga obuhvata samo mali dio od ukupnog stradanja Muslimana, ona je, naročito registrom imena pobijenih Muslimana u pojedinim opštinama, izazvala pravi šok, nevjericu, pa čak i sporadične sumnje u autentičnost, koje se ipak zbog autoriteta autora nisu mogle ofanzivnije plasirati.

Pojavom te knjige, a i ukupnom promjenom političke klime i odnosa, genocid nad Muslimanima se počeo ozbiljnije i svestranije istraživati od 1990. godine. Iz oskudne literature o tom pitanju, posebno izdvajamo studiju dr. Mustafe Imamovića "Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama".⁶⁹ Koristeći studije i podatke dva ugledna eksperta, Vladimira Žerjavića ("Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom

⁶⁹ Separat iz "Glasnika" Rijaseta Islamske zajednice br. 6/91, na srpskohrvatskom, arapskom i engleskom jeziku.

svjetskom ratu") i Bogoljuba Kočovića ("Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji") Imamović se zalaže da se konačno opovrgne i kao pouzdano netačna odbaci famozna i decenijama upotrebljavana brojka od 1.700.000 žrtava rata u Jugoslaviji. (Do 1989. se baratalo o 1.700.000 ili 1.706.000 žrtava iako niko nikada nije naučno objasnio kako se do te cifre došlo, koliko ona može izdržati komparativnu analizu i sl.)

Naime, oba autora (Kočović u Londonu, Žerjavić u Zagrebu) dolaze do gotovo identične brojke, da je u Jugoslaviji, u periodu 1941-1945. ukupno poginulih i ubijenih bilo 1.014.000 (Kočović), odnosno 1.027.000 (Žerjavić). B. Kočović je izračunao da je Srba stradalo 487.000, Hrvata 207.000, Muslimana 86.000, Jevreja 60.000, Crnogoraca 50.000, Slovenaca 32.000 i Makedonaca 7.000. Prema Žerjaviću-ukupni gubici Srba iznose 530.000, Hrvata 192.000, Muslimana 103.000, Jevreja 57.000, Slovenaca 42.000, Crnogoraca 20.000 i Makedonaca 6.000.

Imamović ističe da je "karakteristično da su, ako se ovi podaci sagledaju u odnosu na očekivani prirodni prirast stanovništva u popisu 1948. godine u Drugom svjetskom ratu procentualno, nakon Jevreja, najviše stradali Muslimani, kojima je rat odnio 8,1 posto očekivanog stanovništva. Tako je prema Žerjaviću. Prema Kočoviću, srpski gubici, ubrajajući tu i Crnogorce, bili 7,2 posto, a muslimanski 6,8 posto ukupnog broja stanovnika. Ako se iz ovog Kočevićevog proračuna odvoje Crnogorci od Srba, onda se istraživački proračuni obojice autora podudaraju, tako da su, poslije Jevreja, Muslimani procentualno najviše stradali. Poštujući, prema tome, naučno utvrđene činjenice, onda se, bez namjere ikakvog licitiranja, mora radi povijesne istine konstatirati da nisu Srbi nego u stvari Muslimani najtragičniji jugoslavenski narod Drugog svjetskog rata".⁷⁰

Sve ove žrtve, za svaki narod pojedinačno su teške, stravične i nena-doknadive. Svako licitiranje brojem poginulih, uveličavanje ili zataškavanje stvarnih žrtava jeste političko mešetarenje i instrumentaliziranje goleme tragedije u jeftine svrhe, ali često i zarad osvetoljubivih ambicija, licitiranja samo "svojih zasluga", unovčavanje tih žrtava za pragmatske nacionalističke ciljeve i sl.

Dakle, u krajnjoj konzekvenci, po zbiljske interese jednog naroda nije ni bitno da li se broj žrtava u pojedinim procjenama razlikuje.

Ali ostaje nepobitna činjenica da se četiri i po decenije broj žrtava fetišizirao i uveličavao s jedne strane, a da se, konkretno u slučaju Muslimana umanjivao ili često potpuno prešutkivao.

70 Mustafa Imamović: "Pregled istorije genocida..." str. 5.

Da li je to plod ishitrene komunističke propagande pragmatiskih potreba novog režima da se inače radi domaćih političkih potreba i međunarodne javnosti broj stradalih u ratu uveliča? Da li se radi jednostavno o nestručnoj procjeni i nedostatku pravih podataka do kojih je u poratnom haosu teško bilo doći i kada se jednom izbacila brojka od 1.700.000 onda se ona kao "sveta istina" beskrajno ponavljala i rabila u svim zvaničnim statistikama ili je pak u pitanju uopšte nedefinisan odnos prema Muslimanima i njihovom nacionalnom identitetu tako da i kao mrtvi nisu bili "nacionalno svrstani" i adekvatno statistički uvažavani?

Ostaje i dilema ne radi li se o smišljenom dugoročnom konceptu kojim se potire i u veo zaborava smješta i taj dio njihove nesretne historije. Svaki genocid, izvršen nad bilo kojim narodom je monstruozan, bestijalan, zločinački čin. Deplasirano je i degutantno praviti poređenja koji je genocid bio žešći ili okrutniji. Radilo se samo u usavršenosti tehnologija masovnog zločina, pa su jedni upotrebljavali plinske komore, krematorije, masovna strijeljanja i vješanja, a drugi su više upotrebljavali kamu ili nož, bacanje u jame i rijeke tako da nije bilo ništa lakše Srbinu zaklanom od ustaške kame od Muslimana koji je zaklan četničkim često i tupim nožem na Drini. Taj horor se razlikuje samo u primitivnim metodama i stepenu izživljavanja i mučenja žrtve.

No, kad su u pitanju Muslimani, dodatna je tragedija, pa i ponižavajuća činjenica što se o tim zločinima toliko šutilo, što mnogi četnički koljači nikada nisu bili suđeni ni kažnjeni, što su olako i gotovo kolektivno amnestirani, da bi kasnije mnogi od njih čak zauzimali i istaknute pozicije u društvu.

Ako se može govoriti o specifičnosti genocida nad Muslimanima onda je to da oni u najvećem broju nisu stradali na ratištima, u posebnim koncentracijskim logorima ili tzv. sabirnim centrima. Svi dokumenti govore da ih je najveći broj stradao na "kućnom pragu", u selima i gradovima gdje su živjeli i što je posebna težina, koja govori spram gotovo svete institucije komšiluka, mnogi su pobijeni (zaklani, bačeni u jame, živi spaljeni), upravo od četničke komšijske ruke, što je najrazornije po tkivo zajedničkog života, bez koga se u BiH naprosto ne može.

Tragično je to naivno povjerenje muslimanskih porodica koje nikako nisu mogle vjerovati da će im zločin doći od prvog komšije. To nijemo, gluho mirenje sa sudbinom, te uboge povorke Muslimana koje su gotovo disciplinovano išle pod četnički nož.

Koliko u genocidu nad Muslimanima ima zločina iz strasti, vjerske fanatiziranosti, starih osvetničkih pobuda i "kosovskog zova" za progon "izdajica" i "poturica", odgovor može dati ozbiljnija socio-psihološka stu-

dija. No, jasno je da taj genocid nije slučajan, on ima svoju prethistoriju i on je samo zbog opšteg rata zadobio tako masovne i bestijalne oblike.

Kako smo i istakli, progoni i genocid nad Muslimanima počinje još početkom 18. stoljeća i "istragom poturica" u Crnoj Gori, preko njihovog kolektivnog progona i ubijanja poslije srpskih ustanaka u Beogradskom pašaluku, progona u Kraljevini Srbiji, pa sve do stradanja u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.⁷¹

Npr. Milovan Đilas (u knjizi "Zemlja bez pravde") opisuje stravičan genocid nad Muslimanima u kraljevskoj Jugoslaviji koji je novembra 1924. izvršen u selima Šahovići i Pavino polje, kada je 2.000 naoružanih Crnogoraca pobilo i poklalo oko 600 Muslimana, od kojih je mnogo bilo žena, djece i staraca koji su i kolektivno živi spaljivani. Ta "grozna i krvava drama" (Đilas) i pored protesta i reis-ul uleme Dž. Čauševića, slanja memorandumu kralju Aleksandru i sl. nije puno uzбудila kraljevsku vladu.

Činjenica da se, u jednoj državi koja se zove pravna i demokratska, za noć, bez ikakvih razloga pobije 600 nevinih ljudi samo zato što su druge vjere i nacionalnosti nije mogla dovesti čak ni do dosljednog kažnjavanja kolovođa tog besprimjernog zločina. Jedini je rezultat bio da su se preostali Muslimani s tog područja iselili u Tursku (140 porodica), a dio kao izbjeglice su došli u Gornji Rahić kod Brčkog gdje su se trajno naselili. I glavna je promjena, da je na mjestu nekadanjih muslimanskih Šahovića danas selo koje se zove Tomaševo.

No, da se vratimo četničkim zločinima nad Muslimanima u periodu 1941-1945.

71 Ilustracije radi, navodimo primjere koje iznosi M. Imamović: Npr. "Krajem 1862. godine počelo je iseljavanje Muslimana iz Užica i Sokola u Bosnu, gdje je osmanska vlada podigla za njih dva nova naselja na Savi, Gornju i Donju Aziziju (po sultanu Abdulazizu), danas Bosanski Šamac i Orašje. Posebno je ilustrativan slučaj Užica koje je u prvoj polovini 19. stoljeća bilo prava i poslije Beograda najveća 'turska' (muslimanska) varoš u Srbiji. Osnivač srpskog teatra, pisac i glumac Joakim Vujić zabilježio je u svojim "Putešestvijama" da je Užice tridesetih godina prošlog stoljeća imalo 2.000 muslimanskih kuća, dvadeset džamija i 80 srpskih domova. Engleski putopisac Arnibald Patton bio je u Užicu 1843. godine, gdje ga je muslim obavijestio da u gradu ima 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuća... Prema službenim srpskim izvorima Užice je napustilo 2966 Muslimana koji su bili prisiljeni u bescjenje prodati ili jednostavno ostaviti sav svoj nepokretni imetak. Muslimani iz užičkih sela iselili su se još 1834. godine, od kada su uzaludno potraživali prihode sa svojih ranijih imanja". ("Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama", str. 10). Slično je bilo i sa ostalim srpskim gradovima kao s Beogradom, Šapcem, Smederevom, Kladovom, Valjevom itd., a poslije 1878. progoni Muslimana se nastavljaju i u četiri nova okruga koja je Srbija, Berlinskim kongresom dobila (Niški, Pirotski, Toplički i Vranjski okrug).

Kada se pažljivije pogledaju "Instrukcije" Draže Mihailovića od 20.12.1941., kao i Moljevićev program koji korespondira s tim instrukcijama i dalje ih razrađuje, vidi se da ako se program u bitnim tačkama uopšte želi provesti, onda je jedan od prvih zadataka "čišćenje" teritorija od Muslimana, što znači zahtjev za njihovim istrebljenjem.

Tačka 2. Dražinog programa kaže "Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju *etnički čistu...*", tačka 4. traži čišćenje državne teritorije od svih *narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata (a Muslimani ukoliko se nisu deklarirali kao nacionalno svjesni Srbi tretirali su se kao "nacionalni elementi")*, tačka 5. nalaže "stvaranje neposredne zajedničke granice između Srbije, Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije, *čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa*".

Dakle, u svakoj varijanti i na svim područjima zacrtane Velike Srbije, Muslimane treba *čistiti*, valjda kao prljavi element, što u četničkoj higijeni znači zaklati, ubiti, popaliti, silovati, protjerati. Zato se i u dopuni programa ravnogorskog štaba kaže da *"na teritoriji Srbije ne sme ni jedno tursko uvo opstati"*. Taj genocidni, istrebljivački program je program unaprijed politički osmišljenog organiziranog zločina koji je trebalo provesti nad cijelim jednim narodom. Ono muslimansko stanovništvo što se ne bi uspjelo "očistiti" po planu trebalo je da se raseli u Albaniju i Tursku, što je također jedna od bitnih karakteristika genocida.

Koliko je monstruozan taj zločin vidi se i iz izvještaja pojedinih četničkih komandanata. Tako komandant nevesinjskog četničkog korpusa Milorad Popović naređuje: "Žari i pali... koljite jer treba štedjeti municiju", a Zaharije Ostojić, glavnokomandujući četničkih jedinica koje vrše stravičan pokolj u Foči (19.8.1942. naređuje: "Ovo likvidiranje – ubijanje ima biti *isključivo* klanje kamom – koljite jer treba štedeti municiju".⁷² Teško je izvršiti periodizaciju tog zločina koji traje pune četiri godine. Po A. Miletiću ipak se mogu izdvojiti tri karakteristična perioda masovnog stradanja Muslimana. Prvi, tokom 1941. do februara 1942., drugi avgusta 1942, i treći period, početkom 1943. godine.

"Već je juna-avgusta 1941. Muslimane čekala zla sudbina kad su četnici zapalili dva sela: Dabrovinu i Briševo. Prvi masovni pokolji Muslimana izvršeni su u Ljubinju – jami Čavkarica i višegradskoj opštini gde je do septembra 1941. godine ubijeno 497, a zatim 5/6. septembra 1941. u Kulen-Vakufu i Koraju 26/27. novembra 1941. gde je masakrirano više od 100 ljudi, žena i dece Muslimana. Iz tih dokumenata (dokumenata upravnih vlasti, komandi i jedinica NDH, op. N. D.) da je od decembra

72 Navedeno prema: A. Miletić, "Genocid nad Muslimanima"..., str. XXVII-XXVIII.

1941. pa do februara 1942. izvršen masovan pokolj Muslimana u fočanskoj opštini, posebno u Foči i Goraždu, Vlasenici i Srebrenici. Podaci o broju ubijenih Muslimana u tim dokumentima su različiti, ali je riječ o hiljadama ubijenih i bačenih u Drinu od Foče do Ustiprača"...

"U tom regionu istočne Bosne ubijanje Muslimana je prestalo februara 1942. kad je na tom području stvorena velika slobodna partizanska teritorija sa centrom u Foči, gde se smestio 25.1.1942. i VŠ NOV i DV Jugoslavije na čelu sa vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom. Ta slobodna teritorija je funkcionisala sve do 10. maja 1942. godine, kada su je napustili jedinice NOV i POJ pod pritiskom nadmoćnijih okupatorsko-kvislinških snaga".⁷³

U drugom pokolju Muslimana samo u Foči je ubijeno oko 2.000 ljudi, žena i djece, a na hiljade ih je protjerano (brojke se kreću od najmanje 5.000, pa do 10.000 izbjeglica).

U tom periodu samo u rejonu Prozora ubijeno je oko 2.000 Muslimana.

Tako se u depeši Štaba Draže Mihailovića, 1. januara 1943. godine, nalaže da "treba pripremiti napad sa 4 strane radi definitivne likvidacije Turaka u čajničkom srezu". Zaharije Ostojić (pod šifrom "čika Branko") kaže da će "trebati tri dana za likvidaciju Turaka" i "da pitanje muslimana trebamo rešavati na razne načine u raznim krajevima. Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas".⁷⁴

Rezultat Dražinih zapovijesti je bio doslovno stravičan. Samo u čajničkom, fočanskom i bjelopoljskom srezu ubijeno je 9.200 Muslimana. Glavni metod klanje, kasapljenje, spaljivanje. Ubija se sve živo: djeca, žene, starci, a ono što je uspjelo pobjeći ispred četničke kame, po strašnoj zimi luta šumama nastojeći se dokopati nekog grada u kojemu bi dobili zaštitu. 5.000 izbjeglica je iz Čajniča, hiljade izbjeglica iz Foče, 4.000 izbjeglica u Međedi, 500 izmasakriranih i poklanih Muslimana u bukovačkoj opštini.

Pavle Đurišić, komandant limskosandžačkih četničkih odreda, u naredbi od 29. januara 1943. traži potpuno uništenje "Muslimana, komunista i Ustaša" u čajničkom, fočanskom i pljevljanskom srezu. Tako se u tač. 12. te "Zapovesti" kaže: "Postupak, Italijane ne napadati. Sve borce Muslimane, Ustaše i komuniste ubijati". Da bi raskrinkao četnička divljanja i

73 A. Miletić, Isto, str. XXVI-XXVII Miletić kao ilustraciju navodi: "Sam četnički kaptan Sergije Mihajlović je rekao: "Rešili smo se neprijatelja, ubili smo 5.000 Muslimana u Foči i Goraždu"."

74 Izvodi iz knjige depeša štaba Draže Mihailovića od 1-8. januara 1943. "Genocid nad Muslimanima", str. 291.

obmane naroda, Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije 30. januara 1943. se obraća svim četnicima odnosno, "svima vama koji još niste svjesni da ste gurnuti u bratoubilački rat za račun okupatora, *svima vama koji gledate a ne vidite, svima koji slušate a ne čujete, svima zavedenim, svima prevarenim i silom mobilisanim.*" Postavljajući pitanje "šta rade vaše današnje vode", u Proglasu se naglašava: "Lažu, varaju, izdaju". "Lažu neprekidno, neumorno, bezočno. Lagali su i lažu da naš narod nema snage za borbu protiv okupatora,... Lagali su vas i lažu da su protiv okupatora. Oni su njegove služe, a od vas su napravili njegove saveznike. Primaju pare od njega, piju zajedno s okupatorskim oficirima, naoružavaju vas s okupatorskim oružjem, kolju hrvatsko i muslimansko stanovništvo za račun okupatora, ubijaju i muče srpske narodne borce, pripremaju pomoću okupatora svoju krvavu i pljačkašku vladu..."⁷⁵

Do sada se, u nastojanju da se zaustavi krvavi bratoubilački rat, veoma malo spominjao i proglas "Izvršnog odbora muslimanske nacionalne vojne organizacije", upućen Muslimanima BiH i Sandžaka, januara 1943. Tu se kaže da se u uslovima takvih stradanja i progona Muslimani nađu "na okupu, u borbi za svoj opstanak i slobodu, te ostvarenje pune ravnopravnosti u sadašnja i buduća vremena, koja će nastupiti u našoj zemlji". Ističe se da je osnova politike Odbora "puna sloboda i organizovanje svih Muslimana na osnovi svi za jednoga, a jedan za sve. *Puna sloboda i izmirenje sa braćom pravoslavne vjere* na bazi pune ravnopravnosti međusobnog poštovanja i saradnje u svim granama narodnog života". Dalje se kaže da je "na svima dobro namjernim neizostavna dužnost da svim silama nastojimo da mjesto nebratstva i nesloge zavlada bratstvo i puna sloga", "u čemu je jedini spas i jednima i drugima". Interesantno je da se u tom proglasu izuzev načelne osude zločina nad Muslimanima pominju samo "ustaški zločinci", "ustaški zlikovci" koji su krivi za stradanja Muslimana, uz napomenu da "kad god su Muslimani prestali da vode politiku prijateljstva i saradnje sa pravoslavcima uvijek su loše prošli, jer ta politika je i nebratska i neprirodna".

Očito se ovdje "bratstvo" poima jednostrano i usmjerava samo prema Srbima, a za sva četnička zla se samo okrivljuju "ustaški plaćenici i neprijateljski provokatori".⁷⁶

75 "Genocid nad Muslimanima", str. 308-309.

76 Dokument Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Inv. br. 11927, Beograd 1945. Dokument su u ime Izvršnog odbora Mus. Nac. Voj. Org. potpisali dr. Ismet Popovac, Fehim Musakadić, Mujo Pašić.

No, bez obzira na mnoge apele, rezolucije i memorandume upućene na razne strane, stanje se za Muslimane nije nimalo popravilo. Naprotiv, u Sandžaku i uz Drinu došao je u pitanje opstanak ijednog Muslimana. Tako se u Rezoluciji ovlaštenih predstavnika Muslimana iz srezova sjeničkog, prijepoljskog, pribojskog i čajničkog (donesena na Zajedničkoj konferenciji u Prijepolju na dane 2. i 3. marta 1943. godine) kaže da u pobrojanim srezovima "od više hiljada muslimanskih domova izvan garnizona italijanske vojske nije ostala ni jedna jedina kuća a da nije zapaljena, niti ma kako drugo muslimansko dobro, da nije uništeno, te pored toga u toj strahovitoj kataklizmi je nastradalo još i više hiljada muslimanskih života, u najvećoj većini nedužne djece, žena i iznemoglih staraca". (Istakao N. D.)

Od okupatorske vlasti se traži garancija za živote i imetke Muslimana, uz upozorenje da "ako okupatorska vlast ne može uspostaviti takav pravni poredak da se ovaj preostali dio oko 80.000 muslimanskih stanovnika sačuva i zaštititi od daljnjih stradanja, te ako nejma više nikakve mogućnosti za naš dalji ostanak u ovim krajevima, onda tražimo da Nj. Ekselencija Guverner za Crnu Goru *nađe puta i načina, da se ovaj naš muslimanski živalj izseli iz Sandžaka u potpunosti, na mjesto koje nam bude određeno*".⁷⁷

Navedeni zločin se, nastavlja, da bi 1943. (krajem?) godine Draža Mihailović, u svom posebnom obraćanju "Muslimanima BiH i Staroga Rasa – Sandžaka" licemjerno iskazivao čuđenje otkud toliko zla i prolijevanja krvi naroda "od istog stabla, iste krvi, istog jezika, pa i običaja". On se tobože naivno pita za čiji račun se vodi ta borba (?!), uzgred čak pohvaljujući "plemenite pokušaje" memoranduma banjalučkih Muslimana upućenih Pavelićevoj vladi, avgusta 1941, zatim rezolucija sarajevskih, mostarskih, prijedorskih i tuzlanskih muslimanskih prvaka.

Okrutno licemjerje i tobožnja neupućenost glavnog koljačkog ideologa namjerno previda da je upravo on izdao glavne naredbe i zajedno sa vasićevsko-moljevićevskom nacističkom elitom razradio program istrebljenja Muslimana.

Pritješnjen narastajućim narodnooslobodilačkim pokretom, sve težim vojnim porazima, međunarodnom izolacijom i blamažom svog pljačkaškog i koljačkog pokreta, Đeneral već krajem 1943. godine tobože nudi ruku

77 Potpisnici ove Rezolucije su predsjednik delegacije Derviš Šećerkadić – Vrhovni šerijatski sudija, Alija Aginić – predsjednik opštine iz Prijepolja, Čamil Hasangić – referent Guvernera za Sandžak iz Priboja, Baho Mekić – predsjednik opštine iz Bijelog Polja, Munib Osmanagić – predsjednik opštine iz Čajniča i Hadžiahmetagić Hilmija – sreski načelnik iz Sjenice. (AOS), a. NDH, K. 184, reg. br. 32/5.

pomirenja, traži bratsko razumijevanje i suradnju, krivicu prebacujući na trećeg koji je kao isključivo kriv za svoja zlodjela.

U popaljenom Sandžaku, krvavoj istočnoj Bosni, u potocima krvi, nezapamćenoj patnji i očaju, što je zadesilo sve narode Draža Mihailović se ne libi da kaže da "primeri pojedinih sela i opština gde su se seljaci pravoslavni i muslimani sami sporazumevali za zajedničku odbranu svojih života, svojih porodica, svoje nejači i svoje imovine, ostaće potomstvu kao najlepší i trajni dokaz zdravih pogleda našeg seljačkog naroda i njegove uporne snage za samoodržanje".⁷⁸

I kao po pravilu, iza toga dolaze opet divljanja u Crnoj Gori i Hercegovini u sklopu IV ofanzive dolinom Neretve i svugdje tamo gdje su četničke horde zaposjele određen teritorij.

Četničke planove o brzom "čišćenju" i likvidaciji Muslimana, Hrvata i ostalih nenacionalnih elemenata poremetilo je nekoliko faktora:

Prvo, veoma brzo je od strane KPJ došlo do poziva na ustanak (u BiH i Hrvatskoj već 27. jula 1941.) i relativno brzog jačanja partizanskih snaga koje već 1942. stvaraju velike slobodne teritorije počev od Foče, pa do Bihaćke republike. Partizani su u mnogim mjestima gdje su bili i teritorijama koje su kontrolisali spriječili masovni pokolj Muslimana, kao i drugog stanovništva. Pokolj na Drini bi bio sigurno veći da tamo nisu došle Titove jedinice. Tek poslije njihovog odlaska došlo je do divljanja Đurišićevih i Ostojićevih koljača. Drugo, sama uspostava NDH, bez obzira kako je ideološki i politički ocjenjivali i što je i ona sama imala fašistički i satelitski karakter, prisustvom domobranskih i ustaških jedinica u pojedinim gradovima zaštitila je muslimansko i hrvatsko stanovništvo, samom činjenicom da četnici nisu mogli vojno zaposjesti te teritorije. To isto važi i za njemačku i talijansku vojnu silu iako su i jedni i drugi mešetarili s četnicima, pa čak su Talijani pribojske četnike naoružavali da bi lakše izvršili svoje zločinačke ciljeve. Ali ako zanemarimo ideološki karakter i stvarnu politiku tih fašističkih formacija, ipak su hiljade Muslimana sa sela našli utočište u gradovima BiH gdje se nije mogao tolerisati masovni pokolj. Paradoks tragedije Muslimana je i u tome da su morali napuštati svoja ognjišta, bježeći često i od sopstvenih komšija da bi tražili zaštitu od njemačkih i talijanskih garnizona. To im se onda kasnije pripisivalo kao "kolebljivost" i kolaboracija s okupatorom. Iako je naravno i

78 Draža Mihailović – Muslimanima, 1943. "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa – Sandžaka", AOS, ča. K. 15 reg. br. 42/3.

toga bilo, oni u svojoj golemoj nevolji, spašavajući gole živote nisu mogli birati *mjesto gdje će otići i onoga ko će ih zaštititi*.

Četvrto, vezano s prethodnim, muslimansko stanovništvo, a posebno ono sa sela krenulo je u masovni egzodus, "muhadžirluk", ostavljajući svu svoju nepokretnu imovinu i sa svojim zavežljajima, izgladnjeli, bolesni, neodjeveni, preplavili su mnoge bosanskohercegovačke gradove, naročito one u centralnoj Bosni i Posavini: Sarajevo, Visoko, Zenicu, kao i Tuzlu, Mostar, Derventu, Banja Luku, Brčko, Gradačac, itd.⁷⁹

Tako su "ispražnjena" mnoga područja Pođrinja, istočne Hercegovine, dijelova Bosanske Krajine, a hiljade muslimanskih porodica nikada se nije vratilo na svoju rodnu grudu.⁸⁰

Peto, polovinom rata u nekim područjima Muslimani se i sami vojno organizuju, ponajviše u vidu tzv. seoskih milicija koje su čuvale žitelje od upada svake vojske, pa su nerijetko vođeni sukobi i sa partizanskim jedinicama. Jedan krug Muslimana koji inače nije odobravao ustaške zločine, od 1943. godine počinje da razmišlja o realizaciji starog projekta o autonomizaciji Bosne i Hercegovine. U tom smislu oni uspostavljaju kontakte sa Nijemcima i nastoje ih pridobiti za koncepciju izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH. Po toj zamisli, autonomna BiH bi bila pod njemačkim protektoratom, a imala bi i sopstvene vojne formacije koje bi BiH dale veću težinu u pregovorima oko njene budućnosti, pa i pod pretpostavkom poraza Njemačke, s čim se naročito poslije Staljingrada već počelo kalkulirati. Tako se u Memorandumu koji je upućen direktno Hitleru, 20. januara 1943. (kao sastavljači se pominju Uzeir Hadžihasanović, njegov zet Mustafa Softić i gradonačelnik Sarajeva inženjer Suljaga Salihagić iz Banja Luke), kaže:

"Mi smo se nadali i mislili da će naše oblasti, naša Bosna i Hercegovina, biti okupirana od njemačkih oružanih snaga i ostati pod njemačkom vojnom upravom koja će donijeti mir i red, a da će nas, najpošteniji element, nas bosanske i hercegovačke Muslimane, pozvati da sarađujemo u upravi. Međutim, dogodilo se sasvim drugačije – Mi Bosanci, umjesto da nam je data sloboda i da nam bude bolje, trpimo naprotiv užase. Nas udaraju na muke, kolju ljude, djecu, starce i starice, siluju sestre i kćeri, pale naše

⁷⁹ Na planu zbrinjavanja tih izbjeglica, nabavke hrane, odjeće, medicinske zaštite itd., mnogo je učinilo muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet", koje je valjda zbog tih zasluga poslije rata bilo zabranjeno?!

⁸⁰ Npr. na prostoru od Stoca do Plane i Bileće, sela oko Ljubinja i gradu Ljubinju, mnoga nevesinjska, kalinovačka, čajnička, goraždanska, fočanska sela oko Rudog itd. danas gotovo da nemaju nijednog Muslimana iako su u tim područjima činili većinu.

kuće, pljačkaju našu pokretnu i nepokretnu imovinu, jednom riječju kazano, doživljavamo i preživljavali smo užasnu tragediju. Dovoljno je da kažemo da je u samo dva grada – Foči i Goraždu, na dva mosta na Drini, zaklano oko 6.000 Muslimana i bačeno u hladnu i krvavu Drinu. Naše ukupne žrtve u BiH iznose oko 150.000 duša."⁸¹

U Memorandumu se dalje ističe da je BiH "s neodobravanjem primila vijest da će biti uključena u okvire hrvatske države", da su posebno nezadovoljni izborom Božidara Brale kao prvog povjerenika Pavelića za Bosnu, za koga se kaže da je pripadnik "crne internacionale" i da je on samo u Sarajevu primio u katoličku crkvu 3.800 Jevreja koji, kad su se "osjetili zaštićeni, započeli su ponovo svoju izdajničku rabotu".

Optužbe idu dalje u tvrdnji da se "crni kler oborio na Srbe". U vezi s tim navodi se: "Klerikalni ministri hrvatske države u Zagrebu, kao dr. Mile Budak, dr. Puk i, najzad, dr. Viktor Gutić, politički povjerenik za bosansku krajinu, započeli su na velikim skupovima da drže huškačke govore, protiv Srba. Posljednji pomenuti (dr. Gutić) održao je na velikom skupu u Sanskom Mostu u maju 1941. godine govor u kome je doslovno rekao: 'Ubijajte Srbe gdje god ih nađete. Zato vam dajem blagoslov. Ja i naš Poglavnik, dr. Pavelić!' Poslije takvih duhovnih priprema započelo je sa djelima, i to na jedan osobito podmukao način, svojstven, uistinu, samo klerikalcima. Da bi jednim udarcem postigao dva cilja, naime da bi uništio nas muslimane u Bosni i Hercegovini, kao i pravoslavne Srbe, poslato je iz Zagreba nekoliko ustaških bataljona, koji su nosili naše kape (fes) sa naređenjem da gdje god stignu, kolju i ubijaju Srbe, a da se za vrijeme tih pokolja međusobno zovu muslimanskim imenima. Ovaj pakleni plan imao je za cilj da se prikaže kako Muslimani kolju i ubijaju Srbe". (Istakao N. D.)⁸²

Ovo ističemo stoga što su ustaše doista upotrebljavale ovakve podle metode, kojima su za njihove zločine plaćali Muslimani. Npr. zločin nad stolačkim Srbima izvršen juna 1941. u Vidovom polju kod Stoca, izvršili su ustaški legionari koji su za tu priliku stavili fesove i nazivali se muslimanskim imenima. Poslije toga došlo je do stravične četničke odmazde nad nevinim muslimanskim stanovnicima u Ljubinju, u Dabarskom polju kod Stoca, na Planoj, Fatnici itd.

U ovom Memorandumu upućenom direktno "njegovoj ekaselenciji Adolfu Hitleru, Fireru njemačkog naroda" za koji se dugo nije znalo u

81 Navedeno prema: "Genocid nad Muslimanima".

82 "Genocid nad Muslimanima", str. 254.

javnosti, po prvi put se, koliko je nama poznato ističe i teza da bosanski Muslimani *nisu slavenskog, već gotskog* porijekla. On je pisan od strane onih koji su očito pronacistički orijentisani, a i s ciljem da se odobrovolji Hitler i pokaže čak i ista rasna (arijevska) pripadnost Muslimana i Nijemaca.

Vjerovatno je glavni cilj bio da BiH, odnosno Muslimani dobiju specijalan status unutar Trećeg rajha, odnosno da budu pod direktnim protektoratom njemačke države.

Spočitavajući Fireru da je "veliki grijeh" što je BiH ušla u sastav NDH, sastavljači Memoranduma ukazuju da "mi bosanski muslimani", "nismo Vama i njemačkom narodu nikako odani zbog neke trenutne političke računice i interesa".

Dopis Fireru nastavlja sa sljedećim obrazloženjem: "Premda živimo u ovoj zemlji gdje postoji većina slovenskog življa, premda govorimo bosanskim jezikom koji je sličan srpsko-hrvatskom, mi otvoreno izjavljujemo da *po rasi i krvi nismo Sloveni već da smo gotskog porijekla*, što pokazuju mnogi znaci i historijske činjenice. Kada se historijski, psihološki i antropološki istražuje naš elemenat, vidi se jasna istina gornjeg tvrđenja.

Mi Bošnjaci kao Goti, tj. kao germansko pleme po imenom 'Bosni', došli smo u 3. vijeku sa sjevera na Balkan u tadanju rimsku provinciju Iliriju. U 6. vijeku za vrijeme vladavine Teodoriksa kralja istočnih Gota čijoj državi je pripadala i Ilirija, kao gotska granična provincija, koja je na istoku dopirala do Drine, izmijenili smo stari rimski naziv za našu zemlju, narodnim imenom 'Bosna' u starom narječju 'Bosen', što je značilo 'dobar čovjek'. Suprotno 'bijesan', znači 'loš čovjek'. Pošto je naša zemlja bila nadaleko poznata po lijepim predjelima, dali smo novoj domovini ime Bosna, u namjeri da je označimo kao dobru i lijepu zemlju. Zbog toga smo i glavnoj rijeci u zemlji dali ime Bosna. U 6. vijeku došli su Sloveni u našu zemlju pod imenom Srba i Hrvata. Naši preci kao Goti, uzeli su ih za radnike na svojim posjedima, jer su tada bili upleteni u užasne borbe sa carem Istočnog rimskog carstva, Justinijanom. Razlike u duhovnim i antropološkim osobinama između nas Bošnjaka s jedne strane i slavenski plemena, dakle Srba i Hrvata s druge strane, održale su se do danas. 90% Bošnjaka imaju tanku plavu kosu, plave oči i svijetlu boju kože, a 80% Srba i Hrvata debelu crnu kosu, crne oči i tamnu boju kože.

Bošnjaci su poznati kao ljudi otvorenog karaktera, a Sloveni su ponizni, o čemu kod nas u narodu postoje mnoge anegdote. Srbi su odmah po dolasku na Balkan prihvatili istočno hrišćanstvo, Hrvati rimokatoličko, dok su Bošnjaci ostali čvrsto pri svojoj gotskoj, arijskoj vjeri prema kojoj

Isus nije bog, već samo božansko biće, ali najsavršenije. Ovu vjeru, pod narodnim imenom 'bogumila', što znači vjere bogu mile, zadržali smo do dolaska Turaka u 1463. godini. Onda su svi odjednom primili islamsku vjeru, jer su islam kao i naša bogumilska vjera u dlaku isti po vjerskim načelima, tj. u odnosu na božanstvo – da je bog svemoguća nevidljiva sila, a Isus njegov prorok. Oni su ostali uporni u tome da zadrže kukasti krst, koji su kao Goti donijeli u Iliriju, odnosno u Bosnu i svoje grobove ukrašavali tim znakom da bi naglasili razliku između sebe i doseljenih Slovena, Srba i Hrvata (vidi -priložene fotografije 1, 2 i 3). Nakon prihvatanja islama oni su kao muslimani, premda islam ne trpi nikakve druge oznake, osim islamskih na nadgrobnim spomenicima, zadržali taj znak na pojedinim od njih (vidi fotografiju 4.) Kukasti krst se veoma često sreće na bosanskim narodnim vezovima i tkanju. U Srbiji i Hrvatskoj nema nigdje traga tom kukastom krstu.

Jedan od glavnih razloga za prelazak na islam, pored gore pomenutih istih osnovnih načela vjeroispovijesti, bilo je što je istočno-rimska crkva, Srbi i zapadno-rimska crkva, Hrvati i Mađari, vodila protiv naše države krstaške ratove zbog toga što smo navodno nevjernici..."

Poslije se razlaže borba bogumila i samostalnost bosanske države, uslovi pod kojima je Bosna pala pod Turke, autonomni položaj Bosne u turskoj imperiji, pa sve do okupacije Bosne 1878. Posebno se ističe težak položaj Muslimana za 23 godine postojanja Jugoslavije, kada su se oni nastojali prikazati Srbima, odnosno Hrvatima i gdje se "svaki za sebe iz sve snage upinjao da dokaže da su Bosna i Bosanci sastavni dio jednih ili drugih, a da su bosansku nacionalnost izmislili Austrijanci i Germani".

U detaljno razloženim prijedlozima od Firera se traži da se prošire "područja nadležnosti muslimanske bosanske legije", da "sve Bošnjake iz čitave države, izuzev dobrovoljaca koji se nalaze na istočnom frontu, treba izdvojiti iz ustaških i domobranskih jedinica i zajedno ih sa oficirima i podoficirima uključiti u '*bosansku stražu*', da naoružavanje, opremanje i obučavanje Bosanske straže bude pod kontrolom Vermahta, da se obustavi svaka djelatnost ustaškog pokreta i njegovih jedinica na području BiH, da se na tom području formira posebna političko-administrativna jedinica pod imenom '*Župa Bosna*'", sa sjedištem u Sarajevu itd.⁸³

83 Svi navodi iz knjige "Genocid nad Muslimanima", str. 250-264. U potpisu Memoranduma stoji "Narodni odbor" sa datumom 1. novembra 1942. godine. Memorandum je ispred njemačke obavještajne službe po šifrom G5/43 potpisao Gordes.

Ništa od ovih zahtjeva Hitleru, naravno nije urodilo plodom. Njemačka će ubrzo da doživi teški slom na sjeverno-afričkom frontu, napredovanje na Istoku je zaustavljeno i upravo krajem 1942. doći će do teških poraza u Rusiji, a saveznici sve više forsiraju otvaranje i trećeg fronta, gdje je jedna od opcija bila iskrcavanje i na Balkan. Njemačka je očito imala druge planove na Balkanu, pogotovu što je već početkom 1943. bilo jasno da će Italija "ispasti iz igre".

Zarad autonomije BiH, Njemačka nije htjela žrtvovati za nju strateški važnu, vojno odanu i politički poslušnu NDH. Od svog "savezništva" ona samo podstiče vojnu mobilizaciju dijela Muslimana koje je spremna da u svojim centrima obučava i da ih iskoristi za svoje osvajačke ciljeve. Tako je u saradnji sa ekstremnim muslimanskim elementima i nastala 13. muslimanska SS divizija koja je svojim zlodjelima samo iskompromitirala Muslimane i njihove opredjeljujuće težnje za mirom, koegzistencijom, vjerskom i nacionalnom tolerancijom u BiH.

Zahvaljujući, prije svega, djelovanju KPJ, masovnosti ustanka, kao i razbijanju predrasuda prema Muslimanima kao kolebljivom i nepouzdanom elementu, od 1943. godine Muslimani u mnogo većem broju pristupaju redovima NOP-a i zajedničke borbe protiv fašizma.⁸⁴

No, i pored toga genocid nad Muslimanima nije zaustavljen i on traje sve do kraja rata, maja 1945. godine. Kolike su bile razmjere muslimanskog egzodusa najbolje se vidi i iz velike zabrinutosti i samih njemačkih okupacionih vlasti koje o tome obavještavaju čak i Hajnriha Himlera pitajući se šta da rade sa oko 210.000 izbjeglica na teritoriji Bosne i Hercegovine. Na primjer, njemački i ustaški izvori govore da su samo u kotaru Rogatica, u periodu 1941-1944. god. zapaljena 123 sela i u njima uništeno 3599 kuća, sa 5.478 ubijenih Muslimana. Selo Vinograd kod Prače je potpuno srušeno sa zemljom decembra 1944. a masovne egzekucije nad Muslimanima su vršene od strane ustaša čak i u Sarajevu marta 1945. godine.

84 Pored predratnih komunista kao što su Ahmed Fetahagić, Fadil Jahić Španac, Hasan Kikić, Nuriya Pozderac, Safet Krupić, Zija Dizdarević, Haso Pitić, Mujo Pašić, Huso Salčić, Akif Šeremet, Mustafa Golubić, Mustafa Mujbegović, Jusuf Jakupović, Mahmud Bušatlija itd. koji su poginuli u početku rata, tu su još Osman Karabegović, Šefket Maglajlić, Pašaga Mandžić, Avdo Humo, Muhidin Begić, Hajro Kapetanović, Mujkić Asim, Maslić Šaćir, Džemil Šarac, Hakija i Hamdija Pozderac, Džemal Bijedić, Ibrahim Čengi, Mustafa Gluhić, Skender Kulenović, Ismet Mujezinović, Fazlija Ali-kalifić, Enver Čemalović, Safet Filipović i stotine drugih kojima se pridružuje hiljade Muslimana u borbi za oslobođenje.

U vezi s tim treba istaći da Muslimani (kao i ostali narodi) nisu stradali samo od četnika iako su oni učinili daleko najveće pokolje. Oni su stradali i od strane ustaša, njemačkog i italijanskog okupatora. Stradali su oni koji se nisu mirili s okupacijom, koji nisu prihvatili režim i politiku NDH, odnosno koji su se stavili na stranu NOP-a, a posebno komunisti i uopšte partizani. Dosta ih je stradalo i u koncentracionim logorima i zatvorima, počev od zloglasne "Mamule", preko Buhenvalda, Dahaua, Aušvica, pa do Jadovnog, Jasenovca i Banjice itd. O ovome postoje samo sporadični podaci i stradanje Muslimana u ovim logorima nikada nije istraženo, što opet govori o ukupnom odnosu prema Muslimanima.

Što se tiče odnosa KPJ prema "muslimanskom pitanju" on je prilično kontraverzan i pojedine istaknute ličnosti vodstva KPJ prema njemu imaju različit pristup. O tome je napisano dosta radova⁸⁵ i mi se nećemo šire baviti ovom problematikom.

Kako smo prethodno istakli još je na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ (oktobra 1940.) sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Mustafa Mujo Pašić veoma oštro postavio pitanje nacionalnosti Muslimana i istakao zahtjev za autonomijom BiH. Edvard Kardelj je uoči rata govorio o Muslimanima kao "Naciji u mogućnosti", Avdo Humo je isticao njihovu posebnost dok većina ostalog rukovodstva Partije za BiH o tome nije imala decidno mišljenje ili je zauzimala negativan stav o tome da su Muslimani posebna nacija.

Sve je to posredno itekako utjecalo i na odnos prema Muslimanima u toku rata. Tek se u poznatom Titovom članku, objavljenom u "Proleteru" decembra 1942. ("Nacionalno pitanje u svjetlu narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije") Muslimani tretiraju ravnopravno sa drugim narodima i Tito ih piše sa velikim "M". U najkraćem, gledano na nivou generalne linije, KPJ nije osporavala muslimansku posebnost, ali još uvijek nije imala teorijski jasan i konzistentan stav u tom pogledu.

Najviše je zablude unio Veselin Masleša u svom članku "Muslimansko pitanje".⁸⁶

85 O tome vidjeti – Atif Purivatra: Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Kasim Suljević – Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse, Stipe Šuvar: Socijalizam i nacije I i II, Hamdija Pozderac: Zajedništvo i nacionalni odnosi u BiH, Todo Kurtović: Komunisti i nacionalne slobode, Nijaz Duraković: Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju itd.

86 Objavljen u "Vojnopolitičkom pregledu" br. 7, 1942, str. 18-28. Vidjeti V. Masleša: Dela I, "Svjetlost", Sarajevo 1954, str. 148-166.

Masleša čini pokušaj da "teorijski pojasni" muslimansko pitanje iako i sam iskazuje da to može valjano učiniti kada kaže da "Zaista ima pitanja koja u izvesnim istorijskim situacijama spadaju u kabinet". On polazi od dvije strane "muslimanskog pitanja": historijske i teorijske.

Na historijskom planu on uvažava neke socijalne i političke činjenice koje se naročito ispoljavaju kroz zahtjev za političkom autonomijom Muslimana u dužem vremenskom periodu. Taj zahtjev se postavlja i za vrijeme otomanske vladavine, preko Austro-Ugarske, kao i u vrijeme između dva rata.

Masleša uviđa da su Muslimani "u istorijskoj metamorfozi" i da su se pod "Uticajem ekonomskih, političkih i verskih prilika održali kao politička grupacija do danas". U tome je po njegovom mišljenju značajno mjesto imala "parola bosanskohercegovačke autonomije, parola koja je bila bliska muslimanskim masama". No, on ističe da je to "klasni parcijalni zahtev" i da ta parola nije dosegla osnovu "bratstva i solidarnosti između Srba i Hrvata i muslimana u Bosni i Hercegovini" koju će po njegovom mišljenju dati tek organizacioni radnički pokret. Kao jedan od hendikepa u svemu tome, Masleša ističe socijalnu i političku pasivnost muslimanskih masa koja se ispoljava i kao svojevrsni "politički fatalizam".

On dobro uočava da i pored toga Muslimani ostaju "politički jedinstveni" iako žive u "zemlji čija je službena politika odnoseći se prema njima negativno, ugrožavajući ih kao muslimane svesno išla za tim da ih održi i kao versku grupaciju i kao političku organizaciju".

Kao bitno novi momenat, Masleša naglašava da bratstvo naroda Jugoslavije i revolucija "skida konačno sa dnevnog reda stavove kao što su: Bosna je srpska i Bosna je hrvatska i time realno uspostavlja sasvim drugi odnos Muslimana prema Srbima i Hrvatima".

No, čim Masleša pokuša da teorijski razjasni taj odnos i da uopće teorijski osmisli "muslimansko pitanje" pada na nivo starih predrasuda i posebno staljinističkih zabluda. Za njega je glavno teorijsko polazište, sveta premisa, Staljinova definicija nacije,⁸⁷ koju na svaki način hoće ukalupiti u realnu socijalnu i nacionalnu zbilju i ukoliko ta zbilja ne odgovara strogo propisanim odrednicama definicije, utoliko se onda i sama zbilja (Muslimani) potire, ne prizna ili drugačije imenuje.

87 Često citirana Staljinova definicija nacije, koje su se mnogi komunisti slijepo pridržavali, glasi: "Nacija je historijski formirana stabilna zajednica ljudi, ponikla na bazi zajednice jezika, teritorija, ekonomskog života i psihičke konstitucije koja se ispoljava u zajednici kulture".

Jednostrano prevodeći Staljinovu definiciju na praksu BiH, Masleša tvrdi da "Muslimani nisu posebna etnička grupa", i da "nisu nacija".

On potpuno neutemeljeno i suprotno svom "istorijskom pristupu", tvrdi da Muslimani "nemaju nijedno od objektivnih svojstava koja čine naciju, a nemaju ni subjektivne svesti – logične posledice objektivnih svojstava – o sebi kao naciji. Muslimani nemaju svog jezika. Oni govore srpskim ili hrvatskim jezikom. Ne određuje ih nikakva specifična ekonomska povezanost... muslimani ne žive na jednom neprekinutom i jedinstvenom teritoriju nego su teritorijalno *pomešani* sa Srbima i Hrvatima. I najzad što se tiče kulturnih i *psiholoških osobina* one su različite od srpskih i hrvatskih samo utoliko ukoliko su posledica različitih veroispovesti ili feudalnog razvitka. Kao takve ne predstavljaju nikakve nacionalno različite kolektivne psihološke konstitucije. Muslimani Bosne i Hercegovine nemaju objektivna svojstva nacije, pa prema tome i subjektivno osećanje sebe kao nacije".

Ovi Maslešini stavovi, kao malo koji drugi, govore o naporima da se i kvazi-teorijom negira muslimanski nacionalni identitet. Oni su tim pogubniji što dolaze iz pera jednog od najučćenijih bosanskohercegovačkih marksista, kako ga je poratna historiografija lažno predstavljala.

Jer gotovo da ni jedan od ovih stavova ne može izdržati ozbiljniju kritiku. Ili Masleša apsolutno ne razumije nacionalno pitanje, ili namjerno falsifikuje.

Jer čak da se dosljedno pridržavao i Staljinove definicije, nikako ne bi mogao izvući ovakve zaključke.

Na primjer, ako Muslimani "nemaju subjektivne svesti", otkud onda tvrdnja da su se "održali kao politička grupacija do danas", otkud njihov kontinuirani zahtjev "za političkom autonomijom", i zašto oni tako uporno odbijaju da budu Srbi ili Hrvati, vrijeđaju se kad ih se identifikuje s Turcima (u nacionalnom smislu riječi) itd.

Dalje se kaže da "Muslimani nemaju svog jezika". To će se decenijama ponavljati, kao da su Muslimani nijem narod ili kao da govore marsovskim jezikom. Masleša, kao ni mnogi drugi neće da vidi da u davanju imena jeziku kojim i oni govore Muslimani nisu ni pitani niti su ikada u tome učestvovali i što se on naziva srpskim ili hrvatskim to ne znači da to nije i njihov jezik isto toliko koliko i jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca. Oni su svoj materinji jezik stoljećima *nazivali bošnjačkim* i to je ono što je ponajviše smetalo kasnije "nacionalno osviješćenim" pravoslavicima i katolicima u BiH, odnosno Srbima i Hrvatima. Masleša dalje diletantski tvrdi da Muslimane "ne određuje nikakva specifična ekonomska povezanost" i da

"muslimani ne žive na jednom neprekinutom i jedinstvenom teritoriju". Tu on opet protivurječi prije svega sam sebi, jer prethodno tvrdi da su se "Muslimani upravo pod uticajem ekonomskih, političkih i verskih prilika održali kao politička grupacija do danas".

Zapravo je "specifična ekonomska povezanost" i bila najizraženija kod Muslimana. Njih je, na primjer, u cijelom periodu Austro-Ugarske i u periodu Kraljevine SHS, politički povezivao zajednički interes u agraru. Upravo su oni bili proskribirani kao nosioci ostataka feudalnog sistema, slojevi muslimanskog manufakturnog radništva, zanatlija i sitnih trgovaca su bili itekako ekonomski povezani i dijelili su zajedničku sudbinu brze propasti i opšteg osiromašenja i sl. Masleša ovim pokazuje da apsolutno ne pozna socijalno-klasnu strukturu muslimanskog naroda nego kao deklarirani marksista, upravo u ime socijalno-klasnog pristupa hoće da rasvijetli "muslimansko pitanje"?!

Dalje on navodi da Muslimani "ne žive na jednom neprekinutom i jedinstvenom teritoriju". Ponovo notorna neistina. Jer u tom pogledu Muslimani su mnogo kompaktniji i od Srba i od Hrvata i oni su ponajviše skoncentrisani upravo u BiH gdje živi preko 80% cijelog muslimanskog naroda. Jedino obrazloženje za ovakvu floskulu bi se moglo pronaći u tome da Masleša pod Bosnom i Hercegovinom podrazumijeva isparcelisanu i nejedinstvenu teritoriju. Ali on na drugim mjestima ne misli tako, jer sam kaže da se revolucijom skida s dnevnog reda pitanje da li je Bosna srpska ili hrvatska i on se i sam bori za jedinstvenu BiH u kojoj će zajednički i ravnopravno živjeti Srbi, Hrvati i Muslimani. I na kraju kada govori o "psihološkim i kulturnim osobinama" Muslimana on tvrdi da su one "različite od srpskih i hrvatskih samo utoliko ukoliko su posljedica različitih veroispovesti ili feudalnog razvitka".

To je tačno, ali to isto važi npr. za odnos između Srba i Hrvata. Po istoj analogiji možemo dovesti u pitanje i nacionalni identitet Srba i Hrvata. Ovdje se posebno faktički negira da Muslimani uopće imaju svoju kulturu, valjda smatrajući da je ona srpska ili hrvatska. S druge strane, kada negira "psihološke osobine", Masleša se u svom članku ne libi da govori o "fatalizmu" Muslimana, njihovoj "verskoj solidarnosti", osjećaju ugroženosti itd. Kao da su to ekonomske kategorije.

Sve ovo ističemo stoga što su ovakve "teorije" dobro došle svim onim dogmatima koji će sistematski negirati muslimanski nacionalni identitet i pozivati se na autoritete Masleše, Moše Pijade, i drugih, koji nikada nisu razumjeli ili nisu htjeli razumjeti "muslimansko pitanje", što će naročito u periodu poslije 1945. godine dovesti do novih zabluda, osporavanja, pa često i paradoksalnih situacija.

MUSLIMANI OD 1945. DO DANAS

Iako su u narodnooslobodilačkoj borbi i oružanom dijelu socijalističke revolucije na platformi marksističkih postavki o neraskidivoj vezi klasnog i nacionalnog oslobođenja, udareni temelji za pravilno rješavanje nacionalnog pitanja, još mnogi problemi u ovoj oblasti čekali su svoje pozitivno razrješenje.

Naime, formiranjem ustavotvorne skupštine i donošenjem prvog Ustava (31. januara 1946.) stvorena je federativna jugoslavenska republika čime su konačno realizirane težnje naših naroda i narodnosti iskazane još 1918. godine.

To federativno ustrojstvo nove Jugoslavije doista je predstavljalo epohalan preokret u odnosu na ranije periode jugoslavenske historije. Ono je bilo ishodište prevazilaženja odnosa ugnjetačke i ugnjetenih nacija, stvaranja takve državne strukture kojoj su potka principi ravnopravnosti, suvereniteta i samostalnog državnog konstituiranja nacija u svojim republikama.

Prvi ustav formulira princip narodne vlasti koja se ostvaruje preko predstavničkih tijela: narodnih odbora i narodnih skupština.

U njemu se kroz federativni princip državnog uređenja nastoji priznati i garantirati ravnopravnost svih naroda i narodnosti Jugoslavije i to na osnovi prava na samoopredjeljenje do otcjepljenja.

Ravnopravnost narodnih republika svoj društveno-pravni izraz dobija u dvodomnom ustrojstvu Savezne skupštine čiji jedan dom čini vijeće naroda sastavljeno od istog broja predstavnika svih šest narodnih republika. Nacionalnim manjinama je također bila garantirana ravnopravnost u ekonomskom, kulturnom i političkom pogledu, a u sklopu NR Srbije formirane su i Autonomna Pokrajina Vojvodina i Kosovsko-Metohijska Autonomna Oblast, koje su isto tako ravnopravno zastupljene u Vijeću naroda.

Međutim, Jugoslavija u izgradnju socijalizma ulazi sa krajnje nepovoljnim pretpostavkama. Zemlja je gotovo potpuno razrušena, i onako skromni industrijski kapaciteti su najvećim dijelom uništeni, privredna

struktura je pretežno agrarna i još ne postoji brojčano snažna radnička klasa i organizirani masovni radnički pokret.

Zapravo, sa materijalnog stanovišta, revolucija je započela u društvu koje nije industrijalizirano i u kojem kapitalizam nije razvio proizvodne snage niti izvršio objektivno podruštvljavanje rada.

Konzekventno prethodnom, revolucija je trebala da rješava probleme koji se nalaze ne samo u domenu realiziranja socijalističkih ciljeva već i one koje je inače realizirao razvijeni kapitalizam.

Prva faza u razvitku socijalizma u Jugoslaviji započinje uspostavljanjem revolucionarne vlasti u društvu koje tek treba da obezbijedi materijalne osnove svoga razvoja (industrijalizaciju, podruštvljavanje rada i sl.) i stvori razvijenu, brojčano veliku i idejno-teorijski osposobljenu radničku klasu.

S obzirom na instaliranu monopartijsku vlast, program se sastojao u tome da Komunistička partija Jugoslavije kao avangarda tada nerazvijenog proleterijata i drugih progresivnih snaga društva, koncentriše revolucionarnu vlast u krilu socijalističke države. I taj posao je obavljen brzo i prilično nemilosrdno. Demokracija je umnogome bila samo oblada u kojoj se provodila "revolucionarna diktatura".

Koncept se zasniva na tome da je radničkoj klasi jaka država neophodna, s jedne strane kao instrument revolucionarne borbe protiv ostataka starog društva, a s druge strane zbog potrebe uspostavljanja i učvršćenja ekonomskih odnosa koji se zasnivaju na državnoj, a kasnije društvenoj svojini sredstava za proizvodnju, kao dominantnom društvenom odnosu.

U tom smislu, centralističko državno upravljanje sredstvima za proizvodnju, utemeljeno na različitim oblicima državne svojine i upravne vlasti državnog aparata, ima sve revolucionarne attribute, od nacionalizacije sredstava za proizvodnju, eksproprijacije, pa često i nasilnog oduzimanja materijalnih dobara s osnovnim ciljem da u određenim historijskim uslovima odigra pozitivnu ulogu u razvoju socijalizma, odnosno očuvanja i daljeg razvijanja tekovina oružanog dijela socijalističke revolucije.

Doktrinarno se prilazilo od toga da je ovo centralističko, državno upravljanje privrednim životom bilo nužno i opravdano sve dotle dok se ne obezbijede pretpostavke za prevazilaženje glavnih područja zaostalosti i za uspostavljanje demokratskog mehanizma upravljanja same radničke klase i radnih ljudi uopšte.

Upotreba koncentrirane društveno-ekonomske i političke moći u tzv. revolucionarnom etatizmu ili "državom socijalizmu" trebala je da osigura revolucionarne premise u smislu osujećenja osnovnih obilježja najamnog

rada, osiguravanja zaposlenosti i boljih materijalnih uslova radništva, uvođenja razvijenijeg socijalno-zdravstvenog osiguranja i poboljšavanja opšteg društvenog standarda, prevazilaženja oštih socijalnih razlika na selu, odnosno da se omogući agrarnom proletarijatu zaposlenje u industriji čime bi se, po tom konceptu, uopšte poboljšavala privredna struktura i slično, što bi otvaralo perspektive dosljednom revolucionarnom preobražaju.

No, takav državni socijalizam ubrzo ispoljava i svoje krupne slabosti kako na planu ekonomije, tako i gušenja elementarnih građanskih prava i sloboda i demokracije uopšte.

S početka neminovna koncentracija vlasti, postepeno se otuđuje u smislu da sve više osujećuje federativno državno ustrojstvo, tj. ponajčešće logikom centralizma, a dijelom i ekonomske nužde znatno umanjuje samostalnost republika i pokrajina što je i klica negativnih tendencija u međunacionalnim odnosima.

Sve su manifestnije stare unitarističke ambicije, želja za supremacijom jedne nacije i jednog centra, uz što ide i kruto administrativno dirigiranje praćeno hipertrofijom same administracije i neproizvodnog rada uopšte. To ima za posljedicu rađanje novih nacionalnih, ali i statusnih – na položaju u hijerarhijskoj ljestvici zasnovanih privilegija, pojavu političkog monopola centra, društvenog parazitizma, neadekvatnu raspodjelu društvenog bogatstva između republika i sl., što već izaziva pritajeno nezadovoljstvo i na nacionalnom planu.

Partija djeluje kao "Partija na vlasti", odnosno sve više se srašćuje državni i partijski aparat, tako da u domenu državno-vlasničkog monopola, nacije, bez obzira što su organizirane u svojim republikama i formalno imaju svoju državnost, glavninu svojih suverenih nadležnosti prenose na Federaciju. Pored navedenih razloga i objektivne neminovnosti određenih mjera, razloge takvog društveno-političkog ustrojstva treba tražiti i u činjenici da je ustavnopravna koncepcija međunarodnih odnosa i federativne zajednice u toj fazi uglavnom bila nadahnutu sovjetskim iskustvom, koje je bez obzira na sukob sa Staljinom i dalje ostalo paradigma ustavno-pravnog ustrojstva i političkog sistema zemlje.

No, glavne suprotnosti se javljaju između državnog prisvajanja viška vrijednosti i radnikovog dohotka, koji slično kao u najamnom odnosu osujećuje radnike kreativne sposobnosti i djelatne potrebe radnika i raslojava samu radničku klasu. Drugačije rečeno, imanentno državno-svojinjskoj akumulaciji, javlja se poseban, od radnika odijeljen sloj upravljača, što u cjelokupnoj etatističkoj organizaciji upravljanja radom, raspodjele uslova proizvodnje i proizvodne vrijednosti, radnike čini nedovoljno mo-

tiviranim za racionalnu upotrebu svojih radnih sposobnosti i čitav sistem čini ekonomski neefikasnim, sa vladavinom privilegirane političke birokracije.

Javljaju se tendencije ne samo "vladanja u ime radničke klase već i umjesto radničke klase" u čemu se pokazuje "dvostruka priroda" državnog socijalizma i njegovo protivurječno biće koje nije dalje moglo biti ishodište razvoja autentično socijalističkih odnosa s jedne strane, i saobrazno dijalektici klasnog i nacionalnog interesa, obezbijediti dalji razvoj međunacionalnih odnosa, s druge strane.

U toj fazi međunacionalni odnosi bivaju apostrofirani uglavnom u domenu isticanja bratstva i jedinstva kao osnovne tekovine revolucije i pretpostavke svakog daljeg zajedničkog življenja. Razloge tome svakako treba tražiti u činjenici što se još snažno osjećao "revolucionarni populistički zanos" kao i još svježije uspomene na ratne događaje koji su bili skupa pouka svim našim narodima i narodnostima, a s druge strane rezultirali su i jednom izuzetnom poslijeratnom monolitnošću, pa i naivno iskazanim uvjerenjem o komunizmu u koji će se umarširati "koracima od sedam milja" i koji će prekonoćno riješiti pitanja kako klasnog tako i nacionalnog oslobođenja. U tom kontekstu, dobrim dijelom i pod utjecajem staljinističke ideologije rodio se "upravo iluzorni optimizam da je nacionalno pitanje u nas riješeno". U tom sklopu se i pitanje Muslimana, razrješavanje dilema o tome jesu li oni ili nisu nacija i sl., unekoliko tretiralo kao anahrono. Zapravo sa stanovišta oficijelne politike bilo je opasno i sumnjivo i samo postavljanje tog pitanja. Svaki pokušaj muslimanskog političkog organiziranja, iskazivanje svoje posebnosti ili čak i zahtjevi za ravnopravnim tretmanom s ostalim, bio je energično suzbijan, označavan kontrarevolucionarnim činom i kažnjavao.

Taj opšti zanos i "revolucionarna ishitrenost" imala je svoju negativnu stranu reflektiranu i u situaciji da su se čak i neki progresivni pokušaji (težnja za relativnom samostalnošću pojedinih nacionalnih kultura, pa čak i pojedini nacionalni osjećaji i sl.) promatrali s prizvukom odudaranja od generalne revolucionarne linije, kao tendencija prelaska na platformu buržoaskog nacionalizma. I "muslimansko pitanje" u tome nije bilo nikakav izuzetak.

Tome je istini za volju, pored ostalog, djelimično doprinijelo i Staljinovo promišljanje nacije i nacionalnih odnosa u socijalizmu, koje u krutoj dijamatskoj shemi "jedinstvenog puta u socijalizam" bivaju tretirane samo kao ostaci starog građanskog svijeta i "suštinski seljačko pitanje".

Po toj definiciji bilo bi nemoguće stvaranje neke "nove" nacije u socijalizmu, a strogo propisani kriteriji o faktorima koji konstituišu naciju nikako nisu išli naruku dilemama vezanim za Muslimane, tako da to pitanje i dalje ostaje zamagljeno.

Bilo je tu starih etničkih predrasuda, zatomljenog nacionalizma, malo-građansko-seljačkog mentaliteta, primitivizma i birokratske krutosti i zatupljenosti, uvjerenja da je potrebno ići ka stvaranju integralne jugoslavenske nacije i slično. Problem je bio u tome što je oficijelna politika vjerovala da se sve to manifestira u obliku koji ipak bitnije ne utječe na fundamentalne marksističke principe o nacionalnom pitanju i aktuelnu praksu dosljednijeg rješavanja međunacionalnih odnosa.

Ali, negativne tendencije u ovoj oblasti postaju sve ozbiljnije posebno u situaciji pojačane birokratske institucionalizacije i njenih sve više ispoljenih unitarističkih apetita kojima birokracija teži da postane nosilac nacionalnih interesa svih naroda.

To ističe i Josip Broz Tito kada kaže da "višenacionalna struktura Jugoslavije i način na koji je Ustavom od 1946. godine riješeno nacionalno pitanje sve su više dolazili u sukob sa etatizmom. Centralistički sistem upravljanja viškom rada vodio je zaoštavanju odnosa između republika i drugih društveno-političkih zajednica kao i zamagljivanju realnih međusobnih odnosa".

Upravo je to "zamagljivanje" međunacionalnih odnosa osnovna karakteristika etatizma koji s birokratskom postavkom o "beskonfliktnosti", zataškavajući realne probleme u međunacionalnim odnosima, nastoji eliminirati nacionalno pitanje na platformi teze o njegovoj historijskoj prevaziđenosti.

Otuda tu fazu u razvitku jugoslavenskog društva karakteriše odsustvo bilo kakve razvijenije teorijske rasprave o ovoj problematici, što je za rezultat imalo i činjenicu da su nacionalni odnosi u nekim sredinama i više godina poslije, tretirani kao "tabu tema" o kojoj nije poželjno raspravljati. To se posebno prelamalo i na pitanju Muslimana, koji će svoju golgotu nastaviti i u danima "revolucionarne obnove" i izgradnje zemlje.

Centralizacija države i jačanje njene uloge, podstiče i proces birokratizacije ukupnih političkih odnosa, što pogoduje i sve manifestnijem nacionalističkom ispoljavanju interesa. Radnička klasa u takvim uslovima, nasuprot proklamiranim ciljevima nije imala mogućnost da realizira vodeću ulogu u rješavanju nacionalnih odnosa. Drugačije rečeno, u uslovima birokratskog hegemonizma nad samom radničkom klasom i drugim radnim slojevima, ona se i dalje nalazi u najamnom položaju prema nosiocima

državno-svojinskog monopola upravljanja i raspolaganja rezultatima rada čime je osujećena i realizacija tzv. jedinstvenog klasno-nacionalnog interesa.

Birokratski hegemonizam u pretenziji da postane jedini nosilac i klasnog i nacionalnog interesa, vještački suprotstavlja radničku klasu naciji što je i korijen ispoljavanja različitih nacionalizama. Tako se to teorijski tumačilo i vjerovalo se da će se sa suzbijanjem birokratizma, uglavnom riješiti pitanje narastajućeg nacionalizma.

Kada se društvo našlo pred dilemom da li i dalje razvijati takav sistem u kojem je sve očitija tendencija upravljanja "ne u ime radničke klase već umjesto radničke klase" ili pak tražiti puteve koji će obezbijediti istinsku realizaciju neposrednih interesa i vlasti te klase, kada se opredijelilo za ovu drugu alternativu, smatralo se da su tek tada utemeljene pretpostavke bitno drugačijeg, demokratskijeg i dosljednijeg rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Što se tiče Muslimana vidjećemo kako je to u osnovi izgledalo.

Za mnoge istraživače poratnog razvoja Jugoslavije, postoji velika protivurječnost i frapantna nelogičnost kada je riječ upravo o međunacionalnim odnosima. Naime, osnovna deviza borbe KPJ za novu Jugoslaviju ogledala se u borbi protiv velikosrpske i ostalih nacionalnih buržoazija. Stoga je bio i temeljni zahtjev da se nova Jugoslavija izgrađuje na principima federalizma. I upravo u okrilju tog federalizma rodio se moćni, totalni centralizam. Npr. objašnjenje te "nelogičnosti" Bilandžić nalazi u tome "Što je centralizam bio historijski neizbježan. On je bio *conditio sine qua non* odbrane novostvorene vlasti i tekovina revolucije, bio je nužno sredstvo u borbi protiv klasnog neprijatelja, sredstvo odbrane ugrožene nacionalne nezavisnosti i sredstvo forsirane akumulacije za industrijalizaciju."⁸⁸

Koliko je taj centralizam stvarno utjecao na negativne tendencije u domenu nacionalnih odnosa?

Prvo, on je i instaliran u vrijeme kada je potiskivanje i zanemarivanje nacionalnog pitanja bilo unekoliko i logična posljedica krvavog iskustva II sv. rata i bojazni da se "otvaranje" tog pitanja ponovno ne izrodi u veće međunacionalne sukobe. Uz to ide, kako smo istakli iluzorna, naivna vjera da revolucija definitivno rješava to pitanje, tako da na političkom planu njega nije bilo poželjno ni postavljati. Svako nezadovoljstvo novouspostavljenim odnosima jednostavno se tumačilo kontrarevolucijom; Drugo,

88 Dušan Bilandžić: "Historija SFRJ – glavni procesi", "Školska knjiga", Zagreb 1978., str. 132.

iako je FNRJ ustavno-pravno bila zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, sam centralistički društveno-politički sistem i etatistička ekonomska struktura neminovno rađaju veoma jaku centraliziranu saveznu državu u kojoj republike i njihovi organi bivaju disciplinirani izvršioci odluka vrha federacije. Bez obzira što je on bio formiran od predstavnika gotovo svih naroda Jugoslavije (u njemu Muslimana zadugo neće biti) taj vrh je u totalnoj personalnoj sprezi s vrhom Partije, najjači otudeni centar ukupne ekonomske i političke moći.

Nacije u svojim republikama ostvaruju neke ekonomske, socijalne, političke i kulturne funkcije, ali ukupni sistem se počinje zaplitati u unutarnje protivurječnosti koje direktno remete politički forsiranu idilu međunacionalnih odnosa. Naime, na ekonomskom planu brzo se otvara borba za redistribuciju centraliziranog nacionalnog dohotka. Centralizirani višak rada, stavljen je na raspolaganje veoma uskom krugu moćne federalne političke birokracije, koja je subjektivistički raspolagala njegovom distribucijom i nacionalno-republičkim usmjeravanjem. Time se objektivno otvarala mogućnost favoriziranja jednih na račun drugih odnosno došlo je do nacionalnih podozrenja, a sve više i otvorenih sumnjičenja oko raspodjele "nacionalnog kolača". Centralni komiteti KPJ-SKJ disciplinirano provode volju saveznog centra, ali i u njima počinje da se kuha kaša nacionalnog nezadovoljstva, osjećaja zapostavljenosti ili uskraćenosti.

S druge strane, centralizam po svojoj unutarnjoj logici, pogotovu u uslovima višenacionalne zajednice i nasljeđa koje je ostalo od monarhističke Jugoslavije, neminovno rađa unitarizam, hegemonizam i nacionalnu neravnopravnost.

Sama neravnomjernost u ekonomskom razvoju, različite startne osnove, odnosno različita ekonomska, društvena i kulturna razvijenost pojedinih naroda, odnosno republika i pokrajina u Jugoslaviji, nužno su radale i suprotnosti nacionalnih interesa.

Kako kaže S. Šuvar, "etatizam je bio i ostaje babica mnogih problema i sporova u međunacionalnim odnosima. On omogućava samovoljno prelijevanje viška rada, što u višenacionalnoj zemlji nužno rađa višenacionalne sporove. Njemu je imanentna tendencija birokratske unifikacije; centralističkog hegemonizma, a odatle i tendencija negiranja nacionalnih posebnosti i nacionalnih interesa. Etatizam u birokratskim odnosima i u javnom mnijenju neodoljivo teži za monolitizmom, za prividnim jedinstvom, za zataškavanjem realnih protivurječnosti i sukoba interesa, što i u međunacionalnim odnosima rađa mistifikacije, te zamagljuje njihovu pravu prirodu, društveno značenje i funkciju. I što je najvažnije, u etatističkom

odnosu ključnu ulogu ima birokracija, koja se, kada joj i ukoliko joj to zatreba radi održanja vlastitog povlašćenog položaja, vješto prikazuje i kao jedini zastupnik interesa 'svoje' nacije, a ustvari je uvijek spremna i sposobna da i međunacionalne odnose mistificira, pa čak i da ih učini predmetom zakulisnih pogađanja i neprincipijelnih kompromisa."⁸⁹

Dakle, u uslovima centralizma nacionalno pitanje nije ni bilo valjano postavljano, ono je zatomljeno monolitizmom, prividnim jedinstvom, do kraja mistificirano i birokratski posredovano.

Tako je i pitanje Muslimana zadugo čekalo da dođe na "dnevni red". Oni se poslije rata jednostavno "zaboravljaju". BiH, a posredno i Muslimani, nisu uvršteni u buktinju novog grba, oficijelno se govori o samo pet nacija u Jugoslaviji, njihova tradicija, kultura i ukupna društveno-politička uloga se minorizira ili ignoriše i *oni su ponovo, po ko zna koji put u situaciji da se nacionalno opredjeljuju*.

Iako su u toku NOB, a posebno u dokumentima ZAVNOBiH-a uvažavani i tretirani kao ravnopravan narod, stare predrasude, dogmatske postavke, kao i natruhe hegemonističkog pristupa su prevladale.

"Prokletstvo" Muslimana se i u socijalizmu nastavlja. Formalno, učinjen je značajan napredak. Nema zvanične segregacije, svi su ravnopravni u uključeni u obnovu zemlje i izgradnju socijalizma. Propagira se svijest da uopšte nije bitno ko je koje nacionalnosti, da ćemo "mi svi biti Jugoslaveni", da je najvažnije graditi bratstvo i jedinstvo i "čuvati ga kao zjenicu oka svog", da je nacionalno anahrono, buržoasko i reakcionarno. I pri tome se svi osjećaju i izjašnjavaju kao Srbi, Hrvati, Slovenci itd. a Muslimani su ponovo nedefinirani, "sumnjiv i kolebljiv element", ponovno im se nudi "šansa" za "nacionalno osvješćivanje", u vidu Srba i Hrvata ili ih se uvredljivo svrstava u kategoriju "neopredjeljenih".

Historijski paradoks: kao domet nove socijalistički shvaćene ravnopravnosti ponovno im se nudi stari mamac opredjeljivanja za srpstvo ili hrvatstvo, a oni koji to ne žele su proskribirana kategorija, "neopredjeljenih" ili novopečenih Jugoslavena, pa su jedno vrijeme neupućeni mogli pomisliti da se samo Muslimani istinski i u najvećem broju osjećaju Jugoslavenima. Tako i Moša Pijade, u pozdravnoj riječi na Osnivačkom kongresu Komunističke partije BiH (1948. godine) kaže da "Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslovenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslovenskih nacija". On dalje kaže da u stvaranju Bosne i

⁸⁹ Stipe Šuvar: "Socijalizam i nacije" I, "Globus", Zagreb, 1988. str. 255.

Hercegovine "istorijski momenat igra ulogu samo ukoliko je u istorijskom razvitku ovih zemalja u njima stvoren naročiti odnos u njihovom nacionalnom sastavu, tako da u njoj živi u nerazrušivoj izmiješanosti dio srpskog i dio hrvatskog naroda, dok treći dio sačinjavaju muslimani slovenskog porijekla, koji su primili islam i *koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredijeljeni* (istakao N. D.). Ova činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obilježja plod je one teške zaostalosti i vjekovnog stagniranja koji karakteriše skučenost turskog feudalizma".⁹⁰

Iz ovih Mošinih riječi se najbolje može sagledati ukupan politički odnos prema Muslimanima. Pijade uvažava samostalan i ravnopravan položaj BiH u federaciji i u odnosu na ostale republike samo utoliko ukoliko je u njoj stvoren "naročiti odnos prema nacionalnom sastavu". Ni na pamet mu ne pada da to traži i za druge republike. On kaže da Muslimani "sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti", a da se "u velikoj većini nacionalno nisu opredijelili". Njega ne interesuje zašto se nisu opredijelili, za koga treba da se opredijele i čemu uopće da se opredjeljuju?

On činjenicu da "oni sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti", shodno njegovom dogmatskom staljinističkom šablonu, vidi samo kao ostatke "skučenog turskog feudalizma", zaboravljajući da su se oni i u tom skučenom feudalizmu i u Austro-Ugarskom kapitalizmu, jugoslovenskom monarhizmu, kao i u socijalizmu jednostavno žele da budu *ono što osjećaju i što jesu*, a to je Muslimani kao emancipirana nacija sa sviješću o svojoj posebnosti, svojoj tradiciji, kulturi, državnosti i da nacionalno ime nije stvar političkog nadjevanja i nasilnog "opredjeljivanja", već kolektivnog osjećanja i prihvatanja od strane jednog etnosa koji naprosto želi biti svoj na svome, a ne ono što mu drugi nude i nastoje ga nacionalno "usrećiti".

Kada je 1948. godine ovako mislio Moša Pijade kao jedan od najistaknutijih funkcionera i partijskih teoretičara, onda nije teško pretpostaviti kakav je bio ukupan odnos uglavnom poluučene bosanskohercegovačke političke birokracije koja se često sablažnjavala i udbaškim metodama obračunavala sa svakim pokušajem drugačijeg tretiranja "muslimanskog pitanja". No, bez obzira na efikasnost represivnih metoda i monolitnost partijske politike, ona je se sama zapala u nerazriješivu protivurječnost. Naime, ukupnom politikom Muslimani su podsticani (pa čak i različitim sredstvima ubjeđivani) da se opredjeljuju kao Srbi, Hrvati itd, većina sta-

⁹⁰ Moša Pijade: Pozdravna riječ na Osnivačkom kongresu KP BiH, "Osnivački kongres" KPBiH, Sarajevo 1950., str. 13.

novništva to nije željela i ostajala je "neopredijeljena". To je došlo do izražaja već u prvom poratnom popisu stanovništva 1948. godine. U tom popisu, Muslimani su imali mogućnost da se izjasne kao "nacionalno opredijeljeni" (Srbin-musliman, Hrvat-musliman, Makedonac-musliman itd.) ili nacionalno "neopredijeljeni". Rezultati tog inače metodološki nakaradno postavljenog popisa kažu da su se Muslimani u Jugoslaviji "opredijelili" kao Srbi-muslimani 161.036, Hrvati-muslimani 29.071, Makedonci-muslimani 37.096 i nacionalno "neopredijeljeni" Muslimani 808.921. U Bosni i Hercegovini, Srba-muslimana bilo je 71.991, Hrvata-muslimana 25.295 i nacionalno "neopredijeljenih" Muslimana 778.403 lica⁹¹. Time se došlo do paradoksalne situacije u kojoj su Muslimani objektivno, u odnosu na sve druge etničke grupacije u Jugoslaviji, bili tretirani kao građani drugog reda. Npr. u jednoj muslimanskoj porodici, na istoj popisnoj listi otac je bio Srbin-musliman, majka Hrvatica-muslimanka, sin ili kćerka "neopredijeljeni", ili obrnuto, sve do "protestnih" varijanti kao Slovenac-musliman i sl.

Prilikom popisa stanovništva 1953. godine, kao "modus vivendi" za raspolučene Muslimane uvodi se i kategorija "Jugosloveni-neopredijeljeni". U Bosni i Hercegovini takvih "Jugoslovena" bilo je 891.000. Oni koji su bili nacionalno "opredijeljeni" Muslimani, a upisivali su narodnost po slobodnom opredjeljenju, u Bosni i Hercegovini najčešće su Srbi i Hrvati, na Kosovu Albanci i Turci, u Makedoniji kao Makedonci, tako da se opet nikako nije moglo saznati njihovo realno brojčano stanje. S druge strane, ako su bili nacionalno "neopredijeljeni" Muslimani, svrstavani su u dvije grupe: ako su jugoslavenskog etničkog porijekla u grupu "Jugosloveni-neopredijeljeni", a ako nisu, onda u grupu "nacionalno neopredijeljeni". To je još više komplikovalo i onako nedefinisan odnos prema Muslimanima, tako da je sve to poprimilo oblike farse i političkog poigravanja s osjećajima jednog naroda, koji je trebao da ispašta zato što se nije mogao uklopiti u unaprijed skrojen šablon i dogmatske okvire poimanja socijalističke nacije.

Za manje od četiri godine, između dva popisna razdoblja, odjednom je došlo do "nesrazmjere", odnosno velikog porasta nacionalno "neopredijeljenih" Muslimana u BiH od 778.403 u 1948. godini, na 891.800 "Jugoslovena-neopredijeljenih" u 1953. godini. To samo govori da oni koji su se suočeni sa nametnutim izborom opredijelili kao Srbi i Hrvati, pre-

91 Prema objašnjenju Saveznog zavoda za statistiku, oni koji su se i pored uputa izjašnjavali kao Muslimani u nacionalnom smislu uključivani su u odnosne nacionalnosti (Srbin, musliman, Hrvat-musliman), ali se ne kaže po kom kriteriju.

konočno postaju "neopredijeljeni" Jugosloveni. Nastranu nonsens same kovanice, jer ako se izjašnjavaju kao Jugosloveni, zašto se to tretira kao neopredjeljivanje.⁹²

To popisno "izluđivanje", pojmovna i terminološka zbrka se nastavlja. Tek u popisu stanovništva iz 1961. godine uvodi se i kategorija "Musliman" (etnička pripadnost). Dakle, ponovo sa dodacima i pojašnjenjima u zagradi, koja znatan dio, često nepismenog naroda, naprosto nije razumio. Jer, prema tumačenju Saveznog zavoda za statistiku, pod ovom oznakom podrazumijevala su se samo lica koja su sebe smatrala Muslimanima u *smislu etničke, a ne vjerske* pripadnosti. Kod mnogih vjernika koji su se ujedno osjećali i u nacionalnom smislu Muslimanima, to je unijelo dodatnu zbrku, jer na upit o nacionalnoj pripadnosti oni su isticali u prvi plan svoju vjersku pripadnost, pa ih je ne mali broj administrativno svrstan u Turke, Albance, Crnogorce, Makedonce, uz one koji su se i prije opredijelili kao Srbi i Hrvati i iz prkosa, pa i političkog protesta nisu htjeli da svakog popisa mijenjaju "svoju" nacionalnost.

U popisu iz 1961. godine Muslimana u smislu etničke pripadnosti, deklariralo se 972.954 lica (od toga 842.954 bilo je iz Bosne i Hercegovine). Istovremeno 317.125 lica se 1961. izjašnjava kao "Jugosloveni – nacionalno neopredijeljeni", od čega samo na Bosnu i Hercegovinu otpada 275.883. Ako se uporede podaci sa popisom iz 1953. godine gdje su se kao "Jugosloveni-neopredijeljeni" u najvećem broju izjasnili upravo Muslimani, onda je jasno da i u ovom broju od 275.883 lica oni čine većinu, jer u suprotnom bi mogli zaključiti da se radi o strahovitoj depopulaciji Muslimana.

Zapravo podaci popisa iz 1961. godine, šesnaest godina iza rata, govore da Muslimani u najvećem broju ponovno i pored upornih nastojanja da se "opredijele" iskazuju svoju etničku, odnosno nacionalnu posebnost. Naravno, ona je postojala i do tada, ali se tek tim popisom jasnije iskazuje. Gledano u odnosu na prethodne popise, iskazujući svoju nacionalnu "neopredjeljenost" kao jedinu mogućnost osim izjašnjavanja za srpstvo, hrvatstvo i sl., oni su zapravo iskazali svoju nacionalnu posebnost.

Razlozi opredjeljivanja za srpsku i sada već znatno manje za hrvatsku stranu, su u osnovi bili isti kao prije. Razlika je što je srpstvo poslije rata bilo "konjunkturi" i kroz njega se lakše obezbjeđivala politička promocija i napredovanje u različitim oblastima stvaralaštva. Činjenica je da su

92 Vidjeti: Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1953. godine, knjiga VIII, Beograd 1959., str. XXIII.

se javni i kulturni radnici iz redova Muslimana jedino mogli afirmirati uz pretpostavku nacionalnog "opredjeljenja".

Mnogi ugledni književnici, pjesnici, javni i kulturni radnici opredijelili su se kao Srbi i Hrvati, pa je tako i njihovo stvaralaštvo tretirano kao sastavni dio srpske, odnosno hrvatske kulture.⁹³

Istaknuti muslimanski političari su se po pravilu deklarirali kao Srbi i kao takvi dugo bili zastupljeni u političkim forumima.⁹⁴

U samoj Bosni i Hercegovini, postupno prevalira svijest da se više ne može održati nedefinisan odnos prema Muslimanima, da je politički štetno i neproduktivno da se oni opredjeljuju za ovu ili onu stranu i da treba priznati to što oni jesu. Sve češće se citiraju istaknuti partijski autoriteti koji su još u toku NOR-a ukazivali na muslimansku samosvojnost i potrebu priznavanja Muslimana kao ravnopravnog naroda.

Npr. još na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a Rodoljub Čolaković ukazuje da "ravnopravni sa Srbima i Hrvatima, naša muslimanska braća od kojih *niko neće praviti na silu Srbe i Hrvate* imaće najšire mogućnosti za svoj ekonomski, politički i kulturni razvitak i *potpunu slobodu svog nacionalnog opredjeljivanja*" (Istakao N. D.)⁹⁵

Na jugoslavenskom planu, promjena odnosa prema Muslimanima ide mnogo teže. U federalnom partijskom i državnom vrhu nema ni jednog Muslimana, oni se i dalje tretiraju isključivo kao vjerska grupacija, predrasude o njima su još veoma prisutne, a nerijetko se i dalje često u pogrdom smislu nazivaju i "Turcima". Čak se i u Programu SKJ iz 1958. godine koji je trebao da označi historijski zaokret u daljem razvoju demokracije i radikalni raskid sa staljinizmom, i dalje govori da je "jedinstvo Jugoslavije moguće jedino na osnovu slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i nacionalnih manjina".

Dakle, opet se Muslimani, po brojnosti treći narod u Jugoslaviji, u najznačajnijem partijskom dokumentu uopšte i ne spominju.

93 Npr. zadugo ni jedan muslimanski pisac nije mogao biti muslimanski, već srpski i hrvatski. Od Skendera Kulenovića, Maka Dizdara, Hamze Hume, Meše Selimovića, pa do Derviša Sušića, Hivzi Bjelavca, Zuke Džumhura i desetina drugih. Tako je bilo i u slikarstvu, pozorišnoj i filmskoj umjetnosti itd.

94 Interesantno je pogledati sastav prvog Centralnog komiteta KPBiH, izabran na Osnivačkom kongresu 1948. g. U cijelom CK-u od Muslimana bili su slijedeći članovi: Begić Muhidin, Bijedić Džemal, Brkić Hasan, Humo Avdo, Kapetanović Hajro, Karabegović Osman, Maglajlić Šefket, Mandžić Pašaga, Maslić Šaćir i Mujkić Asim. Koliko je nama poznato, svi su se izjašnjavali kao Srbi.

95 Rodoljub Čolaković: "Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a", Sarajevo 1953, str. 23.

No, šezdesetih godina, u Bosni i Hercegovini, "Muslimansko klupko" se postupno odmotava, gotovo stidljivo počinju se priznavati određene zablude i uvažavati realnost postojanja određenog etniciteta koji neće da se opredjeljuje po partijskim šemama i strogo propisanim recepturama. Ta situacija je prvi put svestranije analizirana na Šestom plenumu CK SKBiH 1963. godine.

Tada se jasno kaže: "Niz teškoća i zabluda u redovima Muslimana unijela je teza o opredjeljivanju Muslimana u pravcu Srba i Hrvata, *koja je dominirala prije nekoliko godina*. (Istakao N. D.) Zamisao o opredjeljivanju Muslimana nije imala nikakvog naučnog osnova. To potvrđuje i naše poslijeratno iskustvo u vezi s opredjeljivanjem Muslimana prilikom popisa stanovništva".

Također "su naučno neosnovana i politički štetna takva shvatanja koja u nacionalnoj opredjeljenosti Muslimana kao Srba ili Hrvata vide izraz progresa prema osjećaju pripadnosti muslimanskoj zajednici."⁹⁶

O ovome se kritički govori i na Četvrtom kongresu SKBiH 1965. godine,⁹⁷ te naročito na Sedamnaestoj sjednici CK SKBiH februara 1968. godine.

Neki istaknuti političari priznaju zablude i greške u politici prema Muslimanima (Uglješa Danilović, Cvijetin Mijatović, Joco Marjanović i dr.), a zvanični partijski zaključci prvi put eksplicitno kažu da je "sloboda ličnosti u ispoljavanju nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda" i da je "praksa pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su *Muslimani poseban narod*" (Zaključci 17. sjednice CK SKBiH iz februara 1968. g.)

U takvoj promijenjenoj političkoj klimi u BiH, jasnijim političkim stavovima oko nacionalnog pitanja uopšte, a u atmosferi inače uzburkanih međunacionalnih voda u cijeloj Jugoslaviji, dolazi i do popisa stanovništva 1971. godine. Muslimani se tek tada, prvi put poslije rata, ravnopravno i bez nekih posebnih ograda u popisu tretiraju kao poseban narod. To je

96 Šesti plenum CK SKBiH", Sarajevo 1963, str. 37 i 14.

97 "Praksa nepravilnog iskazivanja nacionalne pripadnosti u raznim statistikama, forsiranje opredjeljivanja Muslimana na Srbe ili Hrvate, odnosno "neopredijeljenih" izazvala je negativne političke posljedice na planu međunacionalnih odnosa..." "Izveštaj o radu CK i Revizione komisije SKBiH u periodu između III i IV kongresa", Sarajevo 1965, str. 75-76.

opet izazvalo oštru polemiku i optuživanje da se na silu i politički hoće promovisati nova nacija, da je muslimanska nacija nonsens, vještačka kategorija i izmišljotina vlastodržaca iz tzv. tamnog vilajeta, da je sve upereno protiv jugoslavenstva, politike bratstva i jedinstva itd. Oni koji su agitovali za popis i afirmirali muslimanski nacionalni identitet, čak i u Bosni i Hercegovini od strane mnogih tretirani su kao pritajeni nacionalisti, politički sumnjivi i sl.⁹⁸, tako da se još uvijek o Muslimanima nije moglo raspravljati u jednoj normalnoj i demokratskoj atmosferi.

No, čim su Muslimani dobili šansu da se slobodno izjasne pokazao se sav promašaj i farsa prethodnih izbora, tako da je samo u Bosni i Hercegovini, od 25,69%, koliko ih je iskazano u popisu 1961. godine, taj procenat za deset godina (!) narastao na 39,57% (1.482.430), uz eñorman pad dotadanih Jugoslovena koji sa 8,42% padaju na 1,17 posto, što opet govori da su u toj kategoriji u daleko najvećem broju bili Muslimani. Slična je situacija i u drugim dijelovima Jugoslavije. Npr. tragikomična situacija se iskazuje i u Crnoj Gori, gdje je Muslimana po popisu iz 1948. bilo "samo" 0,1 posto da bi se 1971. "pojavilo" čak 13,3%, a najveći je paradoks da je Muslimana 1961. u BiH bilo 149.650 manje nego 1953. godine ?!

Po popisu stanovništva 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Među njima je bilo 17,38 posto Hrvata, 43,48 posto Muslimana, 31,21 posto Srba, te 5,54 posto Jugoslovena. Interesantno je da su prvi put obrađeni i podaci o vjeroispovijesti stanovništva. Podaci kazuju da se 1.872.422 stanovnika iskazalo da pripada islamskoj vjeroispovijesti, 772.392 katoličkoj, te 1.317.379 pravoslavnoj vjeroispovijesti. Ateista je 250.913, a 159.263 osobe se nisu izjasnile.

Ipak i pored svih osporavanja, političkog, kulturnog i opštedruštvenog zapostavljanja Muslimana, sedamdesete godine čine prelom u njihovoj afirmaciji. Najvažnije je da se ogromna većina Muslimana u cijeloj Jugoslaviji sve više oslobađa nametnutog nacionalnog kompleksa, ima razvijenu svijest o svom identitetu i više se ne miri sa svojatanjima i osporavanjima od strane drugih. Mnogi "debalansi" u BiH se ispravljaju, tzv. nacionalna struktura na svim nivoima se poboljšava i naročito je u zamahu prosperitet muslimanskog naroda koji u domenu kulture, umjetnosti, književnosti i

98 Npr. dr. Atif Purivatra i dr. Kasim Suljević su uoči popisa izdali prigodnu knjižicu u kojoj je dat osvrt na prethodne popise i ukazano na paradoks različitog "opredjeljivanja" Muslimana. Poslije toga su obojica, kao i niz drugih koji su se bavili ovom problematikom, etiketirani sa različitih strana i označeni kao prononsirani muslimanski nacionalisti.

svim oblastima stvaralaštva daje istaknute predstavnike, što je velik poticaj ukupnoj emancipaciji.

Doduše, oni i dalje nemaju svojih nacionalnih institucija, negira se njihova jezička tradicija, nemaju napisanu svoju nacionalnu historiju, različite oblasti njihove kulture i ukupne kulturne baštine su potpuno neistražene, još se prema tim pokušajima gleda sa dozom velike sumnje, a praksa olakog etiketiranja i političkog diskvalificiranja muslimanskih naučnika i stvaralaca, je još uvijek veoma žilava, što će se nastaviti i kasnijih godina.⁹⁹

To su već godine kada je nacionalno pitanje u Jugoslaviji naširoko otvoreno. "Spasonosni" samoupravni model je već došao u ozbiljnu krizu, privredna reforma iz 1965. godine je stala na pola puta i ni izbliza ne daje očekivane rezultate. Na planu reforme učinjen je jeftin kompromis i iz bojazni od kapitalističke restrukturacije, a iz želje da se zadrži partijski monopol i na njemu utemeljen politički sistem, ulazi se u neke protivurječnosti. Sam koncept nacionalne ravnopravnosti utemeljen je na samoupravljanju. S druge strane, zahtjevi za većim stepenom nacionalne ravnopravnosti prirodno su stremili i dobrim dijelom se otjelovili u jačanju državnosti republika i autonomnosti pokrajina. Samoupravni model rješavanja nacionalnog pitanja se temelji na jačanju vlasti radničke klase u cjelini društvene reprodukcije, u smislu da ona bude vodeća snaga i u realizaciji nacionalnog interesa. No, problem se javlja u tome što namjesto jakog saveznog centralizma, dolazi do snažne etatizacije republika i pokrajina, gdje se sa saveznog nivoa moćna politokracija, birokracija, sve više i tehnokracija pomjeraju na decentralizirane etatizme. Time zapravo namjesto samoupravnog koncepta razvoja nacionalne ravnopravnosti, dolazi do etatizacije ukupnog nacionalnog pitanja. Federacija jeste dijelom razvlašćena, ali se ključni sukobi s njenog nivoa prenose na nivoe republika i pokrajina, pri čemu etatizam sve više manipuliše nacionalnom afirmacijom.

99 Zapanjuje činjenica da se u policijskim dosjeima i "listama sumnjivih" nalaze svi Muslimani koji se na bilo koji način bave muslimanskom historijom, kulturom, književnošću, sociološkim i politikološkim istraživanjem iz tog domena i sl. Tako su na različite načine proskribirani, politički kažnjavani, policijski ispitivani, najblaže rečeno idejno sumnjivi itd. Među njima su Muhamed Filipović, Muhamed Hadžijahić, Esad Čerić, Atif Purivatra, Kasim Suljević, Esad Ćimić, Hasan Sušić, Alija Isaković, Muhsin Rizvić, Sulejman Grozdanić, Muzafer Hadžagić, Avdo Sućeska, Rasim Muminović, Dževad Jahić, Aziz Kadribegović, Hilmo Neimarlija, Rusmir Mahmutćehajić i desetine drugih. Neki su kao Alija Izetbegović, Omer Behmen, Džemaludin Latić, Melika Salihbegović i dr. osuđeni na enormno velike kazne u iskonstruisanom procesu tzv. muslimanskim nacionalistima, fundamentalistima, panislamistima itd.

cijom, nastojeći zadržati monopolnu poziciju i predstaviti se glavnim integrativnim faktorom društva. Postupno, politokracija prisvaja "ravnopravnost" kao sopstvenu vlast, a borba za nacionalni interes joj idealno služi za učvršćenje svojih pozicija. Tako su svima puna usta borbe za svoju naciju; svi su ugroženi, svi prevareni, svi su opljačkani, ali uvijek od strane drugih. Time mnogi deklarirani komunisti prekonoćno postaju eminentni nacionalisti.

Naglo probuđeni nacionalizam u Jugoslaviji politizira sva aktuelna pitanja i instrumentalizira ih na osnovu vlastitih kriterija. To se naročito odnosi na ekonomska pitanja gdje se insistira na potčinjenosti, "prevarenosti" i iskorištavanju sopstvene nacije od strane drugih. S jedne strane zdušno se forsira teza da je nova Jugoslavija i stvorena tako da favorizira razvijene (Sloveniju i Hrvatsku) koji postaju još razvijeniji i ubiraju ekstra profit na YU tržištu, odnosno putem samih tržišnih mehanizama eksploatiraju nerazvijene (Kosovo, Crnu Goru, Makedoniju).

S druge strane razvijeni sve više govore da ne mogu prihvatiti odnose u federaciji i njeno finansiranje koje favorizira Srbiju, da neće više kreditirati tuđe slabosti i nesposobnosti, da devize treba da ostaju onome ko ih stiće, da je Fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja i pokrajine Kosovo anahrona i parazitska institucija i da se preko nje samo stimulira parazitizam, nesposobnost i javašluk istočnog dijela zemlje itd. Bosna i Hercegovina u svemu tome ostaje negdje "između". Ona je također nerazvijena, decenijama plaća veliku cijenu unitarnom duhu i ambicijama, jer njena privredna struktura je primarno bazno-energetska, siroviniska i gro najvećih kapaciteta, od čelične i aluminijske industrije, energetike do rudnika uglja, drvne industrije, itd. je građeno za potrebe cijele zemlje. Po pravilu cijene tih proizvoda su bile strogo državno kontrolirane i depresirane i godinama se dohodak prelijevao onima koji su razvijali finalnu industriju, moderne tehnologije, proizvodnju hrane itd.

Sedamdesetih godina se konkretnije postavilo pitanje promjene takvih odnosa i uopšte drugačijeg tretmana BiH kao "najjugoslovenskije" republike. Tu su postignuti određeni rezultati iako nikada ti odnosi nisu do kraja raščišćeni, da bi uoči sloma SFRJ, BiH bila u gotovo polukolonijalnom položaju i prema zapadnim i istočnim republikama.

Što se tiče nacionalizma u BiH i on naravno podiže glavu, ali je oficijelna politika bila vrlo osjetljiva na te pojave i rigidno ih kažnjavala, nastojeći različitim vidovima političke i državne represije "stvar sasjeći u korijenu".

Tako je BiH proskribirana kao republika "čvrste ruke", nerijetko označavana kao tamnovilajetska despotija u kojoj se metodom uravnilovke kažnjavaju svi nacionalisti, progone politički neistomišljenici, sputava demokracija itd. Iako je mnogo šta od toga realno bilo prisutno u praksi, istine radi treba reći da se situacija u tom pogledu nije bitnije razlikovala od one u drugim republikama, a da su mnoga spočitavanja i konstruisanje afera BiH bila rezultat patronatskog odnosa prema njoj, pritajenih ambicija da se njena sudbina i politika rješavaju i kreiraju u Beogradu, gdje se svako osamostaljenje i autonomno vođenje politike u BiH zlorado komentarisalo kao stvaranje autoritarnog pašaluka u kome Muslimani hoće da ostvare supremaciju, odnosno da u podređen položaj dovedu Srbe i Hrvate.

Zapravo, čim su Muslimani konačno počeli da dobijaju šansu da budu ravnopravni s drugima i da ih se i u Jugoslaviji tako uvažava, uslijedila je kampanja o tzv. fundamentalističkoj opasnosti, o pokušajima stvaranja islamske države u Bosni itd.

Ne negirajući nepotizam bosanskohercegovačke politike, njene represivne metode, pa i dinastični karakter vladajuće politokracije, indikativno je da se sve te pojave koje su karakteristika opštejugoslavenske situacije, u odnosu na BiH po pravilu tretiraju senzacionalistički, sa velikom medijskom pompom, vajnim dušebrižničkim analizama, jadikovkama zbog gušenja demokracije i sl. a da se isti takvi i još drastičniji slučajevi u drugim republikama minoriziraju, zataškavaju, tretiraju kao nešto sasvim normalno i sl.

Time BiH već početkom osamdesetih godina sve više počinje da biva poligon za nadmetanje i testiranje interesa Srbije i Hrvatske, što je uvod u kasnije velikodržavne i nacionalističke ambicije.

Naročito u godinama poslije Titove smrti, vrlo smišljeno i organizirano se sanira teren da se BiH predstavi kao vještačka politička tvorevina, da se odluke AVNOJ-a predstave nelegitimnim, a Ustav iz 1974. godine konfederalnom ujdurmom i "Vatikansko-kominternovskom" zavjerom uperenom prije svega protiv interesa srpskog naroda i jedinstva Jugoslavije. Do tada obožavani i neprikosnoveni Tito i Kardelj sve organizovanije se nastoje predstaviti "lukavcima Kominterne" ili vatikansko-masonskim kverulantima koji su maltene od početka rata ubačeni kao međunarodni agenti, poslušnici "crne internacionale" koja je imala za cilj da prevari srpski narod, razbije njegovu državnost i onemogućiti da se pravedno riješi srpsko nacionalno pitanje.

Zato se od Dobrice Ćosića pa nadalje, s prva u literaturi, novinskim napisima, a kasnije u tzv. ozbiljnoj historiografiji i sve više pod aurom

Srpske akademije nauka, ponovo lansira stara teza da *"Srbi dobijaju ratove, a u miru gube"*. Time je, iako u potpuno novim historijskim uslovima reaktiviran stari srpski građanski nacionalizam. Polazi se od toga da je najveća greška učinjena i poslije Prvog i Drugog svjetskog rata, što se prvo nije formirala velika Srbija u kojoj, bi čitav srpski narod bio uokviran u jednu državu, pa da se onda stvara (velika) Jugoslavija.

Teza da Srbija dobija u ratu polazi od toga da je srpska država snagom oružja zaposjela određeni prostor i proširila svoj suverenitet na njemu, smatrajući to "historijskim" pravom Srbije. Zanemaruje se da na tom prostoru žive i drugi narodi i da se srpska država nikada u historiji nije prostirala upravo na onim prostorima za koje se pretenduje da postanu sastavni dio Velike Srbije (Bosna i Hercegovina, i znatni dijelovi Hrvatske).

Drugi dio teze da Srbi u miru gube, jeste nemirenje sa konceptom nove Jugoslavije, njenim federativnim ustrojem i ravnopravnošću republika i pokrajina. Time se nastoje potrijeti i rezultati NOB-a i Socijalističke revolucije (1941-1945). Zato glavni strateški udar, koji će kasnije (1986) biti razrađen u fantomskom "Memorandumu" Srpske akademije nauka jeste da se oružani dio Socijalističke revolucije prikaže kao historijski promašaj i bespotrebni građanski rat za koji su krivi militantni komunisti; da se u tom sklopu proglase i nelegitimnim i odluke AVNOJ-a (jer pored ostalog na njemu tobože nisu učestvovali legalno izabrani predstavnici srpskog naroda), odnosno iskaže zahtjev za temeljnom rekonstrukcijom Federacije, postavi pitanje opravdanosti opstojnosti pojedinih republika (BiH, Makedonije i Crne Gore) i otvori pitanje ispravnosti granica između republike;

Da se postojanje autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine prikaže kao direktan atak na historijske interese srpskog naroda, u smislu da je Srbija hendikepirana i manje državotvorena u odnosu na druge republike koje nemaju pokrajina.

U tom sklopu sve ofanzivnije se plasiraju teze o potrebi "nacionalnog pomirenja", izjednačavaju se snage koje su se borile za oslobođenje zemlje i protiv fašizma sa onima protiv kojih su se borile, što dovodi do ubrzane rehabilitacije četništva, nedićevaca i ostalih fašističkih kolaboranata. Posebna politička uloga dodjeljuje se i pravoslavnoj crkvi, koja kao "majka i spasiteljica srpstva" ima za cilj da nacionalno homogenizira srpski narod. Problem iseljavanja Srba s Kosova i probudeni albanski nacionalizam služe kao idealan povod za "zbijanje nacionalnih redova", afirmaciju kosovskog mita, sve u duhu pompeznog svetosavlja, veličanja stare junačke i ratničke tradicije, jeftine epike i "guslarskog duha" koji sve rezolutnije traži od-

mazdu i osvetu. Masovne procesije, nosanje mošti Kneza Lazara širom zemlje, osvjećenje pojedinih crkava i stratišta Srba iz Drugog svjetskog rata, neviđena medijska pompa koja ih prati, te nezapamćeno glorificiranje novoga vožda i moćnoga nacionalnog maga Slobodana Miloševića, postupno Srbiju dovode u stanje kolektivne nacionalne euforije u kojoj se sve više brišu klasno-socijalne, ideološke i političke razlike, gdje se svi utrkuju da daju svoj doprinos afirmaciji velike majke Nacije. To je idealan teren za postupnu fašizaciju zemlje i zavođenje totalitarne diktature. U tom nastupajućem sumraku, kada se na nivou Jugoslavije pokušava spasiti socijalističko samoupravljanje, radikalno reformirati SKJ, provesti odlučna privredna reforma, afirmirati pluralizam svojina i uvesti pravi tržišni mehanizmi i sl., glavni posao novih nacionalističkih perjanica je prebrojavanje kostiju pobijenih Srba, iskopavanje grobnica, kolektivne optužbe cijelih naroda, smišljeno podsticanje mržnje, traženja oružja i poziva na sveti nacionalni rat koji će kasnije umnogome zadobiti obilježja novog pravoslavnog krstaškog pohoda.

Savez komunista Srbije je najvećim dijelom upregnut u kola nacionalne homogenizacije. Pompeznim revolucionarnim frazama on se formalno bori za očuvanje Jugoslavije, on traži modernu pravnu srpsku državu koja će uspostaviti vlast nad svojim "historijskim pokrajinama", a u političkom epicentru je "kontrarevolucija" na Kosovu, gdje se kroz podsticanje strasti o ugroženosti "kolijevke srpskog naroda" i svetinja "svekolikog srpstva" priprema teren da se odradi globalni politički zadatak, a to je obračun sa "autonomašima", titoistima i svim "zavedenim" elementima koji fraziraju o humanizmu, bratstvu i jedinstvu, ravnopravnosti i modernom federalizmu.

Pošto je kao glavni neprijatelj ukupnoj jugoslovenskoj reformi proglašen narasli birokratizam i osamostaljeni centri republičke i pokrajinske moći, doktrinarno je brzo i vješto smišljan za nacionalno već dovoljno indoktrinirane mase zavodljiv plan: *"Antibirokratska revolucija"*.

Miloševićev štab vješto manipulira populističkim pokretom i zanosom masa i preko velikih "antibirokratskih" mitinga od Vojvodine do Crne Gore, naprosto iznudava smjene svih političkih garnitura koje nisu zdušno za njegov plan stvaranja jedinstvene Srbije. Prva etapa tzv. jogurt revolucije je bila odraditi posao na Kosovu i Vojvodini, donijeti novi ustav Srbije kojim će se pojačati jedinstvena vlast i suspendirati autonomost pokrajina, a na jugoslavenskom planu otvoriti uopšte srpsko nacionalno pitanje, zahtijevati temeljitu reviziju Ustava iz 1974. kao antisrpskog i konfederal-

lističkog akta koji je i donesen pod diktatom Kardelja i Tita i shodno decenijskoj "antisrpskoj uroti".

Svi oni koji sa skepsom, pa i otvorenim neslaganjem gledaju na te ambicije, proglašavaju se separatistima, razbijačima Jugoslavije i srbofobima koji ne shvataju legitimne zahtjeve srpskog naroda koji po često ponavljanoj Miloševićевой floskuli "ne traži ništa drugo od onoga što drugi već imaju".

Oni koji su zbiljski bili zabrinuti za sudbinu Jugoslavije i koji su činili ne male napore u pravcu moderniziranja njenog političkog sistema i stvaranja moderne tržišne ekonomije, definitivnog oslobađanja od dogmi real-socijalizma i svojevrsnog idelološkog "talmudizma", često naivno nasjedaju na velike fraze velikog manipulatora.

Milan Kučan u ime Slovenaca poručuje da u aktuelnim raspravama o ustavnim promjenama polaze od tih stavova "u kojima se ne može ni za Slovence ni za druge naše narode i narodnosti postavljati pitanje "Jugoslavija da ili ne?". U tim raspravama i s punim pravom može se, međutim, postaviti pitanje – "Kakva treba biti Jugoslavija?" – Razumljivo je da se ne možemo opredjeljivati za bilo kakvu Jugoslaviju. Možemo podržati samo one prijedloge ustavnih promjena kojima se osigurava njezina socijalistička perspektiva, bratstvo i jedinstvo, ostvarivanje zajedničkog života i razvoja na načelima uspostavljenim Ustavom iz 1974. godine, a koja u cjelini poštuju punu ravnopravnost naroda i narodnosti, jednakost prava i odgovornost svih za vlastiti i zajednički razvoj u zajedničkoj državi".¹⁰⁰

Doista, u to vrijeme malo je ko dovodio u pitanje da li treba Jugoslavija, a temeljni sporovi i sve žešće političke svade s prepoznatljivom nacionalnom konotacijom vode se oko toga "kakva Jugoslavija?". Miloševićeva propagandna mašinerija uporno i bez skrupula stvara takvu političku klimu i raspoloženje koje traži da se ponovo otvori rasprava o osnovnim načelima jugoslavske zajednice, o reviziji avnojevske opredjeljenja koja su ugrađena u Ustav, odnosno ističe se zahtjev za utemeljenu zajednicu na novim principima. Posebno je na udaru Komisija za promjenu Ustava čiji se članovi optužuju i nastoje diskreditirati na razne načine¹⁰¹, označavajući ih kao zastupnike kardeljevskog separatizma i nosioce republičkih etatizama.

100 Milan Kučan: Predgovor u knjizi "Federalizam po mjeri budućnosti", autora Cirila Ribičića i Zdravka Tomca, "Globus", Zagreb 1989., str. 10-11.

101 Naročito Hamdija Pozderac koji je na čelu te komisije, te Ciril Ribičić, Zdravko Tomac, Sveto Škarić i drugi.

Miloševićevim ciljevima smeta već afirmirana ravnopravnost i međusobna odgovornost naroda i narodnosti u provedbi mnogih zajedničkih interesa na osnovi u ustavnog načela o usklađivanju i sporazumijevanju republika i pokrajina. Ta načela se proglašavaju neefikasnim, princip konsensusa u donošenju odluka o nekim bitnim pitanjima – anahronim i sl. Sa stanovišta klasičnih državno-pravnih teorija, od kojih se svaka prilagođava velikonacionalnom interesu, pokušava se razjasniti da li se Jugoslavija razvija kao federacija ili kao konfederacija, da li je Ustav iz 1974. glavni krivac njene dezintegracije itd. a u podtekstu sve te *kvazi-naučne* rasprave jeste zapravo veoma izraženo neslaganje s postojećom Jugoslavijom, koje iz različitih interesa ne dolazi samo za srpske, već i za slovenačke i hrvatske strane.

Slovenački nacionalistički program je razrađen u časopisu "Revija" br. 57, u Hrvatskoj se reafirmiraju glavne teze "maspoka" iz sedamdesetih godina, dok su BiH i Makedonija uglavnom na stajalištu očuvanja avnojevske Jugoslavije, promjena Ustava iz 1974. ali da se ne diraju njegova osnovna načela. Crna Gora se s početka kolebala, da bi političkom čistkom u "antibirokratskoj revoluciji" kasnije postala običan trabant i slijepi izvršilac politike Miloševićevog štaba.

Kopljia su se počela lomiti naročito oko tzv. avnojskog kontinuiteta. *U osnovi, radilo se o radikalnom osporavanju dotadašnje ustavne koncepcije Federacije izgrađene na avnojskim načelima.* U tom kontekstu odmah je otvoreno i pitanje povijesnog legitimiteta i opravdanosti postojanja pojedinih republika, a naročito pokrajina, odnosno jednakih prava naroda i narodnosti.

Što se tiče BiH (a na poseban način i Makedonije i Crne Gore) reafirmiraju se stare velikodržavne i nacionalističke koncepcije, logika "SHS osovine", uz minoriziranje njenih političkih interesa i osporavanje legitimiteta i državnosti Republike. Ona se sve više nastoji proglasiti vještačkom, avnojevskom konstrukcijom, Titovom izmišljotinom, a shodno tome i napad na Muslimane se ponovo intenzivira. Na tom planu strogo dirigirana beogradska štampa ne bira sredstva. Metodama koje po količini laži, konstrukcija, jeftinih podvala, senzacija, naručenih i cenzuriranih pisama, serija članaka, specijalnih radio i TV emisija itd. daleko nadilaze one gebelsovske, otpočinje nevidena kampanja. Medijski "odstrijel" bilo kojeg uglednijeg muslimanskog političkog, kulturnog i naučnog radnika koji ne prihvata tu koncepciju, ne bira sredstva.

U tom smislu mnogi beogradski listovi će ući u historiju beščašća i najbesramnijih političkih podvala, konstrukcija i optužbi kakve su uopšte

ikada videne na ovim prostorima. Najcrnjim fašističkim i staljinističkim metodama prekopavaju se biografije i intimni život ljudi, podastiru se iskonstruisani stenogrami iz davno zaboravljenih diskusija, podižu se političke optužnice za sve one koji se drznu da drugačije misle i da se suprotstave volji velikog diktatora.

U Srbiji ta čistka ide odlučno i nemilosrdno. Čitav partijski aparat je primarno u toj funkciji. Na Kosovu je ona još drskija i bezobzirnija i završava masovnim hapšenjima, fizičkim maltretiranjima i namještenim sudskim procesima koji po okrutnosti i licemjerstvu ne zaostaju za onim iz tridesetih godina, koji su označeni kao jeza staljinizma. U Vojvodini je, po principu "cosa nostra", čistka kolektivna i prekonoćna. Isto je tako i još brutalnije u Crnoj Gori.

Da bi sve to dobilo oreol bitke za Jugoslaviju, za sve to je trebalo pridobiti i SKJ, odnosno ostvariti političku prevlast u njegovom Centralnom komitetu i Predsjedništvu. Sam CK SKJ sve više postaje "zbirno mjesto" ukupnih jugoslavenskih nesuglasica i nacionalizmom posredovanih interesa. Integrativna moć SKJ postaje vrlo tanana, on je sam raspolučen ukupnim protivurječjima, nemoćan pred narastajućom nacionalističkom bujicom koja poplavljuje i njegova mnoga rukovodstva. Plenumi Centralnog komiteta i sjednice Predsjedništva SKJ, po svađi, nejedinstvu i političkoj nemoći koju iskazuju, u javnosti jačaju defetizam, osjećaj da je sve izgubljeno i da je sam socijalistički samoupravni projekt utopijski promašaj i koga treba što prije napustiti. Kao kula od karata počinju da se ruše mnoge iluzije i vrednote za koje se decenijama vjerovalo da su stamene i neprikosnovene. Uoči Četnaestog kongresa SKJ čuju se vapajna upozorenja da je jedino socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, da treba po svaku cijenu sačuvati jedinstvo SKJ (koji treba biti temeljito reformiran) kao jedinog stvarnog integrativnog političkog faktora. Sazrela je svijest da se u jugoslavenskom društvu moraju učiniti radikalne promjene; da samoupravljanje ne može da bude totalni projekt kojim će se obuhvatiti ukupna društvena reprodukcija; da se pod hitno mora provesti temeljita društvena i privredna reforma, odlučnije krenuti pravcem tržišne ekonomije, afirmacije privatne svojine i konkurencije, da se do kraja raskine personalna unija između partije i države i da se u punom smislu uvažavaju zahtjevi za političkim pluralizmom, izgradnjom pravne države, jačanjem demokracije, jačanjem korpusa ljudskih i građanskih prava i sloboda itd.

Pitanje jugoslavenske federacije se nastojalo postaviti kao pitanje budućnosti, odnosno kao "pitanje koncepcije jugoslovenskog socijalizma su-
trašnjice" u smislu da se ono neće svoditi samo na kozmetičko dotjerivanje,

na prepravljanje njegovih prijašnjih oblika koji su se razvijali u specifičnim historijskim okolnostima i unutar materijalno i duhovno nerazvijenog društva. Reformska zamisao je polazila od toga da socijalizam ne mora biti monopartijskog tipa, da se on treba "razvjenčati" od etatizma i birokratizirane partijske države i da se on može i mora razvijati na tržišnoj privredi, novim ekonomskim principima i afirmaciji temeljnih dostignuća savremene civilizacije – materijalnim, tehnološkim, naučnim i informacijskim, kulturnim i drugim. Dakle, graditi moderni socijalizam u kome će se maksimalno uvažavati postulati socijalne države i prihvatiti svi ostali emancipatorski i humanistički principi i sadržaji.

Vjerovalo se da pravno-politički okvir za realizaciju tih ciljeva može da pruži koncept moderne demokratske federacije u kojoj bi jasno bile naznačene prerogative savezne države (odbrana, moneta, jedinstveno tržište, slobodan protok roba, kapitala, radne snage i informacija, jedinstven korpus građanskih prava i sloboda, osnove poreske politike, zajednički ali temeljito rekonstruirani spoljni poslovi), kao i nadležnosti republika i pokrajina uz mnogo veći stepen njihove samostalnosti, naročito na ekonomskom planu, uz uvažavanje nacionalnih specifičnosti, kulture, tradicije i sl. I dalje se polazilo od samoupravnog produkcionog odnosa kao temelja ekonomskog i političkog sistema u cjelini, kroz koji se tumačila i bit odnosa u jugoslavenskoj federaciji. Jer na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima oblikovan je i novi tip federalizma, tzv. samoupravni federalizam koji je doista mijenjao federaciju od oblika teritorijalne organizacije državne vlasti u instrument socijalističke zajednice naroda i narodnosti i samoupravnog udruženog rada. Jasno je bilo da je koncepcija koju je inaugurirao Zakon o udruženom radu (donesen 1976.) umnogome propala, da je ona parcijalizirala i rad i "udružene radnike", ekonomski polučila loše rezultate, podstakla još jaču birokratizaciju društva i sl.

Opšte je bilo opredjeljenje da "zurovsku" praksu treba mijenjati, instalirati efikasnije i na ekonomskoj logici zasnovane mehanizme upravljanja društvenom reprodukcijom, ali ne po cijenu da se ponovo instalira centralističko rukovođenje i izvrši nova etatizacija društvenih odnosa. Jer, u često opravdanoj kritici Ustava iz 1974. godine, koji je svakako u nekim bitnim segmentima trebalo mijenjati, posebno u odnosu na totalno favoriziranje društvene svojine, utopijsku koncepciju udruženog rada, komplikovanost i neefikasnost delegatskog sistema itd, mnogi ne traže rješenja koja bi favorizirala novi reformski kurs i afirmaciju tržišne ekonomije, već lamentiraju nad Ustavom iz 1963. godine, želeći stvari vratiti natrag u okrilje unitarizma, centralističke ekonomije i lažnog monolitizma.

U tom cilju Miloševići teoretičari tu podastiru naizgled čvrste i primamljive argumente i gro kritike se uglavnom svodi na slijedeće:

Jugoslavija je jedina složena (savezna) država na svijetu u kojoj postoje dva doma i u kojoj se bitne odluke donose na temelju potpune saglasnosti. Posebno se ističe tobožnji nonsens da Ustav nije moguće izmijeniti bez saglasnosti skupština svih republika i pokrajina;

Sve poznate konfederacije u svijetu su se transformirale u federacije, samo jugoslavenska federacija sve više ide u vode konfederacije;

Glavni generator krize je Ustav iz 1974. koji favorizuje elemente konfederalizma, a oni se ogledaju u načinu formiranja Skupštine SFRJ, prihvatanju odluka na temelju saglasnosti u Vijeću republika i pokrajina, ustavno određen odnos između Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina, odnos između saveznih i republičkih zakona, te način formiranja Predsjedništva SFRJ;

Ustavna koncepcija federacije potiče posebne interese na štetu općih, te bi je i stoga trebalo temeljito rekonstruirati. Tako bi se spriječio politični etatizam koji je jedan od glavnih faktora dezintegracije Jugoslavije, a izmijenio bi se i mehanizam prema kojem savezni organi i nisu pravi organi Jugoslavije, već samo tijela koja okupljaju predstavnike republika i pokrajina, što vrijedi i za Skupštinu SFRJ, kao i Predsjedništvo SFRJ;

Ustav iz 1974. inaugurira svojevrsnu spregu nacionalnog i samoupravnog, čime se uz mnoge nedorečenosti, zamagljenost formulacija i pravne nepreciznosti, široko otvaraju vrata i nacionalizmu, posebno onom separatističkog tipa. Najveći je problem što Federacija postaje mjesto dogovaranja, a ne opredjeljenja, a samo formiranje republičkih država logično rađa politički pluralizam i sve jači nacionalizam.

Potrebno je što hitnije osigurati finansijsku samostalnost Federacije, što znači samostalne i trajne izvore finansiranja njenih funkcija i organa;

Samostalnost republika i pokrajina odveć je utemeljena na nacionalnom kriteriju, čime je prenaplaćena nacionalna, a ne narodna suverenost. Tu su i glavna izvorišta nacionalizma i separatizma. Samo prenaplaćavanje "avnojskog duha" Federacije znači insistiranje na njenom "ugovorenom značenju";

Jugoslavenska federacija je "netipična", jer je u njoj izrazito snažan položaj republika i pokrajina u smislu njihovog neposrednog sudjelovanja u procesu odlučivanja na nivou Federacije, posebno odlučivanja na temelju saglasnosti. Tu onda dolazi do presumpcije nadležnosti u korist republika i pokrajina u izvršavanju saveznih zakona, zbog načela paritetne zastu-

pljenosti republika i pokrajina i zato što ne postoji kontrola republičkih i pokrajinskih ustava i načelni prioritet republičkih i pokrajinskih zakona, te posebno prava veta koje imaju republike i pokrajine u postupku mijenjanja Ustava SFRJ;

Postojeću ustavnu koncepciju federacije treba temeljito rekonstruirati prije svega u cilju da se iz nje izbace svi konfederalni elementi, odgovornost republika zaoštriti, radikalno smanjiti kompetencije i prava pokrajina, federaciju učiniti efikasnom itd. itd.

Ovakve kritike u kojima je bilo dosta utemeljenih argumenata i istinske želje za unapređenjem efikasnosti odlučivanja na nivou Federacije, njenog moderniziranja i prilagođavanja potrebama zacrtane reforme, se ipak u dobrom dijelu počinju svoditi na uprošćenu formulu po kojoj je Ustav iz 1946. instalirao federaciju sa naglašenom ulogom ili izrazitom prevlašću centra, da je Ustav iz 1963. uspostavio maltene idealnu ravnotežu između savezne države i republika i pokrajina, a da je Ustav iz 1974. godine jugoslavensku federaciju usmjerio ka konfederalnim vodama koje sve više muti separatizam, narastajući nacionalizam, republički etatizam, i sl.¹⁰²

U tome se vidio glavni razlog za snažne procese dezintegracije jugoslavenskog društva.

Zapravo, ključna je teza da je za opštedruštvenu *krizu glavni krivac Ustav*, naročito ustavno normiranje odnosa u Federaciji. Ergo, da bi se izašlo iz te krize, trebalo je donijeti novi ustav i radikalno rekonstruirati te odnose. I na tom planu, uz sve nijanse u gledanjima, iako mukotrпно, počela se postizati politička saglasnost. Iz komisije za ustavne promjene Skupštine SFRJ, počinju stizati određeni prijedlozi, formuliše se sva sila amandmana koji bi trebali da premoste svojevrstu pat poziciju, u organima i tijelima SKJ formiraju se brojne komisije koje su trebale da osmisle suštinu i pravce ustavnih promjena itd. Bez obzira na svu birokratsku sporost, politička mešetarenja i prepucavanja, koncepcijske razlike, teorijsku nemušnost i nesposobnost da se izađe iz određenog "mentalnog sklopa" i starog načina razmišljanja, ipak se uoči 14. kongresa SKJ (kraj 1989.) vjerovalo da će se moći doći do opšteprijhvatljivog rješenja i spasiti jedinstvo SFRJ.

Prijedlozi idu u pravcu da samostalnost i samoupravnost republika i pokrajina ne mora ići u pravcu dezintegracije, već da ona, ako se postavi

102 O ovome vidjeti: C. Ribičić, Z. Tomac: "Federalizam po mjeri budućnosti"... str. 27-36.

na novim reformskim principima otvara mogućnost nove integracije na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. Izlaz se traži ne u ponovnoj centralizaciji i hijerarhijskoj nadređenosti Federacije, već u tome *da se promijeni odnos između politike i ekonomije*, etatizma i samoupravljanja.

Nije se radilo samo o "pokušaju spasavanja komunizma", jer reformistička linija najvećim dijelom odbacuje naslijeđene dogme i ideološke sakramente. Rušenjem fetiša društvene svojine, koncepta udruženog rada i rukovodeće uloge radničke klase i sl., afirmira se čak i kapital odnos i svi temeljni principi kapitalističke ekonomije. Zato reformske snage, kao cilj dogradnje ustavnog sistema, odbacuju nametnute dileme o uspostavljanju snažne republičke ili savezne države i one su za podsticanje demokratizacije, za oslobađanje ekonomskih zakonitosti, stimuliranje privatne inicijative, zaoštrenu konkurenciju i pluralizam svojinskih oblika.

Posebno se polazi od toga da je od bitnog značaja za samostalnost i suverenitet naroda i njihovih republika da niko od njih ne može biti prisiljen na rješenje koje bi značilo prenošenje nadležnosti na Savezne organe, već da ono uvijek bude *dobrovoljna i svjesna odluka* s kojom se moraju složiti sve republike i obje pokrajine.

Najjednostavnije, političke pozicije se kristaliziraju na onu koja smatra da upravo ustavni položaj republika i pokrajina ugrožava dogovor o budućem karakteru Federacije i drugu koja smatra da budućnost Federacije najviše ugrožavaju pokušaji da se ograniči njihovo dobrovoljno i samostalno suodlučivanje o tim pitanjima, odnosno da se pojedina rješenja donesu nadglasavanjem.

Javna rasprava o Nacrtu ustavnih amandmana isto se odvija u znaku dva dijametralno suprotna pristupa: S jedne strane traži se dodatno proširenje nadležnosti Federacije, uz obrazloženje da je to neophodno za osiguranje veće integracije jugoslavenskog društva i eliminaciju konfederalističkih elemenata, čime bi se pospješio zahtjev za stvaranjem jedinstvenog tržišta.

S druge strane, iskazani su i suprotni stavovi po kojima proširenje nadležnosti Federacije krnji suverenitet republika i njihovu ustavnu odgovornost za vlastitu sudbinu i zajednički razvitak. U tom kontekstu ne rijetki su bili i zahtjevi da nadležnosti Federacije treba bitno ograničiti i mnoge od njih prenijeti na republike i pokrajine. Uglavnom se Federaciji u nadležnost "ostavljala" zajednička moneta, pitanje odbrane zemlje, (globalno) uređivanje vanjske politike, usklađivanje carina i pitanje energetike. Neki su tome dodavali i ekonomske odnose sa inostranstvom, osnove poreske politike, te jedinstveno uređivanje korpusa ljudskih i građanskih prava i sloboda.

Posebna rasprava se otvorila i oko položaja Predsjedništva SFRJ.

Oni koji su se zalagali da Predsjedništvo SFRJ svakako ostane, naglašavali su da se njime ne ograničava skupštinski sistem, da je ono i zamišljeno kao tijelo koje proizlazi neposredno iz republičkih i pokrajinskih skupština i koje povezuje te skupštine sa Saveznom skupštinom. Nadalje, ukazivano je da Predsjedništvo SFRJ garantira ravnopravnost republika i pokrajina, a da njegov ustavni položaj proizlazi neposredno iz prirode jugoslavenskog federalizma.

Polazilo se od toga da je takav organ Federacije ujedno i državni poglavar i nosilac nekih drugih funkcija. Kada je ono uvedeno, smatralo se da će se upravo preko njega najbolje riješiti pitanje "nasljedstva" J. B. Tita, suzbiti liderske tendencije i borba za vlast (nakon što Tito prestane biti predsjednik Republike). Ideja je bila da se time obezbijedi i veća stabilnost političkog sistema Federacije i da se ono u punoj mjeri ispoljava i kao organ unutar koga se efikasno ostvaruju i usklađuju stavovi republika i pokrajina. Isto tako, u prilog osnivanja Predsjedništva SFRJ isticana je potreba da na njega pređu one funkcije koje su "neformalno i često izvan sistemski obavljali vodeći organi Saveza komunista Jugoslavije", a ona su se odnosila na mnoga bitna pitanja odbrane zemlje, međunarodnih odnosa, bezbjednosti zemlje i sl.

Najviše sporenja unosilo je pitanje da li je ustavna koncepcija Predsjedništva SFRJ dosljedno izvedena iz Osnovnih načela kojima se određuju odnosi u federaciji. Na osnovu toga izvodile su se i žestoke kritike na račun Predsjedništva SFRJ. Prvo, tražili su se neposredni izbori tog organa, ali se predlagao i izbor članova Predsjedništva od Skupštine SFRJ. Bilo je i kombinovanih prijedloga, da se povežu neposredni izbori s odgovornošću Predsjedništva Skupštini SFRJ.

Najviše su se podastirala obrazloženja da Predsjedništvo SFRJ ne može imati opštejugoslavenski značaj, ugled i podršku ako se njegovi članovi biraju u republičkim i pokrajinskim skupštinama. Većina beogradskih pravnih teoretičara je uporno ponavljala da državu može zastupati samo organ koji je izabran neposrednim izborima od strane naroda ili u najvećem organu vlasti te države (u Skupštini SFRJ). Dalje se govorilo da s obzirom da članove Predsjedništva biraju republičke i pokrajinske skupštine, njihovo proglašenje u Skupštini Jugoslavije ima samo deklarativni karakter, a članovi Predsjedništva manji autoritet, posebno u međunarodnim odnosima.

U osnovi tog pristupa zapravo traži se temeljita revizija Ustava iz 1974. Njime se iskazuje nepovjerenje u republike i pokrajine i njihovu sposobnost da preuzmu odgovornost ne samo za svoj, već i za zajednički

jugoslavenski razvitak. Polazi se od toga da Federacija treba da bude nadređena državna struktura, koja je iznad republika i pokrajina, a ne sredstvo za ostvarenje zajedničkih interesa naroda i narodnosti.

U podtekstu svega toga su sve izraženiji zahtjevi velikosrpskog nacionalizma. Hrvati, Slovenci, Muslimani, Makedonci, kao i Albanci i Mađari, sve manje prihvataju diktat i "proceduralnu presiju" tog nacionalizma, čime Jugoslavija uz ostale razloge ulazi u nezapamćenu krizu. Bolje rečeno, to je već uvod u njen raspad.

Finale tih nesporazuma počinje sa intenziviranom raspravom o ustavnom položaju SR Srbije.

Ona je počela otvaranjem "srpskog pitanja" u jugoslavenskoj federaciji. Polazilo se od toga da velik dio srpskog naroda živi mimo SR Srbije, zbog čega je srpski narod posebno zainteresiran da razvoj jugoslovenskog federalizma ne ide u pravcu vještačkog odvajanja naroda, nego njihovog međusobnog povezivanja. Ukazivano je da je stručna i ukupna javnost u SR Srbiji posebno osjetljiva na birokratsko-etatiističke diobe i zatvaranja unutar republika i pokrajina, te da je Srbija posebno hendikepirana samim postojanjem pokrajina, što je čini manje državom nego druge republike. Naročito je ukazivano da u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a *pokrajine nisu ni spominjane*, odnosno da se u tim odlukama ne mogu tražiti izvori njihovog osnivanja.

Upozorenje teoretičara ustavnog prava iz Srbije (Avramov, Jovičić, Ratković, Matić, Marković itd.) idu da pokažu kontradikciju. Oni koji se zalažu za slovo i duh AVNOJ-a ne uvažavaju činjenicu da postojanje pokrajina nije legitimno ni u skladu sa stavom i duhom AVNOJ-a.

No, to je u osnovi jedna naizgled logički utemeljena podvala. Jer svako ko se bavio genezom razvoja federalne strukture u Jugoslaviji, zna da je ona u mnogim segmentima oblikovana prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u mnogim bitnim dokumentima KPJ koji su kasnije i opredjeljivali oblike federativnog uređenja. (Npr. odluke V zemaljske konference KPJ iz oktobra 1940. koje se odnose na položaj Hrvata i Slovenaca, na ravnopravnost makedonskog i crnogorskog naroda, na pitanje Albanaca na Kosovu i Metohiji, na pitanje njemačke, mađarske, rumunske i drugih manjina u Vojvodini, te posebno odluke koje traže borbu protiv pokušaja podjele BiH između srpske i hrvatske buržoazije. Tu su i odluke oblasnog komiteta Kosova i Metohije koji je autonoman položaj dobio 1940, a Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je još početkom 1941. izdao proglas u kome se odredio prema nacionalnom pitanju i budućem statusu Vojvodine. Pred II zasjedanje AVNOJ-a već postoje oružane snage Vojvodine

i njezini organi nove narodne vlasti. U Vojvodini *su izabrani i delegati za Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, ali zbog ratnih prilika nisu uspjeli doći na zasjedanje, itd.).

"Kritička analiza ostvarivanja političkog sistema" polazi od toga da se ne prihvate zahtjevi za potpunim izjednačavanjem pokrajina sa republikama, ali ni zahtjevi za takvo mijenjanje ustavnog položaja pokrajina kojim bi se one ograničile da budu samo unutrašnje, autonomne jedinice Srbije bez mogućnosti neposrednih veza sa Federacijom.¹⁰³

Teoretičari iz Srbije su uporno dokazivali da se ustavnim promjenama treba omogućiti dijelovima srpskog naroda koji živi u pokrajinama da ostvaruje svoja suverena prava i unutar svoje republike, a ne da Srbi koji žive u pokrajinama ta prava najprije ostvaruju preko Federacije, a mimo republike. Polazilo se od teze da se njihova građanska i druga prava "zaustavljaju na granicama pokrajina" i da bi u interesu ostvarivanja sloboda i prava ljudi trebalo formirati Vrhovni sud SR Srbije kao najviši sud u Republici i na njega prenijeti nadležnosti da odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima protiv odluka pokrajinskih vrhovnih sudova. Polazilo se od toga da zakoni moraju da vrijede na čitavom teritoriju SR Srbije (posebno u poslovima narodne odbrane, državne bezbjednosti i međunarodnih odnosa).

Nacrt amandmana na Ustav SFRJ je sadržavao slijedeće promjene kojima su se trebale eliminirati neke nedosljednosti i slabosti dotadašnjih ustavnih rješenja:

- ravnopravnost jezika naroda i narodnosti u nastavi;
- prihvatanje načela da odluke, isprave i drugi pojedini dokumenti imaju jednaku pravnu vrijednost na čitavom teritoriju SFRJ;
- jasno izraženo načelo da su protuustavni svi propisi i drugi dokumenti i postupci kojima se organizacija udruženog rada ili radni ljudi dovode u neravnopravan položaj prema svom sjedištu, odnosno prebivalištu;
- pokrajine su dužne ostvarivati međunarodnu saradnju u sklopu međunarodne saradnje SR Srbije;
- nadležnost federacije da uređuje režim rada propisana je tako da se omogući Ustavu SR Srbije da odlučuje o tome jedinstveno za čitav teritorij te republike;

103 Vidjeti: C. Ribičić, Z. Tomac: "Usaglašavanje ili nadglasavanje", RO "Zagreb", Samobor 1986, str. 190-191.

– nadležnost Federacije u odlučivanju o koliziji republičkih, odnosno pokrajinskih zakona propisana je tako da se omogući Ustavu SR Srbije da to pitanje uredi u skladu sa specifičnošću SR Srbije;

– nadležnost Saveznog suda u odlučivanju o sukobima nadležnosti između sudova s područja dviju ili više republika određena je tako da se ne izjednačuje republika i pokrajina;

– izmijenjena je nadležnost ustavnog suda Jugoslavije tako da više ne odlučuje o sukobima nadležnosti koji nastaju unutar SR Srbije.¹⁰⁴

Po mnogim ocjenama ove novine su ustavno-pravno bolje izrazile položaj SR Srbije i pokrajina u njoj. Tada još nisu ozbiljnije mijenjana osnovna načela Ustava SFRJ, ali je to ipak izazvalo dosta oštru reakciju u pokrajinama koje su u 28 slučajeva predlagale rješenja različita od onih koji su prihvaćeni u Nacrtu amandmana na Ustav SR Srbije (počev od pitanja službene upotrebe jezika, izvršavanja republičkih zakona na čitavom području republike, pa do nadležnosti u pitanju krivičnog zakonodavstva, opštenarodne odbrane, nadležnosti sudova itd.).

Javna rasprava o Nacrtu amandmana uzrokuje ozbiljne političke sukobe koji će kasnije rezultirati masovnom političkom čistkom u obje pokrajine.

Zašto su ova pitanja važna za temu kojom se bavimo?

Prvo, jedan od ključnih faktora ukupnih političkih nesuglasica i žestokih svađa u godinama pred raspad SFRJ, je bio upravo odnos prema Ustavu iz 1974. tj. ukupnim ustavnim promjenama. Drugo, kao na malo kom segmentu jugoslavenske strukture, upravo na ovoj ustavno-pravnoj ravni na površinu su iskrsla sva neslaganja, goleme koncepcijske razlike u pogledu budućnosti zajedničke države, te uloga Srbije u svim tim događanjima. Treće, kroz ustavno-pravnu sferu, predlagane promjene (koje smo samo marginalno komentirali), najpregnantnije su se iskazale sve nacionalističke tendencije, razgolitili velikodržavni koncepti, praksa hegemonizma i nametanja većinske volje, te potiranje interesa "malih" naroda koji se i o nekim najkrupnijim promjenama uopšte nisu ni pitali. Četvrto, u ovoj oblasti se najjasnije razotkrila beskrupuloznost "Memorandumskih ambicija antibirokratske revolucije" i Miloševićevog nacionalističkog projekta. Peto, neprihvatanje metoda političkih ucjena, diktata i nametanja volje iz jednog centra, promovirana je praksa da se silom realizira jedan megalomanski nacionalistički koncept, što je bio uvod u rat i raspad SFRJ.

104 Vidjeti: C. Ribičić, Z. Tomac: "Federalizam po mjeri budućnosti",... str. 73-74.

Šesto, naročito se na primjeru "rješavanja pitanja pokrajina" i drastičnog kršenja Ustava SFRJ vidjelo da ta politika neće birati sredstva ni metode u realizaciji svojih davno zacrtanih ciljeva i već su se tu napravile karte velike Srbije koja je poslije "sređivanja" stanja u pokrajinama iskazala ambicije da po istom receptu proširi svoje granice na račun Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije.

Moglo bi se navesti još mnogo indikatora koji govore da se u maglovitoj i kontroverznoj ustavno-pravnoj raspravi, uglavnom *pod plaštom brige za očuvanje Jugoslavije*, sistematski provodio koncept stvaranja velike Srbije i potiranja volje i interesa većine naroda i narodnosti u Jugoslaviji (Historija će odgovoriti koliko je to sve bilo u interesu i samog srpskog i crnogorskog naroda).

Ta politika se u osnovi *bazirala na principu da ono što tražim za sebe, negiram drugim*. Npr. glavna teza: "Srbi treba da žive u jednoj državi".

Dok se realizacija te teze nastojala prikriti zahtjevom da se živi u modernoj, demokratski uređenoj federativnoj Jugoslaviji, mnogi su te zahtjeve smatrali legitimnim i opravdanim. No, čim je ona ogoljena do mjere da se pod Jugoslavijom ne mora smatrati svih njenih šest republika i dvije autonomne pokrajine i da Jugoslavija može biti sprva sa pet kasnije sa četiri i na kraju s dvije republike (faktički bez pokrajina), bilo je jasno *da je krajnji cilj velika Srbija a ne demokratski i dogovorno uređena i na dobrovoljnoj osnovi razvijena višenacionalna zajednica*.

Da bi se realizirala teza da svi Srbi treba da žive u jednoj (jedinствenoj) državi, suspendiran je ustavni položaj pokrajina. I glavni razlog te suspenzije se onda prebacuje drugima. U Srbiji su ukinute zato da bi Srbija postala jedinstvena država, ali zato moraju da se formiraju u Hrvatskoj, jer tamo živi 11 posto Srba. Treba ih u vidu zaokruženih nacionalnih kantona, srpskih republika ili autonomnih oblasti formirati u Bosni i Hercegovini, jer i tamo u mnogo većem broju žive Srbi. Crnu Goru treba svim sredstvima natjerati na prisajedinjenje, jer "Crna Gora je srpska Sparta, a Crnogorci najčistiji Srbi".

Makedoniju treba vojnim, političkim i ekonomskim sredstvima dovesti u "čor-sokak", jer je ona historijski svakako "južna Srbija", a Makedonci su izmišljen "politički narod".

Kosovo svakako jeste sa Starim Rasom "kolijevka srpskog naroda", a Albanci su tu "uljezi", nasilni uzurpatori koje ako neće biti potpuno lojalni treba protjerati i silom skršiti njihov zahtjev za autonomijom.

Mađarima treba pokazati da oni ionako imaju više prava nego Srbi u Mađarskoj i da ukoliko ne prihvate novouspostavljeno stanje, onda bi se mogli provesti gore od Albanaca itd.

Tako dolazimo do Dražine, odnosno Moljevićeve "Jugoslavije", programa ravnogorskog štaba korigiranog Miloševićevim mešetarenjem i iznuđenim ustupcima. A u epicentar tog programa, po prirodi stvari, dolazi ponovo Bosna i Hercegovina, odnosno pitanje Muslimana. No, prije toga da vidimo kako je došlo do otpočinjanja rata i raspada Jugoslavije.

RAT I RASPAD JUGOSLAVIJE – NOVA GOLGOTA MUSLIMANA

U oči 14. vanrednog kongresa SKJ (januar 1990.) politički sukobi su kulminirali, različite političke opcije gotovo iskristalizirane. Savez komunista Jugoslavije je na vrhuncu svog nejedinstva. Sve je jasnije bilo da je on, bez obzira na obećanu temeljitu unutarnju reformu i reorganizaciju, istrošio svoju historijsku ulogu i kohezione mogućnosti.

No, još uvijek su stotine hiljada, pa i milioni ljudi vjerovali u mogućnost njegovog demokratskog preobražaja. Bez obzira na ideološke pozicije, mnogi su upravo u njemu prije svega vidjeli zalog opstanka Jugoslavije. U kongresnim materijalima ponuđen je okvirni koncept radikalnog preobražaja ukupnog političkog i ekonomskog sistema, kao i same transformacije SKJ u pravcu stvaranja moderne, demokratske, evropski orijentirane partije koja je definitivno raskrstila s boljševičkim modelom organizacije, natruhama staljinističke ideologije i uopšte tip kadrovske, privilegirane stranke koja svoju moć crpi u personalnoj uniji s državom i njenim organima. Prihvaćen je princip političkog pluralizma, a što se tiče reforme političkog sistema polazilo se od sloboda i prava čovjeka i građanina da izražava svoje mišljenje i politička i druga opredjeljenja i da se slobodno organizuje i udružuje radi njihovog izražavanja i ostvarivanja ciljeva ukupne društvene reforme. Savez komunista se opredijelio da se na izgradnji projekta, djelotvornoj akciji radi izlaska iz krize i obnovi socijalizma – otvara prostor za konkurenciju ideja, programa i svih potencijala kojima društvo raspolaže.

Što se tiče odnosa prema Federaciji, prevladavao je stav da se ona utemelji kao moderna savezna država i demokratska federativna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, te da ona obezbjeđuje jedinstvene osnove političkog sistema i jedinstvo ekonomskog sistema itd.

Polazilo se od toga da Savez komunista jedino ima šansu ako bude na čelu reformskih snaga, ako se udružuje s njima i da tako bude ključni faktor procesa demokratizacije. Vjerovalo se da će on biti u stanju da

bude činilac modernizacije i vizionarstva, odnosno da svojom reafirmisanom sposobnošću idejno-teorijskog osmišljavanja bude emancipator u rješavanju društvenih problema. Nade u uspjeh kongresa budila je i već započeta privredna reforma kojoj se kao nova privredna harizma i "čovjek od povjerenja" nameće optimistički Ante Marković. Uz to ide i nesporna međunarodna podrška koju on dobija, ne samo od finansijskih krugova.

Najkraće rečeno, optimisti su bili uvjerenja da Jugoslavija nikada nije bila ista što i zemlje socijalističkog lagersa i da može izbjeći sudbinu kraha real-socijalizma. Da će se bez obzira na svima očitu krizu, zapjenušane međunacionalne svade i pomamu nacionalizma svih boja i orijentacija, istrošenost i unutarnju pocijepanost SKJ (i to primarno po nacionalnoj osnovi), ipak naći izlaz iz situacije, da će prevladati tzv. konstruktivne snage i da će se uz nešto uzajamnih koncesija, kompromisa i dobre volje – smoći snage i pameti koja bi jugoslavenski socijalizam uvela u nove, mirnije i demokratskije vode.

No, pesimisti su bili u pravu: dubina krize je bila neća nego što se pretpostavljalo.

Kulminacija međurepubličke i međunacionalne zavade osjećala se i na samom Kongresu i ona se manifestira u ostrašćenosti koja ide do neke vrste kolektivne paranoje. Kriza je nametnula posuvraćenu logiku po kojoj je u prvi plan stavljeno ono što je u krajnjoj konzekvenci ipak efemerno, što je pojavnost, a ne suština društvenog života. Stari raskoli i podozrenja su se samo eksplozivno ispoljili, nacionalno je potisnulo klasno-socijalno i ljudsko, državno se fetišizira na uštrb samoupravnog, ideološko dobija primat nad onim što čini produkciju i reprodukciju ukupnog života, tradicija, mit, epika i iracionalna strana života nameću se kao recept za budućnost, itd.

Kongresnom orkestracijom, uz pažljivo slušanje i gledanje cijele Jugoslavije, nesporno dirigira Slobodan Milošević. Predstavu i očekivane efekte odmah na startu kvari "iskakanje" i nemirenje s dirigentskom palicom, prvo Kučanovog, pa onda i Račanovog "reda", uz kolebljiv i zbunjen stav bosanskohercegovačke delegacije. Note po kojima je orkestar trebao da svira, naprosto nisu prihvaćene, bez obzira na solidnu akustiku, prateće fanfare i pompezno najavljenu predstavu.

I poslije iznudenog odlaska slovenačke delegacije, sve je poprimilo drugi tok i raspad Kongresa je bio neminovan. Nije to bio samo sukob srpsko-crnogorske armijske i slovenačke delegacije (kojoj se kasnije pridružuju hrvatska i bosanskohercegovačka delegacija), već sukob dva kon-

cepta, dva pogleda na budućnost Jugoslavije i način uređenja odnosa u njoj.

Sukob onih koji su htjeli da nametanjem većinske volje, kroz dirigitiranu partijsku mašineriju i preko unaprijed skrojenog plana koji je bio itekako nacionalistički obojen – riješe pitanje jugoslovenske krize i onih, koji također nisu bili imuni od nacionalističkih programa i ambicija, ali su ipak iskazali opredjeljenje za to da se ta kriza rješava dogovorno, demokratski i bez diktata većine.

I namjesto da kongresni raskol bude posljednje upozorenje, "većina" zaoštrava kurs, hoće nastavak kongresa po svaku cijenu, ali izuzev sitnih i uglavnom proceduralnih koncesija, ne odustaje od svog programa i nastojanja da se po mjeri njene politike "urede" odnosi u Jugoslaviji i nastavi započeta privredna reforma. Jugoslovenska narodna armija se uz velike zakletve o spašavanju Jugoslavije, uz pozivanje na ustavnu obavezu da je dužna da čuva integritet zemlje i da je brani od svih koji hoće da ugroze ustavni poredak, sve se otvorenije stavlja u službu Miloševićevske politike. Kada su propale i zadnje nade da se preko Odbora za pripremu i nastavak 14. vanrednog kongresa SKJ spasi kakva-takva jugoslavenska komunistička organizacija, JNA okuplja grupu uglavnom penzioniranih generala i dogmatških istomišljenika da prekonoćno, linijom komandovanja i po vojnom receptu formiraju novu partiju – "Savez komunista – pokret za Jugoslaviju" koja je tobože trebala da predstavlja integrativnu jugoslavensku snagu. Ponovo neki naivni, istinski opredijeljeni Jugosloveni, nasjedaju na staljinističko zamešateljstvo admirala Mamule, gen. Kadijevića, Mirkovića i mnogih drugih visokih oficira. Vjerovatno je da su neki oficiri iz stare Titove garde imali najbolje namjere, no valjda je i njima sve moralo biti jasno kada je za glavnog ideološkog mentora te, u startu promašene partije došla Mirjana Marković-Milošević, supruga glavnog dirigenta kome je ta stranka u nedostatku drugih koje bi se skrile pod plašt jugoslavenstva, trebala da odradi važan politički posao. I ona ga je prilično uspješno odradila. Linijom komandovanja gotovo svi oficiri i građanska lica na službi u JNA su morali da se "upišu" u tu stranku. Dalja podrška se tražila i dijelom našla u boračkim organizacijama, savezima rezervnih vojnih starješina, deklariranim Jugoslavenima i svima onima koji su manje-više podržavali Miloševićevu politiku i bili spremni da se za tobožnji spas Jugoslavije i vojno angažuju.

Indikativno je da ta stranka svoju glavnu političku aktivnost usmjerava na Bosnu i Hercegovinu. Kada nije naišla na podršku Saveza komunista BiH – SDP, otpočela je pravi ideološki rat protiv svih onih koji se nisu

slagali s njenim militantnim ciljevima. Sve je bilo jasno, čak i za one koji su se kolebali, kada je SK-PJ počeo da agituje na stvaranju posebnih vojnih jedinica koje bi se "u slučaju potrebe odmah stavile pod rukovodstvo prve nadležne komande JNA" i kada se njegovim pristalicama počelo dijeliti oružje koje je izdašno obezbjeđivala JNA.

Tako "Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju" odrađuje najprljaviji posao, a to je tiha vojna priprema agresije na Bosnu i Hercegovinu.

SDS-u BiH je tobože s početka smetala ideološka orijentacija SK-PJ, no to je sve bila izrežirana farsa, jer oni kasnije zajedno sa JNA odrađuju isti posao. Nastranu to što je u redovima SK-PJ gotovo 99 posto bilo Srba, s pokojim penzioniranim hrvatskim oficirom, zalutalim Muslimanom i deklariranim Jugoslovenom koji su trebali da u javnosti stiču imidž internacionalizma i jugoslavenskog patriotizma.¹⁰⁵

Ostaci te poluvojne organizacije završice kao direktni saveznici s četnicima, a neke partijske vođe i kao neposredni koljački izvršiocu razularenog velikosrpskog nacionalizma i fašizma.

Mnogi su mislili da JNA, pa i preko SK-PJ, nastoji da brani komunizam u Jugoslaviji. Njena intervencija i u Sloveniji i u Hrvatskoj vezala se za njeno nemirenje s napuštanjem komunističke ideologije i socijalizma u tim republikama. Kod dijela oficirskog kadra bilo je svakako i toga (bar deklarativno na toj liniji su bili mnogi generali i admirali, počev od Mamule, Mirkovića, pa do Broveta i Kadijevića).

U tom smislu indikativan je komentar Miloša Vasića koji kaže: "JNA je pred godinu dana bila pred izborom: hoće li sačuvati Jugoslaviju, a komunizam neka propadne, ili će čuvati komunizam, pa makar Jugoslavija propala. Izabrala je da sačuva komunizam, a propali su i komunizam i Jugoslavija i to se zove duplo golo. Potpukovnik Stojadinović pokušava da tu stvar spakuje u istoriju: da vojska nije bila ideološka (komunistička), veli on, ni javnost ne bi od nje očekivala da sačuva državu; vojska s druge strane nije smela da obeća da će državu sačuvati. Hoće li nova reformisana, vojska da se drži zakletve o čuvanju države... Sad – gde smo tu smo: uostalom, na primeru Bosne i Hercegovine, uskoro ćemo videti namere ostatka JNA". (Istakao N. D.)

U samoj JNA događaji se odvijaju meteorskom brzinom. Već u doba uspona Miloševića, u vrijeme kad on nemilosrdno krši svoje političke protivnike i kada na poznatoj Osmoj sjednici CK SK Srbije ostvaruje potpunu političku pobjedu, vrh armije u njemu vidi svoju čvrstorukašku

¹⁰⁵ "Vreme", 9. marta 1992.

boljševičku nadu i vrlo rado mu se priklanja. Kada Milošević na proslavi šestotegodišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu već ima oreol "spasioca srpstva" i kada ga histerično obožava cijela nacija, već pod svojim skutima ima cijelu generalsku svitu koja iako još omjera da li da stopostotno zaigra na njegovu kartu, spremna je da bude poslušnik njegove politike.

Naravno, velika igra se odvija iza kulisa, armija još uživa plodove dugo građenog mita da je jedina ostala zdrava pred nasrtajima nacionalizma, da je ona zbiljski integrativni faktor i zalog očuvanja Jugoslavije, da ona brani slavu i tekovine revolucije, da je ona po duhu Titovska, po organizaciji moderna armija koja prihvata sve demokratske tekovine, principe pravne države i civilnu vlast kao takvu i da joj nije ni na kraj pameti da se miješa u političke poslove. Narod širom Jugoslavije još dobrim dijelom vjeruje u nju, ona je moćna, opjevana i ugledna. Prave se velike slave kada sinovi odlaze u njene redove, još se pred njene tenkove ponegdje baca cvijeće i zaiskri stara partizanska suza.

Na upozorenje da armija sve više uplivava u vode velikosrpstva, da je nedopustivo da u oficirskom kadru gotovo 80 posto budu Srbi i Crnogorci, da se više ne može tolerirati negiranje i nipodaštavanje drugih nacionalnih jezika, da regrutni i mobilizacijski sistem suspendira ulogu republika u odbrani, da se više ne može niti treba izdvajati tolika sredstva za armiju i održavati toliki profesionalni kadar itd., odgovori su po pravilu papagajski i stereotipni: to je rušenje Jugoslavije, separatističke snage namjerno stvaraju antiarmijsko raspoloženje, to je težnja za izgradnjom nacionalnih armija i sl.

Nešto starijih Titovih generala pokušalo je da drži patriotski i poštenu opštejugoslavenski kurs. Oni su vjerovatno imali podršku i u dijelu mlađeg oficirskog kadra koji je odgajan u duhu bratstva i jedinstva, jugoslavenstva i odanosti socijalističkoj ideji. Dosta poštenih boraca NOR-a je također, do zadnjeg vjerovalo toj armiji. Vjerovalo je u ciljeve za koje se ona deklarativno borila. Generacije komunista su imale poseban emocionalan odnos prema njoj, itd.

No, cezarizam Miloševićeve politike je bio jači. Politički zanos i nacionalski opium su bili tako jake droge da je gro armije postao potpuno ovisan od njih. Injektiranom velikosrpskom više nije bilo povratka, a oduševljenje novim srpskim diktatorom je bilo tako jako, da je JNA potpuno u njemu i njegovim suludim ambicijama vidjela jedini spas i sigurno utočište. Tako drogirana, ona je bila spremna i na krvavi rat da zadovolji njegove ambicije. A tada povratka, nije više ni bilo.

SLOVENAČKI PRELUDIJ

Počelo je sa zveckanjem oružja, demonstracijom moći, generalskim konzilijima, pa onda i ultimatumima i otvorenim prijetnjama. Usput, čistka onih koji se još kolebaju i dovođenje na komandne pozicije "provjerenih", spremnih na sve. I na ubijanje sopstvenog naroda. *Samo povod, a ne i stvarni cilj, je bila Slovenija.* Javno mnijenje dobrog dijela Jugoslavije je već bilo tako našpanovano da se Slovenci predstave kao glavni razbijači Jugoslavije, da su kod njih, pored Albanaca, glavni izvori separatizma, da oni naprosto licitiraju nemoguće zahtjeve i da hoće po svaku cijenu izaći iz Jugoslavije. Napose, da su u službi prljave igre Zapada, da poslije ujedinjenja dvije Njemačke treba da odigraju ulogu u stvaranju "Četvrtog rajha", s ciljem da on izađe na more, zagospodari Balkanom i ponovo na užtrb Srba realizuje "Drang nach osten" i sl. Prije toga Miloševićev propagandni štab je učinio sve da Slovence predstavi kao glavne "srbofobe", kao "germanske podanike", "alpske egoiste", izdajice i sličnim epitetima kojima će se "podarivati" i ostali narodi. Dakle, silna soldateska samo je trebala da promaršira Slovenijom, demonstrira silu, ulije strah i natjera Kučana na pregovore.

Ona je to i uradila, samo što sve nije išlo po zapisanom vojnom scenariju.

Prvo, JNA je u tu avanturu ušla potpuno nespremna. Manje vojnički, jer za to je imala silne potencijale, koliko psihološki i propagandno-politički;

Drugo, Slovenci su se pokazali mnogo tvrdim orahom nego što se to očekivalo. Njihova opštenarodna odbrana (koju je Kadijević ismijao) pokazalo se da funkcionise besprijeckorno. Ono što je osione komandante frapiralo jeste pokazana spremnost Slovenaca da se bore i ako treba do kraja, te potpuni otpor naroda i prezir prema agresoru. Mladi vojnici koji su tamo diletantizmom komandature bili poslani, psihički potpuno nespremni, najčešće nisu htjeli ni da pucaju, a porazio ih je slovenački prezir i realnost situacije u kojoj su se našli;

Treće, može se reći da je glavni posao odradila briljantna slovenačka propaganda. Ona je bila mnogo spremnija i profesionalnija od one miloševićevske. Glavni ciljevi agresora su brzo razotkriveni, brutalne slike su prekonoćno otišle u svijet, evropsko javno mnijenje je odmah animirano, bahate armijske kolone zatečene i vješto izblamirane. Uz to, prijetila je i internacionalizacija sukoba;

Četvrto, najvjerojatnije cilj JNA nije bio da vojnički do kraja slomi slovenačku odbranu. Ona bi, kako kasnija iskustva iz Hrvatske i BiH govore, upotrijebila sva sredstva i taj bi rat bio žestok i krvav i vjerovatno, bar u početku nepovoljan po slovenačku odbranu. Ali, iz prethodnih razloga Armija nije smjela da ide do kraja. Stvarni je razlog najvjerojatnije, što Milošević nije bio spreman u tom momentu da ide dalje. *On radi Slovenije nije htio da rizikuje svoj glavni plan: stvaranje velike Srbije.* Paradoks je u tome što, da je stvarni cilj njegove politike bio očuvanje Jugoslavije (onakve kakvu je on zamišljao), on bi išao da vojno slomi Sloveniju, da se poziva na Ustav i na obavezu čuvanja granica zemlje, na obavezu Armije da čuva njen integritet itd. I on bi nažalost tada u tome dobio mnogo veću podršku u drugim republikama, nego što će je dobijati u kasnijim agresijama.

On se brzo pomirio sa "izlaskom" Slovenije iz Jugoslavije, jer ona i nije bila u "memorandumskom" planu jer se nalazi iza linije Karlobag-Karlovac-Virovitica, kao linije bivšeg turskog pašaluka oko koje se slažu manje-više svi od Garašanina, preko Moljevića i Draže Mihailovića pa do njegovog glavnog mentora i duhovnog učitelja Dobrice Ćosića.

Sve u svemu, JNA se relativno brzo povukla iz Slovenije, nastojeći da spašava dobro ukaljan obraz i da svu krivicu svali na tobože nesposobne generale. To je bio povod da se zadnji kolebljivci ponovo očiste, da se dovode novi, militantniji, već otvoreno četnički orijentirani kadrovi koji se više i ne trude da sakriju svoje prave ciljeve. A upravo zbog njih, ta će čistka ići prikriveno i postupno. Jer, *na redu je bila Hrvatska.*

AGRESIJA NA HRVATSKU

Sušтина otpočinjanja rata u Hrvatskoj je mnogo složenija od propale vojne "ekskurzije" u Sloveniji. Da bi se mnoge stvari shvatile, trebalo bi pojasniti historijat srpsko-hrvatskih odnosa uopšte, osvrnuti se na mnoge sukobe i raskole na toj relaciji, posebno na iskustva iz Drugog svjetskog rata, preko poratnih razmimoilaženja, pa do inih svađa, nesporazuma, uzajamnih opušbi itd. koje su intenzivirane nekoliko godina pred opštu agresiju na Hrvatsku.

Ovaj rad nema pretenziju da ulazi u sve to i cilj nam je samo da se i na primjeru Hrvatske pokaže konzistentnost i beskrupuloznost velikosrpskih ambicija.

Agresija na Hrvatsku je mnogo pažljivije i sistematskije pripremana od one na Sloveniju.

Iskustvo iz Slovenije je unekoliko dobro došlo kao *generalna proba* za komadanje i porobljavanje Hrvatske. Naime, tamo su se i prije "upada" u Sloveniju stvari počele razvijati u pravcu rata. Teren je dugo pripreman. Kada je "antibirokratska revolucija" bila u jeku u Srbiji i Crnoj Gori, ona se na sve načine htjela prebaciti u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, posebno tamo gdje su bile zaokružene srpske enklave (čak i u Ljubljani, povodom prijetnji o masovnom srpskom prvomajskom mitingu).

Prva takva enklava, koja je izabrana kao idealan centar za širenje antibirokratske revolucije, odnosno za destabilizaciju Hrvatske, izabrana je Kninska krajina. Uporedo je išla nevjerovatno bezočna, uporna i vješto dirigirana kampanja u koju su se uključili svi srpskokrnogorski mediji, dijelom potpomognuti i iz Bosne i Hercegovine, zatim pravoslavna crkva sa većinom svojih velikodostojnika, "vijeće staraca" iz SANU, te posebna vrsta "lumpenknjiževnosti, lumpenfilozofije i lumpenžurnalizma" (B. Korenić).

Svi se, od tzv. ozbiljnih historičara do književnika sa najvišim laureatima (da ne govorimo o stotinama nacionalski zaslijepljenih političara) utrkuju ko će više ocrniti Hrvate, ko će ih više kolektivno predstaviti ustašama,

"genetski predodređenim genocidnim narodom", vatikanskim podanicima, najvećim srbomrziteljima, onim koji su u dva rata poklali milione Srba itd. U historiji jugoslovenskih prostora takva crna propaganda do tada nije viđena. Isto kao i u Bosni i Hercegovini, glavni posao je prebrojavanje kostiju mrtvih iz Drugog svjetskog rata, multipliciranje žrtava, jednostrana osuda ustaškog, a potpuno zanemarivanje četničkog zločina, te oprobana floskula o ugroženosti srpskog naroda u Hrvatskoj koji se predstavljaju kao građani drugog reda, proganjani, šikanirani, itd.

Glavne teme su ponovo Jasenovac, Glina, Gradiška, "Magnum crimen", "endehazija", masoni, pa sve do Titove zavjere! Pojavljuju se upravo fantastične teorije (sve do toga da Josip Broz Tito nije ni postojao kao takav, da je on ubačeni agent itd.), rehabilitiraju se najokorjeliji četnički zločinci (npr. vojvoda pop Đujić), historija hoće prekonoćno da se prekroji, posebno u smislu da su za sva zla ovoga svijeta krivi Hrvati i Muslimani.

Naravno sve to, kao u nuklearnom reaktoru, izaziva i hrvatsku reakciju. Na jedan nacionalizam uzvraća se drugim. Kao da je i cilj bio da se i u Hrvatskoj naglašenije ispolji i ustaštvo, da se aktiviraju sile mraka, mržnje, zavade i osvete.

Dugo je ključalo u hrvatskom glinenom loncu i samo se čekalo kada će on pući i iz njega procuriti otrovna kaša koja će dovesti do ponovnog historijskog unesrećenja oba naroda.

I dobar povod je brzo nađen. Naime, situacija je kako-tako držana pod kontrolom, dok su na vlasti bili Stojčevići odnosno Račanovi komunisti.

Uoči izbora još se očekivalo da bi reformirani SDP Hrvatske imao šanse. Kampanja je dobro vođena, istureni su ponajbolji kandidati, znatan dio hrvatskih Srba davao je podršku SDP. Računalo se i na tradicionalna komunistička uporišta: radničke centre, borce, armijski sastav, policiju, dio omladine itd. Iako je u izborima SDP dobio oko 28 posto, to zbog po njih loše sročnog izbornog zakona nije bilo dovoljno da se bude ozbiljnija opozicija ili partner u vlasti. Tako je zapravo trijumfovao HDZ na čelu s Franjom Tuđmanom. Činjenica da je HDZ na čelu s Tuđmanom dobio višestranačke izbore i tako na demokratski i legalan način osvojio vlast, mnoge je, a naročito armijske krugove, iritirala do te mjere da nisu htjeli ni da priznaju tu vlast. S druge strane, u euforiji pobjede, uz probudeni hrvatski nacionalizam, nerijetko praćen i primitivizmom, revanšizmom i drskom osvetom prema svemu onome što miriše na komunizam, Tuđman već na startu pravi nekoliko katastrofalnih grešaka: dozvoljava da se ipak Srbi u pojedinim područjima doista osjećaju ugroženima; na brzinu i bez

prave demokratske procedure iznuđava promjenu osnova Ustava Hrvatske u kojem su Srbi tretirani kao potpuno ravnopravan i podjednako državotvoran narod i faktički im oduzima već stečena prava; ne prihvata na pravi način poslanike SDP srpske nacionalnosti koji su na najvišem nivou, sve do mjesta potpredsjednika Sabora mogli da reprezentativno predstavljaju hrvatske Srbe i pravi jeftine saveze sa minornim ekstremnim srpskim strankama, posebno sa tada militantnim i prevrtljivim Raškovićem; vrlo brzo i bez potrebe na silu forsira nove državne oznake koje iritiraju Srbe, jer ih podsjećaju na one iz vremena NDH; posebno nepromišljen i antivilizacijski potez čini kada ukida imena ulica i trgova data u spomen borbe protiv fašizma (čak se mijenja i naziv "Trg žrtava fašizma"?!).

Uz sve ovo ide i masovna smjena srpskih kadrova u privredi, školstvu, policiji, zdravstvu, upravi itd. Bez obzira što je ona obrazložena potrebom ujednačavanja proporcionalne nacionalne zastupljenosti, odnosno ispravke debalansa koji je bio u korist Srba, to u mnogome poprma karakter čistke koja nije mogla ostaviti ravnodušnim Srbe u Hrvatskoj.

Time je Tuđman na pravi način pothranio Miloševićeve ambicije. Zapravo je time učvrstio njegov položaj u Srbiji, mnoge dodatno uvjerio da se on bori za "pravu stvar", za zaštitu svih Srba bez obzira gdje se nalaze, a što je najbitnije – u punoj mjeri je homogeniziralo Srbe u najvećem dijelu Hrvatske i tako širom otvorio vrata za realizaciju velikosrpskog programa.

U Kninu je smišljeno i kasnije će se pokazati i dobro organizirano, upaljen fitilj koji će razgorjeti nacionalističke strasti od Banja Luke i Korduna, do Slavonije, Baranje i Srema, sve po karti koja je dobro znana i davno napravljena.

Počelo je u Kninu, kasnije u Gračacu, Donjem Lapcu, Srbu, Benkovcu i Obrovcu, Dvoru na Uni, Pakracu, itd. povicima "ovo je Srbija", da bi se to proširilo sve na do stotinjak kilometara od Zagreba, na Petrinju i sve dalje i šire, dok se došlo do situacije kada novopečeni državnici, predsjednici i sl. bulementa (Zelenbaba, Babić, Martić, Opačić itd.) osiono izjavljuju: *"Hrvatska će biti suverena koliko joj mi dopustimo"*.¹⁰⁶

Srpsko stanovništvo se (uglavnom iz vojnih izvora) masovno naoružava, zauzimaju se milicijske stanice i po scenariju "balvan revolucije" blokiraju putevi, suspendira legalno izabrana opštinska vlast, preotimaju

¹⁰⁶ Npr. u tom smislu Dušan Zelenbaba na tzv. srpskom saboru u Srbu izjavljuje: "Srbi žele svoju državu, a hoće li se ona zvati velika Srbija ili Jugoslavija, sasvim svedno".

radio-stanice i radio i televizijski predajnici, otvaraju veze prema Bosanskoj krajini i Beogradu itd.

JNA se u svemu tome pravi nepristranom. Ona je tobože tu da spriječi međunacionalne sukobe, ali usput daje upozorenja da neće tolerisati teror nad srpskim narodom, uz onemogućavanje legalnoj vlasti da zavede red, kazni počinioce krivičnih djela i uspostavi normalno stanje. Ona namjerno na kninskoj stanici ostavlja desetine željezničkih vagona punog oružja potpuno nezaštićenog da ga "opljačkaju" banditi, a pojedini generali, da ne govorimo o nižim oficirima ne izlaze iz Martićevih i sličnih štabova dajući stručnu i materijalnu pomoć, sve do teškog oružja i oklopnih transportera. Formiraju se i posebni logori za obuku specijalnih jedinica od kojih se neki prebacuju i u Bosnu i Hercegovinu.

I poslije "buna" i sporadičnih okršaja oko Knina, u Lici, Baniji, linija fronte se pomjera i formira u istočnoj Slavoniji. Time počinje pravi rat. U početku se labava fronta formira od Erduta, Dalja, Borova, Sotina, Beraka preko Vinkovaca, Trpinja i Tenje, sve do Osijeka. To se više nije moglo nazivati terorizmom, jer u rat ulaze mobilizirane jedinice iz Srbije, kako pod kapom JNA, tako i u četničkim odorama, često zajedno, ruku pod ruku, pa i u istim vojnim kolonama.

U presudnim trenucima bitaka između četnika i jedinica MUP-a Hrvatske, po pravilu dođu jedinice JNA da tobože razdvoje zaraćene strane, a onda otvoreno otvaraju vatru na hrvatske vojnike i položaje. I tako je farsa bila zaokružena, sve je bilo jasno onima koji su taj krvavi rat doživljavali, ali oni koji su još slijepo vjerovali moćnim beogradskim medijima i dalje pjevaju istu pjesmu i ponavljaju stereotipne fraze o borbi za opstanak srpskog naroda, o ustaškoj najezi i sl.

U međuvremenu Predsjedništvo SFRJ je naredilo da se u roku od tri mjeseca oba korpusa JNA povuku iz Slovenije i odu u BiH i Srbiju. (Zlobni komentar je bio: "Na obostrano zadovoljstvo završen je plan izlaska ili tjeranja Slovenaca iz Jugoslavije" – Gojko Marinković).

Nastaje panika u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, jer se već pretpostavljalo šta znači silna koncentracija armije u BiH (posebno uz granice prema Hrvatskoj), koja će kasnije sa osam armijskih korpusa postati teritorij sa najvećom koncentracijom vojne sile na svijetu (na tako uskom prostoru).

Mukotrpno i gotovo "na silu" izabrani predsjednik Predsjedništva SFRJ Stipe Mesić izdaje naredbu da treba "demobilizirati sve oružane sastave na teritoriju SFRJ, osim JNA i redovnog mirnodopskog sastava milicije, odnosno policije do 18. srpnja 1991. godine do 24 sata".

No, bilo je jasno da se ta odluka neće ispoštovati, jer ju je jedino mogla provesti JNA, koja to već *više nikako nije htjela*.¹⁰⁷

U avgustu 1991. to je već stravičan rat, ruši se sve pred moćnim armijskim cijevima. Ne biraju se ciljevi. Mnogi ne mogu da vjeruju TV slikama, ne shvataju da je to moguće. Ruše se kompletna naselja, sela, gradovi, fabrike, kulturni spomenici, crkve i katedrale. Ubijaju se hiljade nevinih ljudi, žena, djece, staraca. Formiraju se kolone izbjeglica sa obje strane. Pakao rata ne bira nikoga. Stradaju naravno i Hrvati i Srbi, kao i Mađari, Česi, Slovaci i silni drugi stoljećima izmiješani narodi. U mjestima gdje se vijekovima živjelo skladno i zajedno, koja su bila prave uzorne kosmopolitske zajednice, dešavaju se monstruozi pokolji, neviđene bestijalnosti koje nadmašuju čak i ono što je viđeno u Drugom svjetskom ratu. Dok ostaju avetinja sela i ukleti gradovi, dok Hrvatska od Jadrana do Baranje grca u ognju, suzama i krvi i dalje beogradska gebelsovština govori o spasu srpstva, ali i o tome kako će se konačno "sva hrvatska moći vidjeti sa Sljemena", ili s Katedrale. Vrhunac cinizma, laži i podvala kakve su malo kada zabilježene u historiji modernog ratovanja, jeste pismo tadašnjeg predsjednika Vlade Srbije Dragutina Zelenovića koje je uputio Vladi Republike Hrvatske.

Vrijedi ga citirati: "Na svojoj sedinici od 4. oktobra 1991. godine, Vlada Republike Srbije upoznala se sa opasnostima kojima je izloženo civilno stanovništvo i grad Dubrovnik, koji predstavlja deo istorije srpskog i hrvatskog naroda, kao i veličanstveni spomenik svetske kulturne baštine. Vaša odluka da u gradu od neprocenjive istorijske i kulturne vrednosti smestite vaše paravojne formacije, crne legije i mnogobrojne strane plaćenike i da sa toga prostora započnete oružane napade na naseljena mesta u Hercegovini i Boki Kotorskoj predstavlja krajnje necivilizovan, nehuman i nedostojan čin. Nadamo se da ste i sami postali toga svesni i da ćete uložiti potreban napor da sprečite te vaše oružane formacije da razore Dubrovnik, kao što su to učinile i sa mnogim drugim gradovima. (Istakao N. D.)

Upućujući vam ovaj poziv da sprečite razaranje Dubrovnika, Vlada Republike Srbije izražava čvrsto uverenje da će svi pripadnici JNA i jedinica TO uložiti maksimalne napore da se sačuva ovaj istorijski grad".

¹⁰⁷ Da li je još bilo određenih kolebanja ili se tražio vremenski predah, teško je reći. Simptomatično je da je u razgovoru Tudmana i Kadijevića u Zemunik, general armije Veljko Kadijević rekao: "Armija će poštovati svako političko rješenje postignuto mirnim putem i ona neće napasti Hrvatsku" – "Danas", br. 492, 23. srpnja 1991.

Ovakva taktika, na koju je nažalost često nasjedala evropska javnost, ponovíće se stotine puta. Prvo bez ovakog upozorenja, s kopna, s mora, iz vazduha, žestoko izbombardovati gradove i naselja, popaliti i pobiti stotine i hiljade nevinih civila i onda sa "zabrinutošću" iskazati čuđenje i uputiti apel da Hrvati i Muslimani ne ubijaju svoje civile, da ne ruše svoje gradove. Krajnju beskrupuloznost i nezapamćeno licemjerstvo tih podvala do "savršenstva" će dovesti tek Radovan Karadžić, što ćemo vidjeti na primjeru Bosne i Hercegovine.

Ni historijska blamaža oko bombardiranja Dubrovnika, ni "ravnanje" svega onoga što je hiljadu godina Zadar ljubomorno čuvao, ni pakao Dalja, sistematsko uništavanje Osijeka, klanica u Gradišci, Borovu Selu itd., nisu mnoge mogli otriježniti, otrgnuti od svojevršne indiferentnosti dok se nije vidjela slika Vukovara, jezivog, marsovskog sablasnog grada. Uzoranog, ubogog Vukovara. Najvećeg spomenika četničkom zločinu i najveće "pobjede" slavne JNA i njenog oružja. Tu se može završiti kratki osvrt na rat u Hrvatskoj. Milošević je mogao da likuje, jer "Vukovari" su ono što je on i želio i svojom umobolnom ambicijom postigao.

Kada su Sovjeti ušli u razrušeni Berlin, poslije svojih 25 miliona žrtava i ogromnih patnji, nisu u stravi berlinskih ruševina zaigrali pobjedničko kolo, kao što su ga četnici, zajedno sa vojnicima već tzv. JNA zaigrali.

I tada će se intenzivirati "pijanstvo neograničene moći i iluzija nepobjedivosti" (Mirko Kovač). Morbidnost te politike pored ostalog platio je i najveći dio srpskog naroda u Hrvatskoj. To je čestit, nenasilan i radin svijet kojemu je od strane velikih manipulatora neopravdano nametnuta golema krivica i na njegova nevina leđa svaljena historijska odgovornost.

Kako kaže Danko Plevnik, "necivilizirano i bespravno kriviti nenasilan srpski narod u Hrvatskoj za ono što čine oni koji su najprije nasilnici a onda (veliko) Srbi i stvarati mu osjećaj krivice za ono što ga je godinama planirala armijokratska strategija, logistika i konspiracija (ist. N. D.) Srbi u Hrvatskoj su po tko zna koji put izmanipulirani i instrumentalizirani. Kome trebaju? Hrvatskoj treba zemlja bez Srba, a Srbiji ne trebaju Srbi bez hrvatske zemlje. To je užas s kojim se ne može ući u EZ-Evropu. Miloševiću je trebao "izbjeglički turizam" Srba iz Hrvatske samo u ratno-medijske svrhe. *Njemu ne trebaju Srbi kao Srbi, kao ljudska bića, već kao donosioci hrvatskih zemalja...* Dakle, nije njima do toga da svi Srbi žive u jednoj državi – Srbiji, već da se preko prečanskih Srba osvoje i prisvoje tuđi teritoriji. I tako se Srbi koje je velikosrpska vlast zvala u

Srbiji da pokažu razmjere "ustaškog genocida" sada tjeraju natrag u Hrvatsku da brane 'Srbiju' ".¹⁰⁸

Rat u Hrvatskoj nije ispio kao "Blitz krieg" i on se neočekivano otegao. Iako je to bio rat totalno po naoružanju neravnopravnih protivnika, uz sve početne slabosti, zatečenost, nejedinstvo komandovanja i nedostatak naoružanja, snage hrvatske obrane su se relativno brzo konsolidovale, linije fronta su se počele ustaljivati, a hrvatski protunapadi bivati sve žestićim i efikasnijim. Tada se rat "otegao", politićki dogovori su intenzivirani, a standardno inertna Evropa počela je da odraduje svoj dio posla. Poslije silnih pregovora, lažnih primirja, Vensovih misija, sastanaka "na najvišem nivou" itd. krhko primirje je uspostavljeno. Na hrvatski teritorij došle su trupe Ujedinjenih nacija, linija kontrole i razgraničenja je uspostavljena i sl. Hrvatska je poslije i međunarodno priznata zemlja i postala je kao i Slovenija i Bosna i Hercegovina članica Ujedinjenih nacija.

No, pitanje srpsko-hrvatskog sukoba ni izbliza nije riješeno. Hoće li Hrvatska uspjeti da ostvari suverenost na cijelom svom teritoriju, šta će biti sa srpskim kvazidržavnim tvorevinama na tom teritoriju, kako će se riješiti problem izbjeglica i uopšte budućeg položaja Srba u Hrvatskoj, ostaju otvorena pitanja na koja tek treba dati odgovor. Sve će to, pored ostalog, zavisiti i od razgovora o sudbini bivše Jugoslavije, stavova i zaključaka evropske i svjetske zajednice, kao i od neposrednih dogovora i od srpskog i hrvatskog rukovodstva. Mnogo štošta će zavisiti i od ishoda rata u Bosni i Hercegovini, jer ona je po našem sudu uvijek bila nezaobilazan faktor u razrješenu srpskohrvatskog pitanja.

Pošto je problem još uvijek otvoren, šta se da zaključiti na osnovu agresije na Hrvatsku?

Prvo, ta agresija po postavljenim strateškim ciljevima, uspostavljenim frontovima i osvojenim teritorijama nedvojbeno razotkriva i jasno locira teritorijalne ambicije Srbije. To je primarno *rat za teritorije u cilju stvaranja velike Srbije*. Metode su nasilno osvajanje, etničko "čišćenje", progon, ubijanje i nasilno raseljavanje" stanovništva. Taj rat je polučio desetine hiljada mrtvih (tek će se znati broj), stotine hiljada raseljenih i unesrećenih ljudi (i Hrvata i Srba i ostalih), sa ogromnim materijalnim štetama (desetinama puta većim nego onim iz II svjetskog rata), masovnom bijedom i duhovnom pustoši;

Drugo, taj rat odnosno agresija na Hrvatsku, nije riješio *ni jedan zbiljski problem na relaciji srpsko-hrvatskih odnosa*. On je te probleme

¹⁰⁸ Danko Plevnik: "Užas za Evropu". "Danas", br. 502, 1.10.1991.

samo multiplicirao, a mnoge od onih koji su se mogli riješiti na miran i demokratski način odložio za mnogo godina ili pak decenija, uz mogućnost da će sve to naredne generacije uz skupu cijenu plaćati;

Treće, ovom agresijom zadugo je osujećeno i odloženo bilo kakvo ozbiljnije povezivanje zemalja (država) koje su činile bivšu SFRJ. Time su svi podjednako na šteti, a bezobzirno je presječen već započet proces povezivanja koji bi mnogo prije sve jugoslovenske republike uveo u moderne evropske integracione tokove;

Četvrto, avantura u Sloveniji je tek nagovijestila, a agresija na Hrvatsku, jasno pokazala pravo lice JNA koja se pretvorila u jednu militantsku, neofašističku tvorevinu potpuno stavljenu u službu velikosrpske političke i svojevrsne nacionalističke hunte na čelu sa diktatorom Miloševićem. Nezapamćeni zločini koje ona vrši sigurno će ući u historiju zločina uopšte;

Peto, pokazalo se i dalje se (posebno na primjeru Bosne i Hercegovine) pokazuje da Evropska zajednica, zajedno sa SAD nije do kraja razumjela suštinu jugoslovenskog problema. Rukovođeni doktrinom Bžežinskoga oni su uspješno sproveli zadatak rušenja "svjetskoga komunističkog poretka", odradili su i historijski posao destruiranja samog SSSR-a (čemu se nisu nadali ni najveći optimisti) i relativno brzo i uspješno posao rušenja socijalizma u Jugoslaviji (iako su za nju predviđali srednji put).

No, oni nisu znali ponuditi dalja rješenja. Potcijenili su opasnost povampirenog nacionalizma, ni slutili nisu šta mogu donijeti balkanske strasti i sl. Posebno su potcijenili i katastrofalno loše procijenili Miloševićev populizam zadojen krajnjim agresivnim batinaškim "zoonacionalizmom".

Frapira činjenica koliko su puta nasjedali i još uvijek nasjedaju Miloševićevim trikovima i koliko je on i njegov štab bio u stanju da naprosto vuče za nos desetine evropskih i svjetskih državnika koji diletantski nasjedaju njegovim podvalama o spašavanju Jugoslavije, ugroženog srpstva, o njegovim mirotvornim akcijama i reformskim poduhvatima. Rat u Hrvatskoj, kao i kasnije u Bosni i Hercegovini će pokazati koliko je bilo lažno evropsko jedinstvo, umnogome će pokazati i licemjerstvo Evropske zajednice, pa i ispraznost njenih velikih načela o pravima čovjeka i građanina, o slobodi naroda, o zaštiti interesa ugroženih i napadnutih. Evropa odveć olako dozvoljava da se u njenim njedrima odvija nezapamćen genocid. Ona je odveć indiferentna spram novim holokaustom, egzodusom stotina hiljada ljudi, masovnim razaranjem i sl.

Ujedinjene nacije su posebna priča i one se ne samo na primjeru Hrvatske, BiH, već i drugih izloženih agresiji širom svijeta iskazuju kao jedna troma, neefikasna i po organizacionom ustrojstvu i strukturi nad-

ležnosti prevaziđena organizacija, koju bi tek u zahtjevu za "novim svjetskim poretkom" valjalo temeljito modernizirati i učiniti zaštitnikom prije svega malih i slabijih. Bolno je iskustvo da je u ovakvim situacijama jedini pravi put oslonac na vlastite snage, pa onda i na pomoć demokratskog i slobodoljubivog svijeta.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA KATAKLIZMA

Paukova mreža oko Bosne i Hercegovine plela se više godina. Čekao se samo povoljni momenat da se zada smrtonosni ugriz. U jeku "antibirokratske revolucije" na svaki način, masovni mitinzi iz Srbije i Crne Gore su se htjeli importirati i u Bosnu i Hercegovinu. Operativni izvršioci iz Miloševićevog štaba tipa Šolevića i sl. to su dijelom i uspijevali, tako da je mitingaška podrška Miloševićevoj politici, uglavnom pod plaštom podrške borbi protiv "kontrarevolucije" na Kosovu uslijedila počev od Drvara, Šipova, preko Romanije, pa do Nevesinja, Gacka i Trebinja. Uz sve to je išlo pompezno nosanje mošti kneza Lazara, osvećivanje mnogih pravoslavnih crkava koje se nerijetko pretvaralo u eminentne političke manifestacije sa parolama "ovo je Srbija", slikama Miloševića, pozivom na "sveti rat", itd.

"Obradivanje" BiH traje godinama, kako u politici, tako u literaturi, historiografiji, žurnalizmu, i sl. da bi naročito u zadnjih pet godina poprimilo obilježja nevidene kampanje. U tome, kao i u odnosu na Sloveniju i Hrvatsku, samo u mnogo većoj mjeri, s većom ostrašćenošću, drskošću i beskrupuloznošću, prednjače beogradski mas-mediji, sve pod kapom i strogom kontrolom oficijelne srbijanske politike.

Osnovna je teza da su Srbi u Bosni i Hercegovini, slično kao na Kosovu, posebno ugroženi. Da su u neravnopravnom položaju u odnosu na favorizirane Muslimane i Hrvate, da ih je sve manje na istaknutim političkim funkcijama, značajnijim mjestima u institucijama kulture, u većim privrednim organizacijama i da su zbog diskriminatorskog položaja i smišljene politike koja se gotovo paralelno s jačanjem bosanskohercegovačke državnosti provodi prema njima – čak prinuđeni i da migriraju u Srbiju, posebno u Beograd.

U stotinama napisa dokazuje se da krajevi u BiH koji su nastanjeni pretežno srpskim življem i koji su u ratu najviše krvarili, u socijalizmu su najmanje dobili; da u privrednom i kulturnom pogledu ti krajevi sve više zaostaju u odnosu na "muslimanska" i "hrvatska" područja i sl. Tu

se naročito poteže pitanje Bosanske krajine koja je tobože i pored kozarske epopeje i neosporno velikog stradanja i doprinosa koji je dala u II svjetskom ratu i dalje ostala zapostavljena, a srpsko stanovništvo zbog ekonomskog osiromašenja, ali i smišljene politike, bilo prinuđeno da migrira.

To je samo nešto savremenija teza srpskih nacionalističkih koncepcija koje svoju teorijsko-političku razradu naročito dobijaju u periodu karadževićevske diktature i u insistiranju na Vrbaskoj banovini kao kompaktnoj cjelini na koju Srbi polažu "istorijsko pravo".

Oni npr., stvaranje suverene SR Bosne i Hercegovine kao ravnopravne državne i društveno-političke zajednice unutar SFRJ smatraju vještačkom političkom tvorevinom kojoj je cilj razbijanje integriteta srpske nacije koja ima "istorijska prava na Bosnu, Hercegovinu, Baniju, Liku, Kordun i dijelove Slavonije".

Po srpskom nacionalizmu danas, srpske herojske bitke za oslobođenje i krvarenje od Cera, Kolubare, Kajmakčalana, Albanije, Soluna, pa sve do II svjetskog rata u kome srpski narod neosporno daje izuzetan doprinos, sve to nije adekvatno nagrađeno i vrednovano. Čitavo to stradanje, koje je plaćeno milionima žrtava, u krajnjemu je rezultiralo razjedinjenjem srpskog naroda na jugoslavenskim prostorima, gubljenjem srpskih "istorijskih teritorija" i sl.

Svedeno, iz tih teza proizlazi da su proporcionalno žrtvama koje su Srbi dali u oba rata u novoj Jugoslaviji oni najmanje dobili, da su te žrtve maltene bile uzaludne i da su kajmak revolucije pobrali upravo oni narodi koji gotovo da u njoj nisu ni učestvovali ili pak da je njihov doprinos nemjerljiv sa srpskim.

Politika bratstva i jedinstva, socijalističkog zajedništva i ravnopravnosti koja se nastojala principijelno provoditi u Bosni i Hercegovini, gdje se još na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a gotovo plebiscitarno izjasnilo za opredjeljenje da "Bosna nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, već da je i srpska, i hrvatska i muslimanska", kao i ostalih naroda i narodnosti koji u njoj žive, od strane srpskog nacionalizma je proglašena vještačkom, politički nametnutom i historijski neutemeljenom tvorevinom koja samo presijeca iskonske veze bosanskohercegovačkih Srba sa nacionalnom maticom i time ugrožava integritet srpske nacije.

Najekstremniji oblici tog nacionalizma ogledaju se u otvorenoj reafirmaciji četništva koje se predstavlja kao glavni patriotski pokret i ideologija rodoljuba kome je, i pored pojedinih kompromitacija, ipak glavni cilj bio očuvanje jugoslovenske države. Tu se svjesno zataškava fašistički, genocidni i krajnje šovinistički karakter tog pokreta, odnosno sva ona zlo-

djela koja su vršena kako nad srpskim tako i nad ostalim (a naročito muslimanskim) narodom. Npr. u dijelu historiografije ili literarne produkcije minoriziraju se četnička, a hipertrofiraju ustaška zlodjela, s ambicijama da se pokaže da su drugi sve započeli, da su pojedini četnički pokolji samo odbrana od već počinjenih zlodjela nad srpskim življem, odnosno da je četništvo maltene bilo u funkciji narodnog spasenja i borbe "za svetu slavu i krst časnih".

U tom smislu se minoriziraju i rezultati narodnooslobodilačke borbe, uz teze da je ona u osnovi bila "komunistički komplot" pod patronatom Moskve i da partizani ne bi nikada ni poželjeli rezultate borbe da nije bilo pomoći Crvene armije.

Osnovni pravci djelovanja srpskih nacionalista i kleronacionalista su usmjereni na oživljavanje i jačanje "nacionalne svijesti", raspirivanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti na osnovama već poznatih teza o "ugroženosti" srpskog naroda. Aktualizacija te teze usljeduje naročito u vezi s poznatim događajima na Kosovu, što služi kao podsticaj za sve agresivniji srpski nacionalizam i u BiH. Pozivaju "Srbe na okup", a kao osnovu za rješavanje situacije na Kosovu nude pravoslavlje, tvrdeći da vjersko ima i političko značenje i ističući da crkva ne smije ostati pasivna pred činjenicom da su Srbi "nezaštićeni i razapeti" između vlasti i onih koji ih progone sa ognjišta. Na razne načine siju nepovjerenje prema albanskom narodu u cjelini i vještom manipulacijom objektivno prisutnu tenziju među građanima, posebno srpske i crnogorske nacionalnosti, nastoje pojačati i time uticati na rješavanje situacije na Kosovu.

U kalkulacijama o budućnosti Jugoslavije kod srpskih nacionalista preovladavaju dvije tendencije: separatistička, koja je za velikosrpska prekrajanja sa granicama preko Bosne do Dalmacije, Like i Korduna i klasična hegemonistička, koja svoj legitimitet nalazi u brojnosti srpske nacije i "najvećim zaslugama Srba za stvaranje današnje Jugoslavije".

Kleronacionalisti iz Srpske pravoslavne crkve (SPC) važan kohezioni elemenat za Srbe i BiH vide u jačanju pravoslavlja i buđenju "nacionalne svijesti" u obnovi bogomoljačkog pokreta, u masovnim crkvenim manifestacijama na kojima plasiraju i nacionalističke poruke, u formiranju "misionarskih grupa po uzoru na katolike", u održavanju seminara za sveštenike i "ljude bez vjere", u ubrzanoj gradnji vjerskih objekata, organizovanju raznih vjerskih ekskurzija, posebno na Kosovu i slično. Srpski nacionalisti procjenjuju pojedine lokalitete u republici sa aspekta mogućnosti jačanja srpstva, pa na toj osnovi planiraju i usmjeravaju svoju djelatnost prema tim sredinama. Istrajavaju na svojim tezama da se duhovnim okupljanjem

Srba oko crkve jedino mogu rješavati neki gorući društveni problemi, posebno situacija na Kosovu. Eskalacija srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini, pored opštih oznaka koje su bile karakteristične za cijelu Jugoslaviju, imala je i određene specifikke. To se, prije svega, odnosi na kontinuirano podgrijavanje antimuslimanskog raspoloženja. Polovinom osamdesetih godina naročito se podgrijava i svim sredstvima beogradske propagande rasprostire teza o tome da Muslimani tiho ostvaruju suprema-ciju u Bosni i Hercegovini, da se njihov broj "neprirodno" uvećava u odnosu na Srbe i Hrvate i da je iseljavanje Srba iz BiH rezultat njihovog podređenog ekonomskog i političkog položaja i pritisaka koji se vrše na njih.

Važno je bilo po svaku cijenu dokazati tezu o ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini. Realni pokazatelji nisu bili važni već su i namjerno zataškavani. Stidljiva upozorenja da se čak u BiH, u odnosu na njihovo brojčano stanje (32 posto) radi o favoriziranju Srba, automatski su proglašavana nacionalističkim velikomuslimanskim aspiracijama i sl. Sporadične analize koje su vršene u BiH pokazivale su da su Srbi u tada vladajućoj partiji participirali sa 46%, u sudstvu sa 54 posto, na četiri bosanskohercegovačka univerziteta sa 56 posto, u policiji gotovo pedeset posto, a od svih rukovodećih mjesta u privredi Bosne i Hercegovine Srbi "drže" 57 posto. Situacija u kulturi, informatici (štampa, radio i TV) je takođe bila enormno u korist srpskih kadrova itd.¹⁰⁹

Što se migracija tiče, svjesno se previđala činjenica da je upravo Bosna i Hercegovina u cijelom poslijeratnom periodu najjače emigracijsko područje u Jugoslaviji. Naime, u ukupnoj migracijskoj razmjeni iz BiH je mnogo više odlazilo nego što je dolazilo stanovnika. "Negativni saldo migracija s drugim republikama i pokrajinama (promatrajući ukupno) iznosio je prosječno godišnje oko 16.600 stanovnika dostižući u nekim međupopisnim razdobljima čak i do 20.000 stanovnika. Statistički rečeno, petina ukupno ostvarenog prirodnog prirasta između prvog i posljednjeg popisa stanovništva trajno se iselila iz ove republike. Dodaju li se tome činjenice da se u posljednjih dvadesetak godina Bosna i Hercegovina (uz Hrvatsku i Srbiju) najjače uključila u proces privremene vanjske migracije, *te da je preko polovice* svih radnika koji rade u drugim SR – SAP porijeklom iz ove republike, onda se može govoriti o prepoznatljivoj spe-

109 Frapira npr. podatak da su od 34 direktora osnovnih škola na području Sarajeva 28 bilo Srbi i Crnogorci ili da je Crnogoraca na rukovodnim mjestima u kulturi, koji u strukturi stanovništva BiH čine *samo 0,1 posto*, bilo 20,6%.

cifičnosti bosanskohercegovačke migracije određenoj tipovima migracije na duže prostorne distance".¹¹⁰

Negativna migracijska bilanca Bosne i Hercegovine je veća nego u bilo kojoj drugoj federalnoj jedinici, tako da su samo *tri četvrtine* od poslijeratog prirodnog priraštaja ostale u BiH, a ostatak se odselio u druge krajeve ili u inostranstvo.

Pravci migracije uglavnom idu na relaciji "Sjever-Jug", odnosno nerazvijeni-razvijeni, a njeni tokovi su uslovljeni i nekim poratnim političkim rješenjima, naročito masovnom kolonizacijom uglavnom srpskog stanovništva (99 posto) iz BiH u Vojvodinu.

Indikativno je da je upravo to kolonizirano stanovništvo, koje je u Vojvodini ostalo potpuno dobrovoljno i kome su kao neka vrsta nagrade za patnje u ratu dodijeljena imanja i cijela gospodarstva od Bačke do Banata (sa mogućnošću da se poslije i vrate na svoja imanja u BiH), gotovo nikako ne uzima u obzir kada se analizira relativno opadanje srpskog stanovništva u BiH. Čak se i to kolonizirano stanovništvo (uglavnom s područja Bosanske krajine i istočne Hercegovine) hoće predstaviti kao prognano, ono koje se iselilo pod pritiskom i sl.?!

Među tri najbrojnija naroda u BiH samo su Srbi imali veće učešće u ukupno preseljavanom (34,9%) u odnosu na udio u ukupnom republičkom stanovništvu (32%). S druge strane, najveća stopa autohtonosti (življenje u mjestu rođenja) zabilježena je kod Hrvata (71,7%), dok je alohtonost (življenje izvan mjesta rođenja) Muslimana također relativno visoka (31,0%), ali je za razliku od Srba i Hrvata niža od njihova udjela u ukupnom bosanskohercegovačkom stanovništvu (39,5%), podaci za 1981. godinu.

U raskrinkavanju svih nacionalističkih kalkulacija važno je istaći da je *kod sva tri ova naroda rasla odseljenička komponenta*. To je imalo za posljedicu kod Hrvata i Srba stalno povećanje negativnog salda migracije, koji je mnogo manje zabilježen i kod Muslimana. Uočljiva je visoka "nacionalna koncentriranost" ukupnih migracionih kretanja. Hrvati iz BiH se većinom nastanjuju u Hrvatskoj (94%), Srbi u Srbiji (77%), dijelom prema Hrvatskoj (17%) i Sloveniji (4%). Dominirajući pravac Muslimana usmjeren je prema Hrvatskoj (49%) i mnogo više nego kod drugih – prema Sloveniji (30%). Jugosloveni i Crnogorci pokazuju najveći stupanj prostorne pokretljivosti i najviše odlaze u Hrvatsku. Također, u BiH se najviše doseljavaju Srbi (34%), potom Muslimani (19%) i Hrvati (17%).

¹¹⁰ Ante Markotić: "Bosna i Hercegovina u međurepubličko-pokrajinskim migracijama Jugoslavije", "Sveske" br. 21. Sarajevo, 1988, str. 90.

Najviše je bilo kalkulacija i optužbi na račun Muslimana zbog činjenice da procentualno raste broj Muslimana u BiH, a opada broj Srba i Hrvata (prema popisu stanovništva iz 1991. godine Muslimana je 43,48%, Srba 31,21%, Hrvata 17,3% i Jugoslovena 5,54 posto. Pored nešto većeg nataliteta kod Muslimana, razlozi u osnovi leže u većem doseljavanju Muslimana posljednjih dvadeset godina, naročito iz Sandžaka, sa najvećom koncentracijom u Sarajevu. Naime, karakteristika bosanskohercegovačkih migracija jeste i to što su one predominantno usmjerene prema tzv. nacionalnim maticama: Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. I dok se s jedne strane diže alarm zbog naglog doseljavanja sandžačkih Muslimana, prije svega prema Sarajevu, slični migracijski tokovi prema Beogradu ili Zagrebu se tretiraju kao nešto normalno ili se vještački hoće reći da se oni iseljavaju pod pritiskom. U jugoslavenskoj demografskoj nauci do sada nije ozbiljno postavljeno pitanje niti je istraženo zašto Muslimani iz Srbije i Crne Gore tako masovno migriraju bilo u Bosnu i Hercegovinu, bilo u Tursku, u evropske zemlje i sl., koji su razlozi da oni često i u bescjenje prodaju svoja imanja, napuštaju svoja ognjišta i definitivno se sele sa tih područja.

Npr. oko iseljavanja Muslimana u Tursku ni danas se ne daju odgovori zašto se ono intenzivira upravo poslije Drugog svjetskog rata, naročito poslije 1950. godine?

Najviše ih je iselilo iz najsiromašnijih sandžačkih opština (Tutin, Sjenica i Novi Pazar), iz Crne Gore iz Rožaja i Bihora, itd. ali da li su tu uvijek bili dominantni ekonomski faktori. Prema turskim izvorima iz 1978. godine, tvrdi se da se u Tursku iselilo, poslije Drugog svjetskog rata, 190.000 ljudi. Samo iz opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin iselilo se tačno 13.074 lica.

"Prvobitno su se Muslimani iz Sandžaka i Crne Gore iseljavali u Tursku preko Makedonije, jer se nije moglo iz Srbije ići direktno u Tursku, a iz Makedonije jeste. U Makedoniji su se zadržavali kraće ili duže vreme, a onda su odatle, gde su dobijali dozvole za iseljavanje, odlazili u Tursku. Ta prvobitna faza iseljavanja trajala je do 1964. godine, kada se više nije moralo ići preko Makedonije, već se moglo iseljavati direktno iz Srbije, a na osnovu Zakona o jugoslovenskom državljanstvu koji je donesen 1. januara 1964. Prema statističkim podacima, u prvoj fazi je bilo izraženije iseljavanje, više se lica iselilo. Tako npr. iz opštine Novi Pazar, Sjenice i Tutin, iselilo se 8.874 lica, a u drugoj fazi (1964-1970) 4.200 lica. U Tursku se odlazilo po dobijanju otpusta državljanstva FNRJ, odnosno SFRJ i VASIKE – dozvole od turskih vlasti za useljenje. Vasike su se dobijale od turskih diplomatskih predstavnika u Beogradu i Skoplju i jedno vreme

su se oko njih razvile brojne mahinacije kada su prodavane kao gotovi formulari i mogao ih je kupiti ko je hteo. Da bi se dobila dokumenta za iseljavanje u Tursku, morali su se svi oni koji su želeli da se isele, iskazati kao Turci. 'Tursku' pripadnost mogli su dokazati ako su znali samo nekoliko turskih reči... I za njih, kao i za sve druge važno je pravilo da se odreknu svog, a da prihvate tursko državljanstvo, odnosno tursku nacionalnu pripadnost. Međutim, oni koji su se odselili u Tursku, nisu dobro prihvaćeni. Bili su jednostavno prepušteni sami sebi, pa kako se snađu... Kod mnogih je došlo do razočarenja, pa je bilo zahteva vladi SFRJ za povratak, a neki su se i vratili – ukupno 163 lica za novopazarsku regiju".¹¹¹

O svemu ovome država SFRJ decenijama šuti, Vlada ne izdaje dozvole za povratak, iseljene Muslimane jednostavno tretira kao turske državljane, jugoslovenska diplomatska predstavništva apsolutno ne vode brigu o stotinama hiljada naših ljudi u Turskoj koji su morali primiti tursko državljanstvo, promijeniti svoja prezimena u turska i potpuno se turcizirati jer nemaju prava na upotrebu svog maternjeg jezika, na školovanje na maternjem jeziku, na štampu, njegovanje sopstvene kulture i sl. Zapravo, oni su izloženi *potpunoj asimilaciji* i mnogi, zapravo većina, *svoj nacionalni (muslimanski) identitet gube za sva vremena*.

Niko u poratnoj Jugoslaviji, od strane njene diplomacije i oficijelnih državnih organa nije postavio to pitanje. Desetine hiljada ljudi je gurnuto (često i zvaničnom politikom podsticano) u egzodus nevidenih razmjera. I dok se dizala svjetska larma oko položaja Slovenaca u Koruškoj i Italiji, Makedonaca u Bugarskoj i Grčkoj, Srba u Rumuniji i Mađarskoj, Hrvata u Gradišću ili Njemačkoj itd., niko o stotinama hiljada Muslimana uglavnom pod pritiskom iseljenih u Tursku nije napravio čak ni ozbiljnije studije, kamoli da se međudržavnim ugovorom, međunarodnom kulturnom saradnjom i sl., pokušalo bar ublažiti to pitanje. Ovo ističemo stoga što se upravo u jeku rasprava o migracijama i nacionalnom pitanju, svako pominjanje ovog problema odmah proglašavalo "panislamističkim tendencijama", fundamentalističkom zavjerom, opasnošću od širenja islama, pan-turkističkim tendencijama i sl.

Nekoliko zadnjih godina uoči agresije na BiH, bila je prava "poslastica" svaki ozbiljniji pokušaj propitivanja muslimanskog nacionalnog pitanja automatski diskreditirati na taj način, dovesti ga u sumnjivu vezu sa panislamističkim, homeinijevskim i sl. tendencijama. Cilj je bio da se

¹¹¹ Ejup Mušović: "O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju", iz knjige "Migracije i Bosna i Hercegovina", Sarajevo 1990, str. 456-457.

Evropa zabrine pred "novim naletom islama", pred izmišljenim "džihadom" i da se uspostavi novi "antimurale christianicus" koji će u ovom slučaju držati Srbija kao tobožnja predstraža pred novom istočnom pošasti i borbe protiv islamskih (hoće se reći bosanskohercegovačkih) "mudžahedina".

Zato su kvazinacionalne statistike, golo iznošenje brojki o iseljavanju, vješto manipuliranje raznim popisima stanovništva itd., poslužile kao idealan teren za "podizanje temperature javnog mnijenja", za stvaranje kolektivnog osjećaja nacionalne obespravljenosti i sl.

Važno je bilo stvoriti sliku da Muslimani u BiH ostvaruju svoju supremaciju na račun Srba i Hrvata, da imaju ambicije da "u srcu Evrope" stvore posebnu islamsku državu koja bi bila utemeljena na teoriji "hilafeta", na islamskom šerijatskom pravu itd. sve u cilju nacionalne homogenizacije, reafirmiranja kosovskog mita i duha osvete. Na psihološko-propagandnom planu trebalo je situaciju predstaviti tako da jedino ujedinjeno srpstvo, pravoslavlje i "borba za slavu i krst časni", može suzbiti tu najezdu ofanzivnog islama.

Svaki pokušaj da se govori činjenicama, da se objektivno sagleda realitet bosanskohercegovačkih nacionalnih odnosa, te posebno upozorenja koja ukazuju da je u planu stvaranja velike Srbije, BiH već uveliko na dnevnom redu i da se vrše predradnje kojim će se i agresija na nju predstaviti kao spašavanje ugroženog srpstva i nova bitka za Jugoslaviju, odmah bi bio proskribiran kao očit dokaz naraslog muslimanskog nacionalizma. Time ne mislimo reći da toga nacionalizma nije bilo. Naprotiv, posljednjih godina on, kao po zakonu spojenih posuda jača u cijeloj zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini, gdje se čak šta više ispoljava na mnogo žešći i brutalniji način. To će se manifestirati naročito u predizornoj aktivnosti.

Priprema za izbore faktički počinje već početkom 1990. godine, odmah poslije raskola na 14. vanrednom kongresu SKJ.

Savez komunista Bosne i Hercegovine je godinama pred izbore bio ozbiljno uzdrman, opterećen različitim aferama ("Agrokomerc", "Neum", krediti i "zeleni planovi" itd.), kadrovskim promašajima i sukobljavanjima, suočen s naraslim birokratizmom kako u sopstvenim redovima, tako i u društvu uopšte itd.

Decembra 1989. sazvan je i 10. kongres SK BiH s ambicijom da se partija ozbiljno transformira i osposobi za provođenje demokratske reforme u društvu. Načelno, dobijena je podrška za radikalnije promjene. Uoči Kongresa, odnos snaga u Republici bio je takav da su pod prividom jedinstva rukovodstva djelovale različite i međusobno suprotstavljene grupe rasporedene po pozicijama vlasti, koje su pasivnim odnosima prema re-

formskim zahtjevima zapravo željele zadržati svoje pozicije i sfere utjecaja. Takve strukture političke moći imale su ambicije, utjecaj i realni značaj koji je daleko nadilazio uzurpaciju samoupravljanja i nezakonito djelovanje u pojedinim regijama i privrednim sistemima. One su činile glavni oblik vaninstitucionalne vlasti i paralelnog utjecaja na vitalnim područjima privrednog sistema, bankarstva, kadrovske politike, informacija, itd.

I sam zapleten u duboke protivrječnosti SK BiH je golemu energiju trošio na raspetljavanje afere, posebno za događaje i ličnosti vezane za "Agrokomerc".

U raspetljavanju tog golemog lavirinta i svih podzemnih hodnika koji su bili isprepleteni u i oko te afere, na političkoj pozornici BiH postajalo je jasnije do čega može dovesti partijska samovolja i osionost ničim kontrolirane vlasti, kolika je snaga otuđenih centara političke i finansijske moći, koliko je otuđen razgoropađeni i nekontrolisani državni Levijatan, kako se u oblandi samoupravnog socijalističkog razvoja i tobožnjeg radničko-klasnog i opštenarodnog interesa rađaju megalomanije, koje se potranjuju na čitavom sistemu uzurpacija, nepotizma, harizmatične moći pojedinih, koji su svojim decenijskim mešetarenjima blamirali sam koncept socijalizma, ideju i etiku revolucije, Republiku doveli u ekonomski kolaps i pred neku vrstu moralnog stečaja, posebno u odnosu na sramno djelovanje policije, njenih tajnih službi koje su bile epicentar osamostaljene staljinističke moći. "Presijecanje" te afere, kadrovska čistka koja usljeđuje poslije nje, borba za vlast i putevi da se ublaže katastrofalne ekonomske posljedice rušenja sistema "Agrokomerca", već pokazuju znakove i nacionalnog svrstavanja i polariziranja koje najblaže rečeno izaziva sumnju i podozrenje da je ta afera "namještena" i podstaknuta upravo u cilju destabiliziranja BiH i rušenja nekih ljudi koji su unekoliko bili sinonim borbe za njen suverenitet (prije svega Hamdije Pozderca). Sumnje je podgrijavala i činjenica da su mnogo veće afere, privredni promašaji i uludo potrošene investicije u drugim dijelovima zemlje prekonoćno zataškani, da su brzo nađena pokrića i pomoć za sanaciju, političke i privredne garniture tiho sklonjene i sl. Dok su neka, naročito beogradska sredstva informisanja naprosto likovala nad tragedijom "Agrokomerca", dok je stanovništvo dobrog dijela Bosanske krajine bilo suočeno s problemom da bukvalno preživi, tražena je masovna kadrovska čistka i rigorozna odmazda koja je i uslijedila na način da su neki ljudi to platili i svojim životima, da ih je stotine (često bez ikakvog osnova) pozatvarano, da su namješteni mnogi sudski procesi, podignute i lažne optužnice i sl.

U podtekstu svih tih zbivanja, afera poprima obilježja i nacionalnog sukoba uz sumnje da se radi o "srpskom komplotu" prema muslimanskim područjima Bosanske krajine, o zavjeri prema uglednim muslimanskim političarima i privrednicima, itd.

Sve u svemu, na primjeru te afere, koja je više od dvije godine "drma-la" Bosnom i Hercegovinom postajalo je jasnije kako dogovorna ekonomija rađa politički voluntarizam, da ovaj pothranjuje grandomaniju i promašene investicije, a da se sve to zajedno u jednom pervertiranom kolopletu kva-zisocijalističkog napretka pretvara u drastične uzurpacije elementarnih ljud-skih prava, pa do neviđene pljačke društvenih dobara i na kraju do pomutnje međunacionalnih odnosa koji su na površini, tada još uvijek izgledali "re-lativno stabilni", a nerijetko predstavljani i idiličnim.

O svemu tome bilo je dosta govora i na samom kongresu. Analize su pokazale da su korijeni bosanskohercegovačkih afera bili duboko usa-den i u prethodnoj praksi i te su afere, na gotovo vulgaran način, srušile mnoge zablude, ismijale neke decenijama pothranjivane sakristije, raz-golile svu profanost jednog mita, jednog dogmatskog, u osnovi stalji-nističkog koncepta, aktere i politiku koju je taj koncept neminovno porađao. Za samo dvije godine šavovi dogmatskog oklopa su naglo i poput eksplozije popucali da bi se u toj samozadovoljnoj i osionoj utrobi kao na dlanu vidjelo kako funkcionišu i čime se hrane neformalni utjecaji, stvaraju moćni politički i finansijski lobiji i sve više i nacionalni klanovi koji su mimo svih institucija sistema bili stvarni centri moći, od kojih je dobrim dijelom bio manipulisan i sam Savez komunista koji je već dobrano izgubio na ugledu jer je ponajčešće bio i sinonim te prakse. Kongresna platforma je polazila od toga da se u BiH moraju obezbijediti društvene i političke pretpostavke da se demokratski prostor osvaja demokratskim djelovanjem sistema, da se protiv bezakonja bori zakonitim sredstvima, afirmacijom samostalnosti institucija sistema, tužilaštva, sudstva, da se jača uloga jav-nosti itd. Podržano je opredjeljenje da se politika SKBiH ne smije svoditi samo na gole obračune nosilaca vlasti, te da treba jačati poziciju Skupštine BiH, svoditi ulogu Predsjedništva SRBiH u ustavne okvire, jačati odgo-vornost Izvršnog vijeća prema Skupštini BiH, otvarati prostor za snažnije djelovanje drugih društveno-političkih organizacija (posebno Socijalistič-kog saveza), jačati ulogu javnosti, posebno samostalnost i demokratsku ulogu javnih glasila. Iskazano je i čvrsto opredjeljenje da se u BiH nastavi proces sopstvene demonopolizacije kadrovske politike, da se prihvati prin-cip personalizacije odgovornosti itd. Posebnu pažnju je izazvao i odnos Saveza komunista BiH prema političkom pluralizmu. Za mnoge je bio

pravi šok, promjena "kursa" u odnosu na do tada vruće političko pitanje, od koga je zavisio i sami tok izborne aktivnosti.

Na 10. kongresu SKBiH su jasno iskazana opredjeljenja da Savez komunista neće niti može da arbitrira, da dozira političke slobode, daje ili uskraćuje dozvole za političko organizovanje ljudi; da se ne mogu reducirati Ustavom utvrđene slobode i prava čovjeka i građanina; da se politički udružuje i organizuje; da se SKBiH zalaže *protiv svakog partijskog monopola, pa bio on monističkog bilo višestranačkog karaktera*; da razvoj demokratije višepartijskog tipa treba da bude slobodan i da ovisi prije svega od volje, interesa i potreba radnih ljudi i građana i svih drugih sudionika političkog života i uopšte razvoja demokratskih odnosa; da se u zalaganje za razvoj pluralistički koncipiranog sistema, SK BiH bori protiv svake konzervativne i dogmatske svijesti i politike koja uz monističke pozicije odriče i samu potrebu za produbljavanjem procesa demokratizacije.

Također, zaključak Kongresa je bio da se pitanje položaja Saveza komunista izostavi iz ustavne materije, te da se u Ustavu BiH, ali i zakonima o političkom udruživanju i organiziranju precizno utvrde politička pravila igre, odnosno kodeks djelovanja i međusobnih odnosa svih subjekata političkog sistema;

Posebno je naglašen zaključak da *"Ustavom treba onemogućiti svako političko organizovanje koja zagovara nacionalnu, vjersku ili rasnu mržnju među ljudima, ili bilo koju vrstu nasilja ili terorizma"*. Isto tako, posebnom tačkom je traženo da novim "Ustavom SRBiH treba izričito zabraniti djelovanje mogućih partija u zemlji ili izvan SFRJ, čiji je cilj razbijanje zajedničkog života naroda Bosne i Hercegovine ili ugrožavanje bratstva i jedinstva i međunacionalnih odnosa u cjelini".

Iako su građani BiH primili ovakav radikalni zaokret i faktičko opredjeljenje za politički pluralizam, odnosno i višestranačku političku utakmicu, upravo oko ova posljednja dva zaključka, prilikom pokušaja da se i oni kroz promjene Ustava i donošenje izbornog zakona i pravno sankcionišu, čule su se primjedbe da se time sputava i ograničava demokracija, da komunisti "ispod žita" hoće da zadrže svoj monopol, da sputavaju nacionalne slobode i vještački podgrijavaju sumnju da bi političko organizovanje na striktno nacionalnoj osnovi u BiH moglo dovesti do međunacionalnih sukoba i krvoprolića i sl.

Faktički, ovim kongresom, kao i potonjom aktivnošću Skupštine BiH i njenih organa i tijela, dato je "zeleno svjetlo" za organizovanje prvih višestranačkih, tzv. slobodnih i demokratskih izbora.

U kasnije donesenom izbornom zakonu u čl. 4. zabranjuje se političko organiziranje na nacionalnoj osnovi. Zato prva od nacionalnih stranaka koja stupa u izbornu kampanju daje sebi demokratsko građansko ime: "Stranka demokratske akcije" – (SDA). U međuvremenu, zdušnim naporom Ustavnog suda BiH, osporena je pravna valjanost tog člana, tako da se formiraju i druge nacionalne stranke, ali već sa nacionalnim prefiksom: "Srpska demokratska stranka" – (SDS) i "Hrvatska demokratska zajednica" – (HDZ). Savez komunista BiH se na 10. kongresu transformirao u Socijalističku demokratsku partiju, ali zbog starih komunista, ne malog broja dogmata koji nisu prihvatili radikalne novine, načinjen je kompromis, tako da se stara-nova stranka zvala SKBiH – SDP.

To su bili glavni politički takmaci u izborima. Pored njih na izbore izlazi i Demokratski socijalistički savez – (DSS), transformirani Socijalistički savez, koji uglavnom nastupa zajedno sa SKBiH – SDP, zatim Liberalna stranka (bivši Savez socijalističke omladine), te Muslimanska bošnjačka organizacija, nastala poslije raskola u SDA zbog koncepcijskih neslaganja i personalnih surevnjivosti. Tu su bile još i neke minorne političke stranke različitih imena, a u osnovi, kao trabanti prije svega SDS-a, kome su trebale da odrade posao kod nekih kolebljivih birača kojima je tobož smetalo opredjeljivanje za nacionalnu stranu. Kada se izborna kampanja već zahuktala, poslije trijumfalnog govora na Kozari (povodom 27. jula – Dana ustanka naroda i narodnosti BiH i Hrvatske), Ante Marković dolazi na ideju da prije svega u BiH izvrši "opit" i da testira svoju harizmu i prihvatljivost reformskog programa, poslije čega se formira i Savez reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu.

Naglašeni jugoslavenski karakter stranke, nesporni ugled koji je Ante Marković tada imao, te atraktivnost i obećanja koja reformski program nudi, trebali su biti garancija uspjeha na izborima.

Već na prvoj inauguraciji stranke u Sarajevu, Ante Marković obećava trijumf na izborima.

SKBiH-SDP mu u početku pomaže u organizaciji stranke i upisu njenih pristalica, čak i politički agituje za reformiste, nadajući se da će time amortizirati i osujetiti uspjeh nacionalnih stranaka, ojačati front demokratskih snaga i ljevice u cjelini. No, vjerujući da je za uspjeh sam sebi dovoljan, Marković i njegovo nesretno izabrano bh rukovodstvo Stranke odbacuju saradnju sa SDP, čak se oštro kritički distanciraju od njega, predstavljajući se "strankom centra" i ulaze uglavnom s dotadašnjim SDP kadrovima u oštru izbornu utakmicu.

Po tadašnjim procjenama tako su u izborima bila pet favorita, s neizvjesnim šansama: tri nacionalne stranke, SDP i reformisti. Ostalima se nisu davali značajniji izgledi.

Naporedo s pripremom izbora, stranačkim promocijama i visokom politizacijom stanovništva, u Bosni i Hercegovini su nacionalni odnosi podgrijavani do te mjere da je nastupila faza "nacionalnog ključanja". Nacionalne stranke vješto koriste već visoko izraženu homogeniziranost kod sva tri naroda. U kampanji se koriste sva sredstva i malo se vodi računa o poštovanju pravila igre, demokratskoj proceduri, kao i osnovnom izbornom zakonu koji se svakodnevno i drastično krši. Republička izborna komisija je očito pristrana i na urgentne proteste o zloupotrebama i kršenju izbornih prava, ona, po pravilu, ne reaguje, što će naročito doći do izražaja prilikom samog glasanja.¹¹² Protivno izbornom zakonu, u izbore se aktivno uključuje crkva i njene institucije, a veliki broj sveštenika sve tri konfesije se aktivno uključuje u izbore i postaju neposredni partijski agitatori. Mnoge mise i džume (molitve petkom) postaju prave stranačke tribine, izborne liste sa unaprijed zaokruženim imenima za koje treba glasati, se mnogo prije izbora dijele po kućama, tako da je mnogo štošta sve unaprijed bilo izrežirano.

Zelena zastava i polumjesec kod SDA, ocili sa četiri "S" i srpska zastava kod SDS, te šahovnica kod HDZ postaju glavna stranačka znamenja.

Reformirani SK BiH SDP u izbore ide sa osnovnom parolom "Živjećemo zajedno", sa dobro razrađenim i cjelovitim izbornim programom u kome se zalaže za suverenu, integralnu i nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu, za zajednički život i nacionalnu ravnopravnost unutar moderne, demokratske jugoslovenske federacije.

¹¹² Samo je SDP Izornoj komisiji uputila oko 1200 protesta povodom kojih nisu preduzete nikakve konkretne akcije. Npr. bilo je izborne agitacije direktno u crkvama i džamijama, na vjerskim svetkovinama uz masovno uključivanje pojedinih sveštenika sve tri konfesije. Prilikom samih izbora u stotinama slučajeva bilo je paljenja izbornih kutija, pucanja i oružanih napada na izborna mjesta, dodatnog dopisivanja glasova, nepotpunih biračkih spiskova, dopisivanja čak i imena mrtvih i nepostojećih glasača, zastrašivanja i traženja da se javno glasa itd. Iako je Izborna komisija na čelu sa Boškovićem, na vrijeme i telefaksom obavještavana, ona je malo šta poduzela. Čak nije poveden ni jedan krivični postupak protiv nosilaca najdrastičnijeg kršenja zakona. Tamo gdje se pod prisilom javno glasalo, gdje su paljene izborne kutije, gdje se pucalo itd. (npr. Skender-Vakuf, B. Dubica, Gacko, Mostar itd.) izbori nisu ponovljeni, sve je ostajalo na nivou upozorenja, uz frapantnu pristrasnost izborne komisije za nacionalne stranke.

Po masovnom odzivu na predizborne skupove koji su održani u svih 109 bosanskohercegovačkih komuna, po iskazanom bosanskohercegovačkom i jugoslavenskom opredjeljenju, izgledalo je da SK BiH – SDP ima realne šanse da ostvari povoljan izborni rezultat.

Reformisti su izabrali taktiku održavanja mitinga u većim gradovima, odnosno pravljenja medijski dobro plasiranih manifestacija sa popularnim estradnim umjetnicima, uzdajući se u popularnost Ante Markovića koji se i sam pojavljuje na nekim glavnim skupovima. MBO je relativno kasno počela kampanju, politički osujećivana i šikanirana prije svega od SDA iz čijeg krila je kao "disidentska" stranka i nastala.

Prognoze su govorele da će HDZ, od nacionalnih stranaka, imati najlakši posao. Naime, stranka pod istim imenom je u Hrvatskoj već dobila izbore. Euforija pobjede dobro se osjetila i u BiH, što je uz Tuđmanovu harizmu bilo dovoljno da se hrvatske mase tako homogeniziraju i politiziraju do mjere da je bilo koja druga stranka kod hrvatskog naroda u BiH malo imala šansi na uspjeh. SDP je bila hendikepirana time što je bilo stvoreno masovno antikomunističko raspoloženje, a i glavna Tuđmanova programska orijentacija je bila – antikomunizam i obračun sa starim sistemom.

SDS je radila najsistematičnije. Iako je zadnja ušla u izbornu kampanju, posao joj je već najvećim dijelom odradila Miloševićeva politika "antibirokratske revolucije" i izuzetno velika homonegiziranost Srba u BiH koji u SDS vide garanta za realizaciju srpskih nacionalnih interesa i historijskih ciljeva koje postavlja "Memorandum" SANU. Još i prije izbora u mnogim krajevima s pretežnim srpskim življem, oficijelna vlast gotovo da je bila suspendirana, lokalne srpske vođe su se ponašale kao osioni feudalci koji nisu priznavali centralnu vlast i metodama zastrašivanja, ucjenama i pritiscima već su počeli stvarati svoje paradržavne tvorevine. Takva je situacija počev od Drvara, Grahova, Glamoča, Šipova, Milića, pa do Nevesinja i Trebinja. Čak su u nekim komunama formirani i posebni četnički odredi (npr. četnički odred Karađorđe u Nevesinju), u drugima se polutajno vrši obuka kninskih četnika sa dosta domaćih dobrovoljaca (B. Grahovo, Drvar, Bos. Dubica, itd.), na tim područjima se onemogućava djelovanje drugih stranaka (posebno SDP) i izbori se pretvaraju u unaprijed poznatu i dirigiranu farsu.

SDA također u izbore ide s parolom "Muslimani na okup" i s pretenzijom da bude jedini pravi politički predstavnik muslimanskog naroda. I ona vješto koristi religijski faktor, odnosno vjerska osjećanja ljudi, a znatan broj islamske uleme se potpuno stavlja u funkciju političke agitacije

za SDA. I ona praktikuje masovne mitinge sa dosta religioznog dekora, dovođenja hiljada ljudi iz drugih krajeva, koristeći narasli ugled neospornog lidera stranke Alije Izetbegovića koji ima imidž neopravdano zatvaranog i proganjanog "za muslimansku stvar", što je uz novu zvijezdu i prekonoćno sklopljen politički savez sa Fikretom Abdićem (takode s imidžom nevino uhapšenog i proganjanog) bilo dovoljno da pokrene muslimanske mase i da, prije svega, u njima dvojici vidi predstavnike koji će znati braniti i zastupati muslimanske nacionalne interese.

Nacionalne stranke, bez obzira na sporadična prepucavanja i uzajamne optužbe oko metoda agitacije (npr. nerijetko vezanje zelene zastave i šahovnice) i bojazan da se ne napravi politički savez Muslimana i Hrvata protiv Srba, ipak su uspostavile prećutni (ili dogovoreni?) savez. Iako su se one programski i po političkim ciljevima znatno razlikovale, osnovna potka koja ih je povezivala i stvarala idilu harmonije i tolerancije bila je antikomunizam, zajednička želja da svim sredstvima skinu komuniste s vlasti.

U tom smislu prepoznatljiva je i zajednička nota u njihovom predizbornom nastupu. Lideri sve tri nacionalne stranke polaze od toga da će sve biti bolje čim komunisti siđu sa vlasti. Tada će nastupiti veći stepen međunacionalne harmonije, povjerenja i tolerancije, obezbijediće se ubrzana privatizacija, denacionalizacija i opšti privredni prosperitet. Sputaće se birokratska samovolja, komunistički nepotizam i jednoulje. Demokratskim dogovorom triju nacionalnih stranaka obezbijediće se novi kvalitet života, veći stepen građanskih prava i sloboda i brži put u Evropu. Pri tome su vješto koristili sve dotadašnje slabosti, afere koje su godinama uzbuđivale duhove u BiH i za koje su kolektivno optuživani svi komunisti, te slom komunizma i real-socijalizma u evropskim relacijama, iz čega se izvlačio glavni politički kapital.

Naruku im je išlo i to što se SKJ faktički već raspao, što su lijeve snage izgubile izbore u Sloveniji i Hrvatskoj i što je Miloševićeva i Tudmanova politika već pustila duboke korijene i u Bosni i Hercegovini i za njih odradila golem propagandni i politički posao, posebno na planu širenja i prihvatanja nacionalističkih ideja i programa.

Lijeve snage u BiH spale su na reformirani SK BiH – SDP i DSS, kao dvije bivše društveno-političke organizacije koje su nosile breme svih slabosti, promašaja, uzurpacija, svađa i političkih obračuna iz prethodnog perioda.

Sav teret afera, kompromitiranih ličnosti, birokratske samovolje i inih uzurpacija, kao i raskola na jugoslavenskom planu, pao je na ove dvije

stranke kojima se nije dovoljno vjerovalo da žele temeljitu reformu i zbiljsku demokratizaciju društva. Sama država i njen aparat, počev od uprave pa do policije (Armija se već prije distancirala pa čak radila direktno protiv SDP), brzo je počela otvoreno koketirati s nacionalnim strankama i okretati leđa svojim bivšim ideološkim patronima i zaštitnicima. Tako mnogi ključni kadrovi iz postojeće vlasti, poneseni obećanim koncesijama i nagradama za "nacionalnu lojalnost", postupno se otvoreno stavljaju u službu nacionalnih stranaka.

Brod koji je tōnuo prvo napuštaju dobro odebljali "socijalistički miševi" koji su, da bi paradoks bio veći, upravo u socijalizmu najviše i dobili. Oni koji su imali debele devizne račune, dobili besplatne stanove, raznim mahinacijama stekli vile, jahte i skupe automobile i uopšte goleme imetke sumnjivog porijekla, prekonoćno postaju grlati zagovornici svog naciona i glavni kritičari starog sistema.

Uz to idu i čisto mafijaške metode u finansiranju izbora, pridobijanju pojedinih ljudi sa razrađenim sistemom mjera, zastrašivanja, klanovskog i lobističkog djelovanja i sl.

Reformisti, mnogi iz stvarnih ubjeđenja u ispravnost Markovićevog programa, iz najboljih namjera i nesvjesno, a mnogi, naročito iz rukovodstva (što će se poslije jasno pokazati) odigravaju ulogu ubačenog "trojanskog konja" od strane SDS-a. Oni su uspjeli dobro raspolutiti i podijeliti glasače ljevice, ali za sebe nisu uspjeli više do da budu samo jedna od teško poraženih stranaka, sa sve marginalnijom političkom ulogom.

To bi u najkraćem bila situacija uoči izbora. Ishod je poznat. Nacionalne stranke su doslovno trijumfovale. SDP je neočekivano žestoko poražen i sa oko 13 posto osvojenih glasova, teško da je poslije izbora mogao igrati značajniju političku ulogu. Reformisti, sa oko 8 posto glasova također. Sve ostale stranke (DSS, MBO, Liberali) dobile su samo oko 4,6 posto glasova, tako da su tri nacionalne stranke uz nezapamćenu euforiju odmah preuzele vlast i ponašale se kao apsolutni pobjednici instalirajući tripartitni, odnosno tronacionalni sistem vladavine na svim nivoima, počev od opštine, pa do Skupštine BiH i Predsjedništva Republike. U onim komunama gdje su lijeve snage pojedinačno osvojile najviše glasova, uspostavljena je koalicija nacionalnih stranaka i tako je opozicija iz svih struktura vlasti uglavnom eliminirana ili osujećena za pravo opoziciono djelovanje. Pored navedenih razloge treba tražiti i u činjenici da su birači doista željeli promjenu, da je stepen nacionalne homogeniziranosti (uz što ide i pozorenje jednih od drugih) doista bio takav da stranke kosmopolitske i internacionalističke orijentacije nisu imale većih šansi. I međunarodne i

unutarjugoslavenske okolnosti nisu išle naruku lijevo orijentiranim strankama. SDP su iznevjerile upravo one strukture u koje je najviše polagalo i među njima najviše agitovalo. Radništvo je bilo zahvaćeno "nacionalnim bacilom" i u najvećem broju se opredijelilo za svoj nacion. Boračka struktura se, također, nacionalno podijelila i u nekim "tradicionalno boračkim komunama" listom je svrstala prije svega za SDS. Oficirski sastav i građanska lica na službi u JNA također, što se odnosi i na najveći dio policije, činovničke strukture i sl. Bez obzira što je za tzv. opozicione stranke glasalo oko 25 posto i što oko milion birača uopšte nije izašlo na izbore, to je bio težak poraz ljevice, koji će u dobroj mjeri utjecati na sva kasnija događanja, kao i na tokove krvavog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Naime, poslije pobjedničke euforije i prividne idile među nacionalnim strankama, ubrzo se pokazala sva krhkost i lažnost te vještački sklopljene koalicije.

One su prvi i zadnji put zbiljski bile složne samo u borbi protiv komunista i skidanja SK BiH – SDP. Već na prvim skupštinskim sesijama vidjelo se da taj vještački savez neće biti dugog vijeka, da sam princip tripartitne, tronacionalne vladavine po kome tri nacionalne stranke pretendiraju da predstavljaju cijele narode i gdje se opozicija nastoji suspendirati i učiniti politički minornom metodama apriorne eliminacije, preglasavanja, pa sve do grubog političkog diskreditiranja i vrijeđanja – ne samo da nije demokratski, već se on iskazuje i kao potpuno nefunkcionalan.

To stoga što su potpuno suspendirana načela demokratskog parlamentarizma, gdje se poslanik ne gleda i ne tretira kao legalni predstavnik biran od naroda, kao predstavnik koji odgovara svom biračkom tijelu, već se on tretira isključivo kao Musliman, Srbin ili Hrvat od koga se traži apsolutna poslušnost štabovima nacionalnih stranaka.

Time se Skupština BiH ne ispoljava kao najviši organ vlasti, već sve više kao tribina demonstriranja usko stranačke volje i jednostrano interpretiranog i uzurpiranog opštenacionalnog interesa (muslimanskog, srpskog, hrvatskog).

Gradanska opcija (u koju su se zaklinjali prvaci nacionalnih stranaka) se potpuno suspendira, tako da Skupština neminovno postaje mjesto otvorene konfrontacije poslanika koji su svrstani po striktno nacionalnoj osnovi.

Time nacionalne stranke koje su dobile povjerenje samo 44 posto biračkog tijela BiH (računavši i one koji uopšte nisu izašli na izbore) provode svojevrsnu tripartitnu diktaturu, Skupštinu čine potpuno neefikasnim organom, jer je u toj lažnoj koaliciji bilo dovoljno da samo jedna od tri tzv. pobjedničke stranke iskoči i da manifestira sopstveni interes, pa

da dođe do blokade odlučivanja i rada same Skupštine. Iluzorno je bilo vjerovati da će se na tom principu u odlučivanju o važnim pitanjima moći postići konsenzus. Ponesene euforijom pobjede i uljuljkane u lažnom jedinstvu nacionalne stranke nisu htjele da se pomire s činjenicom da se demokratsko odlučivanje u krajnjemu svodi i na glasanje i da se odluke moraju donositi i većinskim putem, bez obzira šta ko u datom momentu podrazumijevao pod "svojim" nacionalnim interesom. Iz bojazni da ne bude "preglasana", odnosno ne mireći se s normalnom i svugdje u svijetu prihvaćenom praksom da se većina odluka donosi jednostrano većinom glasova, prva se pobunila SDS, nagovještavajući raskid koalicije.

S obzirom na već tada zacrtane planove o razbijanju i podjeli BiH po nacionalnoj osnovi, licemjerstvo SDS se ogleda u tome što počinje da negira Skupštinu u kojoj ona (druga po broju mandata) vrši vlast. Od toga, pa do negiranja države u kojoj se za tu vlast borila (i izborila) bio je samo korak.

Blokirana i nacionalno podijeljena Skupština, čiji je i predsjednik upravo poslanik SDS-a, koja beskrajno zasjeda i zbog opstrukcije glavnog koalicionog partnera nije u mogućnosti da donosi neophodne odluke i jeste bio stvarni cilj SDS.

Takva Skupština se pokazala kao idealno pokriće za paralelne radnje na stvaranju srpskih paradržavnih tvorevina u BiH, njena blokada i nemogućnost donošenja odluka je dobro došla za potpuno rastakanje državnosti BiH, suspenziju pravne države i razvodnjavanje (eliminaciju) bilo kakve odgovornosti, a ujedno služi i kao "dokaz" o ugroženosti srpskog naroda u BiH, o pokušajima da mu se nametne većinska volja i da se protiv njega stvaraju neprincipijelne koalicije. Ergo, izlaz je da se Skupština i način odlučivanja u njoj preuredi po mjeri i interesu SDS ili da se srpski narod samoorganizira, formira svoju nacionalnu skupštinu, donese svoj ustav, odnosno stvori svoju državu na tlu Bosne i Hercegovine, sa svim institucijama i organima vlasti koje država podrazumijeva.

Karadžićev plan je bio veoma jasan. On je Skupštinu BiH manipulirao u mjeri koliko mu treba za realizaciju njegovih stvarnih ciljeva, a oni su se prilagođavali primjereno aktuelnoj Miloševićевой strategiji. Npr. kada SDS histerično upozorava da srpski narod traži garancije za svoju ravnopravnost i da želi da živi u Jugoslaviji, prvaci SDS izbjegavaju da definišu u kojoj i kakvoj Jugoslaviji žele živjeti.

Krajem 1991. godine već je jasno da oni pod tom Jugoslavijom podrazumijevaju najviše četiri republike (Srbija, Crna Gora, BiH i Makedonija), da bi se poslije iskazanog makedonskog opredjeljenja za samo-

stalnost, Jugoslavija već svela na tri republike i u njihovoj vizuri bila samo drugačije nazvana zamišljena velika Srbija.

Da bi se istestiralo takvo opredjeljenje, dok su u jeku razmirice i demonstriranje jednostrane volje u Skupštini Bosne i Hercegovine, ubrzano se i pod strogom ideološkom kontrolom SDS-a, uz mentorstvo glavnog Miloševićevog štaba, a uz svesrdnu podršku JNA, formiraju srpske paradržavne tvorevine, počev od SAO Bosanske krajine, Srpske autonomne oblasti Hercegovine (sa sjedištem u Trebinju), SAO Romanije, pa do SAO Birač i Semberije (sa sjedištem u Bijeljini). Druge dvije nacionalne stranke kao hipnotisane posmatraju Karadžićeva mešetarenja i poigravanja s državnošću i suverennošću Bosne i Hercegovine.

One još ne nalaze snage da raskinu vještačku koaliciju, da povuku radikalni rez, sve do raspuštanja blokiranog Skupštine i raspisivanja novih izbora.

One su odveć uljuljkane u vlasti koju uglavnom ne posjeduju i umjesto da vuku hitne poteze u pravcu spašavanja BiH i očuvanja njenog teritorijalnog integriteta i suvereniteta, one umnogome nasjedaju na Karadžićeve metode, nastojeći ih i sami dijelom primijeniti.

SDA, kao stranka koja ima najviše mandata u Skupštini BiH svoju kontroverznu politiku prilično kasno usmjerava na afirmaciju suvereniteta BiH, njene teritorijalne cjelovitosti, uz kasnije insistiranje na njenoj nezavisnosti, pogotovu u odnosu na tekući srpsko-hrvatski sukob.

U vrijeme kada SDS faktički već "kantonizira" BiH, kada se već gotovo potpuno osamostalila i kada je "Autonomna regija Krajina" počela da funkcioniše kao posebna srpska paradržavna tvorevina koja ne priznaje vlast u Sarajevu, odnosno kada je već formirana Skupština srpskog naroda u BiH (Karadžićev cinizam ide dotle da se izborio da predsjednik Skupštine BiH M. Krajišnik ujedno bude i predsjednik novoformirane srpske skupštine), donesen nacrt ustava i izvršene sve pripreme za inauguraciju Srpske republike BiH.¹¹³

¹¹³ Nacrt Ustava Srpske BiH kaže da se Srpska Republika BiH sastoji od srpskih oblasti (ne preciziraju se granice tih teritorija). Krajiška "struja" (u februaru 1992) traži stvaranje najmanje dva srpska kantona (regije) u BiH – Bosansku krajinu i istočnu Hercegovinu. Krajini bi se kasnije priključile Posavina i Semberija, a predviđa se i fuzija sa srpskim krajinama u Hrvatskoj. Istočna Hercegovina, kao drugi srpski kanton u konfederalnoj BiH obuhvatila bi i SAO Romaniju i Birač. Krajišnici su za sjedište nove srpske države predvidjeli Banja Luku, a Karadžić je insistirao na Sarajevu koje bi se ili podijelilo ili imalo specijalni status, kao neka vrsta distrikta.

Program "saoizacije" BiH je bio u punom jeku, dok se SDA kolebala, premišljala da li da načelno prihvati program kantonizacije BiH koju su Karadžićevi bojovnici zdušno zahtijevali, a koji je i otprije ležao na srcu hercegovačkom krilu HDZ na čelu sa novim liderom Matom Bobanom.

Poslije relativnog primirja Evropska zajednica svoju pažnju usmjerava na "proključalu" Bosnu i Hercegovinu. Lord Karington, kao predsjedavajući Konferencije o Jugoslaviji i Žoze Kutiljero, kao predsjedavajući Evropske zajednice, obavljaju niz razgovora i pokušavaju da ponude recept za razrješenje bosanskohercegovačkog nacionalnog čvora. Odmah na početku njihove pregovaračke misije bilo je jasno da oni zbiljski ne razumiju suštinu bosanskohercegovačkog problema, da ne razaznaju pravu bit velikosrpskih hegemonističkih ambicija i da se apsolutno ne snalaze u "podzemnim hodnicima" probuđenog balkanskog nacionalizma. Na startu prave grešku jer za pregovarače uzimaju isključivo predstavnike tri nacionalne stranke i na osnovu jednostrano podastrih argumenata polaze od neminovnosti kantonizacije BiH na etničkoj osnovi.

Uzaludna su bila upozorenja SDP i drugih opozicionih stranaka (MBO, Liberalna i DSS) da će upravo takva podjela dovesti do krvavog rata u BiH, da je BiH nemoguće na demokratski način podijeliti, da je podjela na nacionalnoj osnovi anahrona, da će ona dovesti do preseljavanja stotina hiljada ljudi, do najvećeg egzodusa stanovništva u Evropi i da je to uvod u realizaciju genocidnog programa koji je Karadžić već i javno obznanio u Skupštini BiH. ("Ukoliko se ne prihvati podjela Bosne i Hercegovine jedan narod bi mogao nestati").

Neoborivi argumenti koji su iznošeni protiv te podjele, nažalost od strane Evropske zajednice nisu puno uvažavani. (Tome je dijelom doprinijela i kolebljiva politika, pa i jeftino kompromiserstvo SDA i HDZ, naročito u početku pregovora).

Npr. na osnovu popisa stanovništva iz 1991. godine (situacija se bitno ne razlikuje od one iz 1981), etnička karta BiH izgleda ovako:

Od 109 komuna u BiH, Muslimani su u apsolutnoj većini u 37 komuna, u kojima živi 1.125.338 stanovnika ili 59 posto od ukupne populacije. U relativnoj većini Muslimani su u 15 komuna, sa 441.256 stanovnika što čini 23 posto. U manjini su u 57 komuna, ali u njima živi samo 339.235 stanovnika ili 18%.

Dakle, 82% muslimanskog stanovništva živi u 52 komune u kojima su Muslimani bilo u apsolutnoj, bilo u relativnoj većini (ukupno Muslimana u BiH ima 1.905.829 ili 43,7%).

Što se tiče "rasporeda" Srba situacija izgleda ovako: Srbi su u 32 komune u apsolutnoj većini sa 607.451 ili 44% ukupne srpske populacije

u BiH. U relativnoj većini su u 5 komuna sa 79.312 ili 6 posto. U manjini su u 72 komune sa 682.495 stanovnika, što čini 50 posto (ukupno Srba u BiH, po popisu iz 1991. godine ima 1.369.495 ili 31,4%).

Hrvati u BiH su u apsolutnoj većini u 14 komuna sa 239.237 ili 32 posto stanovnika. U relativnoj većini su u 6 komuna sa 71.470 stanovnika ili 9% ukupne hrvatske populacije.

U 89 komuna, sa 445.188 stanovnika ili 59% stanovnika, Hrvati su u manjini.

Pošto se postavljalo i pitanje podjele grada Sarajeva, sa svojih 10 opština, i naglašavalo pravo Srba na Sarajevo, koje je trebalo da bude i glavni grad Srpske republike, treba reći da je npr. Muslimana u Starom gradu 78%, u Centru 50,2%, u Trnovu 69%, itd.¹¹⁴

Kada se pogleda ukupna nacionalna struktura, od svih 10 gradskih opština, Muslimani su u većini u 9 opština, a Srbi samo na Palama (69 posto).

Iz svega ovoga proizilazi da bi kantonizacija BiH po principu nacionalne (apsolutne i relativne) većine, dovela do toga da bi mimo zamišljenog hrvatskog kantona ostalo 59 posto (445.188) ukupne hrvatske populacije u BiH.

Mimo srpskog kantona ostalo bi 50% Srba (682.495), a mimo muslimanskog 18 posto Muslimana.

Drugačije rečeno, 1.468.918, ostalo bi mimo "svog" nacionalnog kantona i faktički bi se nalazilo u položaju manjine. Upozorenja da bi se time "od gotovog pravila veresija", da se od potpuno ravnopravnih i podjednako "državotvornih" naroda 1,5 milion ljudi gura u egzodus, u poziciju manjine i da bi to bio uvod u etničko čišćenje i kolektivnu nesreću BiH, slijepo su se ignorirala. Kada se i Karadžić presabrao, onda on kao osnovicu zahtjevano podjele više ne uzima rezultate popisa iz 1991., niti pomenute principe. On se rađe opredjeljuje za teritorijalni kriterij, kalkulišući sa prostorom izbacuje tezu da Srbima pripada 62 posto BiH teritorije (ta brojka će kasnije biti podignuta na 65 posto).¹¹⁵

¹¹⁴ Muslimana u 10 gradskih opština ima 49,2 posto: U Ilijašu 42%, Vogošći 51%, Centru 50,2%, Starom Gradu 78%, Palama 27%, Novom Sarajevu 36%, Novom Gradu 51%, Ilidži 43%, Hadžićima 64% i Trnovu 69%.

¹¹⁵ Karadžić računa na prostorno velike, ali veoma rijetko, naseljene komune u kojima Srbi čine većinu: Drvar, B. Grahovo, B. Petrovac, Glamoč, Nevesinje, Gacko, Trebinje, Bileća, Kalinovik, Ljubinje, itd. On namjerno "previda" činjenicu da u tim komunama u odnosu na ukupno srpsko stanovništvo ima veoma mali broj Srba: npr. u Ljubinju ukupno stanovništvo čini 4.162 lica, u Kalinoviku 4.657, Bosanskom Grahovu 8.803, u Glamoču 12.421, itd.

Zagovornici kantonizacije iz HDZ također povećavaju svoje apetite, u podjelu uvode stranački faktor (pobjedu na izborima) te neke kvazihistorijske razloge, zahtijevajući da u zamišljeni hrvatski kanton uđu i mnoge komune u kojima Hrvati uopće nisu u većini, kao npr. Mostar, Stolac, Bugojno, Travnik, Jajce, Gornji Vakuf, Fojnica, Kakanj, Modriča, itd.

Pravljene su i drugačije analize iz kojih opet proizilazi apsurdnost takve podjele.

Npr. od 106 opština u BiH (gdje se četiri sarajevske gradske opštine posmatraju kao jedna) samo ih je deset etnički monolitnih, sa 90 i više procenata jedne nacije, u 8 opština to učešće je 80-89 posto, u 23 opštine 70-79 posto. To znači da se u samo manjem broju opština ne mogu javiti sporovi u podjeli koja se striktno pridržava nacionalnog ključa. Tako je npr. u opštini Bosanska Krupa bilo u stanovništvu 74,5 posto Muslimana i 23,6% Srba; od 48 naselja bilo je samo 7 sa mješovitim sastavom, 15 muslimanskih i 26 srpskih (prema popisu iz 1981). Ako se po popisu iz 1991. pogleda nacionalna struktura nekih "spornih komuna", opet se vidi apsurdnost i nemogućnost podjele. Npr. u Mostaru Muslimana je 35 posto, Hrvata 34%, Srba 19%, Jugoslovena 12%; U Doboju Muslimana je 40, a Srba 39 posto, Hrvata 13%, itd; U Derventi Srba 41, Hrvata 39 posto, Muslimana 13, Jugoslovena 6 posto; U Foči Muslimana 52, Srba 45 i Jugoslovena 3 posto; U Brčkom Muslimana 44%, Hrvata 25%, Srba 21 posto, Jugoslovena 9 posto, itd.

Najveći broj komuna, sa gro stanovništva BiH je nacionalno toliko izmiješan, da se više ne radi samo o mješovitim regijama, gradovima i naseljima, ulicama, stambenim blokovima i zgradama, već i o izuzetno velikom broju mješovitih brakova¹¹⁶ i djece koja su rođena u tim brakovima i za koje se niko nije pitao kako ih podijeliti i nacionalno razvrstati. No, megalomanski nacionalistički programi nisu uvažavali nikakvu realnost i statistike, pogotovo ne traume i probleme ove vrste.

Uoči famoznog lisabonskog dogovora (mart 1992) Karington i Kutljero su ponovno ponudili koncept kantonizacije BiH, gdje je na prvo mjesto stavljen etnički kriterij.

Bez obzira na ponovna upozorenja da se time faktički razgrađuje i dovodi u pitanje suverenost Republike da su time potpuno zanemareni

¹¹⁶ Npr. u posljednjih dvadeset godina od ukupno sklopljenih brakova u Mostaru je mješovitih bilo 28 posto, u Sarajevu 22 posto, u Zenici 19 posto, itd. a po analizama Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa od ukupno sklopljenih brakova u BiH za zadnjih dvadeset godina 16 posto su bili mješoviti.

posebno ekonomski, pa onda i saobraćajni, historijski i svaki drugi kriteriji,¹¹⁷ predstavnici nacionalnih stranaka ipak kao polaznu osnovu za razgovor prihvataju "lisabonski papir" koji je urađen mimo svih evropskih standarda i koji za razrješenje nacionalne krize u BiH nudi kriterije koji nigdje u Evropi nisu primijenjeni. (Mnogo je bilo pozivanja na primjer Švajcarske iako je njena kantonizacija bila historijski proces, stvarana od 13. vijeka, uređena na bitno drugačijim principima, sa potpuno različitim kompetencijama savezne i kantonalnih država, drugačije uređenim instrumentima nacionalne ravnopravnosti itd.). Iako je nacrt lisabonskog dokumenta od strane predstavnika nacionalnih stranaka (Izetbegović, Karadžić, Lasić) potpisan (uz kasnije demantije da se nije radilo ni o kakvom potpisivanju), različit je bio stepen zadovoljstva potpisnika, uz različite interpretacije onoga što su potpisali, kao i različit odjek u javnosti. Izetbegović je naišao na neočekivano oštru reakciju u javnosti, ali i u sopstvenoj stranci. Zato on odmah poslije Lisabona kaže: "Pravo da vam kažem, rezultatima razgovora u Lisabonu nisam zadovoljan". Miro Lasić tvrdi "da je postignut sporazum da se Bosni prizna nezavisnost, uz kompenzaciju kantoniziranjem".

Kao da uopšte nisu bili na istom dogovoru i razgovarali (potpisivali?) o istom dokumentu, Karadžić izjavljuje: "Ja sam obavijestio svoje poslanike (u Srpskoj Skupštini BiH) da mi, zapravo, o nezavisnosti Bosne i nismo govorili, jer to još nije došlo na dnevni red, već smo se dogovorili oko toga da neće biti odcjepljenja od BiH i priključenja nekome drugome. Mi to, zaista, i nećemo uraditi, s obzirom da BiH neće biti unitarna tvorevina".¹¹⁸

Karadžić je jasno iznio suštinu neslaganja. On neće nezavisnu BiH. Ili će Bosna biti uređena onako kako predlaže SDS (a to je do kraja konfederalizirana BiH u kojoj bi nacionalni kantoni imali izvršnu, zakonodavnu i sudsku – dakle svu vlast, sa svojom upravom, vojskom, policijom, pa sve do svoje monete. Kasnije su u vezi s tim pravljeni ustupci), ili će on pristupiti realizaciji svojih prijetnji, a to je (kako će se kasnije pokazati) rješavanje tih pitanja vojnom silom i agresijom na BiH. Zato Izetbegović kasnije pokušava ublažiti posljedice lisabonske avanture i izjavljuje da u Lisabonu nije postignut nikakav dogovor i da "oni sami (Izetbegović, Karadžić i Lasić) ne predstavljaju parlament, niti imaju pravo

¹¹⁷ Npr. nonsens da se Bos. Petrovac prije treba povezati s Banja Lukom već sa Bihaćem, Kalinovik s Trebinjem, a ne sa Sarajevom, što važi i za Pale i mnoge druge opštine koje su vještački razdvojene i svrstane u neprirodne regije ili razne SAO-e.

¹¹⁸ Navedeno prema: "Vreme" br. 71, 2. mart 1992., str. 24.

da pretenduju na mišljenje cijelokupnog naroda". On, također, dodaje da je lisabonskom raspravom otklonjena opasnost da Hrvatska ili Srbija uzmu komad teritorije, ali se "sada pojavljuje bojazan da će unutar BiH biti podjela".

Vjerovatno namjeran previd je u tome što su te podjele već uveliko bile na djelu, što je u BiH funkcionirala paralelna vlast i što oficijelna vlast BiH već nije kontrolisala najmanje četvrtinu bosanskohercegovačke teritorije.

Isforsirani, umnogome i iznudeeni, ali i zakašnjeli referendum o suverenosti i nezavisnosti BiH, pripremao se i realizovao u toj krajnje naelektrisanoj atmosferi, uz potpunu opstrukciju, pa i prijetnje SDS i preporuku da srpski narod na referendum uopšte ne izlazi.

Referendum je mimo očekivanja izuzetno uspio, odziv na glasačka mjesta je bio velik i 67% građana se izjasnilo za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Na biralište je izašao i ne mali broj srpskih glasača. To je bila velika politička pobjeda i dodatni legitimitet pred međunarodnom javnošću i za sve one koji se bore za očuvanje nezavisne, suverene i nedjeljive BiH.

No, to je nažalost ubrzalo i velikosrpske planove za podjelom i okupacijom Bosne i Hercegovine.

SDS, zajedno sa JNA, SKPJ, različitim četničkim formacijama i sl., intenzivira davno započeti posao na naoružavanju ne više samo svojih članova i simpatizera, već i masovno svih Srba koji to prihvataju i koji su po njegovoj procjeni podobni da dobiju oružje. Ažuriraju se ratni planovi, prave ratni rasporedi i zaduženja, čitave ekipe oficira JNA pomažu u razradi strategije, plana mobilizacije, šifriranju, pripremi terena, sve do planskog stacioniranja oružja, municije, hrane.

JNA pod vidom vojnih vježbi zauzima sve strateške kote u BiH, potpuno kontrolira sve važnije saobraćajnice, izmještava vojnike i glavninu teškog naoružanja iz kasarni, ukopava se i pravi fortifikacijske linije na svim strateškim mjestima oko gradova, dovlači novo naoružanje, gorivo i municiju i naročito u pojedinim krajevima (kao u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini) vrši masovnu mobilizaciju, uglavnom srpskog stanovništva.¹¹⁹

¹¹⁹ Većina rezervista muslimanske i hrvatske nacionalnosti odbija da ide u rezervu, u mnogim opštinama se izuzimaju knjige vojnih obveznika, a i Predsjedništvo BiH je donijelo odluku kojom mladići prispjeli za vojsku ne moraju da se odazovu pozivu u JNA.

U BiH se već nalazi ogroman broj rezervista iz Srbije i Crne Gore, što uz postojećih 6 korpusa od Bihaća i Banja Luke do Tuzle, Sarajeva i Mostara predstavlja strahovitu koncentraciju vojne sile, koja zveckajući oružjem i samo čeka pravi trenutak i mig miloševićevsko-karadžićevskog štaba za vojnu akciju.

Oficijelna vlast, kao i druge nacionalne stranke su uglavnom znale za te pripreme.

Oni sa katastrofalnim zakašnjenjem poduzimaju i neke kontra mjere. Vrlo neorganizirano podiže se rezervni sastav milicije, preko stranačkih kanala (SDA) dijeli se i, nažalost, uglavnom za skupe novce prodaje lako oružje, pojedini emisari vrše agitaciju i upozoravaju na moguću agresiju i sl.

Sve se to odvijalo u znaku loše organizacije, amaterizma, političkog diletantizma i nedovoljnog shvatanja težine situacije, uz ubacivanje mnogih mešetara i ratnih profitera koji su i od očekivane agresije ostvarili fantastičnu dobit.

Tajni plan RAM koji je već bio aktiviran i dijelom realiziran u Hrvatskoj, b/h vlasti nisu ozbiljnije analizirale niti se pripremle za kontramjere u slučaju njegove primjene. On je, po svemu sudeći bio i osnov strategije i novog udara na BiH.

U osnovi taj plan je predviđao sljedeće: udruženim svesrpskim snagama, lokalni naoružani teritorijalci, logistički i sa otvorenim sadejstvom podržani od strane JNA, a potpomognuti različitim četničkim domaćim i iz Srbije i Crne Gore dovedenim skupinama tipa "arkanovaca", "belih orlova", "šešeljevaca", "martićevaca" i ostalih, uz svesrdnu pomoć "jugoslovenske" diplomacije i naročito beogradske (novosadsko-titogradske) propagandne mašinerije – zaposjesti granice velike Srbije. Sve to predstaviti kao nametnuti i od drugih izazvani etnički i religijski rat, kao borbu za spašavanje srpstva od ustaške i islamske opasnosti, kao bitku za spašavanje makar i krnje Jugoslavije. Po nekim saznanjima plan RAM je "u međuvremenu dopunjen dodatnim planovima 'Drina' i 'Most', a činjeni su i značajni naponi da se u njegovu realizaciju uključe i aspiracije Hrvatske na dio b/h teritorije, čemu nesposobni i lakomi Tuđman nije uspio odoliti".¹²⁰

M. Čamo, još na početku agresije na BiH dobro primjećije kada kaže: "Da bi se RAM realizirao dopušten je svaki taktički potez. Jedan od najbriljantnijih – što se Miloševiću mora priznati – bio je odluka da se zatraži mirovno posredovanje UN, čime su vojne snage sa hrvatskog fronta mogle

¹²⁰ Mensur Čamo: "Ram za sliku moje mržnje", "Nedjelja" 21. april 1992., str. 9.

biti povučene na BiH. Ipak, i u BiH se prepoznaje osnovni taktički manevar, inače dobro ispraksan u Hrvatskoj: lokalni teritorijalci izazovu incident, potom upadaju grupe terorista iz Srbije i Crne Gore i 'udarno' čiste teritoriju od etnički nepodobnih stanovnika, naoružanog neprijatelja i materijalnih dobara, da bi na kraju ušla Armija i svojim tenkovima 'tamponirala' osvojenu zonu. Redoslijed nije uvijek ovakav, ali se rijetko koja od faza preskoči, izuzev u zapadnoj Hercegovini gdje su prve dvije stavke u svim štapskim procjenama morale biti označene kao pretjerano rizične. Zato se odmah i krenulo s avionima i teškom artiljerijom".¹²¹

Za veće gradove (kao što će se vidjeti na primjerima Sarajeva, Mostara, Goražda, Jajca itd.) RAM je predvidio i kombinovane mjere: stalna artiljerijska i snajperska vatra, terorističke akcije, potpuna saobraćajna blokada, ekonomsko iznurivanje, medijska blokada i kontinuirana propaganda. Sve to ide uz povremene pješadijske proboje, iznenadno otvaranje vatre i rušenje svih vitalnih objekata.

Kada je stvarno počeo rat u Bosni i Hercegovini, stvar je različitih ocjena. Još u februaru je bilo sporadičnih oružanih okršaja, upada različitih terorističkih grupa, neosnovanih hapšenja i progona stanovnika (npr. Muslimana iz Bileće i Nevesinja) itd. Mnogi smatraju da zapravo rat počinje 3. marta kada srpski teritorijalci napadaju na Bosanski Brod, da bi ga već 4. marta tukli iz svih teških oruđa. No, sigurno je da je 'generalna proba' agresije na Bosnu i Hercegovinu izvedena 2. marta 1992. godine.

Povod je lako pronađen. Naime, 1. marta ubijen je Nikola Gardović, jedan od svatova na vjenčanju koje se trebalo obaviti u staroj pravoslavnoj crkvi na Bašaršiji u Sarajevu. To je bio (dobrodošao ?) povod da Sarajevo prekonoćno osvane sa srpskim barikadama koje su ("spontano", kako je govorio tadašnji ministar V. Ostojić) nikle počev od Vojkovića, Ilidže, Vogošće, Buloga, pa do samog centra grada – na Grbavici, Vrbanja mostu, sve do Titove ulice itd.

Metoda postavljanja barikada je već bila isprobana, maltene u pola republike, no ovaj put se radilo o dobro osmišljenoj i sinhronizovanoj akciji koja je nepripremljeno i zatečeno Sarajevo dovela u paniku. Prekinute su vitalne saobraćajnice, obustavljen gradski saobraćaj, onemogućeno snabdijevanje, što je uz sporadično puškaranje, pa i ranjavanje nekoliko osoba, stvaralo sliku pravog opsadnog stanja.

¹²¹ Mensur Čamo: Isto, str. 9.

Zvaničnici SDS (Dutina, Ostojić i dr.) odmah izjavljaju da su barikade "spontani odgovor srpskog naroda na pucanj u zastavu, dakle znamenje srpskog naroda", na "ubistvo srpskog svata" i "na referendum" koji je također "atak na srpski narod". Takođe je ukazano da je "događaj na Baščaršiji pokazao kako bi izgledao život Srbima u nezavisnoj Bosni".

Iz Beograda se odmah javlja i Karadžić koji kaže: "Sada ljudi žive pod pritiskom i mislim da ne možemo izbjeći međuetnički i religiozni rat".¹²²

Mnogi su previdjeli ovu izjavu u kojoj je on ne samo najavio, već i unaprijed odredio karakter rata. On je od početka namjeravanu agresiju na BiH namjeravao predstaviti i predstavljao kao "međuetnički i religiozni rat".

JNA se pravila pomiriteljskom i neutralnom, iako je znala za ovaj smišljen i dugo planiran potez SDS, a svojim kanalima je uglavnom zamaskiranim ljudima na barikadama doturala hranu, a prethodno ih je snabdijela oružjem i municijom. (U akciji oko barikada vidjela se sva slabost MUP-a BiH, njegova podijeljenost po nacionalnoj osnovi, i sl.). U pregovorima sa SDS oko skidanja barikada, prvi zahtjev je bio da se prekinu sve aktivnosti oko uspostavljanja nezavisnosti BiH, a posebno su istaknuti i neki ultimativni zahtjevi koji se odnose na Televiziju Sarajevo. Poslije tridesetosatne blokade mase su izašle na ulicu, "probile" blokade (jer je već bilo dogovoreno da se one podignu) i iskazivale svoje oduševljenje.

Barikade su odigrale svoje, vježba je uspješno provedena, a "slavu" razrješenja problema ponijeli su gen. Kukanjac i ministar Delimustafić, uz euforiju Sarajlija koji su izašli na ulice i iskazivali naivni optimizam da je sve gotovo, da je pobijedio duh zajedništva i slobodarstva i da Sarajevo niko ne može podijeliti.

No, Karadžić je dosljedan u svojoj manijakalnoj želji da po svaku cijenu ostvari postavljene ciljeve. Kada je u Skupštini BiH izglasan Memorandum o suverenosti BiH, on je prijetio ratom i istrebljenjem Muslimana.¹²³

Kada su se građani na demokratskom referendumu u znatnoj većini izjasnili za nezavisnu BiH, on izjavljuje: "Nema ni jedne srpske kuće u

¹²² "Vreme", br. 72. 9. marta 1992., str. 22.

¹²³ Tada mu Alija Izetbegović naivno replicira da "rata u Bosni neće biti, jer za rat je potrebno dvoje". Pokazalo se da je bila dovoljna sama Karadžićeva spremnost i ambicija.

koju se na ovaj način može uvesti nezavisna BiH. Ko to uradi zapaliće oganj građanskog rata u BiH". (Ovaj put govori o "građanskom ratu" ?!).

"Nisu samo Karadžićeve izjave bile dosledne, već i cela politika SDS i njenih mentora u BiH. Jedna za drugom poslednjih godinu dana nicala su srpske autonomne oblasti, da bi na kraju bila proglašena i Srpska republika BiH, orna i spremna da postane deo federacije srpskih država. Proglasili su i svoj ustav. Pošto nema mnogo koristi ni od SAO ni od nove Srpske kvazi-države ukoliko nema i odgovarajuće vojske, poradilo se i na tome. Srpske vlasti i JNA su od početka sukoba u Hrvatskoj tesno sarađivali u BiH. U septembru prošle godine procureo je i plan RAM za povlačenje zapadnih granica Srbije, odnosno za stvaranje okvira za neku novu Jugoslaviju u kojoj bi svi Srbi, sa svojim teritorijama, razume se, živeli u istoj državi."¹²⁴

Dok se obruč oko BiH sve više steže i dok je svima bilo jasno da Karadžićeve ambicije i već proklamirana genocidna politika neminovno vode u rat, bosanskohercegovačke vlasti na čelu sa Izetbegovićem se uzdaju u mirotvornu politiku, pomoć Evropske i svjetske zajednice, uz očekivanja da će sam čin priznanja bosanskohercegovačke države radikalno preokrenuti stvar.

Izetbegović i ostalo rukovodstvo su sigurno bili upoznati sa svim vojnim pripremama za agresiju na BiH, sa ubrzanim naoružavanjem srpskog stanovništva, dovlačenjem trupa iz Srbije i Crne Gore, sa svim manevarskim potezima JNA i sl. Oni su naprosto morali znati da se JNA već otvoreno svrstala na stranu SDS i Miloševićeve agresorske politike. Kompletan plan, okruženja i napada na Sarajevo je bio poznat već krajem 1991. godine, a njegova reaktuelizacija je izvršena u februaru 1992.

Na "dušu" bosanskohercegovačkoj vlasti pada totalna neorganiziranost, nedostatak prave subordinacije, unutarnja stranačka (nacionalna) podijeljenost, nedovoljno shvatanje da će se velikosrpski nacionalizam najžešće upravo okomiti na BiH i da je ona centralno mjesto i glavna sfera interesa u njegovom agresivnom nastupu.

Iluzionističke nade da će Evropa i SAD u slučaju rata u BiH odmah reagovati, da će se alarmom svjetske javnosti i pomoću međunarodne zajednice taj rat presjeći, bile su vrlo brzo i na drastičan način iznevjerene. Pored toga, BiH je i mnogo prije rata informativno gotovo u potpunosti bila blokirana. Frapira činjenica kako je vlast gotovo indiferentno posma-

124 R. Ninčić: "Skica pakla", "Vreme", br. 72. 9. mart 1992, str. 25.

trala uspostavljanje te blokade, kako nije povukla odlučne poteze koji bi je bar dijelom osujetile i ublažile preuzimanje svih komunikacija od strane SDS i njegovih četničkih formacija. Jer počelo je sa oduzimanjem repetitora na Plješevici, pa onda na Kozari, preko Majevice, Vlašića, Veleža, pa do Goražda. Time je krvotok radio i TV mreže bio presječen, informisanje se uglavnom svelo na sarajevsko-zenički bazen, a postupno su iskopčavane i presječene i telefonske komunikacije.

Već tada je bilo jasno da se pripremana agresija na BiH i zločinačke akcije sakriju kako od bosanskohercegovačke i jugoslavenske, tako i od svjetske javnosti. Tako su i prvi kolektivni zločini i genocidne radnje nad Muslimanima, počev od Bijeljine, preko Zvornika, pa do cijelog Podrinja, bili uglavnom sakriveni od javnosti ili ih je velikosrpska propaganda tako isfabricirala i nacionalno lakirala da je agresor zamijenjen sa žrtvom, masovna ubistva, patnje i stradanja nevinog stanovništva promijenili su nacionalni predznak. Scenarij iz Hrvatske je ovdje bio još beskrupulozniji, nemilosrdniji, agresivniji. Javnost u Srbiji i Crnoj Gori je danonoćno, neviđenom propagandnom mašinerijom bila naprosto bombardirana vijestima o tobožnjem progonu Srba, o "povampirenom džihadu", "fundamentalističkoj zavjeri", "divljanju mudžahedina", "zelenih beretki" itd.

Takvo propagandno "ispiranje mozga" svijet uopšte nije zabilježio. Prvi spaljeni i iskasapljeni leševi i stravične slike četničkog zločina predstavljani su kao stradanje nevinog i nenaoružanog srpskog stanovništva, popaljene muslimanske kuće, sela i gradovi, kao stradanje ugroženih i prognanih Srba itd.

Ne mislimo ulaziti šire u hronologiju agresije na BiH. Situacija u B. Brodu bila je povod odlasku predstavnika Predsjedništva BiH i Sindikata (Abdić, Hrle) na tamošnji teren. Poslije neuspješnih pregovora, sazvana je i vanredna sjednica Predsjedništva, a poslije je upriličen i susret Ganić-Kukanjac. Iako je otvorena agresija već počela, general Kukanjac ubjeđuje Ejupa Ganića da su tvrdnje da Armija direktno učestvuje u sukobu u B. Brodu "sto odsto netačne". Poslije "tvrdih" i bezuspješnih pregovora sa Armijom na hitno sazvanom Predsjedništvu (uz dva glasa protiv, jer je Biljana Plavšić glasala i za Koljevića koji je bio u Londonu), doneseno je nekoliko zaključaka, od kojih su pozornost najviše izazvali drugi i treći, a koji glase: "Zahtijeva se hitno provođenje zaključaka Predsjedništva SRBiH od 22. marta ove godine, tj. povlačenje snaga JNA sa područja opštine Bosanski Brod i istovremeno povlačenje svih pripadnika dobrovoljnih jedinica koje nisu sa područja ove opštine, s tim da to povlačenje

počne najkasnije 26. marta ove godine u dvanaest sati"... "Ukoliko se u narednom roku ne otpočne povlačenje pomenutih sukobljenih snaga, Predsjedništvo SRBiH održaće sjednicu i obavijestiti Savjet bezbjednosti UN i svjetsku javnost da je na teritoriji Bosne i Hercegovine došlo do unutrašnje agresije".

Situacija u Mostaru, Bijeljini, B. Brodu, Kalesiji, Goraždu, Čapljini i drugim gradovima BiH bila je već ključala, a izjave ključnih generala (Kukanjca, Uzelca, Đurđevića, Torbice, itd.) sve više govore da je posrijedi "zaštita srpskog naroda od genocida", što je bio samo prikriven način legalizacije za ostvarenje ciljeva SDS.

Već su na redu bili Bijeljina, Janja, Zvornik, Foča, Višegrad, Goražde, Čajniče, Rogatica, a sukobi otpočinju i u Modriči, Brčkom, Doboju, Građacu, Odžaku, itd.

I kada se rat faktički već tiho razbuktava, Alija Izetbegović kaže da je situacija "i dalje vrlo komplikovana", ali da se on *"nad tom činjenicom posebno ne zabrinjava"* (ist. N. D.), jednostavno stoga što situacija u Bosni nikada nije bila 'jasna'. Stanje je zategnuto, ali naučili smo da živimo u uvjetima pritisaka. Ne znam kako bismo bez toga".¹²⁵

Na pitanje (iz intervju u "Danasu") "da li bi se pokušaj useljavanja rata u Bosnu i Hercegovinu, koji ovaj put nije uspio, mogao ponoviti, ili smatrate da je pređena kritična točka?", Izetbegović odgovara: "To pitanje mi stalno postavljaju i ja nastavljam da dajem uvijek isti odgovor: *Rata u Bosni neće biti, ni domaćeg ni uvezenog* (ist. N. D.). Za to su "odgovorna" neka pozitivna i neka negativna osjećanja. Naravno, pod ovim posljednjim mislim na strah, onaj uzajamni. Nije možda dobro što je tako, ali strah u životu igra krupnu ulogu, najčešće korisnu".¹²⁶

Nažalost, rata u Bosni je bilo i ima i domaćeg i uvezenog. Uzajamni strah je bio uspostavljen, ali ne i ravnoteža straha, jer do nje je moglo doći samo da se uspostavila i ravnoteža u naoružavanju. A taj odnos, ne računajući ogromne potencijale JNA koji su stavljeni na stranu SDS, bio je najmanje deset prema jedan u korist Srba.

Na pitanje "Uvlači li Vas Armija pod firmom pomoći u svoj scenarij već viđen u Hrvatskoj? Ili smatrate da to nije moguće jer je i takozvana JNA sada u bitno drugačijoj poziciji nego prije rata u Hrvatskoj?", Izetbegović ponovo daje katastrofalno loše procjene i u najmanju ruku začu-

¹²⁵ Iz intervju s J. Lovrić: "RATA neće biti", "Danas" br. 526. 17. ožujka 1992.

¹²⁶ Isto, iz intervju "Danasu".

đujući odgovor. Tako on kaže: "Prije svega o čemu Vi govorite? Mislimo li na istu stvar – Armija nije ono što je bila prije nekoliko mjeseci. Ona nije ni bolja ni gora, ona je drugačija, po kvantitetu, po kvalitetu, po psihologiji, pa i po namjerama i ciljevima. *Armija neće okupirati Bosnu*, neće izvršiti državni udar? Zašto? Reći ću vam jedan, ali dovoljan razlog: *Ona to ne može* (ist. N. D.). Ako to ona i neće, ne želi, to je dobro, ali u ovom slučaju, priznaćete, nije toliko važno".¹²⁷

Armija je doista BiH "pod firmom pomoći" već "uvukla u scenarij viđen u Hrvatskoj". Ona jeste bila "u bitno drugačijoj poziciji", ali po BiH u mnogo opasnijoj poziciji. Ona jeste bila "drugačija po kvantitetu i kvalitetu, po psihologiji, pa i po namjerama i ciljevima", jer kvantitativno u BiH je u mnogo većem broju nego u Hrvatskoj bila koncentracija njenih trupa, kvalitativno radilo se o već "očišćenoj" armiji od svih kolebljivih vojnika i oficira i o soldateski koja je bila dobro utrenirana i "prekaljena" u zločinima počinjenim u Hrvatskoj, a psihološki, radilo se već o armiji koja je bila spremna na sve, koja je shvatila da gubi svoje pozicije i privilegije i koja je u Miloševićevim agresorskim planovima vidjela svoju jedinu šansu. Na kraju, radilo se o armiji koja je najvećim dijelom već bila zadojena velikosrpskim ambicijama i četničkom ideologijom, dakle o armiji koja će samo desetak dana poslije ove Izetbegovićeve prognoze početi da u BiH čini zločine nezapamćene u modernoj historiji.

Da li se radilo o Izetbegovićevom uvjerenju u snagu svoje mirotvorne misije, nekritičkom uzdanju u svesrdnu pomoć međunarodnih faktora, ili jednostavno o političkoj taktici, traženju predaha i sl. – sasvim je svejedno, jer snježna gruda je već bila krenula i lavina agresije ničim se nije mogla zaustaviti.

Uskoro će, po oprobanoj taktici doći do pokolja u Bijeljini. Prvo jednostrana smjena legalno izabrane vlasti, dovođenje militantnih četničkih elemenata na sve ključne pozicije, zavođenje policijskog časa i vojno zaposjedanje grada, a onda uz "bratsku pomoć" do zuba naoružanih arkanovaca i šešeljevaca, likvidacija ili u najboljem slučaju protjerivanje svih nepoćudnih i nepoželjnih, u ovom slučaju apsolutno nevinih bijeljinskih Muslimana. Povod je nađen u svađi i oružanoj čarci u jednom bijeljinskom kafiću, a onda se krenulo u strašnu odmazdu. Garnizon JNA u Bijeljini se opet pravio zatečenim i nepristrasnim, mnogi naivni Muslimani su upravo na njegovim kapijama pokušali da nađu spas, a razuralene koljačke horde su

¹²⁷ Isto, "Danas", br. 526, str. 30

krenule u pravu hajku na ljude, kako po bijeljinskoj čaršiji, tako i po bogatim bijeljinskim selima. Mirotvorna misija, nepostojeće i posvađane vlasti BiH (Biljana Plavšić, Fikret Abdić) ostaće jedino upamćena po strasnom zagrljaju Plavšićke i Arkana, što je valjda bilo uzajamno čestitanje na dobro obavljenom poslu. Koliko je tada, a naročito kad se rat zahuktao, Muslimana pobijeno, teško da iko zasada može ustvrditi. Po preživjelim svjedocima govori se o nekoliko hiljada, od kojih je većina bagerima zatrpana u nepoznate kolektivne grobnice.

STRAHOTE NOVOG GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA

Još mnogo prije opšte agresije na BiH, mnogi analitičari prave komparacije između BiH i Hrvatske. Jedan broj njih (neupućenih) misli da će i u BiH osnovni sukob biti na relaciji Srbi-Hrvati. Tako komentar u "Vremenu"¹²⁸ počinje konstatacijom: "Bosna i Hercegovina sve više liči na Hrvatsku s kraja ljeta 1991. Svaki dan se postavljaju nove barikade i otvaraju nova žarišta. Geografija je htjela da se i u većini sadašnjih b/h ratišta, tuku uglavnom Srbi i Hrvati."

Tačno, ali geografija je, odnosno bitka za teritorij koju je srpsko-crnogorska soldateska već vodila i privremeno zaledila u Hrvatskoj, upućivala da će se najkrvaviji progon i "etničko čišćenje" povesti upravo na onim teritorijama gdje su u većini Muslimani, a koje stoje na putu zaokruživanja tzv. Srpske republike u BiH. To su područja uz Drinu od Zvornika do Goražda i Rudog, zatim u Semberiji (Bijeljina, Janja), Posavini od Brčkog do Gradačca, u Bos. Krajini, od Bihaća, Bos. Krupe, preko Ključa, Sanskog Mosta, pa do Prijedora, u centralnoj Bosni od Doboja, pa preko Tešnja, Teslića, Gračanice itd. pa do Hercegovine gdje je Muslimane faktički trebalo očistiti iz svih komuna s lijeve obale Neretve, počev od Nevesinja, Gacka, Bileće, Trebinja, Ljubinja, pa do nedefinisanog statusa Stoca i Neuma. Plan RAM je predviđao da se zauzme faktički kompletna istočna i centralna Hercegovina i da se preko neretljanske doline i pojasa zapadne Hercegovine uspostavi koridor sa kupreškom visoravni, no on je slijedom ukupnih događaja kasnije dijelom korigovan.

Bez obzira na silinu udara i ogromnu premoć u svakom pogledu, plan RAM, kao i ostali planovi agresije na BiH nisu se realizovali shodno očekivanju.

Ključna tačka u svemu tome bila je zauzimanje Sarajeva. Mjesecima se taj plan pripremao, razrađivao, do u detalje analizirao. Na oči nemoćne,

128 Z. Isaković: "Krvavi grbovi u pijesku", "Vreme", br. 75. 30. marta 1992., str 7.

nacionalno podijeljene, politički posvađane i iznutra korumpirane BiH vlasti (počev od faktički nepostojeće Skupštine BiH, Vlade, Predsjedništva, pa do policije), uz zabrinutost i paniku građana, JNA je, uz punu saradnju sa SDS i mnogim kadrovima koji su bili u samim vrhovima vlasti, postupno zauzimala sve bitne strateške tačke oko Sarajeva. Vojska je postupno izlazila iz kasarni, teško naoružanje i municija su se dislocirali na sigurna mjesta, izgradnja rovova i fortifikacijskih linija bila je završena, uspostavljena potpuna kontrola svih vitalnih saobraćajnica, uspostavljen sistem veza i sl. Tako je Sarajevo, tek uz sporadične proteste, upozorenja i gađanja bilo opkoljeno sa svih strana.¹²⁹ Ono se prekonoćno našlo u svojevrsnoj mišolovci i samo se čekao povoljan trenutak i mig za napad.

Ne slučajno, izabrani su bajramski praznici, kada se očekivao najveći stepen opuštenosti i računalo na faktor iznenađenja. Po načinu kako su pristalice SDS užurbano napuštale Sarajevo, po pokretima trupa, tempu priprema, saznanjima preko uhvaćenih radio-veza, dojavama stanovništva itd. moglo se pouzdano pretpostaviti da će do napada doći. No, Sarajevo naprosto nije bilo spremno da se ozbiljnije organizira za odlučniju i efikasniju odbranu.¹³⁰

Napad počinje drugog dana Ramazanskog bajrama, 5. aprila 1992. uoči pripreme za proslavu dana oslobođenja Sarajeva (6. april)?!

Počelo je napadom na Vrace, jedine preostale strateške tačke koja se nalazi faktički u centru Sarajeva, kao i napadima iz drugih pravaca.

Da li zbog samouvjerenosti agresora koji je vjerovao da će Sarajevo pasti za samo nekoliko dana (optimisti iz SDS su čak govorili da je dovoljno samo četiri sata) ili zbog neočekivano odlučnog spontanog otpora građana Sarajeva koje se samoorganiziralo i krajnjim naporom, uz veliki rizik i hrabrost zaustavilo prve nalete osione soldateske, Sarajevo se ipak uz sve bolne udarce (naročito pad Vraca) uspjelo održati.

I tako je počelo najveće stradanje u njegovoj cjelokupnoj historiji. U isto vrijeme već gore drugi gradovi u cijeloj BiH, počev od Neuma, Mostara, Doboja, B. Broda, pa do Vlasenice itd.

"Tehnički sve je jasno. I ko je agresor i kakva je uloga jedinica u koje se metastazom, deformisala nekadašnja JNA. Jasno je ko ima avijaciju, tenkove, jasno je odakle granate i municija, ko organizuje logistiku, jasno

¹²⁹ Glavne strateške tačke kao što su Vogošća, Poljine, Žuč, Mrkovići, Borije, Hreša, Pale, Brus, Vidikovac, Lukavica, Ilidža itd. bile su pod potpunom kontrolom JNA, komunikacijski međusobno povezane, izdašno opskrbljene sa svim sredstvima kako za napad, tako i za eventualnu odbranu.

¹³⁰ O svemu ovome će sigurno biti napisane mnoge studije, daće se različita viđenja i procjene. Zato nemamo namjeru da ulazimo u detalje.

je ko su oni što preko nišana gledaju na pola miliona ljudi pod sobom, čekajući da im onaj nacionalni lider, kom su pamet i dušu založili, naredi da ospi ognjen, jasno je ko zapali Foču, ko sagori Kupres, ko pokla djecu slastičara i buregdžija u Bijeljini, jasno je ko ubi mladića dok je u dvorištu igrao košarku, jasno je od koga i pred kim bježe hiljade i hiljade, iz svojih domova, sve ostavljajući, samo da bi glavu na ramenima iznijeli, *jasno je i da to nije RAT – nego prosto agresija, pokolj*, kao što je jasno da nikako nije tačno 'da su za tuču potrebna dvojica' – za tuču, za ubistvo, za pljačku, uvijek je dovoljan SAMO JEDAN. I jasno je zašto čute toliki briljantni umovi, zašto se ne oglašavaju ljudi čije smo knjige čitali, udžbenike koristili, slobodoumnosti cijenili iznad svega!"¹³¹

I doista, kako kaže Muhić, to već više nije RAT. To nije samo ni agresija, ni pokolj, ni pljačka, ni nacionalistička hajdučija, već je to stravični GENOCID prije svega nad Muslimanima BiH.¹³²

To nije rat da se dobije bitka, da se vojno osvoji određeno područje, već da se razori sve što je ljudska ruka i ljudski um stvorio, da se što više ubije i pokolje i žena i djece i staraca, da se ponizi, protjera, obeščasti. To je "*plima krvolude mržnje. I zla*" (D. Panfilov).

Vukovar će nesretno ući u historiju kao paradigma te krvolude mržnje i zla. Ali za njim i još više i Sarajevo, Mostar, Zvornik, Foča, Višegrad, Goražde, Rogatica, Brčko, Gradačac i desetine drugih gradova napaćene, uciviljene, porušene, opustošene, bolom preplavljene, duhovno osakaćene, od miliona ljudi napuštene, uboge Bosne i Hercegovine.

To je "Černobil impregniran zlom, kontaminiran mržnjom" (Panfilov), gdje mržnja poput pomahnitalog okeana ruši sve pred sobom.

Kako lucidno pojašnjava Slobodan Blagojević, "konkretno, ovaj sadašnji užas objašnjiv je ne samo neiživljenošću nacionalnih ideologija, već i njihovom retardiranošću i potpunom poživinčenošću. Čast nacije danas brane najokorjeliji kriminalci i psihopate... U njedrima 'kulture' kod nas je uzgajan jedan soj barbara, frustriranih i osvetoljubivih brđana i katunaša koji, evo, danas ostvaruju istinski akulturni poriv svoje duše – ispeli su se na brda i topovima tuku grad koji im je sve dao. Kad kažem sve, mislim nepojamno više nego su to oni ikada i ičim zaslužili. Njih je grad podmićivao nagradama, stanovima, uredničkim mjestima, doktora-

¹³¹ Ferid Muhić: "Slugama pripada 'slava'", "Nedjelja", 21. april 1992.

¹³² Naravno, genocid se ne vrši samo nad Muslimanima, već i nad Hrvatima, kao i svim onim Srbima koji ne prihvataju nacifašističku politiku. Genocid se u krajnjemu vrši nad svim građanima BiH koji su prinuđeni na prisilno iseljenje, koji su kolektivni taoci sulude politike i koji desetinama hiljada života plaćaju realizaciju megalomanskog programa stvaranja velike Srbije.

tima, ne bi li ih civilizirao. Oni najprobraniji i najbezobzirniji dobijali su najviše. Preplaćivani su, ne bi li se domesticirali. Ali za te ljude ne postoji cijena građanskog ugleda. Oni su čeznuli za epskom slavom. Psihijatar je zaguslao mitraljeskim rafalima, šekspirolog se dohvatio noža, a pjesnici haubica."¹³³

Operacionalizacija te mržnje, i naciju, u ime koje se to vrši, odvodi u svoju "pratminu", u kolektivnu bestijalnost i zatupljenost. Ona smradne hijene rata pretvara u nacionalne heroje, lambrozove kriminalce u epske pjesnike, fanatička fašistička orgijanja u svoje slave, a kolektivna ubistva i istrebljenje cijelih naroda u svoje "slavne" pobjede.

Podignuta na sveti pijedestal ideologija etniciteta se koristi za barske i mračne poduhvate. Bezdušno rušenje gradova i sela, paljenje vjekovnih nastambi ljudi, uništavanje kulturnih i privrednih dobara, plač osakaćene djece, suze majki i posrnulih staraca, nijemi očaj gladnih, bolesnih i umirućih, pakao protjeranih i u konc-logore zatvorenih – sve se to smatra pobjedom, razlogom za likovanje u ostvarenju Hada nacionalnog sna.

Ne ubija se samo muslimanski narod, već hoće da se za svagda satre duh Bosne, da se uništi "transcedentna supstanca bosanske duše", da se protjera i omrzne zajedništvo, da se pokaže da su "Srbi izabran narod", sami sebi dovoljni i da konačno i do kraja realiziraju svoje nacionalno bjesnilo u vidu košmarnog i bolesnog sna o kosovskoj osveti. "Čežnja za epskom slavom" sve više Bosnu pretvara u avetinjski Černobil, zemlju zbjega, patnje i jecaja, sa napuštenim i spaljenim selima, sablasnim gradovima u kojima su najljepši parkovi pretvoreni u groblja, gdje desetine hiljada mladića, djece, žena hodaju na štakama, gdje iz bolnica nesnosno izbija gangrenozni trulež i gdje sve vonja na smrt. Umukao je i pjev ptica, prestala je ljepota i miris bosanskih perivoja, a tamo gdje je instalirana "nova srpska demokratija", najljepše sportske hale, gdje se igrala i družila bosanska mladost, pretvorene su u najcrnje kazamate, u mjesta batinanja, vriska, očaja i teškog umiranja. Tvorci ovog mraka i zla i dalje uporno ponavljaju i svijet ubjeđuju kako sve to čine u ime interesa svog naroda, ne shvatajući da i svoj i druge narode guraju u nesreću historijskih razmjera.

Na kraju, ostaje i ono pravo ljudsko pitanje koje odlazeći iz svog rodnog Vukovara, postavlja i Dimitrije Panfilov: "Šta li ćemo ako stvarno izbije mir, pa ako se još rasplamsa? Hoće li iko od sramote moći tim mladim invalidima u oči da pogleda? Ne znam kako se osjeća čovjek koji slučajno, u saobraćaju, usmrti drugog čovjeka? Kakav užas mora da spo-

¹³³ Slobodan Blagojević: "Pjesnici haubica u potrazi za epskom slavom", "Nedjelja", 24. maj 1992., str. 10.

padne onoga koji samo zaviri u dušu onoga koji je – ne slučajno – ubijao druge!?! Lako je poginulima, oni više nemaju briga, oni su se vratili u savršenstvo iz koga smo svi došli... Pepelom i šutom onoga što se nekad zvalo Vukovar grokću svinje krvavih njuški koje se hrane ljudskim leševima"¹³⁴.

A pepeo i šut je diljem Bosne i Hercegovine, ljudski leševi plutaju njenim opjevanim rijekama, trunu pod razrušenim kućama, crvave se po njenim baščama, šumama i perivojima.

O monstroznosti tog genocida koji se posebno vrši nad Muslimanima, sigurno će biti ispisane hiljade stranica, ali sigurno da je primjer Brčkog tako stravičan da nadilazi sve što je u modernoj povijesti zabilježeno.

"Naime, dan nakon pada centra grada, dakle 2. svibnja, u Brčko ulaze specijalci, koji odmah ubijaju nekoliko stotina ljudi u zgradi policije, ispred hotela Posavina, ispred Trgovačkog centra i pored rijeke Brke. Dva dana kasnije četnici prelaze rijeku Brku i ulaze u prigradska, muslimanska naselja Mujkići, Meraje i Kolobara. U podrumima pronalaze 600 ljudi koje likvidiraju na licu mjesta, a ostale odvođe u Bijelu džamiju u Kolobari, odnosno u Drvenu džamiju kod Doma zdravlja, gdje ih maltretiraju, batinaju, a potom ubijaju. Poslije toga, preostali Muslimani i Hrvati razvrstavaju se i odvođe u specijalne logore – u Luku, sportsku dvoranu 'Partizan' i poduzeće 'Laser'. Od 5. do 25. svibnja na tim trima mjestima ubijeno je na najmonstrozniји način 2.000 ljudi, a zločin je nastavljen 12. lipnja, kada je izvršena još jedna masovna egzekucija Muslimana u Luci – nekoliko stotina što ustrijeljenih što zaklanih muškaraca, žena i djece. Kako se radilo o drugom danu Bajrama, četnici su za svoje žrtve prilikom klanja govorili da je to 'kurban' (kurbani su vjerske žrtve, ovce koje za vrijeme Bajrama kolju Muslimani, a meso dijele sirotinji).

Inače, leševi (kojih je samo u Luci bilo više od 3.000) *uklanjani su tako što su odnošeni u obližnju tvornicu stočne hrane i tamo bacani u takozvanu kafileriju, stroj koji tvori za proizvodnju te hrane melje u najsitnije komadiće. Tako ne postoji ni jedna masovna grobnica žrtava četničkog zločina*"¹³⁵.

I dok se vrše ti gnusni zločini, dok se ljudi melju u mašinama za pravljenje stočne hrane i ta krvava ljudska melasa se razbacuje po po-

¹³⁴ "Nedjelja", Sarajevo, juni 1992.

¹³⁵ Joško Dadić: "Odlučujuća bitka za Bosnu", "Nedjeljna Dalmacija", 7. listopada 1992. str. 31. Reportaža je napisana na osnovu autentičnih svjedočenja pobjeglih ili razmijenjenih svjedoka.

savskim oranicama, Evropa i Amerika još traže "dokaze, formiraju komisije, šalju izaslanike, organiziraju koordinaciona tijela i štabove i sl.

U svoj toj stradiji Muslimana koji su sabijeni u porušene gradove, rasuti po zbje govima, izgledjeli, gladni, goli, bosi i bolesni apsolutno prepušteni sami sebi, dotle se ponovo prave pogodbe na račun BiH i opet preko njihovih leđa, kao da taj narod uopšte ne postoji. Tako se historija ponovo ponavlja, ovaj put u vidu najveće tragedije muslimanskog naroda.

U vezi s tim i Eric Margoli u "Time magazinu" tragediju Bosne vidi kao tragediju Muslimana. Krajem jula 1992. godine on piše: "Moglo se naslutiti još prije više od godinu dana da bi Hrvatska i Srbija mogle da podijele Bosnu između sebe. Nakon bitke za kontrolu Bosne između sebe, hrvatski predsjednik Tuđman i srpski predsjednik Milošević sada se odlučuju da izvrše krajnje tajnoviti i cinični dogovor o podjeli Bosne. Dobro naoružana Hrvatska armija je stigla u Bosnu, okupirala ključni grad Mostar i proglasila Hrvatsku republiku u Bosni. Istovremeno, mrvice oružja i municije koje su dostavljene braniocima Sarajeva kroz hrvatsku luku Split su odsječene. Bosanski Muslimani su upravo ubodeni s leđa od njihovih hrvatskih saveznika.

I Hrvatska i Srbija su se ustremile na krvareću lešinu Bosne poput gladnih balkanskih vukova. Sada kada Srbi kontrolišu gotovo dvije trećine, a Hrvati jednu trećinu teritorije, gdje je taj prostor za većinsko stanovništvo bosanske Muslimane?

Marginalizirana terorizirana masa izbjeglica rasuta je poput broda nakon brodoloma po Republici ili se skriva u podrumima njihovog posljednjeg utočišta Sarajeva. *Postali su Palestinci ili Kurdi Balkana.*¹³⁶

Muslimani su doista postali Palestinci i Kurdi Balkana i Evrope, s tim da ih je za šest mjeseci pobijeno više nego za cijelo vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata, što znači da ih je prema aproksimativnim podacima stradalo više od 100.000.

Prema nalazima Komisije Predsjedništva RBiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, u avgustu 1992. godine, tragika BiH izgleda ovako:

- Prognanih i raseljenih lica u BiH bilo je preko 1,8 miliona;
- Onih koji se nalaze u konc-logorima (uglavnom Muslimani) bilo je 130.000;
- 100.000 građana (opet uglavnom Muslimana) je deportovano sa tzv. čistih srpskih teritorija u druge zemlje;

¹³⁶ Eric Margoli: "Time Magazine", preneseno prema "Slobodna Bosna", 26. jula 1992.

– Za samo pet mjeseci agresije ranjeno je preko 200.000 stanovnika BiH, a od toga je preko 150.000 lakših i težih invalida;

– U genocidnim akcijama ubijeno je preko 60.000 stanovnika (do tih podataka došlo se na osnovu samo djelimično prikupljenih i obrađenih dokumenta do kojih su došli državni organi i institucije BiH).

Glavna područja na kojima je genocid izvršen su:

– na području doline rijeke Drine u opštinama: Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Višegrad, Foča, Čajniče, Rudo i Goražde;

– području istočne Hercegovine: Bileća, Trebinje, Gacko, Nevesinje, Kalinovik, Ljubinje i Stolac;

– području oko grada Sarajeva: Vogošća, Ilijaš, Ilidža, Trnovo, Hadžići, Pale, Sokolac, Han Pijesak i Rogatica;

– području Bosanske krajine: Kulen-Vakuf, Kotor-Varoš, Bosanska Krupa, Ključ, Sanski Most, Prijedor, Prnjavor, Čelinac, Banja Luka, Bosanski Novi, Bosanska Gradiška i mnoga druga mjesta;

– na području Posavine u gotovo svim mjestima sa najvećim stradanjem u Brčkom, Orašju, Derventi, Gradačcu itd.;

– u centralnoj Bosni najveći genocid je izvršen u Donjem Vakufu (odakle je protjerano svo muslimansko stanovništvo), Mrkonjić Gradu, Jajcu, Šipovu, pa sve do Doboja i Teslića, itd.

Prema nalazima Državne komisije vidljivo je da je obim zločina, te posebna brutalnost koju je iskazao agresor, ne samo težak, već i jedinstven u novijoj historiji civilizacije.

Agresor organizirano ubija, masakrira i kolje muškarce, žene, djecu i starce muslimanske i hrvatske nacionalnosti, pljačka i uništava njihovu cjelokupnu imovinu i materijalne vrijednosti; nasilno izgoni i preseljava nesrpsko stanovništvo i time ta područja pretvara u jednonacionalna na koja naseljava stanovništvo srpske nacionalnosti u cilju stvaranja etnički čistih srpskih teritorija; hapsi, premlaćuje, muči, proganja i gladu mori civile u zatvorima, masovno siluje žene i djevojke, pa i djevojčice, vrši nasilnu deportaciju u koncentracione logore i van BiH; zastrašuje i teroriše civilno stanovništvo, tjera na prisilan rad; uzima i ubija taoce; nasilno pokrštava Muslimane; surovo postupa sa ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima; napadima na zdravstvene ustanove ponovo ranjava i ubija ranjenike i uništava i zatire kulturne i vjerske spomenike; namjerno razara i uništava gradove, varoši i sela; pustoši neopravdano vojnim potrebama; planski i selektivno pljačka i uništava privredne objekte, kompletnu infrastrukturu države BiH (saobraćajnice, PTT instalacije, Radio i TV pre-

dajnike, dalekovode, rezervoare za vodu, zdravstvene ustanove i dr.), te prirodne resurse: šume, vodotokove, rudnike i sl.¹³⁷

U najvećoj akciji "čišćenja" (srpski neonacisti namjerno najčešće koriste ovaj termin, kao da cinično hoće naglasiti da se radi o zagađenom prljavom prostoru), odnosno stvaranja "etnički čiste srpske teritorije", faktički se radi ne samo o protjerivanju već o "istrebljenju", odnosno masovnoj fizičkoj likvidaciji Muslimana, čime se ozbiljno dovodi u pitanje njihov *biološki opstanak*. Tako je u mnogim opštinama u kojima su Muslimani i Hrvati većinski narod, formirao veliki broj konc-logora, sabirnih centara i zatvora za mučenje i likvidaciju nesrpskog civilnog stanovništva. Na jednom relativno malom prostoru formiran je *najveći broj konc-logora i mučilišta u cjelokupnoj historiji Evrope*.

U tom cilju agresor je svakodnevno organizirao svojevrsne hajke na ljude, uz hapšenje hiljada nevinih i nenaoružanih civila po ulicama, stanovima, kućama, na radnim mjestima i njihovo interniranje u logore, zatvore i sl.

Prema nalazima Državne komisije Predsjedništva RBiH, za te na brzinu organizirane monstr-logore (u kojima po pravilu nema mjesta za spavanje, nema sanitarija, pitke vode i svega onoga što je minimalno za preživljavanje), agresor koristi različite smještajne kapacitete: sportske, školske, zdravstvene, rekreativne i ugostiteljske objekte, zatim fabričke hale, vojne kasarne bivše JNA, kino-dvorane, stanice milicije, hotele, kazneno-popravne domove, betonske bunkere, tunele, skladišta, distributivne centre, termoelektrane, hidrocentrale, crkvene, vatrogasne i seoske domove, željezničke stanice, rudnike, stare jame, pa sve do garaža, podruma i sl.

Takvih logora, od kojih su mnogi pod vedrim nebom, opasani bodljikavom žicom i okolo minirani, bez ijednog kreveta, ćebeta, WC-a, slavine za vodu i sl. često duboko pod zemljom, u rudnicima, u tunelima bivših željezničkih pruga itd., sigurno nikada i nigdje u historiji moderne civilizacije nije bilo. Svi zlom i stravom poznati logori Drugog svjetskog rata, od Jasenovca, Gradiške do Aušvica, Dahaua itd. izgledaju kao pristojni hotelski smještaji u odnosu na užas b/h konc-logora. U njima caruje glad, bolest, zaraze, masovno batinanje, masakriranje ljudi, silovanje, kolektivno klanje, sahranjivanje mrtvih bagerom, sve do njihovog spaljivanja, bacanja u rijeku ili planinske urvine ili mljevenja u napravama za proizvodnju stočne hrane.

137 Ovo su sve egzaktni nalazi Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina, "Informacija o ratnim zločinima u RBiH", br. 2. od 22.08.1992. godine.

Najveći dio su civili, koji su preživjeli napade četničkih formacija na naselja sa većinskim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom (npr. Vlasenica, Rogatica, Zvornik, Višegrad, Foča, Sanski Most, Prijedor, Bosanska Krupa, Brčko itd.), nakon čega su prinudno odvođeni na mjesne stadione, fabričke hale, rudokope i sl., gdje se onda vršila selekcija po nacionalnoj pripadnosti, starosnoj dobi, polu (muškarci su odvajani od žena). Prema nepotpunim podacima Državne komisije agresor je do 22. avgusta 1992. u Bosni i Hercegovini *formirao 159 koncentracionih logora i zatvora i 14 u Srbiji i Crnoj Gori, što znači 173 logora i zatvora.*¹³⁸

138 Prema podacima Državne komisije koji nisu potpuni, jer agresor po okupacijom drži znatan dio teritorije BiH, glavni logori i zatvori nalaze se u sljedećim mjestima: Sarajevo – KP "Butmir" – Kula, Sarajevo – Vojne kasarne u Lukavici, Sarajevo – prostorije MZ Vraca, Sarajevo – Grbavica (Lenjinova 6), Sarajevo – više garaža i podruma na Grbavici, Semizovac – vojna kasarna, Semizovac – betonski bunker, Semizovac – Svrake, Vogošća (UO "Kod Sonje"), Vogošća – betonski bunker, Vogošća – Sportski centar, Vogošća – tunel Krivoglavci, Vogošća – fabričke hale, Vogošća – pojedine privatne kuće, Vogošća – podrum Stanice milicije, Vogošća – Vulkanizerska radnja na vogošćanskoj petlji, Ilidža – Stara zgrada Doma zdravlja, Ilidža – Stanica milicije, Ilidža – Sportsko-rekreativni centar, Ilidža – kamp "Lužani", Ilidža – zgrada Crvenog krsta, Ilidža – skladište "Energoinvesta" u Blažuju, Ilidža – Kasindo, Ilidža – Kasarna vojnog aerodroma, Rajlovac – Distributivni centar, Rajlovac – Kasarna Butile, Rajlovac – skladište goriva "EP", Hadžići – Kulturno-sportski centar, Ilijaš – OŠ "27. juli", Ilijaš – Industrijska škola, Ilijaš – stara zgrada željezničke stanice, Ilijaš – skladište INE, Ilijaš – Stara jama u Podlugovima, Ilijaš – Hala pogona MIK u Podlugovima, Ilijaš – Betonski bunker uz rijeku Stavnju u Podlugovima, Ilijaš – Baraka stare OŠ "V. Vuković" u Podlugovima, Pale – Sportska dvorana, Pale – kino sala, Pale – Dom kulture, Pale – Koran, Sokolac – Psihijatrijska bolnica, Sokolac – fiskulturna sala, Sokolac – punkt zimske službe u Podromaniji, Sokolac – pogoni KTK Visoko na Knežini, Zvornik-Karakaj – Tvornica glinice, Zvornik-Karakaj TŠC, Zvornik – Stadion Divič, Zvornik – seoski dom u Čelopeku, Zvornik – selo Pilice, Kalesija – selo Osmaci, Bratunac – stadion FK Bratstvo, Bratunac – sportska dvorana OŠ "V. Karadžić", Vlasenica – logor Sušica, Srebrenica – Nova Kasaba, Višegrad – stanica milicije, Višegrad – sportski centar, Višegrad – Hotel "Bikavac", Višegrad – Hotel "Vilina vlas" – višegradska banja, Višegrad – objekat Hidrocentrale, Višegrad – Vatrogasni dom, Višegrad – vojna kasarna u Požarnici, Višegrad – vojna kasarna u Vardištu, Višegrad – vojna kasarna Uzamnica, Višegrad – OŠ "Hasan Veletović", Višegrad OŠ "Ž. Željčić" u Prelovu, Višegrad – srednjoškolski centar, Rudo – stara željeznička stanica, Rudo – vojna kasarna, Rogatica – Srednjoškolski centar "V. Vlahović", Rogatica – kamp Podosoj, Rogatica – OŠ "Ragib Džindo", Rogatica – Sladara, Rogatica – stara OŠ na Borikama, Rogatica – Crkveni dom, Foča – KPD Velečevo, Foča – KPD, Čajniče – logor na Mostini, Bijeljina – vojna kasarna, Bijeljina – selo Batkovići, Majeveca – Ugljevik, Ugljevik – Termoelektrana, Lopare, Šekovići – ženski logor, Lukavac – Karanovac, Brčko – Luka, Brčko – Autobaza "Foser", Brčko – Restoran "Vestfalia", Brčko – Brezovo Polje, Brčko – fudbalski stadion, Brčko – OŠ

Dakle, Muslimani ne samo da su postali prognanici u svojoj domovini i "Palestinci i Kurdi" Balkana i Evrope, već su satjerani u 173 logora i zatvora u kojim nijemo i bez znanja domaće i svjetske javnosti svako-dnevno smrt odnosi na hiljade ljudi.

Pored ovih logora i zatvora, kao svojevrsni kolektivni logori su čitavi gradovi koji se mjesecima nalaze u okruženju, izloženi stalnim bombardovanjima, bez vode, struje, hrane, lijekova i sl. U takvom položaju se mjesecima nalazilo Goražde¹³⁹ i Mostar, a i danas su u fatalnom okruženju i u

u Lončarima, Doboj – vojna kasarna, Doboj – rukometni stadion, Doboj – KPD "Spreča", Doboj – željeznička stanica, Doboj – srednjoškolski centar, Doboj – vojna kasarna u Ševarlijiama, Doboj – SRC "Ozren", Teslić – Stadion "Proleter", Teslić – Lječilište "Banja Vrućica", Teslić – Pribanić (na obroncima planine Borije), Prijedor, Prijedor – Brezina, Prijedor – Tukovi, Prijedor – Kratelj, Prijedor – Karan, Prijedor – Manjača, Prijedor – Omarska, Prijedor – Tomašica, Prijedor – Trnopolje, Prijedor – Čela, Prijedor – Kevljani, Prijedor – Brežićani, Prijedor – Tvornica "Keraterm", Prijedor – sportski centar, Prijedor – Rudnik Ljubija, Prijedor – Sivac, Prijedor – Senkovic, Prijedor – Majdan, Sanski Most – sportska dvorana, Sanski Most – logor "Krinks", Sanski Most – logor "Betonirka", Bosanski Novi – stadion, Bosanski Novi – mjesni hotel, Bosanski Petrovac – Jasikovac, Bosanski Petrovac – selo Vrtoče, Drvar – selo Prekaja, Bosanska Krupa – OŠ u selu Jasenici, Bosanska Krupa – OŠ u selu Suvaji, Bosanska Krupa – OŠ "Petar Kočić", Bosanska Krupa – OŠ u selu Gorinji, Kotor-Varoš – Pilana, Kotor-Varoš – srednjoškolski centar, Kotor-Varoš – stari sud, Kotor-Varoš – OŠ "Bratstvo jedinstvo", Kotor-Varoš – Maslovare, Stara Gradiška – KPD, Bihać – vojna kasarna u Ripču, Bihać – selo Račić, Bihać – otoka kod Ripča, Bihać – OŠ u Orašcu, Bihać – traktorska stanica u Ripču, Šipovo – Staro Šipovo, Banja Luka, Banja Luka – KPD "Tinjica", Glamoč – stadion, Donji Vakuf – Magacin "Vrbaspromet", Donji Vakuf – magacinske prostorije štaba TO, Trebinje – vojni zatvor, Nevesinje – Tvornica alata "TA", Gacko – Avtovac, Gacko – Fazlagića kula, Gacko – podrumski prostori TE "Gacko", Bileća – vojna kasarna, Kalinovik – barutni magacin, Kalinovik – OŠ u Jelašcu, Konjic – Boračko jezero, Zavidovići – selo Miljevići.

Koncentracioni logori i zatvori u Srbiji i Crnoj Gori u kojima su zatočeni građani BiH: Loznica – sportsko rekreativni centar, Beograd – Batajnica, Beograd – kasarna "4. juli", Niš – vojni logor, Subotica – sabirni centar, Aleksinac – zatvorski rudnik, Šabac – "Zorka", Bor – Borski rudnik, Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica – Fruška Gora, Mokra Gora – u blizini Užica, Prijepolje, Baošići u blizini Herceg-Novog, Nikšić. Ne zna se tačan broj zatočenih i ubijenih u ovim silnim logorima i zatvorima. Državna komisija daje aproksimativne brojeve, tako da se pretpostavlja da je npr. na Kuli kod Sarajeva ubijeno preko 600 ljudi, u dva logora kod Zvornika preko 800, u Višegradu preko 1.000, u Foči također, a u logoru Luka kod Brčkog preko 3.000, u Aleksincu preko 2.000 itd.

¹³⁹Npr. u Goraždu je mjesecima bilo zatočeno preko 100.000 stanovnika, od čega oko 30.000 djece, među kojima 15.000 djece mlade od 10 godina i preko 700 novorođenčadi. Npr. tu su bez ikakvih anestezijskih sredstava i uz nedostatak bilo kakvih

strahovito teškim uslovima Gradačac, Jajce, Olovo, Tešanj, Žepče, Maglaj i desetine drugih gradova.

Npr. u Sarajevu naselje Dobrinja je od početka rata u potpunoj blokadi i izloženo svakodnevnom razaranju, gdje se 40.000 ljudi našlo u položaju "prve linije fronta" izloženo nemilosrdnom paljenju i razaranju, veliko naselje Grbavica i centralni dio opštine Ilidža su pod stalnom četničkom okupacijom, a isti je slučaj i sa Vogošćom, Hadžićima, Ilijašem itd.

Kroz logore i zatvore je prošlo oko 260.000 ljudi (do polovine avgusta 1992.). Po nalazima Državne komisije u njima je trenutno (avgust 1992) zatočeno 130.000 civila i to *uglavnom Muslimana*. Veliki broj zatočenih su žene, djeca i starci (npr. u Nišu su zatočene čitave porodice s djecom, koji žive pod veoma teškim uslovima). Među zatočenicima ima veliki broj hodža i službenika Islamske zajednice. Tako M. Smailović navodi: "Iako razmjere stravičnih zločina u konc-logorima i zatvorima nisu u potpunosti poznate, ipak se na osnovu raspoloživih podataka može utvrditi da su zatočenici i zatvorenici izloženi najsurovijim metodama: palicama, drvenim i željeznim motkama, lancima, bičevima sa drvenim kuglama na vrhu, metalnim valjkom, nogama, kundacima, posebno po glavi, bubrezima i testisima. U logoru u Rajlovcu, agresor, primjera radi, zatočenike muči, tuče palicama i masakrira, "pa ukoliko im koža ne bi pukla" i ako "neko ne okrvavi", četnici su ih "rezali noževima i tjerali pse da ih ližu. Kada se psi nadraže krvlju, komandovali su trkom oko logora, da bi ih konačno razdraženi psi grizli i trgali". U konc-logoru "Krinks" (na području Sanskog Mosta) četnici su 37 zatočenika držali mjesec dana bez hrane, uz svakodnevne batine. Pored toga, odvodili su i mještane da tuku zatočenike, a i sami zatočenici su morali jedni druge tući. U logoru u Karakaju, koji je smješten u prostorije Tehničkog školskog centra, logorska vlast je, prema izjavama bivših logoraša i zatočenika, provodila nepodnošljivu agresiju.

Zatočenici su "smješteni u tijesnim prostorijama, bez dovoljno zraka i vode. Više ljudi je umrlo od zagušenja. Tukli su nas rukama, kundacima od pušaka i letvama. Ljudi su bili obliveni krvlju, a mnogi se nakon toga nisu ni digli..."¹⁴⁰

liječkova vršeni najteži operativni zahvati, amputacije ruku i nogu, itd. a gotovo četiri mjeseca nije pristigla nikakva pomoć u hrani.

¹⁴⁰ Smailović Muhamed: "Ratni zločini u BiH 1992. sa posebnim osvrtom na stradanja civilnog stanovništva u koncentracionim logorima i zatvorima", Rad sačinjen na osnovu autentičnih svjedočenja za potrebe Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina, Sarajevo, avgust 1992.

Prema svjedočenjima pobjeglih ili razmijenjenih, stravični, bestijalni zločini su zabilježeni u logorima u Bratuncu, Višegradu, Foči, Ljubiji, Manjači, Vogošći, Palama, itd. Npr. u logoru OŠ "V. Karadžić" u Bratuncu "u vratima svlačionice ukovani su veliki ekseri na koje se nabijaju ljudi u predjelima bubrega, pa nakon toga nožem se vrši odsijecanje ušiju, nosa, vađenje očiju, sijeku se po dva prsta od ruke, sijeku se genitalije, vadi se nožem direktno srce, prosipa mozak, preko ranjenika se prelazi tenkovima, itd."¹⁴¹

Pored navedene škole, četnici su za samo pet dana (od 10-15. maja 1992.) likvidirali preko 2.000 Muslimana. Mnogim logorašima četnici urezuju krstove i slovo "U" po rukama, na čelu i licu, a poslije toga im sole rane; gase cigarete po njihovom tijelu; stavljaju noževe pod usta i pod vrat i prijete klanjem; guraju im željezne šipke u usta; bacaju u vatru; bodu bajonetima; lome im zube, pljačkaju novac, nakit i satove i dr; prisiljavaju ih da ližu krv po podovima sportskih hala; da se krste, pjevaju četničke pjesme, psuju muslimanske svetinje; da gutaju parčad stakla; rokću kao svinje; jedu opuške cigareta; buše im uši; među njih bacaju suzavac; prisiljavaju muškarce na protuprirodne, bludne radnje u prisustvu svih zatočenika; odvođe ih na prisilan rad pri kopanju rovova, utovaru i istovaru cementa, pretovaru municije, kopanju uglja i sl. (Sve su ovo izjave preživjelih svjedoka, zapisnički konstatovane, snimljene na traku, a nerijetko i s konkretnim imenovanjem zločinaca).

U mnogim "oslobođenim" gradovima od strane četnika i novouspostavljene SDS vlasti, Muslimanima je ograničeno kretanje (dnevno do četiri sata), druženje (zabranjeno sastajanje više od tri osobe), kupovina u radnjama za snabdijevanje i sl. Oni se kolektivno otpuštaju s posla, a u mnogim gradovima i okupiranim kvartovima porodicama nije dozvoljen izlazak iz stanova za punih šest mjeseci. Žive od skromnih zaliha, pomoći komšija ili jednostavno umiru od gladi.

Sve se to čini u ime "nove demokratije", "za kralja i otadžbinu", za "spasavanje srpstva" i stvaranje jedinstvene srpske države.

Toliko morbidnosti, bestijalnosti, sadističkog izživljavanja u historiji zločina nije zabilježeno.

"Pun sam života. Jedino, ima u meni mržnje. To mi je jako žao. Nema mržnje zato što su mi otkinute noge. Govorim grubo, meni je šega amputacija. Ja sam na to sad navikao.

¹⁴¹ M. Smajlović, isto, str. 6.

Mržnju sam poznavao jedino u pozorištu kao glumac. Nikada nisam mrzio, to mi je bilo strano. Ali sad mi se pojavila mržnja. Osjećam da mrzim! Ne samo zato što sam ja ostao bez nogu. Stvarno, jebo noge! Nego, gledajući kako žive moja djeca, kako na hiljade djece žive, kako živi sav svijet, da smo poniženi i uvrijeđeni, da smo dostigli dno. Zbog toga sam počeo da mrzim". (Nermin Tulić, glumac Narodnog pozorišta iz Sarajeva, kome je četnička granata 10. juna 1992. odnijela obje noge).

Dok je Evropa diplomatski mešetarila, oklijevala, sebično procjenjivala i odvagivala svoje interese, a isluženi britanski lordovi od Karingtona do Ovena, uz tiho patronatstvo Bušove administracije i sramnu Miteranovu ulogu – nudila tobože pravedna mirovna rješenja, Bosna i Hercegovina je ostajala gotovo sama, uboga, ispaćena, razrušena, popaljena, opljačkana.

Muslimani Bosne i Hercegovine vape i sniju o konkretnoj vojnoj i političkoj pomoći. Tihe nade još postoje: "Da se bar ukine embargo na uvoz oružja". Buš, kao i gotovo svi evropski lideri drsko i otrežnjavajuće poručuju: "Nema ni govora o ukidanju embarga, a vojna intervencija ne dolazi u obzir".

Iza floskule "da niko ne želi slati svoje momke da ginu u bosanskim planinama" (iako to niko s bosanske strane nije ni tražio), zapravo krije se nemoć i politička podijeljenost Evrope i nedosljednost, površnost, pa i licemjerstvo američke politike. Djelimični stid i opravdanje pred domaćom demokratskom javnošću, glavni akteri svjetske politike nastoje prikriti misijama UNPROFOR-a, lanč paketima i doturom hrane tamo gdje im je to sigurno.

Konc-logori i dalje postoje, genocid nad Muslimanima ne samo da nije zaustavljen, već se krajem 1992. i intenzivira, razaranja gradova i sela se nastavljaju, pokolj nevinih i nedužnih je stravična svakodnevica.¹⁴²

I dok se na Londonskoj konferenciji, te na Savjetu bezbjednosti UN donose nove i nove rezolucije, dok je pokolj u Bosni medijski još uvijek

¹⁴² Od hiljada primjera, navešćemo samo jedan: Prema izjavama lica izbjeglih sa područja Kozarca-Prijedor, agresor je već polovinom 1992. godine u potpunosti razrušio, spalio i raselio osam naselja oko Kozarca, (Brđani, Bešići, Kamničani, Jakupovići, Kozaruša, Mahmuljani i Hadžići, kao i sam Kozarac). Poslije su raketirana i razrušena naselja Martići, Karačići i Trnopolje. U Zenicu je samo za par dana stiglo 3.000 prognanih Muslimana, koji su zapravo uspjeli da pobjegnu. Preko 10.000 Muslimana (uglavnom muškaraca od 15 do 60 godina) prinudno je deportirano u četničke logore u Trnopolje, Omarsku, Manjaču, Karan i "Keramiku" u Prijedoru. Sam Prijedor je etnički takode "očišćen", muslimanska naselja i džamije potpuno razrušene, a niko ne zna stvarni broj ubijenih koji se pouzdano mjeri hiljadama.

"najatraktivniji" i na njemu glavne TV kompanije i utjecajni dnevnici ostvaruju velike profite, uboge kolone jadnih, obespravljenih, poniženih i od svih napuštenih bosanskih izbjeglica zatrpavaju drumove Hrvatske, Slovenije i mnogih zemalja Evrope.

Oni sve više postaju neželjeni teret, postaju ljudi bez imena i prezimena, bez svoje domovine, bez svojih kuća i imetka, bez nade. Smještaju ih u vojne kasarne, napuštene škole, improvizirana kamp naselja. Žive bez nade, uglavnom od milostinje svjetskih i sve više domaćih humanitarnih mešetara, a desetine hiljada njih, a naročito djece koja su izgubila roditelje, postaju moderno evropsko roblje koje se šalje od Malezije do Kanade, od Skandinavije do Španije. Od nemila do nedraga. S vriskom tuge ostavljaju svoju popaljenu Bosnu i sprženu Hercegovinu. S žiškam nade da će se možda jednom u nju vratiti.

U međuvremenu zima, glad, bolest i nova četnička orgijanja, klanja i razaranje odnose desetine hiljada života. Zapad kao da je više oguglao na vijesti o djeci koja umiru od gladi, o starcima koji su u svom stanu nađeni smrznuti, o trudnicama koje jedu korijenje i zasipaju se bojnim otrovima, o hiljadama silovanih žena pa i djece, o onima koji na minus 15 u zbje govima Žepe, Cerske, Višegrada, Goražda, Zvornika, Vlasenice itd. jednostavno zaspu svoj posljednji san.

Analitičari međunarodnih odnosa hladno poručuju: Evropska zajednica je u osnovi labava politička zajednica, unutar sebe interesno podijeljena, uz već fobičnu bojazan starih sila (Britanije i Francuske) od ojačale i ekonomski moćne ujedinjene Njemačke.

Evropa ima strah od proširenja sukoba na šire prostore Balkana i njoj je primarni interes da zaustavi klanicu u Bosni. Ali ona to zbog svoje podijeljenosti, svojih uskih interesa, svog konformizma i bešćutnosti jednostavno nije u stanju da učini.

S druge strane SAD, kao nesporno prva i danas prava i kompletna svjetska velesila, za sada nema značajnijeg strateškog interesa da učini radikaln potez. Ona reaguje kao svjetska sila i nju naprosto nije puno briga što se u BiH vrši najveći genocid u modernoj povijesti, što se na tim prostorima rodio novi stravički nacifašizam i što tu strada par miliona ljudi. Ona jeftinim propagandnim potezima, apelima za humanitarnu pomoć, grlatim verbalnim zahtjevima za osudu zločina, podrškom ekonomske blokade tzv. SR Jugoslavije i sl., jednostavno utišava protest sopstvene demokratske javnosti.

Jer Bosna ima Muslimane, ali nema nafte, zato nema ni ukidanja embarga na uvoz oružja, a još manje savezničke vojne intervencije koja

bi lako i efikasno presjekla bosanski gordijev čvor, odbacila i osudila agresora i donijela mir na ove napaćene prostore.

Rezultat toga je da su EZ i SAD sve više faktički sankcionirali i prećutno politički prihvatili politiku sile, odnosno politiku "faite d'accompli" (svršenog čina) kojom se u istu ravan i za isti pregovarački sto stavlja i agresor i žrtva i zločinac i onaj nad kojim je zločin izvršen.

Pošto mlada bosanskohercegovačka država i njena tek stasajuća Armija nisu u stanju da se sami (bez pomoći u oružju) oslobode od (po oružju) mnogo moćnijeg neprijatelja, a Zapad ne želi da se direktno vojno angažira ili pak da ukine sramni embargo na uvoz oružja (čime se na najbolji način nagrađuje agresor) on primjenjuje licemjernu, ali sve više i diktirajuću formulu oktroiranog mira i kvazidogovornog rješavanja bosanskog pitanja.

Do sada su uludo otišli bosanski apeli i alarmantna upozorenja da agresor ne odustaje od plana stvaranja velike Srbije, da intenzivira krvavi posao etničkog čišćenja, da je čak i upravo zahvaljujući neodlučnosti i mlakosti zapadne politike dobio novi podstrek i ohrabrenje da posao završi do kraja: da sa silom zaposjednutih teritorija otjera svo nesrpsko stanovništvo, instalira novu vlast na tim teritorijama, komunikacijski, vojno, ekonomski i politički ih poveže sa Srbijom i Crnom Gorom odnosno drugim "srpskim krajinama" i da onda s tih pozicija pregovara i čini tobožnje teritorijalne ustupke.

Indikativno je da se od Lisabona, pa do Brisela, od Londonske, pa do Ženevske konferencije, ta politika sve više ohrabruje, da Evropa doista poštuje samo silu oružja i da upravo na primjeru BiH zapravo padaju sve iluzije o tzv. novom svjetskom poretku, demokratiji, miru, univerzalnim vrijednostima i sl., i da se zapravo tu u srcu Evrope, gdje se jedan narod kolektivno i sistematski uništava na očigled cijelog svijeta, na jedan prljav način ruši mit o zapadnoevropskoj civilizaciji i kulturi.

Za Vijetnam, Kambodžu i druga krvava ratišta Evropa se mogla braniti da su bila daleko i da je bila nemoćna, ali za tragediju Bosne snosi i konkretnu i historijsku odgovornost i ona je već sada svojim oklijevanjem, egoizmom, pragmatiskim neoimperijalnim interesom, svojim bezočnim konformizmom – direktni saučesnik u zločinu nad BiH i muslimanskim narodom posebno. Kao što je svojevremeno iznjedrila talijanski i njemački nacizam i fašizam i kao što su Klemenso i Čembrlen žrtvovali Čehoslovačku i dali Hitleru zeleno svjetlo za sulude osvajačke ambicije i za otvaranje najveće historijske klanice, tako danas Evropa svojim stavom faktički

ohtabruje novog naci-diktatora Miloševića i novu balkansku klanicu od čije krvi ni ona sigurno neće proći čista i nevina.

To nije samo moralno i etičko pitanje, već se upravo na bosanskoj tragediji vidi beskrupuloznost politike svjetskih sila, lažnost ideja o novom svjetskom poretku, ispraznost zaklinjanja u korpus građanskih, ljudskih prava i sloboda, lažnost instituta kolektivne bezbjednosti, tromost, birokratska učahurenost, politička manipulativnost i prevaziđenost institucije Ujedinjenih nacija koje su bile i ostale servis za provedbu interesa moćnih i velikih, a svagda bespomoćne kada se radi o zaštiti interesa malih, obespravljenih, ugnjetenih i poniženih. Ono što je tragično jeste da Zapad ne vidi ili ne želi da vidi ono što je od početka Miloševićeva politička taktika koja logično proizilazi iz stoljetnih velikosrpskih pretenzija. On se tobože bori za slobodu i zaštitu interesa srpskog naroda i u ime te slobode i tih interesa nameće ropstvo drugima i ubija stotine hiljada onih koji nisu Srbi; on srpski narod proglašava žrtvom, a žrtvu (u konkretnom slučaju prije svega Muslimane) proglašava agresorom; on traži za sebe sve ono što na diktatorski način negira drugima – u Hrvatskoj najmanje autonomiju za Srbe u Dalmatinskoj zagori, Lici, Baniji i Kordunu, zatim u Baranji i dijelu Slavonije; u BiH posebnu srpsku državu ili autonomne republike i na područjima gdje Srbi nikada nisu bili u većini; u Makedoniji sjeveroistočni dio Makedonije itd., a da u isto vrijeme smatra uvredljivim, nepravednim i atakom na SR Jugoslaviju i samu pomisao za autonomijom Kosova, za autonoman status Mađara i Muslimana u Sandžaku. U ime nekih kvazihistorijskih prava, smatra srpskim sve one zemlje u kojima uopšte Srbi žive, a ni na kraj pameti mu nije da razgovara o analognim pravima nesrpskih naroda koji žive u Srbiji ili tzv. SR Jugoslaviji. Ključ je u tome što velikosrpska politika nikako ne želi da BiH uopšte opstane kao jedinstvena, suverena i nezavisna država. Primarni cilj te politike je podjela BiH, pa i po cijenu nagodbe s onima koji su protagonisti velikosrpstva.

Ako bi se ostvario i jedan drugi projekat, BiH nema kao države, a Muslimani gube svoju jedinu i historijsku domovinu. I tako se historija nemilosrdno ponavlja, a "prokletstvo" Muslimana dalje nastavlja. Njihovo je prokletstvo u osnovi što su između Srba i Hrvata, na razmeđu dvaju apetita i historijskih ambicija, što su svoji na svome, a drugi im ne daju da to budu.

Prokleti su što su sanjali, vjerovali i gradili mostove zajedništva, tolerancije i suživota, a drugi oko, pa i pored njih ih smatrali uljezima, izdajicama, stranim elementom i sl.

I kao što se na početku ove knjige jasno ilustruje kako su preostali bogumili imali izbor da budu pobijeni, protjerani ili pokršteni, tako su im se i prije ovog rata nudili ili "historijski savez" ili rat, protjerivanje i istrebljenje.

S druge strane, umjesto pokrštavanja, nudi im se da budu Hrvati islamske vjeroispovijesti ili će imati Herceg-Bosnu kao zaokruženu hrvatsku državu u BiH, u kojoj ona kao takva u Bosni nikada u historiji nije ni bila. (Kompromitirana NDH u ovom slučaju je nešto sasvim drugo).

I dok su se smjenjivali predsjedavajući Evropske zajednice, defilovale razne mirovne misije (uvijek u sjeni neizbježnog Sajrusa Vensa), nudili različiti mirovni koncepti, protjerivanje, maltretiranje, kao i ubijanje Muslimana je nastavljeno. U komunama Bosanske krajine (Banja Luka, Prijedor, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Ključ, Bosanska Gradiška, Prnjavor, Bosanski Novi, Skender-Vakuf, pa sve do Mrkonjić Grada, Glamoča i Šipova), istočne Hercegovine (Nevesinje, Bileća, Gacko, Trebinje) i mnogih drugih gradova sjeverozapadne Bosne i Posavine, je nastavljeno.

Metod je ostao isti. Muslimani su bili sabijeni u svojevrsna geta, bez elementarnih uslova za život, uz drastično kršenje elementarnih ljudskih i građanskih prava. Oni se masovno otpuštaju s posla, uskraćene su im čak i penzije, zabranjeno slobodno kretanje, oduzimaju im se imanja i materijalna dobra, pale i pljačkaju privatne radnje, danonoćno se odvođe na ispitivanje uz obavezno batinanje, psihičko maltretiranje, ucjene i sl. Oni koji su sa svojih vjekovnih obitavališta željeli da "dobrovoljno" odu, morali su potpisati akta kojim se također "dobrovoljno" odriču sve svoje nepokretne imovine (kuća, stanova, zemljišta), a pokretna imovina im se i tako već oduzimala ovisno od prohtjeva lokalnih bandita i moćnika.

Ako i to nije dalo rezultate, muškarci se odvođe u "radne logore", prisilno mobilisu da budu živi štit u četničkim divljačkim pohodima. Oni koji to odbiju ili bivaju ubijani, odvedeni u konc-logore ili u najboljem (rijetkom) slučaju protjerani u tzv. muslimanska područja. Nikada u hiljadugodišnjoj povijesti Bosne, bosanski drumovi nisu vidjeli takav egzodus stanovništva, takvo bestijalno izživljavanje nad gladnim i nemoćnim starcima, djecom, majkama, kojima su čak i ubogi zavežljaji koje su uspjeli sa sobom ponijeti.¹⁴³ Slike tog užasa su obišle cijeli svijet.

¹⁴³ Npr. u masovnom klanju koje je u ljeto 1992. godine izvršeno u Višegradu (na novom mostu) četnici su pojedinim Muslimanima vadili bubrege, vezivali ih za automobile i vukli po ulicama, a malodobnu djecu su bacali sa mosta i pucali u tijela prije nego što bi pala u vodu (kao glavni organizatori tog zločina identifikovani su Milan Lukić, Jovan Planojević, Risto Perišić, Vladimir Tanasijević, te Srpko Papović i Mitar Milo-

Umorne kolone, rasuti zbjegovi, unesrećena staračka lica, izbezumljena djeca šutke su kretali u nepoznato, da li na svoj put bez povratka (?)

No, ni to nije bilo dovoljno da se probudi savjest Evrope, da ona odlučno, ako treba i vojnom silom stane ukraj jednoj od najvećih sramota dvadesetog stoljeća.

Svjetska pozornost je nanovo bila usmjerena ka BiH, kada su se, sprva sporadično i s izvjesnom dozom nevjerice, a kasnije sve argumentovanije, sa stotinama svjedoka, kao i više nalaza međunarodnih humanitarnih, mirovnih i sličnih misija, počele pojavljivati vijesti o *masovnom silovanju u BiH*.

Historija genocida nije zabilježila takvu monstruoznost, bestijalnost i tako prljavi način izživljavanja i osvete. Naime, pokazalo se da je morbidni um Miloševićevih i Karadžićevih štabova, u cilju da se potomci "nebeskog naroda" što više umnožavaju i da se rađa što više mladih četnika, unaprijed smislio plan masovnog silovanja. Muslimanke, zarobljene u konc-logorima, u okupiranim gradovima i selima, bile su jednostavno maltretirano i stalno batinjavano roblje koje se po izboru bilo kog četničkog komandanta ili pak običnog četnika po željama vodilo na seanse seksualnog orgijanja praćenog strahovitim zlostavljanjem, ponižavanjem, nevjerovatnim sadističkim izživljavanjem, perverzijama i sl. Silovane su čak i *šestogodišnje djevojčice*.¹⁴⁴

vanović). Grupi od 60 žena, djece i staraca obećali su "bezbjedan" prijevoz do Olova, da bi ih strpali u jednu kuću i sve zajedno spalili. "Četnici su velikom broju Muslimana vezivali ruke i noge, bacali ih s mosta u Drinu, a nekima su stavljali eksploziv u usta i aktivirali ga". Samo u jednom navratu (21. i 22. juna 1992.) četnici "su u Rogatici na zvjerski način pobili preko sto staraca, žena i djece, koje su žive spaljivali, gazili tenkovima i transporterima". U Bratuncu, Zvorniku, Vlasenici, Brčkom, Rudom, Čajniču, Kozarcu, Gacku, Doboju itd. primjenjuju se slični ili još morbidniji i bestijalniji metodi, od kojih će u sramnu historiju četničkog zločina svakako ući masovna stradanja čak i malodobnih djevojčica i to pred očima njihovih majki ili oba roditelja.

144 Osoba xy-tridesetogodišnja žena, majka dvoje djece, iz sjeveroistočne Bosne: "U logoru sam bila u zarobljeništvu od početka maja do septembra, gdje se preživljavalo pod nemogućim uslovima života. Svako veče sam, uz teška maltretiranja i fizička zlostavljanja, uz strašne prijetnje oružjem, silovana, po dva puta odvođena. Odvodili su me kao i druge zatočenice po dva puta u noći u njihove četničke prostorije. U jednoj noći, smjenjivalo se njih pet do šest nad svakom od ovih zatočenica, uključujući i mene. Kad sam primijetila da sam nakon silovanja zatrudnila, molila sam da mi dozvole da odem ljekaru da bih se očistila. To nisu dozvolili i rekli su da oni hoće da mi Muslimanke radamo četnike, uz strašna vrijeđanja, pjevajući pjesme protiv Muslimana. Kada mi je trudnoća dostigla visok stepen, šesti mjesec, razmijenili su sve žene, nas 13, sve smo bile sa visokom trudnoćom, izuzev jedne šestogodišnje

Proći će dosta vremena dok se utvrdi i približan broj silovanih i unesrećenih žena, djevojaka i djece. Nepristrani inostrani izvori (iz Njemačke, SAD, Francuske, Austrije itd.) govore o najmanje 20.000 silovanih Muslimanki. Koliko je onih koje zbog tradicionalnog odgoja, sramote i same okoline, nikada neće obznaniti svoju muku, jad i poniženje, može se samo pretpostaviti. Monstruozi plan se uglavnom realizirao na slijedeći način: silovane se zadržavaju u zatvoru, logoru ili getu, svakodnevno su predmet izživljavanja i kad zatrudne, drže se do onog mjeseca trudnoće kada je abortus nemoguć ili direktno dovodi u pitanje život majke (djeteta svakako). Onda se one "velikodušno" razmjenjuju za zarobljene četnike i šalju na "muslimanske" teritorije.

Zašto je to tako (?), pita se R. Hafizović. "Polazeći sa stajališta unutarnje nakane silovatelja – a nakana u valjano sklopljenom braku zauzima značajno mjesto, čin nasilne obljube Muslimanki ili Hrvatica, namjerice učinjen pod znakovljem pravoslavne duhovnosti čiju iskonsku narav silovatelj najbezbožnije iznevjerava, ima za svoj krajnji cilj temeljno potiranje njihova religijskog, kulturnog i etničkog identiteta, a s tim i postignuće definitivnog pretrgnuća njihova duhovnog kontinuiteta u povijesti uopće. Stoga on smatra da je najkraći put do tog cilja promicanje pravoslavnoga gena kroz nasilno razaranje nesrpskog *ethnosa* na ovim prostorima i temeljno rastakanje njegova psiho-fizičkog genija. Da zlo bude veće, srbo-crnogorski i četnički agresor u ovoj nečasnoj raboti angažira *poluljude, društveni šljam, individue bez vjere, časti, morala, ugleda, jednom riječju, kriminogene tipove čija psihofizička nakaznost treba da bude neodoljivo presudna i nesavladivo učinkovita u profiliranju srbo-četničkog potomka u srcu muslimanskog i svakog drugog genija*. Jer napasnici ove vrste ne pristupaju tako nečasnoj raboti da bi utažili svoju nisku pohotu već, kako to sami kažu, da bi prisilili Muslimanke i Hrvaticice da prestanu radati bezgrešne potomke muslimanskih i hrvatskih roditelja, i da bi ubuduće radale *Srbe ili četnike*.¹⁴⁵

djevojčice... *I nju su silovali*. Kada se to dogodilo, strašan je to bio plač i užas u sobi u kojoj smo svi boravili... Negdje oko 10. do 15. septembra nas 13 žena pustili su sa visokim trudnoćama i kamionom doveli na Hrešu – Sarajevo. Među ovim ženama, sjećam se: xy stara 14 godina, kao i xy stara 17 godina, te xy stara 13 godina, sve ostale su bile djevojke do 18 godina starosti. Nakon dolaska u Sarajevo odmah sam se obratila ljekarima da mi pomognu. Ali kasno je bilo da se bilo što učini. 25.12.1992. u 19h, na dan Isusovog rođenja – Božić, porodični blagdan, na svijet je donijela djevojčicu." (Azra Smajlović: "Silovanja, Suze djevojčica", "Ratni dani", br. 7., Sarajevo, 21.1.1993., str. 18.)

145 Rešid Hafizović: "Ideologija silovanja", "Ratni dani", br. 7. Sarajevo 21.1.1992. str. 19.

Mnoge silovane žene i djevojke (da ne govorimo o djevojčicama) su izvršile samoubistvo, druge su trajno narušile svoje fizičko i psihičko zdravlje, za cijeli život destruirane, ponižene, duboko unesrećene, raspete između bića materinstva i nesreće koju nosi neželjena i silom nametnuta trudnoća. Početkom 1993. već se rađaju djeca tog morbidnog plana koju niko ne želi i koja na najstravičniji način plaćaju svu prljavštinu, trulež i gnjili zadah raspomamljenih četničkih zvijeri koji takve "pobjede" i dalje proslavljaju u svojim četničkim jazbinama.

Pored sve nesreće, dodatni problem za Muslimanke vjernice je i u tome što islam apsolutno zabranjuje abortus, izuzev u slučaju povećanog rizika i neposredne ugroženosti života majke.

Suočena s ovim, u historiji nezabilježenim primjerom, Islamska zajednica u BiH je dopustila čin abortusa u slučajevima nasilno izazvane trudnoće. Ova opravdana odluka obrazlaže se time što silovatelj, u svojoj nečasnoj nakani, "upravo hoće da do temelja razori svu duhovnu ljepotu, dobrotu, plemenitost i čast – sve uzvišene dimenzije što ih u sebi dar života bitno smiruje. To je duhovno usmrćenje koje je gore od svakog fizičkog umiranja. Stoga se ova vrsta beščašća *mora tretirati kao poseban vid genocida* (ist. N. D.) izvršenog nad netaknutom ili svetom prirodom ženske osobe".¹⁴⁶

Zasada, ta na silu rođena djeca se uglavnom usvajaju, a njihova kosmička nesreća postaje predmet interesovanja svjetskih humanitarnih organizacija i već uz naznake moguće trgovine tim nesretnim dječijim robijem.

I dok je divljanje agresora nastavljeno s još većom pomamom, žestinom, zaslijepljenošću i mržnjom, jačao je i duh Bosne, svijest o njenoj samosvojnosti, nedjeljivosti i njena iskonska želja za slobodom. Jačao je INAT Bosne koja je doista u ovom jednogodišnjem pustošenju "i posna i bosa i hladna i gladna", ali i prkosna od sna za slobodom koju nikakva sila i nikakav genocid neće moći uništiti.

*Pitao jednom tako jednoga vrli pitac neki:
A kto je ta šta je ta da prostiš*

¹⁴⁶ Rešid Hafizović, Isto, str. 19.

Gdje li je ta
 Odakle je
 Kuda je
 Ta
 Bosna
 Rekti

A zapitani odgovor njemu hitan tad dade:
 Bosna da prostiš jedna zemlja imade
 I posna i bosa da prostiš
 I hladna i gladna
 I k tomu još
 Da prostiš
 Prkosna
 Od
 Sna

Mak Dizdar, Zapis o zemlji

Tragedija Bosne i Hercegovine i muslimanskog naroda u njoj jeste golema i nesaglediva. I sva četiri jahača apokalipse (četnička kuga, rat, glad i smrt) su ugalopirala u nju, nastojeći je učiniti sluškinjom velikosrpstva i robljem brdanskih megalomana. Kako smo istakli, to nije bio rat da se dobije bitka, da se vojno porazi neprijatelj. To nisu ni puke pljačkaške, divljačke Atiline horde. To je cjelovito razrađen i dobrim dijelom proveden genocid nad Muslimanima i nad samom BiH kao zemljom.

Treba uništiti i satrijeti sve što na tu hiljadugodišnju zemlju i njen narod podsjeća. Treba uništiti civilizacijske i kulturne tragove. Satrijeti DUH BOSNE, njen ponos, njen ethos, njen osoben i neponovljiv život. Sve je to kazna za one koji su se drznuli da budu svoji na svome. Sve je to zaslijepljena primitivna osveta za svoju nemoć i nesposobnost da se shvati duh vremena, da se prihvate univerzalne tekovine i živi kulturno i civilizacijski. Sve je to vijekovima kumulirana, zatomljena i doktrinarno vješto producirana mržnja koja se ispoljava kao kolektivni (kosovski) atavizam, nacionalna paranoja i ksenofobija. (Mržnja za sve što nije srpsko).

Ta, strašnim pokoljem realizirana ksenofobija, Muslimane je za samo 11 mjeseci krvave agresije koštala više nego sve žrtve i stradanja za četiri godine trajanja Drugog svjetskog rata. Broj pobijenih Muslimana, onih koji su umrli u konc-logorima, od batinanja, gladi i bolesti penje se na

oko 200.000.¹⁴⁷ To je više od 10% ukupne muslimanske populacije u BiH. Muslimanima je ugrožena sama biološka supstanca, jer najviše ubijenih je u najvitalnijoj životnoj dobi, muškaraca od 18-40 godina. Cvijet muslimanske mladosti je satran od strane zločinačke ruke.

Prema podacima Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti (prikupljenim do 22. februara 1993.), na teritorijama bivše Jugoslavije i dalje postoje koncentracioni logori. Njihov broj je u odnosu na ljeto 1992. čak i povećan i u februaru 1993. godine *postoji 195 konc-logora* (u BiH ih ima 177, u Srbiji i Crnoj Gori 15, a na okupiranim teritorijama Hrvatske 3) U njima je *zatočeno 148.000 građana BiH, pretežno Muslimana*. Po nalazima Instituta u njima je do sada *pogubljeno više od 12.500 zatočenika*.

Na vrhu crne liste konc-logora je kazneno-popravni dom "Butmir" kroz koji je prošlo više od 30.000 zatvorenika, dok ih je oko 600 pogubljeno. U logoru na stadionu FK "Bratstvo" (koje li farse i paradoksa?!) u Bratuncu zatvoreno je preko 8.000 ljudi, a 2.000 ih je pogubljeno. Logori Manjača, Omarska i Trnopolje su i dalje u funkciji i u njima se nalazi preko 23.000 zatočenika. U zatvorenom rudniku u Aleksincu smrt je našlo preko 2.000 osoba itd. Za preko 50 posto tih logora nema se nikakvih podataka. Oni se premještaju, tragovi zločina se vješto sakrivaju i uklanjaju materijalni dokazi (posebno nakon dolaska međunarodnih komisija, odnosno bivšeg poljskog premijera Tadeuša Mazovječkog koji se i lično uvjerio u stravične uslove u nekim od logora).

S druge strane već je oko milion ljudi iz BiH iseljeno, od toga opet u najvećem broju Muslimana. Samo u Hrvatskoj (po podacima iz februara 1993.) se nalazi oko 550.000 građana BiH, u Sloveniji preko 100.000, u Makedoniji oko 30.000, u Turskoj (ponovo Turskoj) oko 60.000, u Njemačkoj, zajedno sa onima koji su se već tamo nalazili na radu ima preko 300.000 BiH građana, a znatan broj ih se nalazi u prihvatilištima Austrije, Švajcarske, Holandije, Švedske, Danske, pa sve do Kanade, SAD, Čehoslovačke itd.).

Mnogi od njih teško da će se više ikada vratiti u BiH. To se posebno odnosi na mlade stručnjake koji su već dobili posao na Zapadu i iselili sa kompletnim porodicama.

147 Npr. do februara 1993. samo u Sarajevu bilo je *11.120 poginulih, 16.000 težih invalida i oko 46.000 ranjenih građana*. Istovremeno u Sarajevu je uništeno oko 30.000 stanova i kuća, kompletna tramvajska i trolejbuska mreža, većina infrastrukture, škola, fakulteta, bolnica, kulturnih ustanova itd. Zbog velike zime i nedostatka drugih izvora energije, u Sarajevu je posječeno preko 90% svih zelenih površina, čuveni parkovi i drvoredi su uništeni, što dopunjava sablasnu sliku tog nekada divnog i neponovljivog grada.

Time je, na najokrutniji način i realizovan jedan od ciljeva agresora. Potpuno je, uglavnom na štetu Muslimana, a dobrim dijelom i Hrvata (naročito u Posavini) poremećena etnička struktura, golemi prostori su bukvalno etnički ispražnjeni ("očišćeni"), životna staništa popaljena i razrušena, uz sistematsko uklanjanje svih tragova materijalne kulture, potpuno uništenje svih vjerskih objekata, zaoravanje grobalja i sl. Takav vandalizam, divljanje i rušilački poriv nije zabilježen u hiljadugodišnjoj povijesti Bosne.

Da bi tragedija bila još veća, u Bosni i Hercegovini danas ima preko 100.000 težih i lakših invalida, uglavnom mladića, djece i majki. Obogaljeni, i dalje izloženi granatiranju ostaju na savjesti čovječanstvu, jer se o savjesti agresora ne može ni govoriti. To je najtragičnija situacija koja se može nametnuti ljudskom umu. To vrhunsko, planetarno zlo, može izazvati samo nijemost. Ono je toliko veliko i neljudsko da se na njega ne može ni odgovoriti (kako i ko može odgovoriti na silovanje preko 20.000 žena i djece).

I dok se u Njujorku vode pregovori (mart 1993.) koji uz patronat najmoćnijih treba da opredijele političku budućnost Bosne i Hercegovine, pa i samu sudbinu Muslimana, četničke horde zla nastavljaju svoj prljavi i krvavi pir i dalje granatirajući, paleći, ubijajući. Izvještaji is Srebrenice, Cerske, Konjević Polja, Zvornika, Goražda, Višegrada, Žepe itd. svakodnevno govore o stotinama umrlih od gladi, zime, bolesti.

"Mrzim ih, zato što su me naučili da mrzim" riječi su borca Armije BiH sa gradačačkog fronta.

*

* *

I na kraju, u nekoj vrsti prologa da kažem da ovo nije knjiga koja poziva na mržnju i osvetu. Ona ima za cilj da osvijesti i podsjeti. I da se ne zaboravi.

Nažalost, ona je i dalje otvorena, jer genocid je i dalje na djelu i analizu ovoga golemog zločina tek treba sačiniti.

Šta će biti sa Bosnom i Hercegovinom? Hoće li ona moći izdržati, pritješnjena sa svih strana, izolovana, ostavljena volji i milosti svjetskih moćnika – to se pitaju svi oni koji su u njoj ostali da se bore za njenu slobodu koja jedino može i donijeti mir na ovim prostorima.

Šta će biti sa Muslimanima koji doživljavaju treći ili četvrti genocid u ovom stoljeću? Iako uz stravičnu cijenu iznova se pokazalo da se jedan narod silom i oružjem ne može uništiti, njegov duh, samosvojnost, kultura i religija potrijeti. On kao fenix niče iz pepela i ognja ovog rata, politički

osviješćen, duhovno osnažen, spreman da do kraja brani svoje dostojanstvo, integritet i slobodu.

Onima koji su planirali, željeli, mislili i činili drugačije, odgovorićemo riječju pjesnika, duhom Bosne, njenom mukom, tajnom i zapretenom ljepotom koju oni nikad nisu, niti su mogli shvatiti:

*Došao si ovdje
Gdje je najnezahvalnije bilo doći
Ovdje gdje je najluđe bilo doći
Ovdje gdje je ipak najjunačkije bilo nići
Jer ovdje se ne živi samo da bi se živjelo
Ovdje se ne živi samo da bi se umrlo
Ovdje se i umire
Da bi se
živjelo*

Mak Dizdar

Sarajevo, 17.3.1993.

UMJESTO EPILOGA

Prošlo je već više od sedam mjeseci kako sam stao u ispisivanju ove otvorene knjige o prokletstvu Muslimana, zločinu i planetarnoj tragediji kojoj je Bosna i Hercegovina izložena. Mnogo štošta od onog što je u knjizi samo sporadično nagoviješteno samo se u svom tragičnom obliku multipliciralo, zlo se umnožilo, patnja i stradanja nastavila, kao i ubijanje i progon desetine hiljada ljudi, samo sa novom žestinom, razularenim bijesom i koncentriranom mržnjom.

Početkom, pa i polovinom 1993. godine, izgledalo je da postoje realne šanse da će se ipak pronaći neko političko rješenje koje će sačuvati bosanskohercegovačku državu, a unutar novog ustavnog okvira i kompromisnog političkog sistema pronaći rješenja koja će kako-tako zadovoljiti tzv. sve tri strane. Sprva su nade polagane u tzv. Vens-Ovenov plan koji je predviđao očuvanje Bosne i Hercegovine kao labave savezne države koja bi bila maksimalno decentralizirana, podijeljena na deset gotovo potpuno autonomnih provincija sa izuzetno visokim prerogativima vlasti. I kada je bosanskohercegovačka vlast, iako nevoljko i uz velike pritiske međunarodne zajednice (kao i lažno date garancije) konačno pristala da stavi potpis na taj plan, što je učinila i tzv. hrvatska strana, na čelu sa novim secesionistom Matom Bobanom, Karadžićevi fašisti su ponovo izveli prozirni manevar tražeći da sazovu svoju famoznu "paljansku skupštinu", da bi tobože testirali demokratsku volju naroda. Da bi farsična predstava bila upečatljivija na taj oktroirani skup zaslijepljenih četničkih fanatika i ratnih hušaka, pozvan je i veliki vožd i nesumnjivi faraon zla Slobodan Milošević, potpomognut jedinim svojim evropskim saveznikom tadanjim predsjednikom Grčke Micolakisom. Sva ta pompa koja je trebala da pojača legalitet samozvane skupštine srpske republike, bez obzira na patetično ubjeđivanje ex predsjednika tzv. SR Jugoslavije, voždove (da li fingirane?) molbe da se stavi potpis, te Karadžićevo epsko-guslarsko lamentiranje o potrebi da srpski narod konačno dobije "pravedni mir" završila je izjašnjavanjem protiv potpisivanja Vens-Ovenovog plana i ubjedljivom pobjedom

"jastrebova" u srpskoj politici i to naročito od strane bosanskih Srba. Da li su Milošević i njegovi trabanti (prije svega pod pritiskom sankcija i katastrofalno loše privredne situacije u Srbiji) doista željeli da se Plan potpiše, nije od bitnog značaja. Jer oni su prihvatili tobožnju demokratsku volju skupštine, a što je najznačajnije – politički, ekonomski i vojno i dalje su zdušno stali iza Mladićeve krvave soldateske.

Ostaje za svestraniju analizu da li su time Milošević i Karadžić dobili ili izgubili? Milošević je imao jasan plan. Suočen s totalnom međunarodnom izolacijom, opštom blokadom i potpunim privrednim haosom koji, naročito kod gradskog radništva i sirotinje, sve više prijeti da istopi nacionalni zanos, rastoči mukotrpno i u potocima krvi građenu homogenizaciju srpstva i na dnevni red konačno stavi bolnu istinu da se od kosovskog mita, velikih priča o "nebeskom narodu", a samo uz proizvodnju granata i danonoćno štampanje novca – ne može dugo živjeti, Miloševiću je svakako bio potreban mir u Bosni. On polazi od toga da je glavčina velikosrpskog osvajačkog plana na prostorima bivše Jugoslavije već realizirana (ako ne i preko očekivanja), da mu je svakako potreban predah i da se ostali posao može završiti u povoljnijim historijskim okolnostima. Uz to je na svaki način tražio da anulira svjetsku blamažu svoje politike i da retušira izuzetno mutnu i nepovoljnu sliku o srpskom narodu kao zločinačkom i genocidnom (kakve se generalizacije često plasiraju), te posebno o sebi kao "balkanskom kasapinu", što retuširati nikako ne može. Glumeći novopečenog mirotvorca, Milošević je zajedno sa svojim podanicima vjerovatno htio zauzdati apetite narasle na još uvijek velikoj razornoj moći četničke artiljerije, no zlo koje je dobrim dijelom sam posijao, a poslije i tako energično kultivirao, se otelo i počelo da mu se kao bumerang vraća, nagovještavajući mrak i haos tamo gdje ga je najmanje očekivao.

S druge strane i domaća b/h četnička ekipa se odjednom fanatično prepala da će biti (kao i mnogi drugi do tada) izigrana, ostavljena na cjedilu i faktički žrtvovana zarad viših nacionalnih interesa. To posebno što je i Vens-Ovenovim planom predviđeno i utvrđivanje počinjenih zločina i njihovih nosilaca, u čemu se mnogima iz najužeg SDS štaba nije bilo teško prepoznati.

Odbacivanje Vens-Ovenovog plana od strane paljanske skupštine (bez obzira što je on Srbima nudio mnogo više nego što su to oni na početku agresije na BiH tražili) jasno je pokazalo prave ciljeve velikosrpske agresije, razotkrilo sve laži o tobožnjoj ugroženosti i neravnopravnosti Srba u BiH. Svugdje tamo gdje su Srbi bili u većini Plan je predviđao autonomiju, maksimalnu samostalnost u izvršnoj, zakonodavnoj, a najvećim dijelom i

u sudskoj vlasti, uz punu ekonomsku samostalnost, sa sopstvenom policijom, te punom autonomijom u oblasti kulture, zdravstva, prosvjete i obrazovanja.

Prerogative savezne b/h države su bile svedene na najmanju moguću mjeru, tako da je bilo čak i neizvjesno njeno funkcionisanje. No, to sve nije bilo dovoljno jer se velikosrpski fašizam nije mirio sa opstankom bilo kakve Bosne i Hercegovine kao suverene i međunarodno priznate države i to u svojim historijskim granicama. On je želio ili cijelu BiH ili njenu podjelu sa velikohrvatskim nacionalistima, a ako to iz raznih razloga ne može – onda njeno cijepanje na tri tobože suverene države od kojih bi dvije (srpska i hrvatska) prvom prilikom izvršile secesiju i priključile se tzv. nacionalnim maticama.

Plan je, također, odbačen jer je u njemu predviđen povratak svih prognanih sa svojih vijekovnih ognjišta, čime bi se postupno i pod međunarodnom kontrolom anulirali rezultati stravičnog etničkog čišćenja, bez obzira što se preko 250.000 pobijenih Muslimana nikada više i nigdje ne mogu vratiti. Protjerani Muslimani i Hrvati iz Krajine, Posavine, istočne Bosne i Podrinja, centralne Bosne, Hercegovine itd., se jednostavno po velikosrpskom planu nikada ne mogu i ne smiju vratiti. Sva ta unesrećena područja su prekončno proglašena "historijskom srpskom zemljom" i rezultati stravičnog genocida se naprosto na taj način ne smiju "nagraditi" jer bar dio prognanih ne samo da bi bio nezgodan svjedok, već bi mogao da traži natrag ono što mu je besprimjernom hajdučijom i uz zastrašujuće prijetnje, maltretiranja, silovanja, ubijanja i poniženja oteto!?

Od hiljada počinitelja tog genocida, a pogotovo što su se njegove perjanice instalirale u aktuelnu vlast njihove paradržavne tvorevine, očekivati da će dobrovoljno pristati na pravnu državu, red, mir i demokraciju – naprosto nije realno. Jer, upravo u vrijeme kada je četnička vrhuška grlato po svijetu tobože zagovarala mir, garantirala slobodu, demokratiju i ravnopravnost za sve, počeo je novi sistematski progon i iseljavanja sada isključivo Muslimana koji su još preostali u područjima koja je zauzeo četnički agresor. Metodi su zbog pozornosti svjetske zajednice, ovog puta bili nešto "rafiniraniji", jer su se u javnosti predstavljali kao "dobrovoljno" iseljavanje koje se svodilo uglavnom na sljedeću recepturu: otpust s posla, ukidanje penzija, onemogućavanje primanja humanitarne pomoći, pa onda svakodnevne prijetnje i zastrašivanja, sve do batinjanja i silovanja žena i djevojaka. Za one tvrdokornije, koji nikako nisu htjeli napustiti svoja imanja i domove, recept je bio jednostavan – ubačena bomba u kuću, "slučajna" paljevina kuća i dobara, pa sve do oduzimanja stoke, sječe voćnjaka itd.

Da bi taj strah bio što rasprostranjeniji, pritisak što upečatljiviji, trebalo je porušiti i sve preostale džamije zašto se naravno opet nikada nije našao počinitelj. Poslije Aladža džamije u Foči, koja je srušena na samom početku agresije, kruna tog nezapamćenog vandalizma bilo je rušenje čuvene Ferhadije u Banja Luci, koja je bila u popisu svjetske kulturne baštine, zatim i Arnaudije, da bi oktobra 1993. bio završen posao rušenjem svih dvanaest banjalučkih džamija. Isto se dogodilo u Ključu, Sanskom Mostu, Prijedoru, Bosanskom Novom, Bosanskoj Gradišci, Prnjavoru, Doboju, Donjem Vakufu, Modriči, Bijeljini, Rogatici itd., pa sve do Gacka, Trebinja, Ljubinja i Nevesinja, gdje više nema ni džamija ni Muslimana.

Na taj način, područje Bosanske krajine koje je okupirala četnička soldateska etnički je gotovo potpuno očišćeno. U pojedinim gradovima ostalo je nešto staraca, žena i djece koji i dalje služe kao svojevrsni taoci. U Podrinju, od Rudog i Čajniča, preko Foče Višegrada i Bratunca, pa do Zvornika, situacija je još teža i to se područje već smatra neprikosnovenim "istorijskim srpskim teritorijem". (U ovakvim tvrdnjama četnici jednostavno prešućuju činjenicu da je npr. prije agresije, kao i uopšte u zadnjih petsto godina, to područje sa predominantno muslimanskim življem. Tako je u Foči živjelo 52 posto Muslimana, u Višegradu 63 posto, u Rogatici 60, u Bratuncu 64, u Zvorniku 59 posto itd.)

Hercegovina je najsystematskije čišćena, tako da je u najvećem broju komuna gotovo da i nema Muslimana. U Gacku, gdje ih je prije agresije živjelo 35 posto danas ne živi nijedan Musliman, u Nevesinju, gdje ih je bilo 18 posto također nema nijednog Muslimana, kao ni u Ljubinju gdje je zajedno sa protjerivanjem posljednjeg Muslimana srušena i jedina džamija. (Inače je samo na užem lokalitetu, od Stoca do Ljubuškog, za dva mjeseca srušeno 26 džamija).

Tako se upravo u periodu trajanja ženevskih pregovora, donošenja različitih rezolucija UN i Savjeta bezbjednosti UN, te silnih obećanja i tobožnjih garancija od strane evropske i svjetske zajednice, stravična golgota Muslimana nastavila. Ubijanja, paljenja, rušenja, interniranja i sveopšti egzodus Muslimana ne samo da nije zaustavljen, već se po pravilu početkom svake runde tzv. mirovnih pregovora sve to intenziviralo i to pred očima cijelog svijeta koji je već dobro znao istinu o najbestijalnijim zločinima dvadesetog stoljeća.

Očekujući pomoć Zapada, vojnu intervenciju, ili bar zaustavljanje divljačkog bombardovanja prevashodno gradova i civilnih ciljeva, kao i elementarnu zaštitu tzv. sigurnosnih zona i humanitarnih konvoja, bosanski Muslimani postupno shvataju da su ostavljeni na cjedilu, da su velika

žrtva interesa velikih, svjetskih moćnika i da svijet i posebno Evropa upravo na indiferentnom odnosu prema bosanskoj tragediji drastično potiru i devalviraju sve principe na kojima hoće graditi demokratsku budućnost i tzv. novi svjetski poredak. Malo je utjehe što će Evropa kad-tad shvatiti da je Mاستriht upravo sahranjen u Bosni i da je Evropa bešćutno i licemjerno prihvatila da se u njenom srcu, u jednoj hiljadugodišnjoj državi koja je imala povijesni kulturni i civilizacijski značaj i stoljećima bila uzor sretnog susreta i izmiješanosti različitih religija, kultura i civilizacija, zajedničkog života naroda – tolerira genocid, nagrađuje sila i agresija, dozvoljava nasilna promjena granica i protjerivanje preko miliona ljudi. U završnoj rundi ženevskih pregovora (avgust-septembar 1993.) već je bilo jasno da svjetski moćnici (a naročito sramna politika Velike Britanije i Francuske) su spremni da pogaze sve principe svjetske zajednice, povelje UN, kao i rezolucije koje su upravo na njihov prijedlog i pod njihovom auspicijom izglasane. U historiji međunarodnih odnosa dvadesetog stoljeća i nema primjera da je jedna država međunarodno priznata uz jednoglasnu podršku gotovo svih članica UN, da je to priznanje dijelom upravo i bilo isforsirano od strane najmoćnijih sila svijeta, da bi se poslije toga ta država ostavila na milost i nemilost jedne moćne nacifašističke armije, bez prava i mogućnosti na odbranu i bez prave vojne i ekonomske pomoći da se odupre toj varvarskoj najezdi. Povijesno biće i duh Bosne se upravo u Ženevi razgrađivalo jednim nebuloznim ustavnim projektom kojim se forsirano nametnula vještačka podjela BiH na tri suverene državice koje bi perspektivu tražile u prividu spoljnog jedinstva, a u stvarnosti samo na bazi uzajamnog straha i osvetničkih ambicija.

U tragičnom ženevskom finalu po zlu poznati dvojac Oven-Stoltenberg je već razbijenu bosansku lađu gurao direktno u ralje pomahnitalog Karadžićevog fašizma i naglo probuđenog Bobanovog velikohrvatstva i ustaštva. Tako su u Ženevi prekonoćno napušteni gotovo svi principi i sam smisao Londonske konferencije čiji je dokument potpisan od preko četrdeset zemalja. Londonska konferencija je polazila od toga da se neće priznati ništa od onoga što je osvojeno silom i agresijom, da se neće priznati rezultati nasilnog etničkog čišćenja i protjerivanja ljudi, da nije dozvoljena nasilna promjena granica, niti samog ustavnog poretka, da se za počinjene zločine pred međunarodnim sudom treba odgovarati itd. Ništa od toga u Ženevi nije uvažavano, a kopredsjedavajući Londonske konferencije, Oven i Stoltenberg, iako su dobili mandat upravo na osnovu te konferencije, su svojim prijedlozima u ukupnim ustavnim projektima buduće Unije republika BiH, otvoreno pogazili i nipodaštavali sve njene

odluke i principe. Tako će ta Konferencija ući u historiju sramne diplomacije Zapada i to bez presedana u periodu od Drugog svjetskog rata. U svim tim ženevskim prijedlozima kojima je osnova rastakanje bosansko-hercegovačke države (suverene i međunarodno priznate) na tri kvazi-etničke države, namjerno se zaboravilo ko je agresor, kakve je zločine agresor počinio i šta su njegovi stvarni hegemonistički planovi.

Suština ženevskog projekta se uglavnom svodi na slijedeće:

1. Suverenitet i integritet međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine se svodi na labavu Uniju republika, sa nejasnim budućim međunarodnim statusom i članstvom u Ujedinjenim nacijama te Unije, potpuno nejasnim prerogativima buduće savezne države, načinom funkcioniranja, odlučivanja i nadležnostima njenog parlamenta, vlade, pitanja čuvanja granica i odbrane zemlje itd.

2. Tri buduće republike, kao članice Unije dobijaju takve kompetencije da se objektivno ispoljavaju kao tri potpuno suverene i nezavisne države koje imaju vrlo malo zajedničkih veza i sa realnom mogućnošću buduće secesije i već iskazanim ambicijama da se srpska i hrvatska republika priključe tzv. nacionalnim maticama, odnosno Srbiji i Hrvatskoj.

3. Sam prijedlog mapa, odnosno razgraničenja te tri republike nije polazio čak ni od etničkog kriterija već od politike svršenog čina ("faite accompli"), bolje rečeno od principa "moje je ono što kontroliram i što sam vojno osvojio". (Po tom principu Muslimani bi dobili najviše 30 posto teritorija, Srbi oko 52, a Hrvati oko 18 posto.)

Ne ulazeći u svu nebulozu pravne kontradiktornosti i očiti pravni diletantizam tog konstitutivnog akta, ono što je najznačajnije jeste očito nastojanje da se potre sve ono što je u Bosni i Hercegovini sa stanovišta njenog državnog integriteta kohezivno i ujedinjuje.

Ono o čemu tvorci ženevskog konsitutivnog akta, kao i moćnici koji iza toga stoje, nisu vodili računa, a što agoniju Bosne samo produžuje, iskazuje se u sljedećem:

Prvo, ukupnim projektom se zamjenjuje žrtva sa agresorom i na besprimjeran način se faktički nagrađuje agresor, genocid i zločini koje je on počinio;

Drugo, time se objektivno osujećuje povratak preko milion izbjeglica na područja s kojih su prognani, dokida im se pravo na život u svojoj domovini i na svojim ognjištima, što je stravična kazna za sve narode Bosne i Hercegovine, a posebno za Muslimane koji nemaju svoje rezervne domovine;

Treće, prihvatanjem takvog sporazuma ne bi se zaustavilo etničko iseljavanje, već bi se naprotiv u ratnim uslovima, u opštoj anarhiji, bespravljju, postojanju raznih paravojski i fašističkih diktatura, to preseljavanje samo intenziviralo, patnje i stradanja nevinog stanovništva nastavilo;

Četvrto, takvom podjelom se ne gubi samo država i kažnjava muslimanski narod, već su isto tako gubitnici i hrvatski i srpski narod. (U ovisnosti kakve bi se mape prihvatile, ipak bi oko 45 posto Hrvata ostalo mimo "svoje" republike, isto tako oko 30 posto Srba, i oko 35 posto Muslimana.);

Peto, što izražava beskrajno licemjerstvo i beskrupuloznost samozvanih protektora i "usrećitelja" Bosne, jeste što se na taj način pokušava legalizirati sramna pijaca i trgovina ljudima i narodima, gdje su ljudi samo bezlične numere, poklani, prognani samo gola statistika, a njihovi zavičaji samo goli postotak i koordinate na karti zacrtanoj u londonskim ili pariškim kabinetima.

Šesto, takvom tobože sporazumnoj podjelom, amnestirali bi se ratni zločinci, anulirali opravdani zahtjevi za naknadom ratne štete, a perjanice agresora bi pretendirale čak da se iskažu i kao mirotvorci?!

No, u periodu kada su još tinjale neke nade u mogućnost uspostavljanja "pravdenog mira" i kada se očajnički očekivao odlučan korak Zapada, stari plan Tuđman-Milošević krvavo zaživljava upravo u vrijeme kad je Bosna na koljenima. Kada su se dva diktatora konačno praktično uvjerila u ispraznost zapadnih prijetnji, kada su shvatili da stara prostituisana Evropa ipak uvažava samo silu i da neće svoj konformizam i interese žrtvovati zarad neke lažne demokracije i humanih principa, poput gladnih hijena odlučili su da do kraja rastrgaju lavovsku žrtvu i da režeći podijele plijen. Milošević je od početka bio jasan, no Tuđman se dugo skrivao iza patetičnih fraza o zaštiti hrvatskog pučanstva, o tobožnjoj fundamentalističkoj opasnosti, o tome da neće dozvoliti panislamističku državu u srcu kršćanske Europe, nastojeći usput sebi priuštiti oreol zidara "ante murale cristianicusa". On u govoru povodom četiristogodišnjice bitke pod Siskom, kasneći u svojoj olinjalnoj retorici za dvije stotine godina za svojim uzorom, velikim voždom sa Gazimestana (Miloševićev govor povodom šestogodišnjice kosovskog poraza – 1989.), jeftino kopira "kasapina s Balkana", praveći smiješne analogije da su se viteški Hrvati i tada borili i pobijedili bosanske Muslimane – Turke i da su spasili Evropu od te muslimanske-islamske napasti. To je bio samo uvod i poziv u svojevrzni krstaški rat protiv Muslimana, a zapravo njegova nezatamljena ambicija da za sebe odvoji primamljivi dio rasutog bosanskog kolača, ne računajući koliko on po njega

i po Hrvatsku može biti poguban i otrovan. Tuđman se nikada nije mogao othrvati logici podjele Bosne i Hercegovine. On nikada nije shvatio njeno biće, kao ni interese hrvatskog naroda u Bosni. Okružen mafijom zapadnohercegovačkih kriminalaca i ratnih profitera, zarad svojih megalomanskih interesa, a u nastojanju da anulira upravo katastrofalne rezultate svoje politike, Tuđman je već do sada bukvalno žrtvovao cvijet bosanskog hrvatstva. Takva sramna prodaja Hrvata u Bosni nije zabilježena nikada u historiji. Nastojeći praviti saveze sa onima sa kojima častan savez nije moguć, žrtvovao je cijelu Posavinu u kojoj danas nema ni dva posto Hrvata, za jeftine kompenzacije ostavio je Bosanski Brod, tu "kapiju Bosne" i garanciju sigurnosti srednjobosanskih Hrvata, svojim suludim diktatom sramno povukao odbranu Jajca, prodao Plehan i Derventu, pa sve do Bobovca i Kraljeve Sutjeske. Nastojeći dobiti svoju državicu u Bosni, zarad oko 200.000 tzv. hercegovačkih Hrvata, faktički su žrtvovani interesi 500.000 bosanskih Hrvata koji su još gurnuti u bratoubilački rat sa Muslimanima, s kojima od vremena kada je Fatih izdao čuvenu "Ahdnamu" i dao punu slobodu djelovanju bosanskim franjevcima, nikada nisu bili u sukobu.

Na stranu to što Tuđman zaboravlja da bi ga forsiranje destrukcije bosanskohercegovačke države i insistiranje da u njoj Hrvati dobiju svoju posebnu državicu moglo skupo koštati u samoj Hrvatskoj. Mnogi analitičari su uvjerenja da sve što Tuđman na ovakav sraman način traži i dijelom dobija u BiH, da će najmanje tri puta toliko morati da da u samoj Hrvatskoj. On se cijelom svijetu upirao da dokaže neophodnost konfederalizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja tri suverene države u BiH. Ako se njegova "historijska težnja" realizira, onda teško da će imati argumente spram sličnim težnjama Srba u Hrvatskoj koji su isto tako spremni da svoje težnje i zahtjeve za stvaranjem svojih republika i vojnički potkrijepe.

U zadnjem govoru koji je održao na Kongresu HDZ u Zagrebu (prema "Oslobođenju", 16.10.1993.) Tuđman ističe "da je HDZ jedina vodila ispravnu politiku u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, te da se zalagala i zalaže za opstanak BiH kao države, ali kao saveza tri konstitutivna naroda...HDZ nije bila za održavanje cjelovite i unitarne države jer bi se onda i postavilo pitanje zbog čega se ne bi održala i unitarna Jugoslavija".

Dakle, za Tuđmana je cjelovita BiH automatski i unitarna, dok mu to nije ni na kraj pameti kada s pravom traži uspostavljanje teritorijalnog integriteta, odnosno cjelovite Hrvatske. Na stranu to što on pod konstitutivnim narodima podrazumijeva i njihovo pravo na uspostavljanje suverene države. U tom galimatijasu i kontroverzama njegove politike, najnoviji je "biser" njegovo zalaganje oko prijedloga da Muslimani za svoje nacionalno

ime uvedu historijski naziv – Bošnjaci. Po njemu ta će promjena olakšati "u psihološkom smislu" i opredjeljivanje Muslimana u Hrvatskoj, s obzirom na to "da oni neće moći biti Bošnjaci u Hrvatskoj, to preostaje jedino da se izjasne kao Hrvati muslimanske vjeroispovijesti". To je stara Tuđmanova (i ne samo njegova) ambicija koja govori o njegovom shvatanju demokracije i nacionalnog pitanja. Po toj analogiji, on valjda očekuje da bi se u BiH, Hrvati trebali zvati Bošnjacima katoličke vjeroispovijesti.

Tako je, zahvaljujući jednoj historijski promašenoj politici, kao nova apokalipsa isforsiran i vješto izrežiran sukob Hrvata i Muslimana koji je otvorio nove krvave bosanske rane i neviđeno stradanje zavedenog i nevinnog stanovništva. Sukob je dugo tinjao, bivao zataškavan, neplodnim sporazumima Tuđman-Izetbegović prolongiran. Vjerovalo se da će pobijediti razum, tradicija dobrosusjedstva, tolerancije, pa i historijskog savezništva u borbi protiv moćnijih i onih koji Bosnu porobljavaju. No, mnogo je krupnih grešaka počinjeno. U igri su bili pogrešno shvaćeni veliki nacionalni interesi, organizirana mafija i veliki kapital i ratno profiterstvo koje ne preza ni od čega, pa ni od žrtvovanja interesa i sopstvenog naroda. Vrhška HDZ-a i svoje produžene ruke u vidu falange HVO-a, je još prilikom preliminarog potpisivanja tzv. Vens-Ovenovog plana odjednom vidjela šansu u tome da one provincije koje bi po tom sporazumu trebale da pripadnu Hrvatima, odmah zaokruže u Herceg-Bosnu kao svojevrsnu paradržavu. Već prije toga su se ta područja gotovo potpuno osamostalila u odnosu na državu BiH, imajući svoju vojsku, policiju, upravu, sudstvo, administraciju, monetu (hrvatski dinar), pa čak inaugurirajući i sopstvene školske programe, hrvatski jezik, svoj univerzitet i sl. Uz to je počela i radikalna čistka svih onih kadrova koji ne prihvataju takvu politiku i koji još uvijek doživljavaju Bosnu i Hercegovinu kao zajedničku državu i priznaju njene organe vlasti. Već tada očitovan latentni sukob se amortizirao određenim političkim manevrima kao i još uvijek prisutnom strahu od srpsko-crnogorskog agresora. Također, u postrojbama HVO zajednički se bore Muslimani i Hrvati, a da bi paradoks bio veći, u nekim jedinicama HVO (npr. u Stocu, Travniku, u Posavini itd.) većina boraca su bili Muslimani. Nagovještaj velikog zla i krvavog sukoba uslijedio je krajem oktobra 1992. godine kada su postrojbe HVO-a, bez nekog valjanog povoda, potpomognute regularnim jedinicama hrvatske vojske napale na Prozor, paleći muslimansku čaršiju, tenkovima rušeći muslimanske kuće i ubijajući nevino stanovništvo.

Mnogi su tada u Armiji BiH procjenjivali da se treba žestoko odgoroviti, razoružati HVO i staviti pod jedinstvenu komandu i konačno odlučno

postaviti pitanje prihvatanja ili ne prihvatanja zajedničke države Bosne i Hercegovine. Politički vrh Bosne i Hercegovine na čelu sa A. Izetbegovićem se ipak opredijelio za smirivanje situacije, za kompromis i pregovore sa Tuđmanom i Bobanom, bojeći se rata na dva fronta, brinući se za sudbinu stotina hiljada izbjeglica iz BiH koje je Hrvatska doista svesrdno prihvatila, a ujedno svjestan situacije u kojoj "hrvatska strana" drži sve komunikacije i koridore kojima može doći i hrana i naoružanje. Poslije mnogih sporazuma (zagrebačkih, splitskih, međugorskih) izgledalo je da će se izbjeći sukob širih razmjera. U tom cilju postignut je i sporazum o zajedničkim oružanim snagama koje, pored Armije BiH i jedinica MUP-a, čine i postrojbe HVO sa potpuno ravnopravnim statusom i punom autonomnošću u operativnom djelovanju.

No, sukob je očito imao eminentno politički karakter i pozadinu. Povod je bio dijametralno suprotno viđenje provođenja Vens-Ovenovog plana koji su potpisali Mate Boban, pa onda, uz određene uslove i Alija Izetbegović. Problem je nastao u različitom tumačenju provođenja tog plana. U njemu je inače predviđena klauzula da on važi tek onda i utoliko ukoliko ga potpišu sve tri strane. Boban je "požurio" i smatrao da samim potpisom ima sva prava da zaokruži svoju već zamišljenu mini državu. Oficijelna vlast BiH je stajala na stanovištu da provincije nisu isključivi nacionalni prostor i da one u svakom slučaju pripadaju jedinstvenoj Bosni i Hercegovini. Boban iz taktičkih razloga s početka nije negirao da svaka provincija jeste dio BiH, ali ih je on smatrao predominantno i ekskluzivno nacionalnim prostorom, što se već počinje nazivati i historijskim hrvatskim teritorijem.

Strasti su se naročito rasplamsale kada se Mostar predstavljao isključivo hrvatskim, a vezirski Travnik također. (Povodom tih sukoba koji postupno prerastaju u oružane, Oven cinično primjećuje da "ako Muslimani i Hrvati ne mogu živjeti zajedno onda je nemoguća i Bosna" što je slično Tuđmanovom i Karadžićevom "da ako se raspala Jugoslavija, onda ne može opstati ni BiH".)

Međugorskim sporazumom ponovo su se ukazale šanse mirnog rješenja. Dogovoreno je da se Vens-Ovenov sporazum počne separatno primjenjivati u mostarskoj, zeničkoj i travničkoj provinciji. Tuđman je bio zadovoljan jer tada su mu prijetile međunarodne sankcije, a Boban je dobio većinu vlasti u svim organima provincijalne uprave i podjelu vlasti u središnjici.

No, kada su Karadžićeva skupština i dirigirani "referendum republike srpske" odbacili Vens-Ovenov plan i kada je došlo do novih četničkih

ofanziva i osvajanja (Konjević Polje, Cerska, Srebrenica itd.), Tuđmanu i Bobanu rastu apetiti i odjedanput im se učinilo da bi mogli dobiti mnogo više od onoga što im je Vens-Ovenov plan velikodušno ponudio. Oni počinju otvoreno koketirati sa četnicima, ubrzo se vode tajni pregovori i faktički uspostavlja prećutan mir, pa i direktna vojna saradnja na pojedinim frontovima.

Bosna i Hercegovina sada dobija i novog agresora i to ne samo u vidu Bobanovih secesionista, već ovaj put i regularne hrvatske armije koja u BiH šalje desetine hiljada boraca sa najmodernijom ratnom tehnikom. Vješto su inscenirani sukobi u centralnoj Bosni, da bi završili krvavim pirom i pokoljem preko dvije stotine Muslimana u selu Ahmićima kod Viteza, zatim paljenjem mnogih sela, granatiranjem gradova i progonom stanovništva. Zlo je poput grudve snijega krenulo s vrha planine i pretvorilo u nezaustavljivu lavinu koju više niko nije mogao kontrolirati. Muslimani su se u očajnom položaju osjetili prevarenim, izdanim i ove napade su doživjeli kao udarac nožem u leđa, kao "latinsku podlost i lukavstvo", uz mnogo emocionalnih lomova, što se postupno pretvaralo u nagomilani bijes, gnjev, koji rezultira željom za osvetom. Osjećaj da su ih saveznici izdali u odsutnom historijskom momentu, da su prevareni i ostavljeni sami da se bore za svoj nacionalni opstanak i za samo Bosnu i Bosnu i Hercegovinu, kumulirao je bijes koji je doveo i do klanja i ubijanja i nevinog hrvatskog življa. Proradili su mnogi zatumljeni atavizmi, etničke stereotipije, vjerska mržnja i gotovo kolektivna ksenofobija, što je dobrodošlo svima onima koji su od početka željeli da agresiju na Bosnu i Hercegovinu predstave kao građanski, vjerski ili čak plemenski rat, u šta on naravno može i da preraste, ali se ne smije zaboraviti ko je stvarni agresor i uzročnik sve ove nesretne klanice. Ako je dobrim dijelom rata bila poučna cinična opaska "da će se Srbi i Hrvati u Bosni boriti do posljednjeg Muslimana", sada četnici imaju razloga za likovanje iščekujući Bosnu do posljednjeg Hrvata i Muslimana. Tako bi BiH dobili na pladnju, očišćenu od onih koji im smetaju i s kojima ne žele živjeti zajedno. To je dodatna golema tragika napaćene Bosne, a prokletstvo Muslimana se nastavlja, sada već na granici pukog biološkog opstanka, ponovno u logorima i na stratištima, ponovo u ubogim kolonama, prognani, ispaćeni, poniženi, odbačeni, sa presahlim suzama i nijemom kletvom.

Ustaški bojovnici dovršavaju četnički posao. Ruše sve ono što je od bijelog Mostara ostalo. Stolac su popalili i "preorali" granatama, porušili sve njegove starine i ljepote, sve njegove džamije, kao i pravoslavnu crkvu izgrađenu na ponos Stočana "milošću i potporom sultana". Nema više ni

jednog Muslimana u Stocu, ni u ravnim Dubravama, nema ih ni u plodnim Višićima, ni u drevnom Počitelju, nema ih ni u bogatoj i zelenoj Vitini, ko zna da li još ima u Čapljini, Ljubuškom?! S Čitluka su protjerani i posljednji Durakovići koji ga i osnovaše i po svom posjedu ime ostaviše.

Oni su još samo u logorima oko Mostara, u Dretelju, Gabeli, Ljubuškom, Rodoču, mnogi, da se sakriju od očiju svijeta na inim golim otocima po Jadranu, čekajući da prođe ludilo Tuđmanove megalomanije i da konačno proradi savjest čovječanstva.

Kao što sam napisao u martu ove godine, ova knjiga je nažalost i dalje otvorena, jer zločin i patnja Bosne i njenih "dobrih Bošnjana" još uvijek traju.

I da u ovom epilogu ostanemo dosljedni, nešto od te more i pomore, najbolje kazuje pjesnik:

MORA

Šta to radiš sine?

*Sanjam, majko. Sanjam, majko, kako pjevam,
a ti me pitaš, u mom snu: šta to činiš, sinko?*

O čemu, u snu, pjevaš, sine?

Pjevam, majko, kako sam imao kuću.

A sad nemam kuće. O tome pjevam, majko.

Kako sam, majko, imao glas, i jezik svoj imao.

A sad ni glasa, ni jezika nemam.

*Glasom, koga nemam, u jeziku, koga nemam,
o kući, koju nemam, ja pjevam pjesmu, majko.*

(Abdulah Sidran)

SADRŽAJ

Predgovor petom izdanju	7
Predgovor.....	17
Korijeni	27
Nestanak bogumila i proces islamizacije	42
Kultura bosanskohercegovačkih Muslimana u osmanskome periodu	69
Krunjenje osmanske moći i novi položaj Bosne	78
Berlinski kongres i okupacija Bosne i Hercegovine	83
Borba muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju	100
Aneksija i Ustav Bosne i Hercegovine	115
Muslimani poslije aneksije	120
Austro-ugarska i muslimanska kultura	125
Muslimani između dva svjetska rata	134
Političko organizovanje Muslimana od 1918. do 1941.....	152
Opšti položaj Muslimana između dva svjetska rata	160
Muslimani i Drugi svjetski rat	173
Muslimani od 1945. do danas	217
Rat i raspad jugoslavije – nova golgota Muslimana	249
Slovenački preludij	254
Agresija na Hrvatsku	256
Bosanskohercegovačka kataklizma	265
Strahote novog genocida nad Muslimanima	297
Umjesto epiloga	321

